

Кушнар'ов І. В.

Політична корупція: порівняльно-політологічна концептуалізація: монографія. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2018. 408 с.

Зміст

Вступ 5

Розділ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження політичної корупції 12

- 1.1. Політична корупція як предмет дослідження політичної науки 12
- 1.2. Методологічна основа сучасних політологічних досліджень політичної корупції 41

Розділ 2. Політична корупція: концептуалізація поняття, форми прояву, суб'єктний склад 69

- 2.1. Еволюція корупції у політичному процесі: історична ретроспектива 69
- 2.2. Концептуалізація поняття «політична корупція», її суб'єктний склад 82
- 2.3. Політична корупція як система протиправних дій: варіативність проявів 96

Розділ 3. Зарубіжні практики політичної корупції та досвід антикорупційної протидії 109

- 3.1. Політична корупція у країнах Південної Європи: пошук новітніх механізмів протидії на тлі наслідків боргової кризи 109
- 3.2. Європейські формати політичної корупції й антикорупційних стратегій: традиції і новації у Великій Британії та Німеччині 145
- 3.3. Запобігання політичній корупції: досвід США 167
- 3.4. Політична корупція в азійських державах: національні контрасти форм і методів протидії (Сінгапур, Гонконг, КНР) 177
- 3.5. Інструменти подолання політичної корупції

у країнах Центрально-Східної Європи 191

**Розділ 4. Корупційна компонента
політичного процесу на пострадянському
просторі та оцінка дієвості політико-правових
механізмів протидії їй 211**

- 4.1. Політична корупція у державах Балтії:
успішний досвід мінімізації
на пострадянському просторі 211
- 4.2. Політична корупція: грузинський варіант 223
- 4.3. Політична корупція в умовах
неоавторитаризму держав Центральної Азії
(Таджикистан, Киргизстан, Казахстан) 236
- 4.4. Політична корупція як загроза національній
безпеці Азербайджану та Вірменії 260
- 4.5. Інституціоналізація політичної корупції
як характеристика політичного ландшафту
Російської Федерації 280

Розділ 5. Україна у вимірі політичної корупції 301

- 5.1. Політична корупція в Україні:
основні прояви, методи протидії 301
- 5.2. Антикорупційні цінності у системі
політико-правової ментальності 317
- 5.3. Антикорупційна політико-правова культура:
проблеми формування 330

Висновки 347

Список використаних джерел 368

Вступ

Політична система є прикладом динамічної, багатокомпонентної моделі. В ній виникають і функціонують різноманітні інститути, які мають більш чи менш важливе значення для держави та особи, можуть здійснювати стабілізаційну або, навпаки, руйнівну дію. Прикладом останньої є деструктивний інститут політичної корупції, який увиразнює політичний процес і водночас характеризує більшою чи меншою мірою будь-яку державу. З огляду на глобальність проблеми, корупційне

«інфікування» навіть розвинених демократій наукове дослідження політичної корупції розглядається як реакція на виклик часу в пошуках своєрідного «рецепта» протидії.

В останні роки політична корупція стала предметом дослідження різних галузей знань (права, публічного управління та адміністрування, міжнародних відносин), але насамперед – політичної науки. Усвідомлення можливих загроз політичній корупції зумовило її розгляд під кутом зору національної безпеки.

Розпочавши антикорупційну боротьбу, Україна найперше спрямовує зусилля на мінімізацію корупції на побутовому і бюрократичному рівнях. Значних успіхів у протидії саме політичній корупції українське суспільство поки що не має, хоча перші кроки зроблені – починаючи від законодавчого закріплення державного фінансування партій і механізму їх підзвітності.

Дане дослідження спирається на інституційний аналіз, що уможливорює не лише широкий розгляд феномена політичної корупції як суспільної реальності, а й інституційних механізмів мінімізації її масштабів. Певний час політична корупція розглядалася поза політичними інститутами, як зовнішній чинник негативного зовнішнього впливу на політичну систему. Нині аналіз політичної корупції доцільно, на нашу думку, максимально наблизити до вивчення діяльності політичних інститутів, розглянути її «усередині» цих інститутів, і зрештою, саму політичну корупцію увиразнити саме як один із деструктивних (підривних) неформальних політичних інститутів. Корупційна діяльність виникає, розвивається у певному інституційному середовищі, за конкретних суспільно-політичних умов, і саме під цим кутом зору доцільно її досліджувати.

Ефективна протидія політичній корупції потребує адекватної державної стратегії, підкріпленої відповідною тактикою, дієвими за конкретних умов технологіями. Для конструювання такої стратегії протидії корупційним проявам у політиці потрібні всебічне наукове осмислення, аналіз сутності та особливостей прояву політичної корупції.

Попри велику кількість наукових праць із даної проблематики природа й сутність феномена політичної корупції у світовій науці тлумачиться неоднозначно. Це зумовлює необхідність певної уніфікації поглядів на предмет нашого дослідження. Також вважаємо недостатньо вивченим зарубіжний досвід протидії політичній корупції, що зумовлює потребу порівняльно-політологічної концептуалізації цього виду корупції. Це уможливить з'ясування дієвих механізмів і неефективних стратегій, які апробовані у різних державах, для врахування такого досвіду в

конструюванні національної моделі протидії корупційним практикам у вітчизняній політиці.

Про міждисциплінарний характер проблематики політичної корупції свідчить аналіз джерельної бази, в якій чимало досліджень не лише політологічного спрямування (В. Асафайло, Л. Березинський, А. Бова, В. Бутенко, І. Валюшко, К. Давиденко, В. Деріга, Г. Кохан, М. Михальченко, Є. Невмержицький, В. Попазогло, О. Стогова, В. Таран та ін.), а й юридичних аспектів (Н. Армаш, О. Бусол, Р.-В. Кісіль, О. Костенко, Г. Маляр, О. Маркеєва, М. Мельник, І. Ревак, Д. Тупчієнко, Л. Шмаль та ін.); філософських (О. Базалук та ін.); економічних (О. Грушко, Т. Гуровська, І. Зайцева та ін.); історичних (П. Радько та ін.); питань державного управління (В. Беглиця, Д. Клименко, С. Кравченко, С. Кустова, І. Пантелейчук, Н. Підбережник, О. Прохоренко, С. Серьогін, Л. Стельмащук, А. Тіньков та ін.). Саме тому для осмислення проблематики політичної корупції нами використовується міждисциплінарний підхід, який ґрунтується на врахуванні різних соціокультурних вимірів і можливостей різних дослідницьких методів.

Ідеї, важливі для розуміння проявів політичної корупції на ранніх етапах розвитку держав, можна знайти в працях мислителів Античності (Платон, Арістотель, Полібій), Нового часу (Т. Гоббс), Просвітництва (Г. В. Ф. Гегель та ін.). Дослідження історії виникнення корупції на різних часових відтинках та у різних державах провели К. Бардола, А. Гійу, Ш. Діль, С. Зіманов, Дж. Норвіч, Т. Татубаєв, Дж. Чіфальді, Т. Югай та ін.

Серед зарубіжних авторів істотний внесок у розробку тематики політичної корупції зробили І. Амундсен, Н. Беліцер, Т. де Ваал, А. Ванучі, Д. Гоуден, О. Гределанд, Д. Дела Порта, С. Кінкарц, М. Кітсінг, С. Коткін, С. Левітські, Лі Куан Ю, В. Мілер, Е. Пароді, С. Роуз-Аккерман, Г. Хелмке, А. Шайо та ін.

Теорія та практика політичної корупції стала темою не лише численних публікацій у вітчизняних фахових виданнях, а й дисертаційних досліджень українських науковців, найперше – з політичних наук (І. Валюшко, Г. Кохан, Є. Невмержицький, Ю. Сабанадзе, А. Сафоненко, І. Чемерис), державного управління (С. Серьогін, А. Тіньков та ін.), права (О. Бусол, О. Клок, О. Ткаченко та ін.). Проблематику політичної корупції в Україні широко вивчали Н. Армаш, В. Асафайло, О. Базалук, В. Беглиця, Л. Березинський, А. Бова, Б. Бондаренко, К. Давиденко, В. Ємельянов, І. Жданов, В. Попазогло, Д. Степанюк та ін.

Важливим для України, яка нині конструює національну модель протидії політичній корупції, є аналіз схожих процесів за кордоном,

котрі увиразнюють як успішні, так і популістично-декларативні антикорупційні проекти. Досвід держав, які досягли певних успіхів у антикорупційній протидії у сфері політики, вивчався А. Александровою, В. Воротніковим, Л. Гладченко, Д. Гоуденом, О. Громиком, Е. Пароді, В. Довжанином, А. Золотих, Г. Зотовим, С. Кінкарцем, Ю. Лавренюком, В. Міхєєвим, А. Поліщуком, Л. Смирновою, М. Харичевою, Л. Шмаль та ін.

Оскільки наше дослідження політичної корупції охоплює й пострадянський простір, то в цьому контексті цінними є наукові розвідки низки таких дослідників, як Б. Абдрасілов, Ш. Айтматова, Дж. Алекперова, Д. Алі-Заде, С. Андрейчук, Ж. Аширов, О. Боднарчук, Д. Боталова, А. Бульвінський, А. Вергунов, Р. Гірагосян, В. Гельман, Н. Давлат, Д. Зарандія, Е. Ідрісов, О. Іскандарян, Б. Кагарлицький, Д. Квон, Є. Корнілов, А. Куватова, О. Лібман, О. Макаров, А. Мамадазімов, Т. Мартиросян, В. Мачуський, Р. Мельник, Н. Меньшеніна, Р. Мусабеков, Е. Науразова, Ю. Нісневич, В. Октанян, М. Омаров, О. Плехова, В. Решота, В. Римський, Д. Сагінбаєв, К. Труєвцев, Л. Тугуши, Е. Урушадзе та ін.

Окремо ми виділили держави Балтії, а також колишні країни-сателіти СРСР (Східний блок), які нині інтегровані до ЄС і пройшли непростий шлях, у тому числі подолання більшою чи меншою мірою корупційних викликів. Корупція у країнах Центральної та Східної Європи була предметом вивчення Н. Ахтирської, Л. Буракової, О. Губрієнка, І. Кенігштейна, М. Кітсінга, В. Лемака, Е. Руменової-Стойчовської, С. Федоренка, Н. Філіпової, Т. Чавдарової, І. Шимона та ін.

Віддаючи належне науковій значущості розвідок цих учених, маємо, проте, стверджувати, що проблематика політичної корупції залишається недостатньо актуалізованою й дослідженою. Серед праць, присвячених даній проблематиці, домінують наукові розробки щодо конструювання політичної корупції як певної моделі протиправної поведінки, моделювання системи протидії їй. Але практично відсутні наукові розробки, в яких політична корупція постає саме як один із політичних інститутів, його деструктивний неформальний різновид.

А оскільки нині модель протидії політичній корупції в Україні законодавчо не закріплена, то проблема набуває не лише теоретичного, а й практичного значення. Усе це і зумовило актуальність, мету, завдання, об'єкт і предмет дослідження, його логіку та структуру.

Метою даного наукового дослідження є політико-правова концептуалізація політичної корупції та визначення оптимальних форм і засобів протидії їй. Для досягнення цієї мети необхідно розв'язати низку

дослідницьких завдань: аргументувати доцільність аналізу політичної корупції з позиції методології неоінституціоналізму; дати авторське визначення поняття «політична корупція» як деструктивного неформального політичного інституту; здійснити ретроспективний аналіз еволюції корупції у політичному процесі; обґрунтувати політичну корупцію як систему протиправних асоціальних дій (бездіяльності) та визначити варіативність її проявів; з'ясувати суб'єктний склад корупційних практик у політиці; проаналізувати зарубіжні практики політичної корупції та досвід антикорупційної протидії у країнах з різними політичними режимами; виявити корупційну компоненту політичного процесу в країнах пострадянського простору, оцінити результативність застосовуваних національних політико-правових механізмів протидії політичній корупції; розкрити основні прояви політичної корупції в Україні та дослідити методи протидії їм у контексті антикорупційної реформи; обґрунтувати місце антикорупційних цінностей у системі політико-правової ментальності; аргументувати роль антикорупційної політико-правової культури й проаналізувати особливості її формування в Україні.

Об'єктом дослідження є політична корупція як деструктивний неформальний політичний інститут, а предметом – система науково-дослідницьких методів та інструментів порівняльно-політологічної концептуалізації політичної корупції.

У даній роботі застосовано теоретико-методологічний синтез політологічного, компаративного, філософського, історичного, соціологічного, юридичного підходів до аналізу інституту політичної корупції. Методологічною основою дослідження є неоінституціоналізм, який уможливорює концептуалізацію неформальних інститутів політики та інституційних конфліктів. Крізь призму неоінституціоналізму з'ясовано, як неформальний деструктивний інститут політичної корупції деформує формально встановлені правила та процедури, руйнівно впливає на формальні та неформальні конструктивні політичні інститути. Такий підхід дає можливість визначити інституційні механізми мінімізації політичної корупції. Автором також застосовано аксіологічний та компаративно-політологічний підходи. Крізь призму аксіологічного підходу аналізується зміст антикорупційних цінностей, їх роль у системі ціннісної ієрархії особи та держави. Порівняльний метод політологічного дослідження уможливорює виявлення відмінностей рівнів представленості корупційних практик у політичному процесі різних держав, співставлення обраних ними стратегій протидії політичній корупції, оцінку причин укоріненості певних корупційних практик тощо.

Системне використання цих та інших методів і підходів дає нам змогу сформулювати гіпотезу даного дослідження: політична корупція є не тільки феноменом сучасного політичного життя на глобальному рівні, а й сформованим політичним інститутом, неформальним – за критерієм легальності, протиправним – за критерієм суспільної легітимності, руйнівним – за наслідками для становлення та функціонування демократичної політичної системи, деструктивним – для суспільної свідомості й системи національної безпеки. Всебічне й об'єктивне політологічне дослідження політичної корупції, її порівняльно-політологічна концептуалізація уможливлються на основі системного застосування неоінституціоналізму зі залученням методологічного потенціалу компаративістики.

Розділ 1

Теоретико-методологічні засади дослідження політичної корупції

1.1. Політична корупція як предмет дослідження політичної науки

Корупційна проблематика є достатньо розробленою в площині різних наук: політичної, економічної, юридичної, науки державного управління, психології тощо. Кожна із них акцентує увагу на певних аспектах корупційних правопорушень під кутом зору свого предмета дослідження. Політична наука, яка концентрується на вивченні процесу боротьби за владу та її здійснення, акцентує на виокремленні з-поміж великої кількості можливих корупційних правопорушень тих, які утворюють систему власне політичної корупції. Для її якісного вивчення необхідне опертя на різноманітні джерела – нормативно-правові акти, історичні джерела, звіти та рекомендації міжнародних інституцій, наукові розробки насамперед представників політичної науки тощо. У межах огляду історіографії ми представимо основні напрацювання з тематики політичної корупції.

Наукове вивчення будь-якого предмета дослідження неможливе без методологічного підґрунтя. При виборі методології нашого дослідження ми звернулися до низки джерел, за допомогою яких обґрунтуємо вибір як оптимальної для вивчення політичної корупції методології – неоінституціоналізму.

Найперше ми звернулися до напрацювань учених-методологів, які дослідили особливості неоінституціоналізму (С. Патрушев[1], В. Разумов[2], А. Лібман[3], Д. Норт[4], В. Меркель[5] та ін.).

Також виділимо праці українських політологів-методологів Л. Бунецького[6], М. Кармазіної[7], А. Колодій[8], Є. Перегуди[9], О. Рибій[10], О. Стойко[11], М. Чабанної[12]. Водночас комплексного аналізу використання методології неоінституціоналізму для аналізу політичної корупції у вітчизняній науці проведено не було. Окремі з наявних досліджень, які стосуються проблематики застосування інструментарію неоінституціоналізму до вивчення політичної корупції, представлені у роботах російських дослідниць Д. Боталової[13] та А. Наронської[14].

Проблематика еволюції політичної корупції у вітчизняній політичній думці недостатньо вивчена. Цей сегмент антикорупційної проблематики представлений у доробку вітчизняних дослідників Р. Аксеева[15], К. Бардоли[16], Г. Кохан[17], розвідках російських авторів Ю. Нісневича[18] та О. Чечурова[19]. Дослідження цих науковців не стосуються вузько ретроспективи політичної корупції, але елементи такого аналізу представлені в їх напрацюваннях корупційної проблематики. Інформацію ми черпаємо найперше з першоджерел, праць класиків історії політичної думки, починаючи від пам'яток старосхідної та античної думки.

В. Дерєга[20] досліджує сутність та особливості політичної корупції як феномена політичного процесу. Особлива увага дослідником приділена загрозам існування політичної корупції для демократичних інститутів. Він запропонував авторське розуміння причин політичної корупції та можливостей їх подолання.

Д. Клименко[21] розглядає політичну корупцію з позицій державно-управлінської науки. Ним визначено основні ознаки політичної корупції та чинники, що сприяють виникненню та поширенню політичної корупції в Україні. Дослідник акцентує, що політичний аспект корупції проявляється у тому, що вона: значною мірою визначає політичну та соціальну сутність влади; впливає на визначення політики держави й її реалізацію; безпосередньо впливає на формування владних інститутів, організацію діяльності та функціонування органів державної влади, органів місцевого самоврядування.

У дослідженні П. Радька представлена рефлексія щодо політичної корупції як соціально-політичного явища. Дослідник аналізує соціальну базу виникнення та поширення політичної корупції[22]. Автор ретроспективно аналізує вітчизняні політико-правові джерела,

звертаючись до правових актів минулих епох, зокрема «Пактів і Конституції законів та вольностей Війська Запорозького». Зміст політичної корупції П. Радько вбачає у корумпованих формах політичної боротьби (кланів, політичних еліт, партій, груп і окремих осіб) за владу[23]. Дослідник вважає, що в Україні є політична корупція особливого типу – кризового[24].

У низці досліджень українського політолога Є. Невмержицького[25] здійснено комплексний аналіз корупції як соціально-політичного явища. Дослідник вивчає основні причини, які визначально вплинули на поширення корупції в Україні. Він довів, що корупція продукується в соціальному просторі, який охоплює політику, економіку і соціальну сфери життєдіяльності суспільства. Є. Невмержицький розглянув сутність і зміст політичної корупції, корупції як соціально-економічного явища, форми та способи її прояву в сучасному українському суспільстві.

І. Зайцева та Д. Бившев[26] аналізують політичну корупцію як загрозу державній безпеці України. Вони розрізняють політичну корупцію та корупцію в державних органах[27]. Небезпечність політичної корупції вбачається дослідниками в тому, що вона, у свою чергу, провокує корупцію у сферах економіки, державного управління, найперше – у сфері державної безпеки, правосуддя, а також руйнує правову систему держави, загрожуючи її існуванню.

Значна кількість досліджень з проблем корупції, і зокрема політичної, належить представникам юридичної науки. М. Мельник у монографічному дослідженні[28] та низці публікацій із позицій юридичної науки аналізує корупцію, виокремлюючи в системі видів корупції політичну. Автор концентрує свою увагу на кримінологічних і кримінально-правових проблемах протидії корупції, у тому числі й політичної. У дослідженнях Г. Маляр[29] представлений комплексний аналіз теоретичних проблем політичної злочинності в зарубіжній кримінології. Дослідницею визначено основні причини виникнення, розповсюдження та трансформації політичної злочинності. Нею встановлено, що основною причиною політичних злочинів є конфлікт інтересів влади та населення держави. Політика представлена дослідницею як «сфера перманентного конфлікту, яка постійно породжує дисфункції. Різновидом таких дисфункцій є політичні злочини та інші суспільно небезпечні діяння у сфері політики»[30].

Вітчизняним політологом І. Валюшком проведено низку досліджень, спрямованих на аналіз ролі інститутів громадянського суспільства у

системі антикорупційної політики України[31]. Дослідник розглядає особливості та специфіку діяльності інститутів громадянського суспільства в якості одного з елементів системи антикорупційної політики України. З позицій політичної науки І. Валюшком аналізується корупція як соціально-політичне явище, пропонується авторський підхід щодо умов її виникнення та поширення. Науковець аналізує напрями та механізми державної політики стосовно запобігання та протидії корупції у стародавніх політико-правових системах і сучасних розвинених країнах. Зокрема, предметом дослідницької уваги І. Валюшка охоплено країни Центрально-Східної Європи, Латинської Америки, Азії щодо впливу інститутів громадянського суспільства на поширення корупції, форм і механізмів їх залучення до здійснення антикорупційної політики. Такий порівняльний аналіз уможливив виявлення головних тенденцій та закономірностей взаємодії інститутів громадянського суспільства й органів державної влади в Україні на сучасному етапі розвитку.

В. Асафайло зосереджує увагу на інституційному та комунікативному вимірах протидії політичній корупції. Дослідницький підхід передбачив, що створення дієвих інституцій держави й громадянського суспільства щодо протидії політичній корупції має поєднуватися з активною інформаційною кампанією, формуванням антикорупційного дискурсу в просторі політичних комунікацій. Вчений слушно акцентує, що «сама політична корупція заважає формуванню суспільного блага та суспільного (колективного) інтересу. Натомість вона спрямована на нелегітимне перетворення суспільного (національного) багатства на приватне»[32].

У вітчизняній політичній науці, попри достатню кількість наукових розробок із проблематики політичної корупції, вкрай недостатньо уваги приділяється саме культурі протидії їй. Цьому питанню опосередковано приділяли увагу: представники юридичної науки у контексті вивчення правової культури; дослідники у галузі державного управління у пошуку оптимального прозорого механізму управління державою, формування антикорупційної культури державних службовців; соціологи, які вивчають ціннісні установки українців щодо корупційних практик; психологи, котрі пояснюють мотивацію протиправної політичної поведінки корупційного характеру або відкидання її. Зокрема, питання антикорупційної культури представлені у розвідках О. Бусол[33], О. Костенка[34], Є. Невмержицького[35], С. Кравченка та І. Пантелейчук [36] та ін. Водночас у вітчизняній науці відсутні комплексні дослідження, в яких було б концептуалізовано поняття «антикорупційна політико-правова культура» з позицій саме політичної науки, розкрито її змістове наповнення та механізм формування. В Україні ще відсутнє

стійке розуміння загроз політичної корупції та усвідомлення ролі антикорупційної культури в їх подоланні. Антикорупційна культура наразі сприймається як об'єктивна необхідність, яку лише повинна освоїти українська спільнота, але наукової концептуалізації цього феномена у вітчизняній політичній науці не здійснено.

Детальний розгляд причин політичної корупції в Україні представлено в наукових розвідках І. Чемериса. До політичних причин, зокрема, віднесено «відсутність стратегії формування та здійснення суспільних перетворень, відсутність програмованості й предметності у впровадженні демократичних засад у різні сфери суспільного життя, недосконалість антикорупційної політики»[37].

Позаяк нами вивчається широкий зарубіжний вимір політичної корупції та досвід різних держав щодо мінімізації її наслідків, то використовуємо низку джерел, у яких вивчаються ці аспекти. Вкажемо на них по кожній із держав, охоплених дослідженням.

Політична корупція у Греції об'єктом дослідження вітчизняної політичної науки не була, за винятком фрагментарних порівняльних досліджень політичної корупції, де поряд з іншими державами згадуються і показники, характерні для цієї країни. Тому ми зверталися до розвідок переважно західних дослідників (Д. Дела Порта, А. Ванучі, А. Карпафакіс та ін.).

Однією з країн, де політична корупція мала значні масштаби (особливо у другій половині ХХ століття) і де поширена нині, є Італійська Республіка. У вітчизняній політичній науці досліджень національних (італійських) особливостей політичної корупції недостатньо, але на відміну від Греції італійській політичній корупції присвячено значно більше наукових розвідок. Наявні дослідження пов'язані не стільки з вивченням політичної корупції в Італії, скільки з аналізом загальної кризи політичної системи, метаморфоз у партійній системі, зумовлених корупцією партійних еліт, електоральними правопорушеннями корупційного характеру тощо. Також у дослідженнях ситуація з політичною корупцією в Італії фігурує лише як елемент порівняльних досліджень по різних країнах світу чи у контексті широкої антикорупційної кампанії, яка проводиться в Україні.

Опорою нашого дослідження стала низка розвідок італійських дослідників (А. Давіго, Д. Дела Порта, А. Ванучі, Д. Каначе, Ф. Каццола, В. Парето, Дж. Чіфальді та ін.). Особливо цінною є праця «Брудні оборудки: учасники, ресурси та механізми політичної корупції» Д. Дела Порта та А. Ванучі[38]. Згадані автори на прикладі Італії доводять, що політична корупція може поширюватися, процвітати в демократичних

режимах, руйнуючи демократичні цінності. Дослідники відстежують умови існування та поширення цього явища, а також можливі методи боротьби з ним у демократичній політичній системі.

У межах дисертації вітчизняної дослідниці-політолога Г. Кохан і подальшого монографічного викладу автора[39] Італія представлена серед країн, на основі вивчення політичної корупції в яких розроблено методологічну схему систематизації та порівняння причин, форм і наслідків політичної корупції. У наукових розробках вітчизняних політологів (М. Светлакова[40], Н. Хома[41]), в контексті партіологічного аналізу, охоплена проблематика електоральної та партійної корупції в Італії. Ми звернулися до досліджень В. Беглиці[42], Т. Качкіної[43], А. Папуніної[44] (аналіз формування Італією національної антикорупційної стратегії), О. Золотих[45] (дослідження корупційного впливу політичної влади Італії на медіа), С. Старцева[46] (вивчення проведених в Італії антикорупційних операцій) та ін. Д. Гоуден та Е. Пароді[47] дослідили, як корупційні практики італійського уряду сприяли існуванню мафіозних угруповань. Дж. Чіфальді та Т. Югай[48] дослідили еволюцію різних форм корупції починаючи від Римської імперії.

Проблема політичної корупції займає одне з центральних місць у дослідженнях сучасних італійських авторів. Так, на думку Ф. Каццоли, для пояснення феномена корупції потрібно керуватися трьома основними критеріями: законністю, колективним благом і громадською думкою; власне корупція постає як порушення етичних норм, які захищаються законом[49]. Не можна оминати теоретико-методологічних підходів, запропонованих іще одним італійським дослідником – В. Парето, який в ракурсі соціологічного підходу теж звертається до феномена корупції. Дослідник пише про «демагогічну плутократію» – новий спосіб здійснення влади, який використовує гроші та декорум (тобто зовнішню показну пристойність, лицемірство) як головні інструменти. З позицій В. Парето, відмінності між країнами знаходять реальне відображення в настроях і ставленні людей: де люди більш-менш чесні, маємо відносно чесний уряд; за однакових інституційних умов рівень політичної корупції буде різним, залежно від загального морального ставлення громадян і державних управлінців.

Комплексних досліджень політичної корупції в Іспанії у вітчизняній політології проведено не було. Інформація вкраплена в тематично близькі порівняльні дослідження, де Іспанія фігурує серед інших держав щодо: сутності політичної корупції (Г. Кохан); особливостей протидії політичній корупції у країнах ЄС (О. Дульський, Л. Тіньков). Тому наше дослідження в основному базувалося на інформації, оприлюдненій в

іспанських і європейських медіа, дослідженнях Transparency International, розробках зарубіжних дослідників.

Тематика політичної корупції у США активно вивчається зарубіжною та вітчизняною політичною наукою, позаяк предмет дослідження перманентно «підживлюється» черговими політичними скандалами. Серед українських учених виділимо напрацювання Г. Кохан[50], А. Тінькова[51], але їх дослідницький доробок присвячений не суто політичній корупції у США, а використовуються приклади з американського політичного процесу для ілюстрації проблематики. Натомість доробок американських учених уможливує широке ознайомлення з різними аспектами проблематики політичної корупції. Ще на початку ХХ століття Г. Гайнес[52], Р. Джордж[53], С. Сімонс[54], Г. Форд[55] та інші аналізували корупційну проблематику з позицій моралізаторського підходу: «корупцію спочатку засуджували як негативне явище політичного життя, а потім розглядали вже як інституційну, поведінкову або системну проблему суспільства й політичної системи»[56]. У цілому ранні дослідження були присвячені комплексу аспектів корупційної діяльності в політиці. Так, С. Сімонс шукав причини формування системи політичної корупції (на прикладі Китаю), Г. Гайнес досліджував поведінку державних службовців та їх ставлення до хабарництва (на прикладі західних штатів США), Р. Джордж вивчав урядові функції та проблему відповідальності влади за поширення корупції тощо.

Об'єктом нашого дослідження є й окремі азійські держави, які належно увиразнені в наукових доробках. Ми спиралися на вже наявні дослідження політичної корупції у Сінгапурі (Л. Гладченко[57], Ю. Нісневич[58], А. Поліщук[59], Д. Ткачук[60], Л. Шмаль[61] та ін.) і Гонконзі (М. Харичева[62], Ю. Лавренюк[63] та ін.). Окремо виділимо творчий доробок сінгапурського экс-прем'єр-міністра Лі Куан Ю[64], який був головним генератором антикорупційної боротьби. Водночас звернемо увагу на два моменти: 1) дослідницький аналіз згаданих авторів стосувався найперше корупції у широкому її розумінні без звуженого акцента саме на політичній компоненті цієї протиправної діяльності; 2) сінгапурській антикорупційній моделі приділено значно більше політологічних досліджень, у той час як досвід Гонконгу, який теж міг би бути цінним для України, вивчений недостатньо. Що стосується політологічних джерел щодо КНР, то виділимо насамперед дослідження А. Макарова[65], В. Міхєєва[66] та Л. Смірнвої[67].

Проблему політичної корупції та протидії їй у країнах Центральної та Східної Європи ми розкриватимемо на прикладі двох держав регіону –

Румунії та Болгарії. Зауважимо, що політологічна джерельна база про ці держави в частині предмета нашого дослідження є досить обмежена; натомість більше представлені розвідки юридичної науки. Так, О. Губрієнко[68] на прикладі Болгарії та Румунії проаналізував широкий комплекс політико-правових змін у країнах Центрально-Східної Європи; І. Шимон і В. Лемак[69] під кутом зору права вивчили механізм протидії політичній корупції в Румунії у контексті можливого досвіду для України; Н. Ахтирська[70] зробила огляд румунського антикорупційного законодавства. З позицій соціологічної науки Т. Чавдарова[71] проаналізувала корупцію (різноманітні її види, не лише політичну) в Болгарії; дослідниця вивчила значний масив даних різноманітних соціологічних досліджень, але всі вони стосуються аналізу громадської думки періоду до вступу Болгарії в ЄС (2007 р.).

Вітчизняний політолог С. Федоренко[72] проаналізував антикорупційні виступи румун 2017 року та їх причини. О. Костриба[73] дослідив діяльність румунського антикорупційного органу (Національного антикорупційного директорату Румунії), причини результативності його діяльності, що особливо актуально в контексті діяльності вітчизняного антикорупційного органу (Національного антикорупційного бюро України). Значна частина досліджень стосується проблеми фінансування політичних партій[74].

Значна кількість джерел розкриває антикорупційні реформи у пострадянських державах. Так, проблематиці корупції та антикорупційному механізму в Грузії в останні роки присвячено чимало досліджень – від розлогих ретроспективних аналізів змін у цій державі у пострадянський період до розробок суто корупційної проблематики. Коли йдеться про грузинську антикорупційну реформу, то найперше аналізуються досягнення у реформуванні поліції, системи оподаткування, в оновленні митної служби, дерегуляції бізнесу, забезпеченні функціонування державного та громадського реєстрів, викоріненні корупції при вступі до вищих закладів освіти тощо.

Вітчизняний дослідник В. Мачуський[75] проаналізував процес політичної модернізації Грузії у 2003–2011 роках. Широкий оглядовий характер має аналіз антикорупційних реформ у Грузії російської дослідниці Л. Буракової[76], але проблематика саме політичної корупції представлена поверхово. Р. Мельник[77] вивчив реформування інституцій із протидії корупції у цій державі. В. Решота[78] проаналізував досвід державної політики із запобігання та протидії корупції в Грузії починаючи від періоду президентства Е. Шеварднадзе. А. Поліщук[79] вивчив грузинський механізм протидії корупції в

проекції його ймовірного використання в Україні. О. Боднарчук[80] також проаналізував процес боротьби з корупцією в Грузії, виявляючи доцільність для наслідування певних антикорупційних регуляторів в Україні.

У книзі «Боротьба з корупцією у сфері державних послуг»[81] представлений хронологічний виклад антикорупційних реформ у Грузії, які змінили систему державних послуг у період після Революції троянд із кінця 2003 року. В цьому дослідженні, проведеному Всесвітнім Банком, головна увага приділена механізму проведення успішних антикорупційних реформ. Власне питання політичної корупції у книзі не розкриті. Але у праці чітко акцентовано на першочерговому значенні політичної волі вищого керівництва, яка забезпечила швидкість реалізації антикорупційних проектів у різних сферах державних послуг. Водночас зацентовано на подальших необхідних інституційних перетвореннях у Грузії.

Окремої уваги заслуговують компаративні дослідження. Вітчизняні політологи В. Мацієвський і В. Ковалко[82] провели порівняльний аналіз Грузії та України, дослідивши вплив рівня оновлення національних еліт на результативність реформ у цих державах. У контексті порівняльного аналізу досвід Грузії використовується й вітчизняною дослідницею-політологом Г. Кохан[83], проте суто грузинський досвід не був об'єктом вивчення.

Основний акцент у доробку згаданих і багатьох інших авторів зроблений на вивченні причин успіху антикорупційної політики у Грузії, механізму викорінення побутової, адміністративної корупції у період 2003–2012 років. Водночас політична корупція у Грузії не була предметом самостійних досліджень, що і зумовило наш дослідницький інтерес. Постає завдання з'ясувати: наскільки високим є рівень саме цього виду корупції у Грузії; в яких формах та обсягах вона виявляється; якими механізмами її мінімізували; які на сьогодні існують перешкоди для прискорення антикорупційного процесу в грузинській політиці; зрештою, чи має Грузія успіх у мінімізації саме політичної корупції тощо. Допомогти у цьому можуть звіти міжнародних інституцій, різноманітні опитування громадської думки та інші джерела.

Тематика політичної корупції у державах Південного Кавказу є нерозробленою у вітчизняній політичній науці. Якщо Грузії в контексті її певних антикорупційних успіхів приділено достатньо уваги науковців, особливо в контексті можливого запозичення окремих антикорупційних механізмів Україною, то щодо Азербайджану та Вірменії, які займають не набагато вищі за нашу державу щаблі в антикорупційних рейтингах,

досліджень практично немає. Тому джерельною базою дослідження по цих державах були насамперед звіти різноманітних міжнародних інституцій[84], матеріали журналістських розслідувань у західних медіа та інтернет-медіа[85], дослідження західних фахівців із проблематики Кавказу (зокрема, Т. де Ваала[86] та ін.); наукові розвідки азербайджанських і вірменських дослідників[87], опубліковані у західних медіа, а також новинарні підбірки на антикорупційну тематику, законодавство Азербайджану та Вірменії.

Ще менше досліджень, порівняно з недостатньо вивченими на предмет політичної корупції державами Південного Кавказу, щодо політичної корупції у державах Центральної Азії. Предметом нашого аналізу, з огляду на обмежені рамки дослідження, було обрано три з п'яти держав регіону – Казахстан, Киргизстан і Таджикистан. У їх вивченні ми стикнулися з проблемою інформаційної закритості цих країн, які мають істотну корупційну компоненту в політиці. Політична наука, особливо у Киргизстані й Таджикистані, є слаборозвиненою; ґрунтовного аналізу особливостей політичної корупції не проводилося. Тому основна інформація міститься у доробку західних авторів, звітах різних міжнародних інституцій і нечисельних громадських структур антикорупційної спрямованості.

Проблеми функціонування політичних систем країн Центральної Азії стали предметом вивчення українських (Т. Ляшенко[88], Т. Макаренко [89], І. Миклащук[90]), російських (Ю. Нісневич[91], К. Труєвцев[92]) дослідників. Значну увагу політиці держав Центральної Азії як конфліктогенному регіону приділяють західні дослідники[93], хоча основна частина їх розвідок про цей регіон знаходяться у площині геополітики (переплетіння інтересів США, Росії та КНР), міжнародного тероризму, релігійного екстремізму, проблеми дефіциту води тощо. Водночас комплексного аналізу політичної корупції у регіоні в цілому та окремих державах зокрема не проводилося. Ми спиралися на нечисельні наукові розвідки, в яких фрагментарно аналізується політична корупція у Таджикистані[94], Киргизстані[95] та Казахстані[96]. Також використовувалися документи, підготовлені антикорупційними організаціями за результатами моніторингів у цих країнах[97], нормативно-правові акти країн регіону[98], звіти громадських інституцій[99].

Політична корупція у Російській Федерації представлена насамперед розвідками російських дослідників, а також звітами міжнародних інституцій (GRECO, Transparency International, Міжнародної асоціації органів із боротьби із корупцією, Організації з безпеки і співробітництва

в Європі та ін.), які моніторять корупційні процеси. Виділимо аналітичні доповіді С. Андрейчука щодо використання тіньових схем під час виборів до Державної Думи Російської Федерації у 2016 році[100], використання бюджетних коштів влади Москви на проекти, які порушують принцип політичного нейтралітету та провокують адміністративний ресурс[101].

Особливу увагу звернемо на численні наукові розвідки з проблематики політичної корупції у Росії Ю. Нісневича. Доробок цього російського науковця-політолога, експерта Transparency International у сфері протидії політичній корупції є прикладом об'єктивного, незаангажованого аналізу російської дійсності. Вище ми уже згадували кілька доробків науковця, які стосувалися його розуміння сутності політичної корупції та її історичної ретроспективи. Звернемо увагу, що корупцію дослідник розглядає як домінантний чинник світового політичного процесу[102]; автор пропонує нове розуміння корупції в публічній сфері та показує її інституційний механізм. Особлива цінність згаданого дослідження вбачається в аналізі Ю. Нісневичем впливу людського чинника на поширення корупції у публічній сфері, а також формулювання можливих інституційних заходів протидії цьому явищу. Значна увага автором приділяється корупційній компоненті російських електоральних кампаній[103]. Також розробки автора охоплюють площину мотивації до корупційних дій в політиці[104], ресурсів політичної корупції[105], а також методологічні аспекти аналізу політичної корупції[106].

З проблематики політичної корупції у сучасній Росії захищено кілька дисертацій із політичних наук. Зокрема, виділимо роботу Д. Зарандії[107]. Особливістю наукового підходу дослідниці є характеристика політичної корупції як тіньової влади. Автор доводить плутократичний характер російської влади, а також констатує, що корупційності російського політичного процесу сприяють насамперед латентні зміни політичного розвитку суспільства.

Важливе значення для розуміння природи російської політичної корупції мають розробки російського політолога В. Гельмана, пов'язані, зокрема, з вивченням так званих «підривних» інститутів[108]. Дослідник довів, що панування «підривних» інститутів, які лише нагадують атрибути демократії, але не є такими по суті, є помітною тенденцією політичного розвитку сучасної Росії. До таких неформальних «підривних» інститутів В. Гельман відносить і політичну корупцію.

Натомість Б. Кагарлицький зосереджений не на теоретико-методологічному аналізі політичної корупції, а на конкретних її прикладних проявах, зокрема на корупції у російських партіях[109].

Дослідник доводить, що у Росії політична корупція є не лише поширеною, а й всеохопною. Вона, на думку політолога, перетворилася на форму своєрідної інтеграції політичного простору; реалізовувати політичні технології без корупційної компоненти стало практично неможливо.

Є. Корнілов[110] також вважає політичну корупцію чинником деградації Росії. Він виділяє такі основні прояви російської політичної корупції, як фальсифікація результатів виборів із метою утримання влади; утворення особливих фінансово-політичних груп, які завдяки величезним ресурсам приймають стратегічні державні рішення; необґрунтована пролонгація терміну президентства; відсутність реальної політичної конкуренції; непотизм; створення позаконституційного інституту наступника президента тощо.

У низці публікацій російського дослідника Л. Римського[111] привернено увагу до широкого спектра корупційної проблематики. Важливими є акценти дослідника в контексті дослідження методологічних проблем вивчення корупції: підкреслення закритого характеру корупційних практик у політиці, що ускладнює їх системний аналіз. Автор аргументовано доводить, що російська державна політика цілковито узалежнена від приватних і корпоративних інтересів олігархічних груп; ігнорування законності є неписаною нормою; домінують неформальні соціальні зв'язки тощо. Л. Римський вбачає в клієнтизмі головний чинник життєздатності російської корупції. Дослідник наголошує на неможливості подолання політичної корупції в Росії без протидії клієнтистській моделі державного управління та корупційному прагматизму самих громадян.

Особлива увага при вивченні політичної корупції приділена Україні, тому важливе значення мало вивчення нормативно-правової бази (антикорупційного законодавства)[112], матеріалів соціологічних опитувань[113]. Велика увага приділена уже наявним в українській науці політологічним дослідженням із проблеми політичної корупції в Україні[114]. Увагу привернули розвідки за окремими напрямками досліджень корупційних практик у політиці: проблеми фінансування вітчизняних політичних партій[115], електоральна корупція[116] тощо. Важливе значення для вивчення політичної корупції мають роботи, пов'язані з аналізом системних трансформацій політичної системи України[117].

Проблематику політичної корупції, на нашу думку, доцільно розглядати, зокрема, під кутом зору політико-правової ментальності та культури. Це зумовлене нашим розумінням системи протидії політичній

корупції, до якої належать превентивні заходи. Аналіз ціннісної парадигми антикорупційної боротьби в політиці, на нашу думку, лежить саме у площині ментальності та культури. Важливим питанням є аналіз того, наскільки ментально вкоріненими в українців є антикорупційні цінності, якими методами можна закріплювати їх присутність у політико-правовій культурі громадян. Для вивчення цих питань ми звернулися до низки джерел. Найперше спиралися на політологічні розвідки з проблематики ментальності[118], української національної ментальності[119]. Оскільки ми аргументуємо необхідність розгляду корупції і в площині політико-правової ментальності, то важливе значення мали роботи, присвячені правовій[120] та політико-правовій ментальності[121]. Особлива увага звернена на нечисельні розробки проблематики корупції як ментальності[122] й антикорупційної культури[123].

1.2. Методологічна основа сучасних політологічних досліджень політичної корупції

«При вивченні будь-якого предмета політологічних досліджень найперше постає проблема вибору оптимальної методології. Вона уможливорює грамотне структурування проблеми дослідження, аналіз змісту категорій і понять, обґрунтування та пояснення техніки дослідження, систематизацію висновків, формалізацію аналізу. Як сфера політичної рефлексії, методологія допомагає обрати інструменти пізнання політичної реальності, частиною якої є політична корупція»[124]. Методологічною основою дослідження визначено неоінституціоналізм, аксіологічний підхід і компаративний аналіз.

Проаналізуємо можливості використання неоінституціоналізму для аналізу політичної корупції. «Політична корупція є явищем не лише суто політичним, а й соціальним: вона детермінована суспільними відносинами та виникає там, де є різного типу соціальні інститути. Сучасне політичне буття, еволюційні соціально-політичні процеси детерміновані як формальними, так і неформальними практиками (тіньовий формат політики)»[125]. Політична корупція увиразнює саме тіньову політику; вона належить до сфери дії неформальних інститутів політичної системи. Політична корупція виникає у середовищі політичних інститутів і руйнівню впливає на їх функціонування – аж до загрози національній безпеці держави.

Неоінституціоналізм «адаптивний для сучасного політологічного аналізу корупційних практик у політиці, позаяк: 1) концептуальна основа

інституційної теорії має традиції і водночас відповідна сучасним політичним процесам; 2) він гнучкий, аналізує динамічні, мінливі процеси; 3) функціональний апарат методології неоінституціоналізму може використовуватися для вивчення неформальних інститутів, корупційних процесів, інституційних конфліктів тощо»[126]. Ще у середині 1990-х років Р. І. Гудін і Х.-Д. Клінгеманн у праці «Політична наука: нові напрями» писали, що «сьогодні інституційний підхід домінує в політичній науці в цілому та її окремих субдисциплінах»[127].

Для розгляду можливості застосування методології неоінституціоналізму до аналізу політичної корупції насамперед необхідне обґрунтування того, що політична корупція може визначатися саме як інститут. Для цього охарактеризуємо природу політичних інститутів, зокрема неформального типу, з позицій неоінституціоналізму.

Інститут, зокрема політичний, – центральне поняття неоінституціоналізму. Одним із класичних є визначення Д. С. Норта. Інститути визначені дослідником як «правила гри, що складаються з офіційних писаних правил, а також, зазвичай, неписаних кодексів поведінки, що лежать глибше офіційних правил і доповнюють їх»[128]. У системі інституцій Д. С. Норт виокремлює: неформальні обмеження (традиції, звичаї, табу); формальні правила (конституції, закони, судові прецеденти, адміністративні акти); механізми примусу, які забезпечують дотримання правил (суди, поліція тощо)[129].

«Сучасний неоінституціоналізм об'єднує низку теорій: історичний інституціоналізм (Ч. Тіллі, Т. Скокпол), неоінституціоналізм раціонального вибору (К. Шепсл, Е. Остром, Б. Вейнгаст та ін.), нормативний інституціоналізм (Дж. Марч, Й. Олсен), соціологічний інституціоналізм (У. Скотт, Дж. Мейєр, П. ДіМаджіо, У. Пауел), теорію інституційних матриць (С. Кірдіна), концепції інституційної динаміки (Д. Норт, С. Гантінгтон, Р. Скаанінг, В. Меркель) тощо»[130]. Така велика кількість неоінституційних теорій і водночас розуміння усіма ними саме інституту одиницею аналізу дала підстави В. Разумову слушно назвати неоінституціоналізм «пучком теорій»[131].

«Неоінституціоналізм є таким підходом до вивчення політики, відповідно до якого соціальні та політичні інститути відіграють визначальну роль у політичному процесі»[132]. Маніфестом цієї новітньої методології була стаття Дж. Марча та Й. Олсена «Новий інституціоналізм: організаційні чинники у політичному житті» (1984). У ній визначено постулати нового підходу: 1) політичні інститути є повноправними творцями політики, люди, які обіймають посади у них, мають власні інтереси. Тут вкажемо на збереженість корупційного

прагматизму та рентозорієнтованість окремих суб'єктів політики, яка виявляється навіть у державах зі сталими традиціями демократичного врядування; 2) інститути справляють визначальний вплив на політичну поведінку, встановлюючи рамки індивідуального вибору через формування та вираження переваг; 3) усвідомлення громадянами політичних цілей хоча б частково визначається інституційним контекстом. Як бачимо, за Дж. Марчем і Й. Олсеном, неоінституціоналізм інтегрує положення «старого» інституціоналізму та біхевіоризму, поведінці та інституції надає однакової важливості. Цю думку розвинув Б. Г. Пітерс у дослідженні «Політичні інститути: вчора та сьогодні». Він звернув увагу, що сучасний інституціональний аналіз вивчає радше реальну поведінку, ніж лише формальні, структурні аспекти інститутів. Це, на нашу думку, дуже важливо в контексті вивчення дій суб'єктів політики на предмет їх прозорості, транспарентності.

Важливе значення для вивчення політичної корупції має такий напрям інституційної теорії, як історичний інституціоналізм. Він базується на тому, що історичність є ключовою ознакою інститутів, а суспільний розвиток залежить від початкового інституційного вибору. Цей вибір може бути нормативного або структурного характеру, але неодмінно справляє глибокий вплив на подальші рішення. За визначенням А. Колодій, його суть виражена в гаслі «історія має значення» та в ключовому понятті – «стежка залежності»[133]. Останній термін належить Д. Норт, який у праці «Розуміння процесу економічних змін» (2005) розглянув «стежку залежності» як сформовану певну траєкторію розвитку. Згаданий напрям неоінституціоналізму акцентує на тенденції до відтворення певних зразків розвитку, які уже були характерні для певного інституту. «Кожна інституція ніби внутрішньо запрограмована на певні зразки розвитку, що в деяких випадках призводить до нескінченного ланцюга інституційного самовідтворення, який досить важко розірвати»[134].

На нашу думку, за допомогою історичного інституціоналізму можна пояснити причини глибокої вкоріненості в окремих суспільствах корупційних практик у всіх сферах життя, зокрема політичній. Історичний неоінституціоналізм підводить ґрунт під розуміння того, чому в одних державах зініційовані антикорупційні реформи зрушують глобальну проблему з корупцією, переводять політику в розряд транспарентної, а в інших – залишаються лише популістськими деклараціями. Відповідно до цього методологічного підходу уможливорюється аналіз причин різких коливань певних держав у різноманітних індексах, наприклад, падіння Угорщини, Польщі та інших

країн в Індексі сприйняття корупції за останній (2017) досліджуваний Transparency International рік. Також погодимося з політологом Г. Зеленько у тому, що лише представники історичного інституціоналізму «традиційно враховують вплив суспільства та його цінностей на суб'єктів інституційних змін»[135]. З таких позицій уможливлується аналіз процесів піднесення національних громадянських суспільств в окремих державах, наприклад, Румунії, де громадськість здійснює тиск на державу з метою недопущення реверсу корупційних практик у політиці. Протилежним прикладом застосування методологічного інструментарію історичного неоінституціоналізму є роль у протидії політичній корупції утисненого владою громадянського суспільства Угорщини, яке упродовж останнього десятиліття поступово позбавляється важелів впливу на владу, що зумовлює згортання громадських антикорупційних ініціатив.

Історичний неоінституціоналізм пояснює проблему співвідношення змін і неперервності. Наприклад, чому антикорупційні реформи в одних випадках дають позитивний результат, а в інших – зазнають невдачі. Чому в одних країнах інституційні обмеження коригують поведінку політичних акторів (у нашому випадку – суб'єктів політичної корупції), а в інших – змушують їх пристосовуватися до обмежувальних нововведень, шукати нові правові прогалини, які б уможливили продовження корупційних практик в їх оновлених форматах. Історичний неоінституціоналізм пояснює реверси політичних процесів: чому попри певні успіхи у боротьбі з політичною корупцією політичні процеси повертаються на стару, проторену протиправну колію.

Ще одним напрямом неоінституціоналізму, який може слугувати методологічною основою для вивчення політичної корупції, є соціологічний інституціоналізм, представлений науковими доробками У. Скотта, Дж. Мейера, П. ДіМаджіо, У. Пауелла та ін. Його початковою формою є нормативний інституціоналізм, прихильники якого (Дж. Марч, Й. Олсен) стверджують, що поведінку акторів у рамках інституцій визначає «логіка відповідності». Іншими словами, ціннісно забарвлені норми та формальні правила інституцій формують дії акторів. Соціологічний інституціоналізм акцентує на значенні контексту та аргументує, що політичні актори не є вільними у своїх діях, позаяк у процесі діяльності стикаються з різноманітними нормативними обмеженнями, які вимушені враховувати. Громадяни як носії певних цінностей і створювані ними інституції «вбудовані» у певний культурний та організаційний контекст[136]. Оскільки в площині нашого аналізу є такі концепти, як «антикорупційна культура», «транспарентна політика», то за допомогою інструментарію соціологічного інституціоналізму

уможлиблюється пошук відповідей на питання про причини поширення політичної корупції у певних типах суспільства, з'ясування тих чинників, які сприяють імплементації антикорупційних цінностей у загальну культуру або є перепорою для наповнення аксіологічної системи антикорупційними стандартами поведінки політичних акторів.

Елементи культури у соціологічному інституціоналізмі є складовими інститутів, а останні – посередниками між індивідом, з одного боку, іншими індивідами та суспільством – з іншого. З ідей цього напрямку випливає важливе положення про те, що один інститут у різних культурних контекстах матиме різний смисл[137]. Значення соціологічного неоінституціоналізму для вивчення політичної корупції полягає насамперед у дослідженні впливу інституту корупції не лише на політичну поведінку, а й політичну ідентичність індивідів, опосередкуванні соцістальним середовищем інституційного впливу на державну політику.

Оригінальною складовою неоінституціоналізму є теорія інституційних матриць російської дослідниці С. Кірдіної[138]. Вихідним пунктом її дослідницьких пошуків є питання: чому в певних державах неефективними є реформи, які реалізують успішні моделі західних країн? Це питання спроектуємо на ті держави пострадянського простору, де уже третє десятиліття поспіль із дедалі зростаючим популізмом ведеться безуспішна псевдоборотьба із системною корупцією, зокрема в політиці.

Як бачимо, неоінституціоналізм зробив крок уперед у тлумаченні сутності політичного інституту. Він відійшов від консерватизму традиційного інституціоналізму, який під політичними інститутами розумів державні установи, політичні організації; саме вони розглядалися визначальними чинниками політичного процесу, від яких була узалежнена як діяльність політичних акторів, так і ефективність, стабільність політичної системи. Як слушно зауважує О. Суший, «погляди неоінституціоналістів відрізняються більш широким тлумаченням поняття «інституція», виявленням «незалежних змінних», які визначають політику та адміністративну поведінку; значну увагу вони приділяють дослідженню неформальної структури політичних інституцій, результатам їхньої діяльності»[139]. Саме це важливе в контексті розгляду політичної корупції.

Інституціоналізмом узагалі не ставилося питання про зворотний вплив політичних акторів на політичні інститути; він розглядав їх радше у статичності. Натомість неоінституціоналізм аналізує політичні інститути в динаміці, наприклад, важливим є аналіз впливу конструктивного

неформального інституту громадянського суспільства на деструктивний неформальний інститут політичної корупції. Корупційні практики якраз і виступають таким динамічним латентним процесом, а неоінституційна теорія Д. С. Норта пододала обмеженість класичного інституційного підходу. Політична наука здійснила поворот від одnobічного розгляду «інститутів лише як формальних правил і легальних організацій у системі державної влади»[140], а до інституціонального аналізу включене вивчення неформальних інститутів на зразок політичної корупції, які впливають на стабільність усієї інституційної системи. Підкреслимо, що такий вплив може бути як конструктивним, так і деструктивним. Для прикладу: громадянське суспільство як неформальний інститут має конструктивний характер. Натомість політична корупція як неформальний інститут – виражено руйнівний.

Якщо в інституційному підході інститути виступали як культурні та психологічні явища (норми, звичаї, звички тощо), то в неоінституціоналізмі досліджуються набір правових норм і неформальних правил, які склалися внаслідок взаємодії індивідів у процесі обміну. Специфіка неоінституціоналізму полягає у тому, що політичні інститути, зокрема корупція, розуміються крізь призму взаємозв'язків формальних норм і неформальних правил гри. Це переплетіння є складною системою організаційних відносин, форм взаємодії.

Аналізу сучасною політичною наукою лише формальних інститутів на сьогодні недостатньо, адже у новітній політичний процес навіть держав із розвиненими демократичними традиціями часто залучені неформальні системи (клієнтизму, клановості, неопатримоніалізму тощо). Відповідно «перед неоінституціоналістами гостро постало питання вивчення неформальних, „тіньових”, позаправових і нелегальних інститутів і правил, які, хоча тривалий час залишалися поза увагою і взагалі не визнавалися такими, що об'єктивно існують, однак завжди впливали на політичну поведінку і процес прийняття рішень»[141]. Адже в окремих політичних системах позаправові та нелегальні інститути навіть стають основними гравцями, підриваючи безпеку держави, продукуючи системну корупцію.

З позиції неоінституціоналізму важливе значення має розкриття зв'язків між формальними та неформальними інститутами. Домінування формальних інститутів означає готовність основних груп суспільства слідувати універсальним нормам і правилам, а відсутність верховенства права призводить до домінування неформальних інститутів, заснованих на партикулярних нормах і правилах (клієнтизм, корупція тощо).

Г. Хелмке та С. Левітські відзначають, що категорія «неформальний інститут» має широку природу, бо «застосовується до неймовірно широкого кола явищ, включаючи особисті зв'язки, клієнтелу, корупцію, клани та мафію, громадянське суспільство, традиційну культуру та різноманітні законодавчі, судові та бюрократичні норми»[142]. За визначенням дослідників, «неформальні інститути – це соціальні спільні правила, зазвичай неписані, що створені та виконуються за межами офіційно дозволених каналів»[143].

Корупція, клієнтизм, непотизм, фаворитизм, заступництво (патронат) тощо віднесені до неформальних інститутів й українським політологом Ю. Мацієвським[144]. Дослідником визначено, що неформальні інститути переважають над формальними у гібридних режимах: «Формальні інститути є лише фасадом для неформальних інститутів і практик, які переважають у політичному процесі, і у цьому процесі неформальні інститути визначають поведінку політичних гравців»[145]. Корупцію дослідник слушно відносить до числа «підривних інститутів». Поділяємо цю думку, адже політична корупція здійснюється у площині неформальної політики. Вона є прикладом латентної політики, позаяк є прихованою, непублічною, непрозорою частиною політичного процесу. Цю позицію підтримують й інші науковці. Зокрема, Т. Шевченко характеризує корупцію як «найпоширеніший приклад нелегальних аспектів неформальної політики»[146], а О. Крисенко акцентує на «автономності неформальних інститутів від нормативно-правової площини»[147].

М. Чабанна вважає, що «суттєва роль неформальних інститутів у політичних процесах притаманна політичним режимам із низьким рівнем демократичності»[148]. Дослідниця розглядає корупцію як неформальний політичний інститут, властивий для недемократичних держав[149]. «Погоджуючись у тому, що політична корупція є неформальним політичним інститутом, ми, проте, зауважимо, що вона характерна не лише для недемократичних держав: жодній державі ще не вдалося отримати цілковитий імунітет від цього соціального лиха, а от рівень «інфікованості» корупцією справді разюче відрізняє країни світу. Втім саме у недемократичних країнах ставлення до політичної та інших видів корупції настільки хворобливо трансформується, що вона навіть інтерпретується як інститут етичний, соціально легітимний, а тому виправдовується або, щонайменше, не викликає соціального протесту»[150].

Отже, підривні неформальні інститути більшою чи меншою мірою характерні для кожної політичної системи, а їх взаємодія з формальними

інститутами, конструктивними неформальними інститутами залежить від конкретних умов (політичного режиму, рівня громадянського суспільства, усталеності демократичних традицій тощо). У демократіях неформальні інститути підтримують формальні; у дефектних демократіях неформальні практики на взірець політичної корупції ще більше підривають діяльність демократичних інститутів.

Таким чином, «можна виділити кілька форматів співвіднесення формальних і неформальних інститутів: формальні інститути домінують над неформальними, але не змінюють їх; формальні конфліктують із неформальними; формальні та неформальні правила співпрацюють»[151]. На це звертає у своєму дослідженні С. Педжовіч[152]. Появу неформальних інститутів деструктивного різновиду можна пояснити слабкістю формальних. Завдяки неформальним інститутам, зокрема корупції, політичні еліти отримують привабливі варіанти зміцнення своїх панівних позицій; як наслідок – вони підтримують (зазвичай, невідкрито) такі непрозорі механізми. На думку О. Стойко, «неформальні інститути або ж частково захоплюють формальні інститути, або ж просочуються крізь них (є “проникаючим середовищем”[153]), перетворюючись на паразитів. Прикладом такого неформального інституту є корупція»[154].

«Безумовно, неформальний інститут політичної корупції залежить від типу політичного режиму: 1) при демократії підливний неформальний інститут політичної корупції вступає в конфлікт із формальними інститутами; 2) в автократіях формальні інститути та підливний неформальний інститут політичної корупції можуть взаємно доповнюватися; 3) за тоталітаризму політична корупція потужно протистоїть формальним інститутам або зливається з ними. Особливою є роль неформального інституту політичної корупції у процесі демократичного транзиту. Адже й після завершення перехідного до демократії періоду політична корупція перешкоджає демократизації. Загалом стійкість корупційних практик свідчить про вкрай повільну трансформацію неформальних інститутів, їх «живучість», яка узалежнюється від протидії громадянського суспільства, наявності політичної волі у керівництва держави»[155].

Як доводить Ю. Сабанадзе, «ключова відмінність між дефектними та «функціонуючими» демократіями пов’язана не з наявністю формальних і неформальних інститутів, а зі способом «вростання» неформальних інститутів у формальні. У ліберальних демократіях обидві форми інститутів доповнюють один одного, що надає формальним інститутам гнучкості в адаптації до суспільних вимог, а неформальні механізми

підтримують демократичні інститути, підкріплюючи формалізовані політичні процедури та реагуючи на соціальні зміни. У дефектних же демократіях неформальні інститути підривають, обмежують порядок функціонування формальних, демократично легітимізованих. Вони порушують функціональні коди формальних інститутів, спотворюють чи витісняють їх як значущі процедури та практики прийняття рішень. Таке заміщення формальних і демократично легітимованих інститутів неформальними правилами може здійснюватися як зверху (обрана демократичним шляхом виконавча влада розширює свої прерогативи шляхом конституційних стримувань і противаг), так і знизу (аномічне громадянське суспільство зі слабо акумульованим соціальним капіталом, але високим потенціалом насилля, взаємною недовірою та поширенням корупції, традицій клієнтизму нехтує інституційними правилами, позбавляє інститути впливу, чи колонізує їх у приватних інтересах)»[156].

«Неоінституціоналізм уможлиблює вивчення неформалізованих правил, які детермінують політичну поведінку»[157]. «Політичну корупцію можна віднести до числа таких неформальних інститутів»[158]. Зауважимо, що такий тип інститутів (тобто неформальних) у політичній науці називають по-різному, позаяк відсутня термінологічна усталеність: неформальні (С. Стеінмо, Г. Хелмке, С. Левітські, Е. Панеях)[159], тіньові (В. Воротников)[160], неструктуровані (К. Шепсл)[161], неофіційні (Р. Вудойра)[162], антиінститути (М. Сухарєв)[163] тощо. Власне, К. Шепсл відкидає класифікацію політичних інститутів на формальні та неформальні, пропонуючи виділення структурованих і неструктурованих[164]. «Структуровані – стійкі організаційні утворення; неструктуровані порівняно аморфніші, приховані, латентні, які формуються на основі неформальних поведінкових правил»[165] (К. Шепсл серед таких правил називає «око за око», «ні тобі, ні мені»; це перегукується із стародавніми звичаєвими нормами, наприклад вавилонським принципом таліону). Політична корупція в означеннях К. Шепсла постає неструктурованим інститутом.

У політичній науці, як слушно зауважує В. Попазогло[166], відсутня не лише термінологічна узгодженість щодо неформальних інститутів, а й одностайність щодо їх ролі. Так, О. Стойко відзначає, що «неформальні інститути не слід розглядати як загрозу демократизації, а їх взаємодія із формальними інститутами спроможна лише частково визначити результати політичного процесу»[167]. Така позиція впливає з авторської класифікації неформальних інститутів за їх зв'язком із громадянськими традиціями[168]. Одні неформальні інститути пов'язані

з громадянськими чеснотами довіри, солідарності, толерантності, чесності тощо. «Натомість деструктивний вплив мають неформальні інститути, в основі яких лежать недовіра, егоїзм, нетолерантність; сюди належить корупція»[169]. Цю думку поділяє й О. Рибій, яка серед неформальних інститутів виділяє: «1) конструктивні (діють паралельно або у кооперації з чинними в системі законами з метою вирішити проблеми політичного обміну та координації, які не розглядаються в рамках офіційних правил); 2) деструктивні (недемократичні, неправові неформальні інститути корупції, непотизму, хабарництва тощо)»[170]. Ми щодо політичної корупції використовуватимемо означення «неформальні», конкретизуючи його характеристикою «деструктивні».

Відзначимо, що неоінституціоналісти по-різному пояснюють причини появи неформальних інститутів[171]: і як спонтанний процес, і як усвідомлений. О. Стойко зазначає: «Більшість неформальних інститутів з'являються у результаті неконтрольованих соціальних процесів, вони значною мірою залежать від глибоко вкоріненої соціальної практики»[172], «неформальні інститути змінюють, ослаблюють чи руйнують правила, що лежать в основі формальних інститутів»[173]. Ми погоджуємося із цими характеристиками і аргументуємо їх наукову обґрунтованість на прикладах із політичного процесу зарубіжних країн, насамперед Центральної Азії, Південного Кавказу тощо.

«Більшість дестабілізаційних для держави та суспільства процесів мають джерелом свого походження саме неформальний інституціональний простір»[174]. О. Крисенко на прикладі аналізу вітчизняного політичного процесу доводить, що «функціонування неформальних політичних інститутів[...] призводить до звуження публічного простору, ускладнення циркуляції еліт і створення ситуації монополії на політичному ринку»[175]. Неформальні інститути, такі, як політична корупція, руйнівні впливають на функціонування інституціональної системи. Вони «можуть виступати як причинами інституціональної стагнації, так і рушіями трансформації політичних інститутів»[176].

Неформальний інститут політичної корупції включає різні підтипи інститутів: «1) соціальні актори намагаються вплинути на політичні рішення, пропонуючи матеріальні цінності (хабарництво); 2) офіційні особи держави просять громадян надати фінансові ресурси в обмін на виконання ними адміністративного завдання, яке в іншому випадку вони будуть змушені виконати за будь-яких обставин (здирництво)»[177] та ін. Відзначимо, що в одних політологічних дослідженнях, проведених на основі неоінституціоналізму, політична корупція постає лише як один з

інститутів у розлоному переліку неформальних деструктивних інститутів, таких, як непотизм, кронізм, клановість, фаворитизм, клієнтелізм тощо. В інших наукових розвідках домінує ширше уявлення про сутнісні характеристики інституту політичної корупції. Результатом цього є включення в широке поняття «політична корупція» таких її виявів, як політичний непотизм, політичний кронізм, політична клановість, політичний фаворитизм, політичний патрон-клієнтелізм.

З точки зору неоінституційного підходу, політичну корупцію можна вважати різновидом неформального інституту, який є: «1) стійким типом рентозорієнтованої опортуністичної поведінки*, спрямованої на реалізацію владних інтересів і набуття певної користі від участі у політичному процесі (тобто це мікрорівень політичної корупції як реалізація приватних інтересів усупереч суспільним); 2) комплексом неформальних норм, які структурують, обумовлюють діяльність різних політичних акторів і суперечать колективним ідеалам, цілям, які увиразнені у формальних інститутах. Через розуміння політичної корупції крізь призму категорії «інститут» можна досліджувати стійкість, повторюваність корупційних дій у політичних, партійних системах різних держав тощо»[178].

«Політична корупція передбачає, що особи, насамперед ті, які обіймають високі державні, партійні посади, використовують ввірені їм ресурси влади не в інтересах суспільства, а в особистих або корпоративних (наприклад, партійних) цілях задля політичного збагачення (додаткові голоси на виборах, фінанси до партійної скарбниці тощо). Рівень і форми політичної корупції завше визначаються інституційним дизайном, співвідношенням формальних і неформальних інститутів. У результаті явище політичної корупції постає як негативний ефект неформальної інституціалізації»[179].

«У державах зі сталими демократичними традиціями політика формується у публічному полі комунікації, який має відкритий характер, контрольований громадськістю. Тому корупційні практики у політиці, пов'язані з приватизацією публічних ресурсів, мінімізовані (вважаємо, що держав, яким цілковито вдалося б викоренити політичну корупцію, немає; є лише такі, що знизили її рівень та контролюють останній). Натомість у недемократичних державах політичні еліти понад усе прагнуть до захисту свого корпоративного інтересу, уникаючи контролю суспільства та тінізуючи процеси розпорядження ресурсами. Це призводить до появи подвійної системи управління, коли домінує неформальне (тіньове) управління. У теорії неоінституціоналізму такий процес називається деформалізацією (заміщенням формальних

інститутів, неформальною інституціоналізацією)»[180].

Деформалізацію суспільств посилюють два чинники, на яких наголошують представники сучасного неоінституціоналізму В. Меркель та А. Круассан: 1) авторитарний спадок неформальних практик; 2) акумуляція економічних, політичних проблем, спадок системної трансформації. Дослідники вважають, що проникнення неформальних практик до формальних інститутів переміщує процес прийняття рішень із бюрократичних інстанцій до неформальних переговорів[181]. «Тривале співіснування суперечливих неформальних практик і формальних інститутів неможливе, адже стабільність політичної системи залежить від конфігурацій акторів, а вони часто змінюються. Вакуум, що утворюється внаслідок слабкості, наприклад, партійної системи, організованих груп інтересів, заповнюється виконавчою владою. Отже, «насамперед у недемократичних країнах, суспільствах із гібридним режимом політична корупція, котра існує в значних обсягах, свідчить про дію механізмів неформальної інституціалізації політичної корупції. І саме теорія неоінституціоналізму уможлиблює пояснення причин, чинників, механізмів такої неформальної інституціалізації»[182].

З позицій неоінституціоналізму, політична корупція, на думку О. Уільямсона[183], є опортуністичною поведінкою в політичній сфері, яка суперечить задекларованим цілям держави задля отримання вигоди (політичної ренти[184]). О. Уільямсон висловлювався про опортунізм як про відхилення від норм у корисливих цілях[185].

Вітчизняна дослідниця Т. Гуровська звертає увагу, що «у межах неоінституціонального підходу є кілька причин існування можливостей одержання політичної ренти: 1) неповнота інформації, яка призводить до непрозорості прийняття рішень; 2) обмежена раціональність (наявність альтернативних процедур вибору в умовах неповної інформації); 3) опортуністична поведінка учасників (спрямована на досягнення власних цілей і не обмежена міркуваннями моралі)»[186]. На нашу думку, цей перелік може бути доповнений низкою інших причин, наприклад, слабкістю громадянського суспільства. Солідаризуємося з думкою О. Грушко[187], що саме за допомогою методології неоінституціоналізму можна пояснити, чому виникає політична рента.

Політична корупція завше вступає в конфлікт із таким засадничим демократичним принципом, як верховенство права. Дотримання у державі цього принципу мовою неоінституціоналізму – це домінування формальних інститутів чи щонайменше – дотримання основними акторами політичного процесу універсальних норм і правил. Відсутність верховенства права, як слушно зауважує В. Гельман, означає

«домінування неформальних інститутів, заснованих на партикулярних нормах і правилах (таких, як клієнтизм чи корупція)»[188]. «Опозицією до принципу верховенства права є принцип, за яким формальні інститути є радше фасадом неформальних, або декорацією, що не має істотного значення»[189]. За недемократичного режиму з відсутністю верховенства права регулювання здійснюється довільно, свавільно: уряд не підконтрольний парламенту, важливі державні рішення приймаються «сім'єю», кланами, потужними фінансово-промисловими групами тощо. Натомість партії не спроможні взаємопов'язати еліти та маси. Тому відбувається заміщення формальних інститутів неформальними. Неоінституціоналізм уможливило наше дослідження неформального інституту політичної корупції з точки зору взаємозв'язку формальних і неформальних правил, які формують складні відносини, типи взаємодій, кооперації політичних акторів.

Якщо звернутися до проблеми політичної корупції в Україні та на більшій частині пострадянського простору, то спадок радянського періоду сформував стійке домінування саме неформальних інститутів і на рівні політичного управління, і масової поведінки. Втім досвід країн Балтії, частково Грузії та, як не парадоксально, на перший погляд, авторитарної Білорусі, засвідчує, що наявність політичної волі у лідерів держав уможливило відхід від тотальних корупційних практик на користь більш чи менш транспарентної політики.

Зауважимо, що окремі вчені вважають неоінституціоналізм неспроможним вивчати суспільний розвиток. Так, М. Джорджес міркує, що, залучивши до пояснення динаміки інститутів такі змінні, як «критичні моменти», «стежка залежності», роль ідей, неоінституціоналізм вийшов за свої межі, а умови, за яких змінні здійснюють вплив, залишилися недослідженими. З цією критикою можна не погодитися, адже неоінституціоналісти теж досліджують суспільні трансформації, але роблять це по-іншому, ніж детерміністські теорії. Для нас найважливіше, що неоінституціоналізм визнає неформальні інститути. Ми виходимо з того, що в тлумаченні інституту політичної корупції недостатньо наповнювати його зміст лише сукупністю кодифікованих норм, законів, правил організації політичного життя. Необхідно враховувати неформальні, культурні, ментальні та інші чинники. Це і становить, на нашу думку, сутність неоінституціонального підходу до вивчення політичної корупції.

Д. Норт слушно зазначав: «Якщо нам потрібно підвищити інституційну ефективність у будь-якій країні, нам доведеться зрозуміти її культуру, історію, традиції та інституції»[190]. Неоінституційний аналіз

політичної корупції розгортається на різних рівнях (інституційному, організаційному, індивідуальному) і уможливорює відповіді на питання щодо закономірностей еволюції інституту політичної корупції, особливостей поведінки політичних акторів як суб'єктів корупційних дій.

«Неоінституціоналізм найкраще пояснює, як зберігаються або народжуються недемократичні зразки практики, зокрема такі, як політична корупція. Ця методологія показує, як неформальний інститут політичної корупції може zdeформувати чи навіть повністю зруйнувати формально встановлені правила та процедури. Неоінституціоналізм уможливорює аналіз ситуації зупинення демократичних перетворень у країнах, які через системну корупцію та низку інших чинників пригальмували розбудову правової, добре інституціоналізованої держави, не можуть закріпити вже наявних здобутків демократизації»[191].

Отже, саме неоінституціоналізм, на нашу думку, є оптимальною методологією для вивчення політичної корупції. Інституційний аналіз уможливорює не лише широкий розгляд політичної корупції як реальності, а й інституційні механізми та способи її мінімізації[192]. Сучасний аналіз політичної корупції необхідно наближати до діяльності усередині цих інститутів, позаяк корупційні практики виникають і функціонують саме в конкретному інституційному середовищі, яке й визначає змістове наповнення цих інститутів.

Водночас відзначимо: якісний аналіз проблематики політичної корупції уможливорюється не лише завдяки методологічному потенціалу неоінституціоналізму, а й застосуванню теоретико-методологічного синтезу філософського, історичного, політологічного, соціологічного, юридичного аналізу ідеї політичної корупції. Найперше відзначимо звернення до аксіологічного підходу та компаративного методу для аналізу політичної корупції.

Крізь призму аксіологічного підходу вивчається зміст антикорупційних цінностей, їх роль у системі ціннісної ієрархії громадянина та держави. Дослідницький потенціал політичної аксіології уможливорює концептуалізацію понять «антикорупційні цінності», «антикорупційна культура», «антикорупційна ментальність», а також визначення ролі таких цінностей у політичному процесі країн із різними типами політичного режиму. На важливості вивчення сутності та еволюції цінностей як невіддільної частини вивчення політики звертав увагу Д. Істон («Політичні системи»), адже політичні цінності пов'язані із системою владних відносин і політичних інститутів. Саме політичні

цінності мотивують дії суб'єктів політики, увиразнюють уявлення політичних акторів про бажані формати політичних інститутів (зокрема, політичної корупції), що сприяє реалізації поставлених цілей (мінімізації корупційних практик у політиці за демократії, або навпаки – поглиблення корупційного «захоплення» держави у випадку недемократичних режимів).

Важливе місце в аналізі політичної корупції з позицій аксіологічного підходу належить, на нашу думку, соціологічній концепції цінностей (М. Вебер, Ф. Знанецький, Т. Парсонс, У. Томас та ін.). Вона передбачає, що цінності є засадничими для людини як суб'єкта політики; вони детермінують моделі поведінки (корупційної або антикорупційної). Соціологічна концепція цінностей уможливорює пояснення того, що будь-який акт соціальної дії (наприклад, організація антикорупційних протестів, участь у них, лобіювання антикорупційних законопроектів тощо) є осмисленим лише в співвідношенні з цінностями (за М. Вебером), відповідно до яких коригується поведінка осіб, їх груп, визначаються індивідуальні або колективні цілі. Цінності (як уявлення про бажане, за Т. Парсонсом) є найважливішим регулятором людської дії. Цінності як «правила поведінки» (за Ф. Знанецьким, У. Томасом) детермінують збереження, регуляцію та поширення відповідних типів дій серед членів певної спільноти.

Вважаємо, що саме на основі цінностей суспільство чи його групи інтегруються для антикорупційної протидії. Антикорупційні акти, законопроектні ініціативи насамперед є акумуляцією певних цінностей і визначенням способів їх досягнення. У цьому вбачаємо важливість включення аксіологічного підходу до методологічного інструментарію вивчення політичної корупції.

Компаративний метод, застосовуваний у нашому аналізі, уможливорює з'ясування особливостей увиразненості корупційних практик у політичному процесі різних країн, зіставлення обраних ними стратегій протидії політичній корупції, оцінку причин укоріненості певних корупційних практик тощо. Використання компаративного методу уможливорює глибину, аналітичність політологічного аналізу політичної корупції, прояви якої співвідносяться з такими ж деструктивними практиками в різних країнах, регіонах у межах одного часового проміжку або навіть у межах різних історичних епох. Політичні інститути (а саме таким є політична корупція) виступають одиницею аналізу в політичній компаративістиці.

За параметром простору ми звертаємося до монографічних (окремий випадок), бінарних (порівняння двох країн) і регіональних

(співставлення понад двох країн) порівняльних досліджень політичної корупції. За параметром часу ми найперше використовуватимемо пізнавальні можливості крос-темпорального порівняльного аналізу. Важливим є моніторингове порівняння країн для пояснення їх успіхів або регресу в антикорупційній протидії, чи навпаки, поглиблення толерування корупційним практикам. Важливість компаративно-політологічного підходу для вивчення політичної корупції полягає у його широких евристичних можливостях. Він дозволяє пояснити ті процеси, які відбуваються як у конкретній країні, так і у регіональному чи навіть глобальному вимірі.

* * *

1. Корупційна проблематика є досить розробленою в площині різних наук, кожна з яких привертає увагу до певних аспектів корупційних правопорушень під кутом зору свого предмета дослідження. Міждисциплінарність проблематики засвідчив аналіз джерельної бази, в якій представлені дослідження юридичних, економічних, історичних, філософських, управлінських аспектів. Для осмислення проблематики політичної корупції важливе застосування міждисциплінарного підходу, який ґрунтується на врахуванні різних соціокультурних вимірів і можливостей різних дослідницьких методів. Політична наука, яка концентрується на вивченні процесу боротьби за владу та її здійсненні, акцентує на виокремленні з-поміж великої кількості можливих корупційних правопорушень тих, які є власне політичною корупцією.

2. Кількість сучасних наукових розвідок про політичну корупцію відображає наявний соціальний запит на розв'язок цієї соціально-політичної проблеми. Корупційна (антикорупційна) тема є центральною для акторів політичного процесу: жодна партія не оминає цю проблему у своїй передвиборчій програмі, вітчизняний і зарубіжний політичний процес засвідчує дедалі нові форми корупційних зловживань, а також пошуки механізмів протидії політичній корупції. Викриття корупціонерів формують суспільні настрої; розуміння громадськістю потреби обмеження, викорінення корупційних практик стає стимулом до вироблення нових антикорупційних політик і посилення контролю за діями політиків. Це увиразнюється у доробку вчених, які критично реагують на корупцію політики та виражають соціальний запит щодо пошуку розв'язання проблеми політичної корупції.

3. Аналіз вітчизняної історіографії з проблематики політичної корупції засвідчує, що основна увага була зосереджена авторами на сутності корупційних проявів в Україні, антикорупційних стратегіях окремих держав, способах протидії корупційним практикам. Водночас: а)

відсутня цілісна концепція політичної корупції; б) немає наукової єдності щодо того, які корупційні дії є саме політичною корупцією, а які перебувають у площині інших видів корупції, наприклад, бюрократичної; в) відсутні узгоджені підходи щодо того, хто належить до суб'єктного кола політичної корупції. Досвід багатьох держав у протидії політичній корупції, охоплених нашим аналізом, досі залишався поза комплексним вивченням вітчизняної політичної науки. Також недостатня увага приділяється питанням антикорупційних цінностей, формування антикорупційної політико-правової культури. Водночас зарубіжна історіографія увиразнює достатній емпіричний матеріал, аналітичне узагальнення процесів впливу корупції на політичні системи держав різного типу.

4. Оптимальною методологічною основою для дослідження політичної корупції, на нашу думку, є неоінституціоналізм. Політична корупція увиразнює тіньову політику; вона належить до сфери дії неформальних інститутів політичної системи. Функціональний апарат методології неоінституціоналізму може використовуватися для вивчення неформальних інститутів, корупційних процесів, інституційних конфліктів тощо. Рівень і форми політичної корупції визначаються інституційним дизайном, співвідношенням формальних та неформальних інститутів. Політична корупція зазвичай постає як негативний ефект неформальної інституціалізації. Неоінституціоналізм пояснює, як виникає та розвивається політична корупція. Ця методологія показує, як такі неформальні інституції, як політична корупція, деформують, руйнують формально встановлені правила та процедури. Також інституційний аналіз уможлиблює аналіз інституційних механізмів мінімізації політичної корупції.

5. Попри взяття за основу методології неоінституціоналізму якісний аналіз проблематики політичної корупції уможлиблюється доповненням іншими методологіями, насамперед аксіологічним підходом і компаративним аналізом. Зокрема:

- за допомогою аксіологічного підходу вивчається зміст антикорупційних цінностей, їх роль у системі ціннісної ієрархії громадянина та держави. Дослідницький потенціал політичної аксіології сприяє концептуалізації понять «антикорупційні цінності», «антикорупційна культура», «антикорупційна ментальність» тощо, а також визначенню ролі таких цінностей у політичному процесі країн із різними типами політичного режиму;

- компаративний метод уможлиблює з'ясування особливостей увиразненості корупційних практик у політичному процесі різних країн,

зіставлення обраних ними стратегій протидії політичній корупції, оцінку причин укоріненості певних корупційних практик тощо. Використання компаративного методу уможливорює глибину, аналітичність політологічного дослідження політичної корупції, прояви якої співвідносяться з такими ж деструктивними практиками в різних країнах, регіонах у межах одного часового проміжку або навіть у межах різних історичних епох. Важливим є моніторингове порівняння країн для пояснення їх успіхів або регресу в антикорупційній протидії, чи навпаки, поглиблення толерування корупційним практикам. Важливість компаративно-політологічного підходу для вивчення політичної корупції полягає у його широких евристичних можливостях, адже він дозволяє у динаміці пояснити ті процеси, які відбуваються як у конкретній країні, так і у регіональному чи навіть глобальному вимірі.

Розділ 2

Політична корупція: концептуалізація поняття, форми прояву, суб'єктний склад

2.1. Еволюція корупції у політичному процесі: історична ретроспектива

«Якщо розуміти під політичною корупцією сучасні формати, пов'язані з новітніми антитехнологіями фінансування партій, нецивілізованого лобіювання, електоральними зловживаннями, то це явище не має давніх традицій у силу часового чинника появи названих політичних процесів»[193]. Але окремі історичні факти є доказом зародження політичної корупції задовго до того часу, коли протиправні зловживання у політиці стали предметом політологічного аналізу. Історія зберігає нам в описі політичних процесів і документах різних епох та народів низку фактів. Ретроспективний екскурс допоможе зрозуміти політичну корупцію як явище, коріння якого мають давні традиції. Адже протиправні практики у політиці виникають «одночасно з формуванням соціальних порядків і структур, спрямованих на організацію та управління життям людей, і обумовлена вона далеко не найкращими якостями людини»[194]. Нашою дослідницькою метою є аналіз еволюційного процесу політичної корупції, її трансформації у нові форми, адаптовані під конкретну епоху.

Насамперед звернемося до політичного процесу стародавніх східних держав і джерел, які аналізують його. У тогочасних писемних джерелах

описані особливі взаємини всередині еліт:

- відправною точкою в історичній ретроспективі корупції є правління царя Лагашу Урунімгіні (Уруканіги)[195]. Цей правитель провів реформи задля запобігання зловживанням царських чиновників, суддів, зменшення поборів із храмового персоналу тощо;

- у «Повчанні Гераклеопольського царя своєму сину Мерікару» (III тис. до н.е.) висловлені рекомендації правителя спадкоємцеві своєї влади про те, що корупційним правопорушенням запобігає матеріальне звеличення царем своїх вельмож;

- «вавилонський правитель Хаммурапі у своєму законнику теж пише про корупцію суддів (§ 5) і визначає покарання, яке, втім, було доволі м'яке, бо тогочасне соціально нерівне суспільство узалежнювало розмір покарання від соціального статусу, а суддями були привілейовані авелуми;

- у давньоіндійському трактаті «Артхашастра» вказується на антикорупційні функції правителя, який має запобігати посяганням на державну скарбницю. У трактаті перелічено аж сорок різновидів таких корупційних правопорушень»[196].

У «Старому Завіті» згадується про службові зловживання – утиски бідніших, які шукають правосуддя, та виправдовування винних за винагороду. У «Книзі премудрості Ісуса, сина Сираха» батько дає синові настанови, які можуть розцінюватися як посил для формування антикорупційної культури поведінки. А чи не найвідомішим фактом корупції історія наводить підкуп Іуди Іскаріота за 30 срібняків.

Перші спроби осмислення корупції як антисуспільного явища періоду Античності зроблені у Стародавній Греції. Відзначимо, що є розбіжності у визначенні масштабів корупції у державі-«колисці демократії». Так, О. Чечуров зауважує, що уже «на ранніх етапах історії античних суспільств, коли ще не було професійних державних управлінців, корупція майже була відсутня, ми знаходимо окремі згадки про прояви цього феномена»[197]. Це простежується у низці міркувань грецьких мислителів на теми справедливості, підпорядкованості, використання матеріальних ресурсів, влади тощо. Водночас думка про «майже відсутню корупцію» відносно того часу не є одностайною: окремі дослідники вказують, що вже у давньогрецькій та особливо давньоримській державах корупція була доволі поширеною[198].

Античні греки були поціновувачами справедливості: «Приникни вухом до справедливості та геть забудеш про зловживання» (Гесіод)[199], «справедливість охоплює усі інші чесноти» (Фокілід)[200] і т. ін. У

працях Платона зустрічається чи не перша згадка про корупцію. Аналізуючи неправильні (розуміємо як «корупційні», «зіпсовані») режими (демократія, олігархія, тиранія), мислитель наголошував, що вони замість того, щоб керуватися законами, державним інтересом, слугують правителям[201]. Арістотель це все прив'язував до щастя тих, ким правлять, їхнього добробуту згідно із законом[202], що називають у сучасній теорії корупції державним інтересом[203]. У роботі «Політика» мислитель виділяв корупцію як чинник, який здатен привести державу до кризи чи занепаду. Прикладом такого процесу, на його думку, є переродження монархії у тиранію. Боротьбу з корупцією Арістотель уважав основою забезпечення державної стабільності: «Тільки ті державні устрої, які працюють задля загального блага, є, згідно з чіткою справедливістю, правильними», відхилення ж від справедливості є головною причиною катастрофи держав, бо «правопорушення прокрадаються в державне життя непомітно»[204]. Арістотель пропонував задля запобігання корупційним практикам заборонити одній особі займати кілька державних посад. У «Політиці» філософ писав, що найважливіше за будь-якого державного устрою – «шляхом законів та іншого розпорядку облаштувати справу так, щоб посадовим особам неможливо було нажитися»[205].

Значно пізніше Г. В. Ф. Гегель писав: «В Афінах існував закон, що зобов'язував кожного громадянина звітувати, на які кошти він живе; тепер же вважають, що це нікого не стосується»[206].

Не можна оминати той факт, що однією з найкорумпованіших держав I тис. до н. е. був Карфаген. Як писав давньогрецький історик Полібій у «Загальній історії», «у Карфагені ніщо не вважається ганебним, що призводить до прибутку[...]; претенденти на державні посади отримують їх шляхом відкритої сплати хабарів...»[207]. Наприкінці III століття до н. е. корупція досягла таких масштабів, що, за словами автора «Історії Риму», німецького історика Т. Моммзена, в уряді та державних органах Карфагену домінувала партія, яка фактично відстоювала інтереси не власної держави, а Риму; і що найприкріше – це було в роки протистояння між обома державами (Друга Пунічна війна).

«У історії Стародавнього Риму, причому на усіх етапах розвитку цієї держави, теж зафіксовані прояви протиправних дій, які можна кваліфікувати як корупційні. Тогочасні мислителі робили спроби теоретико-методологічного осмислення сутності політичної корупції, її причин, методів запобігання тощо. У давньоримських “Законах XII таблиць” слово “соггитреге” використовувалося на позначення зміни за винагороду показів у суді; у таблиці IX визначалося покарання для таких

суддів і посередників у формі смертної кари. Термін “*corruptio*” у значенні “спричиняти збитки”, “загнивати”, використовується у Дигестах імператора Юстиніана (V ст. н. е.), де зауважується, що фундаментальне поняття корупції впливає з грецького законодавства»[208].

Для виборних посад встановлювалися короткі терміни без права переобрання. Римський претор, як і більшість магістрів, обирався на один рік, обов’язки виконував безоплатно. Але така система, як вважає український дослідник Р. Аксєєв, «створювала можливість підкупу виборців заможними громадянами»[209]. Цицерон у своїх судових виступах наводив факти зловживання при виборах на посаду претора, а також інших магістратів і при виконанні ними своїх обов’язків. Підтверджується це і наявністю спеціальних норм у законодавстві Римської Республіки, які спрямовувалися на запобігання зловживанням.

Загалом у Стародавньому Римі налічували понад сорок різновидів корупції, а підкуп виборців і купівля посад були чимось природним і розповсюдженим. На ранньому етапі історії Риму, коли ще не було системи політичних акторів, мережі державного чиновництва, корупція була не такою поширеною, як у період Республіки. Особливо корупція була розвинена починаючи від пізньої Республіки: тоді про чиновників у джерелах писали, що вони приїздили бідними до багатой провінції, а від’їжджали багатими з бідної (наприклад, так описано намісника однієї з римських провінцій Публія Квінтілія Вара). Власне, поява корупційних практик виникає тоді, коли у посадовців з’явилася можливість розпоряджатися ресурсами.

«Дослідники римської історії зазвичай вказують на зростання корупційних практик у Римі після великих завоювань II століття до н. е. (Пунічні війни III–II століття до н. е.). Великі постзавойовницькі багатства еліти зумовили небачений сплеск жадібності, і як наслідок – породили нові формати корупційних зловживань. Ці дії буквально не перебували в площині політичної корупції, а радше стосувалися переділу земельної власності: сенатори й еквіти захоплювали безоплатно великі державні землі. Боротьба народного трибуна Тиберія Гракха з римським Сенатом була спробою зупинити корупцію шляхом справедливого розподілу земель. Проведений ним закон Семпронія (133 р. до н. е.) забороняв одній особі володіти землею понад встановлену норму та передбачав створення комісії, яка б розподіляла державну землю серед римлян. Доля Гракха-старшого та його прихильників (їх убивство) продемонструвала, що може бути з тими, хто насмівся піднятися проти корупції»[210].

Підкуп виборців (як явний, так і замаскований під пошук популярності) став звичним у Стародавньому Римі, особливо в період Пізньої Республіки. Історик Корнелій Непот описує, чому його приятель Аттіка відмовляється від претензій на посаду: «Ані домагатися, ані отримувати вищі посади за звичаєм предків, із дотриманням законів, не стало можливим за щедрих роздач настільки розповсюдженого підкупу»[211]. Також Цицерон описує випадки зі своєї адвокатської практики, коли він виступав у таких справах (наприклад, «За Мурену», «За Планція», «За Флакка» та ін.). У творі «Про обов'язки» Цицерон описує щедрі роздачі та підкупи, оцінюючи ці способи набуття електоральної підтримки як ганебні як для тих, хто їх практикує, так і для тих, хто приймає такі сумнівні дари. Схожі прийоми Цицерон висміює й у промові «За Сестія». Загалом уже в II ст. до н. е. підкуп виборців був настільки узвичаєним, що держава створила спеціальні постійні комісії (*quaestiones perpetuae*) для розгляду такого типу справ. І Цицерон визнає, що сам факт появи таких комісій свідчить про глибоку моральну деградацію.

«У Римі періоду Імперії був зафіксований випадок продажу трону. Торги за імператорський престол описані в історії Риму (195 р. н. е.), коли за голоси виборців у форматі своєрідного аукціону велася справжня торгівля між Дідієм Юліаном та Сульпіціаном. Останній міг у підсумку торгів за трон заплатити кожному преторіанцю, який його підтримає, по 5000 драхм, а Дідій Юліан – по 6250 драхм, що і вирішило вибір правителя»[212].

Нумідійський цар Югурта так говорив про Стародавній Рим: «Продажне місто, приречене на швидку загибель! Тебе усе можна було б купити, якби знайшовся покупець!» Схоже, виборці у Стародавньому Римі «продавалися» на всіх етапах давньоримської державності, відколи запровадили інститут виборів. Римляни навіть почали вважати отримані ними від кандидатів на різні виборні посади гроші своєю законною винагородою. Зафіксований лише один приклад боротьби влади з такою недоброчесністю виборців: імператор Октавіан Август роздав виборцям свої особисті кошти, аби вони не вимагали нічого від кандидатів на посади, а оцінювали їх за професійними критеріями.

«Саме у Римі, ймовірно, при імператорі Септімії Севері (кінець II – початок III ст. н. е.), виникають лобістські корупційні практики. Під «лобі» розумілося лише переднє приміщення залу римського Сенату, але там укладалися різноманітні неформальні угоди, які потім інституціоналізувалися офіційно. Сенаторам уже від республіканського періоду римської державності забороняли займатися комерцією, тому

через шлюби вони ріднилися із соціальним прошарком вершників (еквітів), які й вели їх фінансові справи»[213].

Загалом починаючи від пізньої Республіки й аж до занепаду Риму держава функціонувала в умовах системної корупції. Це навіть розглядається деякими дослідниками серед головних причин занепаду імперії. Втім висока корупція була характерна насамперед періоду від середини II століття до середини I століття до н. е.: у цей час панування олігархії фактично зник середній клас римського суспільства та посилився контраст між багатством і бідністю. Позитивне антикорупційне значення мали реформи Октавіана Августа на початку I століття н. е., найперше в частині посилення контролю за сенаторами.

Корупція державного службовця каралася за римським правом смертною карою, штрафом чи пониженням статусу особи («громадянська деградація») (санкція залежала від складності злочину). На пізньому етапі римської історії було введено поняття «*crimen pecuniarum peritundarum*» – зловживання владою, здійснене державними службовцями з метою збагачення; у часи Цицерона навіть існував постійний суд для розгляду таких справ.

Цікавим є такий історичний факт: римляни в III–V ст. н. е. корумпували навіть своїх ворогів-варварів. Римські аристократи-полководці платили готам, гунам, вандалам, щоб вони не нападали на Рим. Відтак верхівка германських племен була деякий час корумпованою.

Збільшення обсягів корупційних практик у Європі починається з початком Середньовіччя: тоді почали швидко розвиватися грошові відносини, зріс державний апарат, розмежування гілок влади не було. У християнській теології корупція розумілася гріхом, водночас Тома Аквінський висловлювався, що корупція була виявом самої сутності суспільства. «У Середні віки корупція почала розумітися як антисоціальне явище, яке пронизує суспільство від верхів до низів. У ці «темні» часи з корупцією (бюрократичною) боролися жорстко: корупціонерів спалювали на вогнищах, відрубували кінцівки. Жителі середньовічної Праги, до прикладу, викидали з вікон ненависних чиновників»[214].

У багатьох дослідженнях про Візантію акцентовано на корупції як характеристиці цієї держави[215]. Французький історик А. Гійу[216] підкреслює, що Візантія залишила приклади продажу посад: кожен чиновник вищого ешелону візантійської бюрократії офіційно купував свою посаду, що природно призводило до прагнення окупити капіталовкладення.

У середньовічній Англії одним із важливих механізмів боротьби з корупцією був незалежний аудит, перша згадка про який датована 1130 роком. Лондонське Сіті проходило аудит уже в 1200-і роки, а щодо початку XIV століття є згадка про виборність аудиторів[217]. Аудит спрямовувався на забезпечення підзвітності тих посадовців, які були розпорядниками коштів (протидія бюрократичній корупції). Наприкінці XVII століття у Шотландії був прийнятий перший закон про заборону певним посадовцям одночасно бути аудиторами – так поступово виник інститут незалежного аудиту.

Якщо звернутися до російських літописів XIII століття, то з їх текстів довідуємося, що працю чиновників не оплачували, вони жили за рахунок народу. Тому і призначалися чиновники на короткий термін – один, два роки. Перше законодавче обмеження корупційних діянь належить Івану III. А його онук Іван Грозний уперше ввів смертну кару як покарання за надмірність у хабарах, скасувавши своїм указом 1555 року т. зв. «кормление чиновников»[218].

У Середні віки головним корупціонером виступає монарх, що надає пільги та привілеї, спускаючи їх згори донизу ієрархічними щаблями. Завдяки вмілому розподілу титулів, пільг і посад (а також створюючи атмосферу постійної загрози позбавити когось цієї ласки) монарх маніпулює своїм оточенням. Наприклад, у Російській імперії чиновники призначалися відповідно до походження, тобто перевага надавалася не особистим якостям особи, а відповідно до ієрархії прізвищ[219].

«Сучасне розуміння корупції починає формуватися разом із переходом до Нового часу, коли починають утворюватися централізовані держави. Імпульсом до осмислення політичної корупції були праці Н. Макіавеллі, який корупцію порівнював із хворобою (зокрема, сухотами): спершу її важко розпізнати, але легко лікувати; якщо ж хвороба запущена – діагностувати її легко, але вилікувати складно. Ці образні порівняння були адресовані мудрим правителям, які мали своєчасно виявити “недугу”»[220]. А дещо пізніше Т. Гоббс у «Левіафані» акцентував більше на правовому аспекті: «Люди, що чваняться своїм багатством, сміливо скоюють злочини, сподіваючись, що їм вдасться уникнути покарання шляхом корупції державної юстиції або отримати пробачення за гроші або інші форми винагороди»[221]. Корупція, за Гоббсом, є корінням, з якого виростає презирство до закону. Саме на XVII століття припадає перший виступ британського парламенту проти корупції короля (Якова I Стюарта).

Вітчизняний дослідник М. Мельник[222] зауважив, що інколи в окремих країнах на певних етапах розвитку корупція набувала характеру

повальної епідемії. На прикладі князя О. Меншикова, фаворита російського царя Петра I, а пізніше фактично керівника Російської держави, показано, наскільки корупція може вразити державний апарат. О. Меншиков є прикладом того, як масштабами персональної корупції (вимагання хабарів, розкрадання казенного майна тощо) державний діяч може міцно укорінювати у суспільство (російське, у цьому контексті) ідею про те, що політичною владою можна користуватися для власного незаконного збагачення.

Загалом у країнах Європи періоду Нового часу поступово змінюється ставлення суспільства до посадових зловживань; тут радше йдеться саме про бюрократичну, а не політичну корупцію. Популярна в той час теорія суспільного договору передбачала, що піддані сплачують податки державі в обмін на те, що вона виробляє закони та наглядає за їх неухильним виконанням. Водночас для Нового часу був характерний фаворитизм. Зауважимо, що виник він значно раніше: усілякі практики непотизму походять ще від роздачі римськими папами прибуткових посад, високих звань і майна (землі) близьким родичам.

«Від кінця XIX століття в деяких країнах починають приймати закони проти корупції. Наприклад, серед перших був британський Акт про хабарництво в публічних організаціях (1889), у якому визначався протиправний характер продажу публічних посад, порушення публічним посадовцем своїх обов'язків, зловживання владою»[223].

У XIX столітті були проведені масштабні реформи британського виборчого права, які позбавили політичне життя цієї країни найвиразніших проявів політичної корупції – так званих «кишенькових», «гнилих місцинок», тобто виборчих округів, які буквально купувалися та продавалися на парламентських виборах. У 1872 році прийнято Акт про таємне голосування, 1883 – про боротьбу з корупцією на виборах (доповнений законом 1906 року), яким визначалися максимальні суми, які можна було витратити на виборчу кампанію.

До кінця XIX століття в англійському праві вже чітко прописується особлива значущість антикорупційної боротьби; це закріплювалося у трьох законах: про хабарництво у публічно-правових організаціях (1889), про запобігання корупції (1906), про поправки до закону про запобігання корупції та доповнення до нього (1916). Звернемо увагу на акцентування у третьому нормативному акті на корупційних злочинах, спрямованих проти виборчих прав: привернено увагу до різних форм примусу виборців (купівля голосу, частування виборців, тиск на останніх тощо). У силу консервативності британської правової системи цей комплекс актів діяв аж до 2010 року.

Відомий дослідник проблематики політичної корупції Ю. Нісневич звертає увагу на потребу доповнення історичної ретроспективи корупції кількома фактами новітньої історії[224]. Так, лише у 1990-х роках було зняте своєрідне табу на вживання самого слова «корупція» в міжнародних відносинах. Наприклад, у період «холодної війни» при обговоренні теми допомоги країнам третього світу замість слова «корупція» використовували евфемізм «слово на букву К (C-word)». Ставлення до терміна «корупція» почало змінюватися завдяки створенню у 1993 році організації Transparency International, а також після того, як на щорічному зібранні Всесвітнього банку (01.10.2006 р.) тодішній очільник Д. Вулфенсон у своїй промові відкрито назвав корупцію пухлиною і бар'єром на шляху розвитку. Саме відтоді політична та інші види корупції почали сприйматися як проблема глобальна, котра потребує всебічного вивчення задля пошуку шляхів мінімізації в умовах сучасного суспільства.

Явище політичної корупції стало предметом наукових досліджень, набуло теоретичного оформлення, почало наповнюватися науковим змістом порівняно нещодавно (1970-і роки). З кожним наступним десятиліттям виникають нові підходи до вивчення природи та особливостей політичної корупції. Політична реальність ставить перед політологами нові запитання через появу нових форматів політичної корупції. Вивчення сучасних процесів, на нашу думку, неможливе без знання еволюційних тенденцій у розвитку корупційних практик у політиці. Саме ці знання дають змогу аналізувати новітні національні випадки політичної корупції, у контексті історичної ретроспективи оцінювати наявність політичної волі еліт до здійснення антикорупційних реформ, готовність громадськості до протистояння корупційним практикам у політиці.

2.2. Концептуалізація поняття «політична корупція», її суб'єктний склад

«Головна проблема, котра виникає при зверненні до терміна «політична корупція», – це багатогранність дослідницьких підходів, методик і, як наслідок, нечіткість категоріального апарату. Якщо тлумачити поняття «політична корупція» крізь призму його етимології, то англomовний термін «*political corruption*» утворений із грецького *πλῆμφο* (мистецтво управління державою) та латинського *corruptio* (псування). Якщо тлумачити це буквально, то політична корупція постає як підривна діяльність щодо держави як основного інституту політичної системи, гаранта її стабільності. Відповідно недержавні інститути нібито є поза можливою залученістю до корупційних дій. Але цей умовивід, що

впливає з етимології поняття політична корупція, з позицій сучасної політичної науки видається неповним, адже суб'єктно-об'єктні характеристики корупційних дій у новітній політиці значно ширші»[225].

Окрім цього, на тлумачення сутності політичної корупції впливає те, під кутом зору якої науки конструюється визначення. Це зумовлене тим, що політична корупція перебуває у площині дослідницького аналізу не лише політичної, а й юридичної, науки державного управління та ін. Визначальною для концепту «політична корупція» є й методологія, з позицій якої розглядається предмет дослідження. Для прикладу: неоінституціоналізм розглядає політичну корупцію як інститут, символічний інтеракціонізм сконцентровується на аналізі соціальних взаємодій корупційного характеру, аксіологічний підхід виходить з укоріненості значимих для суспільства антикорупційних цінностей і т. ін.

«Досліджень, які б комплексно розглядали відмінності у підходах до сутності політичної корупції, у вітчизняній політичній науці на сьогодні немає. Водночас у більшості наукових праць про політичну корупцію дослідники пропонують своє тлумачення поняття. Відсутність нормативно врегульованого визначення поняття «політична корупція» та численні інтерпретації терміна ще більше актуалізують поставлене нами наукове завдання запропонувати авторську політологічну теоретико-методологічну концептуалізацію поняття “політична корупція”»[226].

Найперше звернемося до уже представлених у науці визначень політичної корупції. Так, на думку А. Тінькова[227], термін «політична корупція» охоплює чотири основні тлумачення: 1) незаконні дії у сфері політики; 2) державна практика, яка може бути легальною, але мати неетичний характер; 3) конфлікт інтересів у високопосадовців; 4) політичні дії, які не відповідають інтересам суспільства. Корупція, на думку дослідника, стає політичною, позаяк «саме політичні структури роблять можливими або часто навіть вимагають корупційних діянь»[228]. До рис політичної корупції дослідник відносить: 1) клієнтизм; 2) порівняно вузьке суб'єктно-об'єктне коло; 3) не завжди виражене саме матеріалізоване втілення; 4) універсальність (охоплення усіх сфер суспільного життя) політичної корупції; 5) завуальований характер, який практично не є очевидним для пересічного громадянина та інші риси. Тут насамперед слід зауважити щодо висловленої думки про «порівняно вузьке суб'єктно-об'єктне коло». На нашу думку, це якраз невузьке коло індивідуальних і колективних (групових) акторів. Сюди ми відносимо не лише осіб, наділених повноваженнями приймати

політичні рішення або долучатися до прийняття таких рішень, а й недоброчесних виборців; членів політичних партій, які схвалюють непрозоре партійне фінансування; великі бізнес-групи, які вдаються до спонсорства певних політичних сил (так зване «підгодовування») задля використання їх у непрозорих лобістських практиках тощо. До суб'єктного кола політичної корупції ми ще повернемося нижче у цьому підрозділі.

Експерт із прозорості фінансування політичних партій А. Волошина під політичною корупцією розуміє «нелегітимне використання учасниками політичного процесу та носіями публічної влади їх можливостей і повноважень із метою отримання особистих і групових вигод»[229]. Корінь політичної корупції дослідниця вбачає найперше у проблемі прозорості фінансів політичних партій[230]. Цінність такого формулювання полягає у розширенні дослідницею кола суб'єктів політики, не звужуючи його, як це характерно для окремих дослідників, до державних високопосадовців. Наприклад, В. Березинський визначає політичну корупцію як «використання особою, яка займає державну посаду, довірених їй державно-владних повноважень і прав, службового становища та статусу в системі державної влади, статусу органу державної влади, який вона представляє, з метою протиправного отримання особистої та (або) групової, у тому числі й на користь третіх осіб, політичної вигоди»[231]. У цьому визначенні виражено акцентується лише на таких суб'єктах політичної корупції, як «особи, які займають державні посади».

Г. Кохан визначає політичну корупцію як «поведінку державних посадовців, котра відхиляється від повноважень і обов'язків, передбачених займаною посадою, що шкодить інтересам держави та суспільства, задля досягнення особистої вигоди або переваг матеріального та/або нематеріального характеру для певної групи осіб, наприклад, політичної партії»[232]. Зауважимо, що це визначення, з його акцентом на державних посадовцях і поведінці, також не охоплює, на нашу думку, інших можливих суб'єктів політичної корупції. Водночас визначення Г. Кохан узгоджене з визначенням корупції як широкого явища, закріпленим документами 34-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН (17.12.1979 р.): «Корупція – це виконання посадовою особою яких-небудь дій або бездіяльність під час здійснення посадових обов'язків, – як результат вимагання чи одержання подарунків, обіцянок чи стимулів, та їх незаконного отримання кожного разу, коли має місце ця дія або бездіяльність»[233]. На нашу думку, за чотири десятиліття після конструювання ООН цього визначення воно потребує перегляду в частині розширення кола учасників корупції та можливих форм

корупційних дій, які можна було б спроектувати, зокрема, й на політичну корупцію.

В. Деріга звертає увагу, що: 1) «до політичної корупції відносяться дії, що пов'язані з політичною сферою: виборчий процес, законотворчий, приватизаційний, бюджетний»[234]; 2) особливістю політичної корупції є її «сприйняття як невід'ємної частини політичного менеджменту і політичних технологій», а за певних обставин політична корупція може «набувати рис легітимності»[235]; 3) найбільш небезпечні форми корупційних злочинів існують у країнах, які знаходяться в перехідному періоді, демократизація може ослабити владу та легітимність політичних інституцій, створивши таким чином умови для більш масштабних форм корупції. Можна припустити, що у цьому авторському розумінні політична корупція розуміється як технологія (радіше – антитехнологія) політичного процесу, яка застосовується в широкому комплексі політичних процесів.

Д. Клименко пропонує авторське розуміння дефініції політичної корупції з позицій державно-управлінської науки та проектує авторську дефініцію саме на державне управління: «Отримання або надання суб'єктом політичної системи матеріальної чи нематеріальної винагороди (або обіцянка надання такої винагороди), маніпулювання чинним законодавством, використання особою наданих їй державно-владних повноважень або інші не передбачені законодавством діяння з метою здійснення цілеспрямованого впливу на процеси формування та реалізації державної політики у власних корисливих цілях»[236]. «Це визначення з огляду на його звужену об'єктно-предметну сферу не охоплює усього комплексу корупційних дій у політиці»[237].

З позицій юридичної науки, а саме крізь призму категорії «правопорушення», тлумачить політичну корупцію М. Мельник: «Сукупність різних за своїм змістом і ступенем суспільної небезпеки корупційних правопорушень, які вчиняються для досягнення політичних цілей або надання останнім пріоритету над іншими»[238]. Дослідник акцентує, що корупційними є «посадові зловживання суб'єктів, наділених політичною владою (політичних і державних діячів, публічних службовців вищого рівня), спрямовані на досягнення політичних цілей (утримання та зміцнення влади, розширення владних повноважень) та/або з метою збагачення»[239]. Ми погоджуємося з акцентом на протиправному характері корупційних дій чи бездіяльності, але знову ж маємо застереження щодо суб'єктного кола таких правопорушників.

Ще одна із наукових варіацій визначення політичної корупції з позицій

юридичної науки (філософії права) належить Р.-В. Кісіль. Політичну корупцію представлено як підсистему корупційних правопорушень, особливу форму корупційної деліквенції (правопорушення), яка є комплексом деструктивних трансформацій у сфері функціонування вищих органів державної влади, пов'язаних із реструктуризацією парадигми соціально-правових цінностей у державі[240].

Політичний аспект корупції український політолог Є. Невмержицький вбачає у корумпованих формах політичної боротьби кланів, партій, еліт і окремих осіб за владу[241]. Це ж визначення підтримує і П. Радько[242]. Як складову частину «процесу делегітимації влади» розглядає політичну корупцію В. Асафайло[243]. Це впливає з оцінки політичної корупції як «цілком нелегітимного використання політиками та чиновниками (учасниками політичного процесу й публічного адміністрування) владних повноважень і можливостей із метою отримання незаконної вигоди»[244].

Проведений нами аналіз політичної корупції уможливив низку висновків.

1. «Оскільки ми вважаємо саме неоінституціоналізм найбільш відповідною сьогоденню методологією для вивчення політичної корупції, то вважаємо за доречне визначати політичну корупцію крізь призму політичних інститутів, зокрема неформальних. Політична корупція є прикладом деструктивних неформальних інститутів, які засновані на партикулярних нормах і правилах, відстоюють пріоритет окремих (локальних) інтересів і цінностей над загальними. Фактично політична корупція постає як заперечення універсалізму (якщо спиратися на відому дихотомію Т. Парсонса “універсалізм – партикуляризм”)[245].

2. Політичну корупцію можна характеризувати як:

- «прояв тіньової, неформальної політики; тобто це латентна політика (прихована, непублічна, непрозора частина політичного процесу);

- підливний механізм, який посягає на стабільність будь-якої інституційної системи;

- загрозу національній безпеці держави, позаяк зумовлює неформальну інституціалізацію, подальшу деградацію державних інститутів;

- практику, спрямовану на звуження публічного простору, ускладнення циркуляції еліт і монополізацію політичного ринку;

- стійкий тип рентозорієнтованої опортуністичної поведінки

політичних акторів, спрямованої на реалізацію владних інтересів і набуття певної користі від участі у політичному процесі;

- комплекс неформальних норм, які структурують, обумовлюють дії політичних акторів, суперечать колективним ідеалам, цілям, увиразненим у формальних інститутах;

- закритий від громадськості вид політичних практик у неопублічному полі комунікації;

- неформальний інститут, який зумовлює заміщення формальних інститутів неформальною інституціоналізацією;

- систему соціальних правил, зазвичай неписаних, що створені та виконуються за межами офіційно дозволених каналів. Механізм політичної корупції спирається як на правові норми, які уможливають зловживання та містять правові прогалини, так і, більшою мірою, на неформальні правила»[246].

3. З характеристик політичної корупції, виділених нами, випливає авторське визначення політичної корупції, оперте на методологічні засади неоінституціоналізму. Політична корупція – це «деструктивний різновид неформальних інститутів підривного партикулярного характеру, який зумовлює неправомірне використання суб'єктами політичного процесу з корисливих мотивів ресурсів влади в позасуспільних інтересах, приватизацію публічних ресурсів за умов слабкості формальних і конструктивних неформальних інститутів»[247].

Аналізуючи сутність політичної корупції як різновиду протиправних корупційних дій, важливо визначити, хто виступає суб'єктами у таких антидемократичних політичних практиках. Вивчаючи питання щодо кола суб'єктів політичної корупції, зауважимо відсутність у науковій спільноті та громадянському суспільстві єдиного бачення того, хто ж належить до них. Вочевидь питання набуло б однозначної відповіді, якби поняття «політична корупція» було нормативно врегульоване. Натомість в Україні чітко визначено широке поняття «корупція» (Закон України «Про запобігання корупції»[248] визначає широке коло суб'єктів); у 2015 році було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання і протидії політичній корупції»[249] (стосується політичних партій). У ст. 3. Закону України «Про запобігання корупції» визначено коло суб'єктів корупції; воно доволі розлоге й охоплює осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування; депутатів різних рівнів; голів рад різних рівнів; державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування; окремі категорії військових та суддів; членів ЦВК та ін.

Низка інших нормативних актів дозволяють окреслювати коло суб'єктів саме політичної корупції.

При класифікації суб'єктів політичної корупції насамперед зауважимо, що суб'єктами політичної корупції можуть бути як індивідуальні, так і колективні (групові) актори. Індивідуальними суб'єктами постають окремі політики, партійні лідери та державні високопосадовці. Колективними суб'єктами є депутатські фракції, політичні партії, виборчі блоки партій. У світовій антикорупційній практиці до суб'єктів політичної корупції можуть відносити й державну бюрократію чи уряд певної країни в цілому. Зауважимо, що у випадку з колективними суб'єктами одразу виникає проблема застосування до них санкцій.

Суб'єкти політичної корупції поділяються на: 1) тих, які є (чи мають намір бути) учасниками політичного процесу, уже наділені політичними повноваженнями та реалізують політичні рішення (або лише мають намір набути такі повноваження); 2) тих, хто безпосереднім учасником політичного процесу не виступає, але з огляду на певні повноваження або ресурси можуть впливати (правовими та позаправовими методами) на політичний процес. Сюди насамперед можна віднести представників виборчих комісій усіх рівнів, правоохоронні структури, представників судової гілки влади, фінансово-промислових груп, які впливають на суб'єктів першої групи (наприклад, намагаючись пролобіювати свої підприємницькі інтереси) та ін.

У аналітичній доповіді Центру Разумкова «Політична корупція в Україні: суб'єкти, прояви, проблеми протидії»[250] представлена класифікація суб'єктів політичної корупції з позицій функціонального підходу: а) принципали (особи, наділені повноваженнями приймати політичні рішення або брати безпосередню участь у прийнятті таких рішень). За ухвалення рішень вони отримують фінансову винагороду або інші послуги, а також слугують «політичним дахом» для клієнтських груп та інших суб'єктів (потенційно це можуть бути політичні партії, глава держави, парламентарі, керівники центральних органів виконавчої влади, судді вищих судів); б) державні агенти (посадовці судової та виконавчої влади, правоохоронних органів, які фінансово чи в інший спосіб мотивовані приймати необхідні адміністративні рішення); в) клієнти (великі бізнес-групи, олігархи, які замовляють необхідні рішення та послуги, інвестують кошти в політиків із метою отримання прибутку або інших преференцій; сюди можуть бути віднесені й великі кримінальні угруповання, які виконують роль хабародавців, а також продукують тіньові кошти, що забезпечують здійснення корупційних схем; г) посередники (помічники депутатів, працівники апаратів вищих

державних посадовців, адвокати тощо); г) недоброчесні виборці також інколи (навіть не розуміючи протиправної природи своїх дій) можуть стати учасниками корупційних схем (продаж власного голосу на виборах, участь в електоральних правопорушеннях на взірць «виборчих каруселей», масових голосувань за відкріпними талонами – у кожній виборчій кампанії в силу особливостей її проведення, національного законодавства були свої варіативні форми таких протиправних дій, які мають корупційну природу).

Отже, у структурі суб'єктів політичної корупції можна виділити учасників політичного процесу (політичні партії, учасники виборчого процесу та ін.) і носіїв публічної влади (органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи). Їх об'єднує те, що в силу їх статусу та можливостей вони можуть певною мірою формувати правове поле (приймати акти, лобіювати інтереси тощо), цілеспрямовано уможлиблюючи подальші корупційні дії, створюючи правові прогалини, «обхідні шляхи» тощо. Також у структурі суб'єктів політичної корупції можна виділити тих, які діють на етапі формування влади (наприклад, кандидат на виборну посаду), і тих, які є активними учасниками її здійснення (приміром, посадова особа).

Доцільно звернути увагу на можливість класифікації суб'єктів політичної корупції на національних та іноземних. Про роль останніх необхідно згадати в контексті фактів протиправного фінансування виборчих кампаній чи поточної партійної діяльності іноземними суб'єктами (юридичними та/або фізичними особами), позаяк це заборонено законодавством.

Суб'єктів політичної корупції також можна класифікувати за цілями, які вони ставлять, вчиняючи протиправне корупційне діяння: а) отримання влади; б) утримання, зміцнення або збільшення влади (розширення повноважень); в) збагачення чи отримання іншої форми вигоди.

М. Мельник[251] відносить до суб'єктів політичної корупції тих осіб, які безпосередньо причетні до вироблення та організації здійснення державної політики в різних сферах і на різних рівнях. Дослідник класифікує представників цієї групи за двома рівнями:

– загальнодержавний рівень: а) державні та політичні діячі: глава держави, керівники та члени найвищих органів державної влади, керівники центральних органів виконавчої влади, народні депутати України, керівники політичних партій; б) керівники і члени державних органів, які не належать до жодної з гілок державної влади та, маючи конституційний статус, діють як незалежні органи (Центральна виборча

комісія, Вища рада юстиції, Рахункова палата та ін.); в) державні службовці 1-ї та певною мірою – 2-ї категорій (зокрема, заступники міністрів і керівники інших центральних органів виконавчої влади, радники і помічники найвищих посадових осіб);

– регіональний рівень (область, місто): а) керівники місцевих органів державної влади та органів місцевого самоврядування, депутати обласних і міських рад. Ми б сюди віднесли й очільників регіональних партійних підрозділів. Віднесення цих осіб до суб'єктів політичної корупції є дещо умовним, позаяк вони не є власне політиками, але саме вони є репрезентантами державної влади, головними провідниками державної політики на місцях.

У аналізі суб'єктів політичної корупції можна спиратися й на підходи, які запропоновані юридичною наукою. Так, Н. Армаш вважає, що «до суб'єктів політичної корупції (в юридичному сенсі) можна віднести тільки тих осіб, серед повноважень яких є вироблення та реалізація державної політики в різних сферах народного господарства»[252]. Це суперечить позиції тих дослідників, які зараховують до суб'єктів політичної корупції тих суб'єктів, які «причетні»[253] до корупційних дій у політиці. І незважаючи на те, що етимологія слова «причетний» скеровує нас до розуміння когось (у нашому сенсі – суб'єкта корупції) як такого, що має безпосереднє відношення до якої-небудь справи, правознавці звертають увагу, що «використання цього слова при кваліфікації діянь «політичних корупціонерів» повністю забезпечує потребу правоохоронних органів у юридичному критерії при оцінюванні дій публічних службовців. Тобто виникає «невиправдане розширення кола суб'єктів політичної корупції за рахунок осіб, які, хоч і причетні до вироблення політики держави, але не напряму (шляхом прийняття владних рішень, вчинення юридично значущих дій), а побіжно (шляхом внесення подань, голосування тощо)»[254].

Н. Армаш зараховує до суб'єктів політичної корупції осіб, які мають статус державного політичного діяча відповідно до законодавства або є такими за змістом займаної ними посади: Президент України, Голова Верховної Ради України, його перший заступник та заступник, прем'єр-міністр України, перший віце-прем'єр-міністр України, віце-прем'єр-міністри України, міністри, інші керівники центральних органів виконавчої влади, які не входять до складу Кабінету Міністрів України, та їх заступники, Голова Служби безпеки України, Генеральний прокурор України, Голова Національного банку України, Голова Рахункової палати, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Голова Верховної Ради Автономної Республіки Крим, Голова

Ради міністрів Автономної Республіки Крим. Тобто цей перелік пропонується використовувати як основу для визначення сутності політичної корупції та її суб'єктного кола.

Попри юридичну обґрунтованість цього підходу, на нашу думку, з позицій саме політичної науки суб'єктний склад політичної корупції значно ширший, аніж окреслене коло високопосадовців на прикладі перелічених українських.

Ми поділяємо підхід політолога Д. Квона у тому, що суб'єктами політичної корупції є «особи чи групи осіб, які є учасниками політичного процесу, котрі мають чи намагаються отримати повноваження приймати і/чи реалізовувати політичні рішення», а також ті, хто «безпосередньо не є учасником політичного процесу, але завдяки своїм функціям, повноваженням і ресурсам має можливість впливати на нього (як законно, так і ні)»[255].

До суб'єктів політичної корупції, на нашу думку, можна відносити усіх, хто спрямовує свою протиправну ініціативу, заохочувану корисливим мотивом, на державний лад. Водночас не можна не помітити, що ресурсний потенціал для втілення корупційних дій у різних суб'єктів дуже відмінний. Тому можна за силою впливу, отриманою корисливою вигодою, розміром заподіяної шкоди тощо говорити про деяку пірамідальну структуру суб'єктів політичної корупції. На її найвищих щаблях – високопосадовці, а на найнижчих, до прикладу, організатори та учасники «виборчих каруселей» і т. ін.

2.3. Політична корупція як система протиправних дій: варіативність проявів

«Якщо у державах із розвиненими традиціями демократії політична корупція є радше проявом девіантної поведінки суб'єктів політики, то у транзитних державах, країнах із недемократичними, гібридними режимами політична корупція стає нормою стосунків – аж до формування ієрархічних корупційних пірамід, створюються замкнені корупційні цикли, які «підживлюються» потужними фінансово-промисловими групами (тіньове фінансування)»[256].

Політична корупція, на нашу думку, утворює систему корупційних зловживань, які можна згруповувати за різними критеріями. Дослідники Центру Разумкова називають такі зловживання «політично-корупційні дії»[257]. Усі вони, за яким критерієм ми б їх не класифікували, спрямовані на «нелегітимне використання учасниками політичного процесу та носіями публічної влади їх можливостей і повноважень із

метою отримання особистих чи групових вигод (ренти)»[258]. «Велика кількість проявів політичної корупції зумовлена як значним суб'єктним колом учасників ймовірних політично-корупційних дій (політичні партії, виборчі блоки, виборчі комісії, органи влади різних гілок, органи місцевого самоврядування, судові органи та ін.), так і сферами, в яких можуть проявитися корупційні зловживання (фінансування партій, електоральний процес, непрозоре лобіювання, судочинство тощо)»[259]. До проявів політичної корупції Є. Невмержицький відносить «незаконний лобізм, протекціонізм, торгівлю впливом, незаконне використання грошових і товарних потоків на виборчі кампанії та інші політичні цілі під майбутні дивіденди: державні посади, фінансові пільги, одержання державних замовлень, квот, кредитів та інших привілеїв»[260].

Систематизувати політично-корупційні дії, запропонувавши своєрідну «корупційну матрицю політики», є нашим дослідницьким завданням. Для цього ми спиратимемося як на вітчизняний політичний процес, так і на приклади інших держав. Складність окреслення спектра корупційних дій у політиці зумовлена відсутністю в Україні законодавчого визначення поняття «політична корупція». Якщо ж звернутися до офіційної інформації державних установ України, зокрема Департаменту з питань запобігання політичній корупції, створеному в структурі Національного агентства з питань запобігання корупції (НАЗК), то бачимо найперше акцент на таких проявах політичної корупції, як фінансування політичних партій і надходження до виборчих фондів[261]. Водночас спектр корупційних дій у політиці значно ширший попри те, що сфери партійного фінансування та виборів є основними.

«Основними проявами корупції у політиці, на нашу думку, є протиправне фінансування партій; дії, пов'язані зі спотворенням ролі політичних партій як акторів демократичної політичної системи; дії, пов'язані з депутатською етикою, етикою високопосадовців; продаж місць у потенційно прохідній частині виборчого списку партії; підкуп виборців; застосування адміністративного ресурсу; прийняття ключових партійних рішень без широкого обговорення з партійцями (відсутність внутрішньопартійної демократії); наявність конфлікту інтересів у носіїв службових, представницьких та інших повноважень; патронажна політика; політичний непотизм, кронізм і фаворитизм; непрозоре (тіньове) лобіювання; політична корупція в судовому процесі тощо»[262]. Зупинимося на кожному з названих проявів детальніше.

«Щодо протиправного фінансування партій, то досвід різних держав

засвідчує існування різних моделей фінансування цього типу суб'єктів політики, й відповідно відмінним є розуміння дозволеного та забороненого. Відмінності зумовлені наявністю чи відсутністю лімітів на внески від приватних осіб, лімітів чи й узагалі заборони на корпоративні внески, внески іноземних громадян, наявністю чи відсутністю лімітів на витрати тощо»[263]. Корупцією є залучення «підставних донорів» для обходу запроваджених лімітів на пожертви політичним партіям. Такі ліміти зазвичай мають за мету обмежити потенційний вплив на партію будь-якого благодійника. Проте ліміти на пожертви складно контролювати, позаяк є можливість переказу коштів через інших осіб. В Україні навіть стала можливою ситуація, коли та чи інша партія утримується якимось одним олігархом.

«Дії, пов'язані зі спотворенням ролі політичних партій як елементів демократичної політичної системи (наприклад, створення так званих «партій на продаж»), також є прикладом політичної корупції»[264]. У недемократичному політичному процесі використовується технологія «партійного проектування»: у такому випадку партія є не об'єднанням громадян, створеним для відображення та відстоювання їх інтересів. Вона стає технологічним проектом, організаційно-правовим механізмом проходження до владних структур. Використанням такої політичної антитехнології пояснюється, зокрема, й така велика кількість партій в Україні*. Комітет виборців України неодноразово звертав увагу, що багато із новостворених партій формуються задля подальшого продажу статутних документів, тобто уже на старті вони є учасниками корупційних схем[265].

«Щодо корупційних дій, пов'язаних із депутатською етикою та етикою високопосадовців, то прикладом можуть бути так звані «тушкування депутатів» (або «партійні перебігання», англ. party-switching)»[266]. «У медійному дискурсі депутат, що перейшов із фракції до фракції через ймовірні мотиви особистої користі, набув зневажливого позначення як «тушка», що мало символізувати цілковиту втрату його суб'єктності»[267]. Народні обранці («партійні перебіжчики», англ. party-switchers) виходять зі складу тих партій, за списками яких були обрані, без формального виходу з їх фракцій, що дозволяє зберегти депутатський мандат. Зокрема, у Верховній Раді України сьомого скликання в парламенті сформувався певний ринок депутатських послуг, на якому могли «монетизуватися» як переходи по фракціях, так і окремі голосування чи участь у просуванні законопроектів.

«Такий вид політичної корупції, як «продаж» місць у потенційно прохідній частині виборчого списку партії, порушує принцип, за яким

місце у списку має визначатися відповідністю кандидата ідеології партії, його партійною чи парламентською роботою тощо. Насправді ж у межах більшості вітчизняних політичних сил є вузьке коло осіб, завданням яких є вирішення закритих фінансових питань партії»[268]. Звісно, самі політичні партії офіційно заперечують «продаж» місць у списках. Зазвичай причиною такого корупційного злочину є потреба партій у фінансах на проведення виборчої кампанії. Адже в Україні інші методи фінансування (наприклад, краудфандинг, що практикує насамперед «ДемАльянс»[269]), не узвичаєні. З огляду на те, що основна частина фінансів витрачається на телерекламу, здешевлення виборчої кампанії за рахунок обмеження чи повної заборони телереклами може бути методом мінімізації цієї мотивації до корупційних дій суб'єктів виборчого процесу. В цьому контексті доречним як антикорупційний механізм є перехід до пропорційної системи з відкритими списками. Не йдеться про чисту пропорційну систему з відкритими списками, яка складна для впровадження, а про певні варіації на тему відкритих списків, аналіз яких дозволяє виявити і за такої виборчої системи корупційні пастки. Перший крок зроблено розглядом проекту* Виборчого кодексу України, який передбачає запровадження пропорційної виборчої системи з регіональними списками кандидатів у депутати (27 регіональних округів, у кожному з яких партії виставлятимуть щонайменше п'ятьох кандидатів). Якщо кодекс буде прийнято, виборець зможе віддати голос не лише за партію, а й за конкретну людину в цій партії. Ймовірно, великий розмір округів ускладнить підкуп виборців.

«Окремо виділимо такий прояв корупції у політиці, як підкуп виборців. Він полягає у наданні виборцю неправомірної вигоди за будь-які дії, пов'язані з безпосередньою реалізацією ним свого виборчого права. Ще у 2014 році до Кримінального кодексу України були внесені зміни, які криміналізували підкуп виборців. Попри це Комітет виборців України зафіксував чимало фактів, коли голос виборця купувався від 50 грн (у «найбідніших» округах) до понад 1000 грн, або грошові сертифікати, продуктові набори, можливість скористатися певними послугами (наприклад, безоплатний громадський транспорт, ліки тощо), укладення з виборцями позаправових «соціальних угод». Підкуп виборців може мати не лише персональний, а й корпоративний характер (наприклад, надання товарів, послуг та обладнання соціальним закладам, установам, організаціям). До проявів політичної корупції можна віднести й отримання матеріальної винагороди членами виборчих комісій за роботу від політичних партій чи фракцій, які висунули їх до складу комісії»[270].

Прикладом політичної корупції є «застосування під час виборчої

кампанії адміністративного ресурсу (інституційного, регуляторного, медійного тощо), тобто використання владних повноважень і державних ресурсів партіями або політиками в їх власних виборчих інтересах»[271].

Політичною корупцією вважаємо прийняття ключових партійних рішень без обговорення з рядовими партійцями. Це свідчить про слабкість внутрішньопартійної демократії. Фактично можна говорити про такий різновид політичної корупції, як внутрішньопартійна. Це проявляється у закритому обговоренні партійного списку на вибори та послідовності претендентів на виборну посаду, закритому характері прийняття важливих рішень тощо. Водночас справжня, а не лише декларована, внутрішньопартійна демократія передбачає низку демократичних процедур усередині партії, які забезпечують доступ кожного партійця до обговорення політики партії та прийняття спільних рішень.

Наявність конфлікту інтересів як прояв політичної корупції передбачає існування суперечності між приватним інтересом особи та її службовими чи представницькими повноваженнями, що впливає на об'єктивність або неупередженість прийняття рішень, або на вчинення дій (утримання від них) під час виконання зазначених повноважень. Зауважимо, що в структурі вітчизняного НАЗК діє Департамент моніторингу дотримання законодавства про конфлікт інтересів та інших обмежень щодо запобігання корупції.

Політичною корупцією вважаємо патронаж (патронажну політику) в значенні підтримки, заохочення, привілеїв, можливого грошового заохочення, що надається персоною або організацією. Патронаж виявляється в неправомірному використанні державних ресурсів, щоб просувати інтереси певних індивідуальних чи колективних акторів. Цілком поділяємо позицію О. Бабкіної, яка відносить патронаж до видів корупції[272]. О. Фісун у своїх дослідженнях акцентує на впливі олігархічних клієнтарно-патронажних мереж на розподіл влади[273]. Патрон-клієнтська система є певною мережею, яка контролює різні розподільчі механізми (санкції, привілеї, виділення земельних ділянок, дозволів тощо). Патрон-клієнтизм у політиці став відносинами особистої залежності між особами, які не поєднані родинними стосунками. Ці взаємини базуються на обміні благами між патроном і клієнтом, які наділені відмінними ресурсами та зацікавлені один в одному. Стійкість патрон-клієнтських зв'язків зумовлена тим, що вони вигідні обом соціально нерівним сторонам: для патронів ці зв'язки є механізмами впливу, а для клієнтури – формою захисту[274]. Отже, можемо зробити

висновок про корупційну природу ситуацій, коли «клієнтарно-патронажні зв'язки, особиста лояльність і приналежність до того чи іншого клану (певного кола родичів, друзів і ділових партнерів) залишаються організаційним паттерном політики»[275].

До політичної корупції ми відносимо протиправну тріаду – політичний непотизм, політичний кронізм, політичний фаворитизм.

1. Політичний непотизм є службовим заступництвом високопосадовця, політика представникам свого родинного кола. Він насамперед полягає у використанні службових, представницьких повноважень для «просування» (функція «соціального ліфта») близьких осіб на посади в органах державної влади, лобіювання їх інтересів під час виборів, конкурсів на заміщення посад, забезпечення місця в прохідній частині виборчого списку тощо. Отже, йдеться про надання нічим не обґрунтованих преференцій у політиці, державному управлінні. Вважаємо, що політичний непотизм є формою патронату та зумовлює конфлікт інтересів. Непотизм є проявом політичної корупції, позаяк зумовлює певні результати політичної діяльності не завдяки професійним здібностям людини, а винятково з огляду на приналежність до певного середовища.

2. Політичний кронізм розширює коло «близьких» людей, включаючи тих осіб, із ким у політика, високопосадовця склалася соціальна, бізнесова, політична дружба, є взаємовигідні інтереси. Особи з цього кола призначаються на потрібні високі посади, їм сприяють у наданні вигідних урядових контрактів, включають до прохідної частини виборчих списків тощо. Тобто в основі політичного кронізму лежать дружні, товариські, партнерські зв'язки, використання яких може зумовити конфлікт інтересів.

3. Політичний фаворитизм полягає у наданні необґрунтованих преференцій особі чи групі осіб, які залучені в систему державного управління, політичний процес із розрахунком на взаємні послуги (механізм *quid pro quo* – послуга за послугу).

«Формою політичної корупції є непрозоре (тіньове) лобіювання. Воно простежується у намаганнях впливових фінансово-промислових груп, підконтрольних їм владних, партійних структур у певний спосіб монополізувати прийняття важливих управлінських рішень на регіональному і загальнодержавному рівні. Через відсутність належних юридичних регуляторів лобіювання не лише в Україні, а й у багатьох державах набуває здебільшого позаправової, вузькогрупової та латентної форм. Тому доцільне прийняття закону про лобізм, який регламентуватиме діяльність, спрямовану на просування певних

інтересів. Легалізація лобізму робить цей процес прозорішим, а виборці знають, чиї інтереси відстоює певний політик»[276].

Також серед проявів політичної корупції відзначимо корупцію в судовому процесі: вибіркове правосуддя, затягування розгляду справ щодо політиків, державних високопосадовців, підозрюваних у корупційних діях; винесення політично мотивованих рішень суду; тиск на судові інстанції суб'єктів політики з метою забезпечення певних рішень суду.

Отже, політично-корупційна система, на нашу думку, охоплює:

- «партійну корупцію: порушення порядку фінансування; прийняття партійних рішень в обхід механізмів внутрішньопартійної демократії; створення «партій на продаж»; фактичний продаж місць у потенційно прохідній частині партійного списку (у державах із виборчою системою із закритими списками); використання «підставних донорів» для обходу лімітів на пожертви партіям (у державах, де такі ліміти встановлені) тощо;

- електоральну корупцію: порушення правил надходжень до виборчих фондів; різні форми підкупу виборців і членів виборчих комісій; застосування адміністративного ресурсу в інтересах окремих суб'єктів виборів тощо;

- лобістську корупцію: дії, спрямовані на непрозоре, тіньове просування в органах влади інтересів зацікавлених осіб за винагороду тощо;

- представницьку корупцію: зміна депутатом парламентської фракції з корисливих мотивів та інші дії, які лежать у площині політичної етики;

- клієнтарно-патронажну корупцію: використання державних ресурсів задля просування інтересів певних індивідуальних чи колективних акторів; непотизм, кронізм, фаворитизм; дії, пов'язані з наявністю конфлікту інтересів тощо;

- судову корупцію, яка полягає у виконанні органами правосуддя політичного замовлення»[277].

«Спроба класифікувати прояви політичної корупції не вичерпує увесь спектр політично-корупційних дій, але окреслює основні прояви нелегітимного використання учасниками політичного процесу та носіями публічної влади їх можливостей і повноважень із метою отримання особистих чи групових вигод»[278].

* * *

1. Коріння політичної корупції сягають стародавніх часів. Різноманітні зловживання у політиці фактично виникають синхронно з її появою. Історія давньосхідних держав містить приклади протиправних зловживань політичного характеру, а перші спроби осмислення корупції як антисуспільного явища увиразнені у давньогрецькій політико-правовій думці. Кількісно-якісне зростання корупційних практик особливо характерне для Стародавнього Риму (від розквіту Республіки). Збільшення обсягів корупційних практик у Європі починається в добу Середньовіччя, коли за відсутності поділу влади та її узурпації почали швидко розвиватися грошові відносини, зріс державний апарат. Водночас жорсткішають покарання за корупційні зловживання (тут радше мова про бюрократичну, а не власне політичну корупцію), виникає перший формат незалежного аудиту. Близьче до сучасного розуміння корупції формується разом із переходом до Нового часу, коли починають утворюватися централізовані держави. Імпульсом до осмислення політичної корупції стають праці, в яких корупцію прирівняно до недуги (Н. Макіавеллі), наслідком якої стає презирство до закону (Т. Гоббс). Водночас у Новий час увиразнився фаворитизм як один із результатів абсолютизму.

2. Правове регулювання питань, опосередковано дотичних до політичної корупції, припадає ще на стародавній період («Закони Хаммурапі», «Артхашастра», афінські закони про доходи громадян полісу, давньоримські «Закони XII таблиць» та ін.). У більш сучасному розумінні проблеми, породжені політичною корупцією, починають унормовуватися від кінця XIX століття (низка актів Великої Британії щодо неприйнятності продажу публічних посад, електоральних зловживань тощо).

Нині процеси антикорупційного нормотворення динамічно розвиваються, позаяк виникають щоразу нові прояви політичної корупції, а також лише зараз окремі з протиправних дій у політиці почали визначатися протиправними. Особливої уваги набує нормативно-правове регулювання питань на перетині політики та етики (етичні кодекси парламентарів тощо), позаяк остання розглядається як можливий стримуючий механізм для політичної корупції.

3. Дослідження поняття «політична корупція» засвідчило його тлумачення крізь призму численних дослідницьких підходів і методологій. В Україні відсутнє нормативне визначення політичної корупції за одночасної наявності численних інтерпретацій цього поняття. Нами запропоновано авторську політологічну теоретико-методологічну концептуалізацію поняття «політична корупція» з позицій неoinституціоналізму. Політична корупція – деструктивний різновид неформальних інститутів підривного партикулярного характеру, який зумовлює неправомірне використання суб'єктами політичного процесу з корисливих мотивів ресурсів влади в позасуспільних інтересах, приватизацію публічних ресурсів за умов слабкості формальних і конструктивних неформальних інститутів.

4. У науковому дискурсі відсутня однастайність у розумінні того, кого відносити до суб'єктів політичної корупції. Ними, на нашу думку, є як індивідуальні, так і колективні (групові) актори. Перелік цих акторів доволі розлогий: до них можна віднести усіх, хто спрямовує свою протиправну ініціативу, заохочувану корисливим мотивом (рентозорієнтована поведінка), на державний лад: від глави держави до пересічного виборця. Доцільним є прийняття закону про політичну корупцію, в якому було б чітко визначено суб'єктне коло таких протиправних дій, а також бездіяльності.

5. Політично-корупційна система охоплює великий спектр протиправних дій і проявів бездіяльності, спрямованих на нелегітимне використання учасниками політичного процесу та носіями публічної влади їх можливостей і повноважень із метою отримання особистих чи групових вигод. Цю систему утворюють такі види політичної корупції: партійна корупція; електоральна корупція; лобістська корупція; представницька корупція; клієнтарно-патронажна корупція; судова корупція тощо. Вони не охоплюють усі можливі варіації політично-корупційних дій. Дана класифікація є спробою окреслення основних напрямів корупційних дій у галузі політики.

Розділ 3

Зарубіжні практики політичної корупції та досвід антикорупційної протидії

3.1. Політична корупція у країнах Південної Європи: пошук новітніх механізмів протидії

на тлі наслідків боргової кризи

Масштаби корупції (усіх її форм, і зокрема політичної) у державах Південної Європи набули таких обсягів, що їх досвід (радше антидосвід) у практикуванні протиправних дій, які можуть кваліфікуватися як «політична корупція», а також механізм (радше його недоліки) протидії антикорупційним діям у політиці, заслуговує порівняльно-політологічного аналізу. Новітні держави не зупиняються у пошуку дієвих механізмів запобігання політичній корупції, і у цьому процесі досвід різних країн (особливо таких проблемних, як держави Південної Європи) може бути значущим для випрацювання дієвих національних програм боротьби із цим явищем. Проаналізуємо особливості політичної корупції та шляхи її мінімізації у групі держав Південної Європи (Греція, Італія, Іспанія та Португалія).

Греція. У підрозділі 2.1., аналізуючи проблематику політичної корупції в історичній ретроспективі, ми зверталися до проявів корупційних практик у Греції періоду Античності, а також осмислення корупційної проблематики давньогрецькими мислителями. Проблема корупції у грецькій державі має давні традиції. У новітній час, попри декларований осуд різних форм корупції, грецьке суспільство на практиці, схоже, «зрослося», толеруючи це явище. Упродовж останніх принаймні 23 років* Греція переживає тривалу хвилю корупції та поганого менеджменту в усіх сферах. «Держава витратила величезні суми на літні Олімпійські ігри-2004, які були непрозорими. А у 2015 році країна опинилася на межі дефолту; держава стала заручницею величезного зовнішнього боргу перед кредиторами, які вимагали проведення заходів жорсткої економії, ставили дедалі зростаючі вимоги перед грецьким населенням»[279]. Італійські дослідники Д. Дела Порта та А. Ванучі віднесли Грецію до висококорумпованих країн світу. Водночас ці дослідники вказують на стійку тенденцію до зростання політичної корупції та еволюції корупційних практик загалом у розвинених демократичних країнах[280].

Те, що Греція є серед найкорумпованіших країн ЄС, свідчить її місце у рейтингу Індекс сприйняття корупції**, який розраховує організація Transparency International на основі доступної статистики та результатів глобального опитування. «Простежимо динаміку позицій Греції у цьому рейтингу: 2012 рік – індекс 36, 2013 – 40, 2014 – 43, 2015 – 46, 2016 – 44 (це 69-е місце серед 176 держав, охоплених індексуванням; Греція опинилася на гірших позиціях, аніж Куба, Суринам, Румунія та інші країни)»[281]. Водночас за результатами 2017 року Греція покращила свої позиції, набравши 48 балів, і це стрімко піднесло її на 60-е місце.

Припускаємо, що тут помітні зусилля не тільки держави, а й «третього сектора», який дедалі активніше долучається до антикорупційної боротьби.

«У спілкування греків навіть увійшов спеціальний розмовний термін для найменування хабара – fakelaki (у перекладі – «маленький конверт»). Звичайно, тут йдеться про побутову корупцію, яка стала невід’ємною характеристикою грецького повсякдення. На рівні політичної корупції «маленькі конверти» перетворюються на солідні цифри, якими забезпечуються перемоги в тендерах на державні замовлення, безперешкодне оформлення документації тощо»[282].

«Корупція на усіх рівнях влади – від місцевого самоврядування до національного рівня – руйнівню діє на країну»[283]. Грецька дослідниця А. Карпафакіс наводить приклад мільйонів євро, які були виділені ЄС і безслідно зникли, що призвело до загибелі людей у пожежах влітку 2007 року: фото матері з чотирма дітьми, які згоріли у вогні, обійшло медіа всього світу і зайвий раз утвердило світову громадську думку щодо корупційності грецької влади[284]. «Поки що жоден із грецьких урядів не перейнявся таким характерним для грецького суспільства ще від доби Античності глибоким почуттям справедливості; водночас для пересічних греків неприйнятним є те, що гроші стають важливішими за людське життя та гуманні соціальні відносини»[285].

Грецький аналітик А. Другос звертає увагу, що «грецькі політичні партії дуже фрагментовані, політики мають тісні зв’язки з нелегальним бізнесом і відомі своїм ухилянням від сплати податків. Протягом десятиліть країна не спромоглася запровадити хоча б надійну та конструктивну податкову систему, в той час як деякі впливові сім’ї брали участь в усіх аспектах соціального та політичного життя (отруюючи кожен їх частину). Крім того, не була випрацьована раціональна політична стратегія, яка була б спрямована на подолання структурних недоліків грецького суспільства. Вся держава і, звичайно, вся державна бюрократія виявилися хворими, слабкими, корумпованими, недисциплінованими, нестабільними; вони не спромоглися налагодити власне виробництво і розвиток – таким чином, ми й досі залежні від іноземних кредитів (особливо з Німеччини), котрими чиновники, до того ж, зловживають в особистих і політичних інтересах»[286].

«Громадська думка оцінює грецьких політиків як ненадійних непрофесіоналів. Для них характерна непродуктивна та популістська політична риторика, низький рівень знань із широкого спектра суспільних питань. Натомість зацікавленість звужена до досягнення успіху особистого чи партійного бізнесу»[287].

Відомий британський публіцист Е. Лукас сказав про Грецію так: «Греки платять за жадібність, некомпетентність і нераціональність своїх політиків. Але перш за все це ознака невдачі Європи – спочатку в побудові валютного союзу, заснованого на сприйнятті бажаного за дійсне, а потім у неспроможності впоратися з наслідками»[288]. Політичні еліти та їх катастрофічна політика спричинили різке погіршення стану країни, адже для задоволення особистих і сімейних потреб відбувалися серйозні корупційні зловживання, особливо в обороні, медицині, медіа. За останні 20–25 років країною керували соціалістичні та правочентристські партії без програм чи політики, які заслуговували б на довіру.

«Велику популярність серед зневірених греків сьогодні мають лівий і правий популістські рухи. Поява радикальної правої партії “Золота Зоря” – наслідок нездорового соціально-політичного клімату в Греції, проблем внутрішньої безпеки (корупції, незаконної міграції тощо). Криза в країні підживлює тенденцію до зростання підтримки цієї партії у широких верствах розчарованого суспільства. Радикальна ліва партія СИРІЗА та її неймовірний успіх на останніх парламентських виборах 2015 року (36,3 %) – наслідок вираженого популізму, зумовленого заходами жорсткої економії. СИРІЗА, яка є фрагментованою коаліцією комуністів, поміркованих лівих і представників інших течій, експлуатувала риторику, спрямовану проти жорсткої економії, запровадженої щодо Греції ЄС, Міжнародним валютним фондом і Європейським центральним банком»[289].

Антикорупційні зусилля грецьких урядів мали деякі законодавчі результати: 2006 року прийнято закон про посилення контролю в судовій системі, кодекс поведінки поліції, у 2009 – ратифіковано Конвенцію Ради Європи про кримінальну відповідальність за корупцію та Конвенцію ООН проти корупції. Та попри ці законодавчі кроки з 2009 року Греція набула статусу найпроблемнішого члена ЄС: у країні під впливом світової фінансової кризи стрімко поряд із тривожними економічними тенденціями зростали різні форми корупційної діяльності. Це не могло не призвести до санкцій і затяжної політичної кризи. Загалом дослідники оцінюють ефективність боротьби з усіма проявами корупції у кризові 2008–2009 роки як таку, що «близька до нуля»[290].

Навіть до початку боргової кризи Греція вважалася найкорумпованішою країною, яка обходила в корупційному антирейтингу навіть Румунію та Болгарію. Щоправда, у 2012 році були зроблені важливі кроки: заснована служба перевірки органів влади (Генеральна інспекція), підпорядкована парламенту[291]. Тільки за

перший рік роботи розглянуто 1519 випадків корупції, понад сто найвищих чиновників були відсторонені, десятки були засуджені. Наприклад, экс-міністра оборони А. Цохадзопулоса засуджено до 20-річного ув'язнення (він отримував винагороди від бізнесу за вигідні контракти з торгівлі зброєю у 1997–2001 роках; розмір зловживань становив не менше 55 млн євро).

Під час різноманітних опитувань громадської думки греки майже одногolosно називають корупцію головним гальмом розвитку їх країни. Джерелом формування таких громадських настроїв став не лише особистий досвід громадян, а й активна соціальна реклама: «Службовці, якщо ви патріоти, будьте скромнішими в ім'я порятунку країни!». Щоправда, така реклама більше слугувала боротьбі з корупцією побутового, а не політичного характеру. Втім дієвим засобом впливу на громадськість є не реклама, а реальні факти викриття корупціонерів. Наприклад, у 2014 році вперше в історії Греції у членів сімей працівників державного апарату перевірили банківські рахунки з вимогою пояснення джерел походження накопичень. Показовим у цьому випадку є постать заступниці міністра туризму А. Греку, яка подала у відставку після того, як її чоловік не зумів пояснити походження коштів і сплатив до державної скарбниці 5,5 млн євро податків.

Коли аналізують масштаби політичної корупції у Греції, то зазвичай дослідники ставлять питання: чому саме в регіоні Південної Європи така гостра ця проблема? Якщо ж порівняти з країнами Північної Європи (де найнижчий рівень корупції), то найчастіше там спрацьовують протестантська етика, так звана «скандинавська доброчесність» і принцип публічності влади. Поєднання довіри та контролю притаманні державам із низьким рівнем корупції. Натомість у Південній Європі, насамперед Греції, зловживання посадовців уже прирівнялося до національних традицій, а «реальним покаранням було охоплено не більш як 2 % обвинувачених»[292] грецьких чиновників.

Наприкінці 2016 року в звіті про виконання Грецією рекомендацій, який опублікувала Група держав Ради Європи проти корупції (ГРЕКО; утворена Радою Європи), зауважується, що за останній (від попереднього звіту-2015) рік ситуація з прозорістю фінансування політичних партій і криміналізацією хабарництва не покращилася[293]. Організація висловлювала низку рекомендацій, які не були реалізовані. Наприклад, не був скасований особливий строк давності* для кримінального переслідування членів (колишніх членів) уряду; була лише частково виконана рекомендація щодо розширення кримінальної відповідальності серед членів національних, зарубіжних і міжнародних

асамблей; лише частково виконані рекомендації щодо своєчасного оприлюднення інформації про пожертви приватних осіб політичним партіям.

Політична корупція та домінування відносин за принципом «клієнт – патрон» залишаються чинниками, які й нині гальмують реформи у цій державі (та й в інших країнах Південної Європи). З-поміж причин невдач греків у боротьбі з політичною корупцією грецькі аналітики називають насамперед відсутність волі до антикорупційної боротьби в очільників держави, відсутність досвіду в спеціальних слідчих, обмеженість матеріальних ресурсів[294]. «Сюди додамо тривале перебування при владі різних популістських сил – від крайніх лівих до крайніх правих»[295].

Безумовно, корупція в Греції є системною політичною проблемою. Існує серйозна недовіра громадян до держави та уряду, що гальмує реалізацію антикорупційних декларацій. У ситуації процвітання політичної корупції серед верхівки істеблішменту та регулярних корупційних скандалів, середньостатистичний грек, спостерігаючи корупційну недоброчесність своїх державців, цілковиту відсутність у них антикорупційної моделі поведінки, на своєму низовому рівні толерує побутову корупцію, що практично унеможливлює наразі ефективність протистояння всієї нації різним проявам корупції – від політичної до побутової.

Італія. Однією з країн, де політична корупція зберігає значні масштаби, є Італійська Республіка. Приклад Італії доводить, що політична корупція може поширюватися й укорінюватися в демократичних режимах, руйнуючи демократичні цінності. З огляду на багаторічний досвід Італії у боротьбі з політичною корупцією, певні успіхи та невдачі цього процесу, він є цінним матеріалом для вивчення у контексті широкої антикорупційної кампанії, яка проводиться нині в інших країнах.

Для розуміння природи, причин політичної корупції у сучасній Італії ми вже зверталися (підрозділ 2.1.) до витоків цього асоціального явища, які мають давню традицію, починаючи від Римської Республіки.

Рівень політичної корупції в Італії та її успіхи у викоріненні цього асоціального позаправового явища оцінюються в наукових розвідках неоднозначно. Так, Д. Папуніна відносить Італію до держав, які успішно застосували антикорупційні заходи[296]; в один шерг з Італією автор ставить Грузію та Сінгапур. В. Беглиця також вважає італійську систему суспільно-політичних та юридичних елементів протидії корупції однією з найбільш дієвих, позаяк у виконанні цього завдання взаємодіють

громадські та державні організації[297].

Однак, на нашу думку, деяким перебільшенням є те, що втілені антикорупційні механізми «забезпечили в Італії плідну боротьбу з корупцією, її подолання та усунення участі політиків у корупційних схемах»[298]. «Про це свідчать: 1) різноманітні антикорупційні рейтинги, в яких позиції Італії невисокі (ця країна є серед корупційних «лідерів» країн-учасниць ЄС); 2) опитування громадської думки, які відображають рівень довіри громадян до влади та оцінку наявності політичної корупції у державі»[299]. Власне італійські дослідники теж доволі стримані у схвальних оцінках досягнень антикорупційної політики. Наприклад, Д. Дела Порта та А. Ванучі зауважують, що Італія (як і інші країни Південної Європи) належать до висококорумпованих країн світу[300]. Цю думку підтримує й Г. Кохан: «Італія як парламентська республіка, що вважається державою “старої демократії”, є найбільш корумпованою країною Західної Європи»[301].

Водночас зауважимо, що Індекс сприйняття корупції за останні п'ять років у Італії повільно, але зростає у позитивному напрямку: 2012 рік – 42; 2013 – 43; 2014 – 43; 2015 – 44; 2016 – 47; 2017 – 50 балів. За результатами 2016 року серед індексованих країн світу Італія зайняла лише 60-е місце; гіршими серед країн-учасниць ЄС були лише показники Греції (69-е місце, індекс 44) і Болгарії (75-е місце, індекс 41). Несподіваним став підйом у рейтингу за результатами 2017 року – 56-е місце. Припускаємо, що не в останню чергу така ротація у рейтингу країн Південної Європи (Італії, Греції та певною мірою Португалії) пояснюється різким зниженням показників інших європейських держав (Угорщини, Польщі та ін.). Водночас дослідники Transparency International серед причин зростання рейтингу називають розбудову Італією упродовж останнього року антикорупційних інституційних і правових структур. Насамперед ідеться про прийняття чотирьох нових законів, спрямованих на підвищення прозорості, протидію «відмиванню» грошей тощо.

У нашому аналізі політичної корупції в Італії охоплено лише етап після Другої світової війни. У післявоєнній Італії норми корупції «були сильніші за закони держави; останні можна було безкарно порушувати, у той час як будь-хто, кидаючи виклик умовам нелегального ринку, піддавався тим чи іншим покаранням»[302]. Оскільки в Італії партії були наділені реальною владою, то підприємці «купували» собі захист, спонсоруючи політиків. «Міцні корупційні зв'язки між бізнесом стали звичними й у міру посилення цих зв'язків підприємці отримували додаткові преференції, які не узгоджувалися із вимогами доброчесної

бізнес-конкуренції: “державні замовлення, важливі контракти, внутрішня секретна інформація”»[303].

«Під час Першої Республіки (1947–1993) у країні лідирували три партії, які весь повоєнний період визначали курс країни (Християнсько-демократична партія, Італійська соціалістична та Італійська комуністична партії) і до початку 1990-х років вони не підпускали інші дрібні партії до парламенту; це дало змогу визначити структуру партійної системи Італії як двоблокову»[304]. Як образно зауважує О. Пахльовська, «в повоєнний час Італія була розірвана між впливом Кремля та Вашингтона. Намагаючись обмежити сильні в Італії позиції Комуністичної партії (так званий «фактор Ка», *fattore Carra*), Америка десятиліттями допомагала утримуватися при владі Християнсько-демократичній партії (*Democrazia Cristiana*, 1942–1994, із більшістю в парламенті від 1948 до 1992 року), що призвело до так званої «заблокованої демократії» через відсутність зміни політичних еліт. Фактична монопартійність породила незвично високий для демократичної країни рівень корупції, яка, в свою чергу, розв’язала руки мафії, що пронизала органи державної влади»[305].

Розпад такої двоблокової системи «стався через черговий політичний переворот у країні, пов’язаний зі значним корупційним скандалом»[306]. «Християнсько-демократична партія швидко втратила свої багаторічні міцні позиції у партійно-політичній системі країни, що зумовлене звинуваченням лідерів партій у корупції; італійські комуністи були вимушені переглянути свій політичний курс»[307]. «Партії-гіганти періоду Першої Республіки майже зникли з політичного поля Італії, а надалі всі партії, які будували партійний фундамент Другої Республіки, були значно іншого формату»[308]. Політичний ландшафт змінився, сформувалася багатопартійна система з двома провідними блоками (ліво- та правоцентристським).

Г. Кохан однією з основних причин зміцнення політичної корупції в Італії вважає «зменшення однастайності щодо політичного режиму та політичних інститутів, що вимагало підтримки принаймні окремого елемента політичної системи – корумпованих політиків»[309]. Існування поляризованої політичної культури, клімат «холодної війни», загальна спрямованість на економічний, а не політичний розвиток у 1950-х роках[310] зумовили появу тенденції до створення спеціальної підтримки осіб, які перебували при владі.

«Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років політична корупція охопила усю державну систему, спровокувавши політичну кризу. Численні випадки корупції зафіксовані у найвищих політичних колах

Італії»[311]. Після корупційного скандалу, який отримав назву «Тангентополі» (італ. Tangentopoli; назва утворена від слів tangent – «відкат», poli – місто) на політичну авансцену вийшли якісно нові партії, які повністю знищили попередні потужні партії. Політична корупція була представлена у формах політичної протекції організованої злочинності, клієнтистських мереж (клієнтизму), хабарництва, нестерпної повільності, невинуватості затримки, складності й заплутаності нормативних регулювань, процедурної тяганини бюрократів, на яких впливали політики[312].

Однією з найбільших кампаній проти італійських політиків-корупціонерів стала операція «Чисті руки», розпочата у 1992 році. Ця кампанія проти корупції у вищих ешелонах влади загалом проводилася майже 5 років, стартувавши із рішучих ініціатив міланської прокуратури[313]. Було арештовано близько 2600 осіб, у тому числі два колишні прем'єри – соціаліст Б. Краксі та християнський демократ Дж. Андреоті, чимало депутатів парламенту. В ході слідства з'ясувалися зв'язки з мафією практично усіх партій, які майже 50 років входили до коаліції; у підсумку практично усі ці партії розпалися[314]. Під слідством опинилися близько 20 тис. осіб. Щоб уникнути обвинувачень у політичній та інших формах корупції, звільнилися понад 80 % чиновників. Посилення судового апарату в результаті кампанії «Чисті руки» привело до деякого ослаблення корупційних мереж в Італії.

Чинниками певного ослаблення політичної корупції в Італії у 1990-х роках були політична опозиція, преса, система правосуддя. Судді завдяки високому рівню незалежності від партій відіграли вагомий роль у знищенні корупційного режиму[315]. В Італії здатність демократії протистояти корупції дістала вираження через опір сильної судової системи, громадську підтримку антикорупційних розслідувань і ЗМІ в середині 1990-х років[316]. «Саме підтримка громадською думкою завадила італійському істеблішменту втрутитися у перебіг антикорупційних розслідувань»[317].

Загалом операція «Чисті руки» стала хрестоматійною у боротьбі з корупцією. Координатор операції Дж. де Амброзіо зауважив, що вона не була марною хоча б тому, що «сьогодні італійці почали ставитися до корупції як до злочину, а раніше ставилися до неї як до норми життя»[318]. Тобто «у результаті проведення майже п'ятирічної антикорупційної кампанії політична та інші види корупції не були викорінені, але змінилася громадська думка щодо таких протиправних дій»[319]. На думку дослідників Д. Каначе та М. Алісона, італійський політичний скандал, супроводжуваний розслідуванням «Чисті руки»,

підірвав довіру громадян і впевненість у діях уряду, проте не зруйнував демократичну систему цих країн[320].

Водночас вважаємо, що «в Італії відбулося неформальне «зрощення» політичної, економічної та медійної влади. Цей вкрай негативний процес, який не в останню чергу відбувся зусиллями экс-прем'єра, медіамагната С. Берлусконі, унеможливив роль ЗМІ як критика влади, є перешкодою для свободи слова та незалежності журналістів. Політично ангажовані медіа фактично перестали виконувати свої функції “четвертої влади”. Саме Берлусконі належало близько 90 % національного телебачення, низка друкованих медіа. Державне теле- та радіомовлення RAI (створене у 1954 році) було жорстко контрольоване правлячими партіями та окремими бізнес-структурами і фактично перетворилося на інструмент політичної влади»[321]. З 1975 року починається ера комерційних медіа, приватним особам законодавчо надане право володіти ефірними теле- та радіостанціями локального масштабу; це заклало основу медіа-імперії С. Берлусконі. Весь зміст дій Берлусконі на посту прем'єр-міністра (Голови Ради міністрів) Італії (1994–1995, 2001–2006, 2008–2011 роки) «полягав найперше у тому, щоб убезпечити себе від судових переслідувань, пов'язаних із корупційними справами»[322]. «Прем'єр С. Берлусконі здійснював тиск на керівників державних телеканалів (зокрема, RAI) з метою не допустити появи представників опозиції в ефірі державного мовлення під час виборчих кампаній (так було, зокрема, під час регіональних виборів-2010)»[323].

За результатами опитування, проведеного у межах урядового аналізу ситуації з корупцією, італійські респонденти корупцію у політичних партіях оцінили в 4,4 бала за 5-бальною шкалою, 4 бали – у парламенті, 3,7 – держадміністраціях; 64 % опитаних уважали «урядові методи боротьби з корупцією неефективними»[324].

У 2012 році з ініціативи італійського уряду М. Монті було підготовлено 400-сторінковий аналіз впливу корупції на економіку; було підраховано: корупція зумовлює втрати для країни у розмірі 60 млрд євро на рік. За словами М. Монті, «корупційні процеси підривають довіру до ринку, відлякують інвесторів і шкодять конкурентоспроможності»[325]. Наприкінці 2012 року уряд виділив 150 млн євро для формування спеціалізованої інтернет-мережі (оцифровування даних). Було ініційовано ухвалення закону про подальшу протидію корупції в країні, за яким передбачено лімітування заробітних плат політиків і членів регіональних урядів. Урядова ініціатива спрямовувалася на те, щоб у майбутньому італійські політики не змогли отримувати зарплати та відшкодування за поєднання кількох

посад одночасно. Ініціатива є наслідком корупційного скандалу в області Лаціо, де члени регіональної ради від партії С. Берлусконі незаконно розтратили майже 6 млн євро; було необґрунтовано підвищено зарплатню та завищено витрати на фракційну діяльність[326].

Розповсюджена політична корупція якнайкраще сприяє активізації італійських правопопулістських рухів, які активно посилюють протестні настрої італійців щодо уряду за допомогою антивладної риторики. Прикладом є партія «Рух п'яти зірок» (італ. Movimento 5 Stelle, M5S). «Важливою передумовою успіху популістів в Італії можна вважати скепсис багатьох громадян до традиційних партій, які не ототожнюються з реальними проблемами й інтересами громадськості»[327]. «Сучасне італійське суспільство – спільнота, розчарована в політиці та політиках. Украй низький авторитет державних інституцій через бюрократизм, корумпованість, переплетення чиновництва зі світом мафіозності та криміналітету. Для італійців характерні відсутність активного інтересу до політичних конфігурацій, інколи відверта зневага до істеблішменту, абсентеїзм»[328]. Партія «M5S» набрала величезну кількість голосів на виборах* й увійшла у владу як рух проти політичного істеблішменту. В основі політичної платформи були саме заклики до електорату перестати толерувати переплетіння корупції, криміналу й істеблішменту в італійській політиці. «Вимога стосовно більшої прозорості політики в Італії залишається основною причиною, чому «M5S» отримала стільки голосів. Партія виразила очікування багатьох людей, розчарованих політичною системою...»[329].

Д. Гоуден та Е. Пароді доводять, що уряд Італії сприяв існуванню мафії, злочинні організації («Каморра» (під Неаполем), «Ндрангета» (в Калабрії)) функціонують, як правило, напряду через італійський уряд[330]. У другій половині XX століття сформувалися міцні зв'язки між політикою та бізнесом, на підґрунті яких і розвивалася організована злочинність. «Глибока вкоріненість корупції в політичних, суспільних та економічних структурах Італії ще більше ускладнює виконання країною своїх зобов'язань перед Європейським Союзом»[331]. «Переплетіння бізнесу та політики перетворило Італію на країну з одним із найбільших зовнішнім боргом у Є??С»[332].

Антикорупційна стратегія в Італії декларативно передбачає «посилений соціальний контроль за діяльністю органів державної влади», «розгалужену систему органів боротьби з корупцією та чіткий розподіл функцій між ними», «велику автономність судів та прокуратур»[333]. Але поки що ця система не забезпечила загальносоціального результату. В 2017 році виповнилося 25 років від

початку проведення антикорупційної кампанії «Чисті руки», але, за словами одного з активних її учасників, слідчого прокуратури Мілана А. Давіго, «рівень корупції в Італії практично не змінився, незважаючи на проведення у 1990-і роки безпрецедентної антикорупційної операції...»[334]. Цьому чвертьстолітньому ювілею приурочена книга А. Давіго «Система корупції» [335]. Правозахисник звертає увагу, що сучасна Італія корумпована «на різних рівнях і в різних формах»; «країна гине. Є недовіра, люди відмовляються голосувати, виїждять за кордон», «серед сучасних політиків трапляються достойні люди, але існуючі механізми подекуди сприяють кримінальним діянням»[336]. Парадоксальним є те, що сьогодні італійські слідчі, судді, розглядаючи корупційні справи, стоять перед абсурдним вибором: або дотримуватися закону, відмовившись від справедливості, або намагатися домогтися справедливості, порушуючи закон. На думку ще одного представника італійської антикорупційної політики, прокурора К. Глатієрі, неефективність діяльності низки державних інститутів продовжує породжувати корупцію в країні. «Багато хто стверджує, що корупція зумовлює неефективність. Насправді це неефективність створює об'ємні темні зони, в яких значно легше можна приховати конфлікти інтересів і корупцію»[337].

«Випадок Італії засвідчує, що в політичних системах “старих” демократій демократичні принципи закріпилися досить міцно, щоб усе ж протидіяти політичній корупції. У розвинених демократіях корупція викорінюється самою політичною системою, яка здатна до самооновлення, самореформування та ротації еліт. Але цей процес вимагає високої мотивації громадськості, яка має проявляти неабияку волю у викоріненні політичної корупції, адже на сьогодні вона ще залишається серед найсерйозніших проблем Італії»[338].

Португалія – країна, яка чи не найбільше серед держав-членів ЄС постраждала від глобальної економічної кризи початку ХХІ століття. Їй передрікали дефолт і навіть втрату суверенітету. Однією з причин перебування країни у затяжній кризі не в останню чергу є політична корупція. Водночас сьогодні в усіх основних рейтингах* Португалія займає непогані позиції: не є серед передових держав, але й віддалена від неблагополучних.

У 2015 році агенція Ernst & Young провела опитування, за результатами якого 83 % громадян Португалії вважають, що корупція у всіх її проявах є досить поширеною в їх країні[339]. А «Барометр світової корупції» (Global Corruption Barometer; щорічне соціологічне опитування, яке проводить Transparency International) саме португальців

визначає як найнетерпиміших до корупції європейців: повідомити про корупційні факти готові 78 % португальців. Це разюче високий відсоток, якщо порівняти з іншими країнами Європи (наприклад, Чорногорією, Угорщиною, Хорватією, Болгарією, Литвою, Боснією та Герцеговиною), де проінформувати компетентні органи про корупцію готові 10–17 % населення. 51 % португальців називають саме корупцію головною проблемою країни, а антикорупційну діяльність уряду оцінюють посередньо. Втім це не найвищий показник серед держав ЄС: у сусідній Іспанії – 66 % (дані Барометра за 2016 рік)[340].

Група Ради Європи держав проти корупції (GRECO) – найвпливовіший моніторинговий орган у Європі у сфері боротьби з корупцією, ще під час свого першого оцінювального раунду виявив: у Португалії «усе ще немає скоординованої та в усіх аспектах задовільної державної стратегії боротьби з корупцією»[341].

Наведемо кілька прикладів політичної корупції, які в останні роки стали об'єктами розслідування та уваги громадськості:

- у 2010 році після публікації у німецькому журналі «Der Spiegel» стали відомі факти, на основі яких представники португальського уряду запідозрювалися в отриманні неправомірної вигоди (1,6 млн євро) ще у 2004 році при закупівлі підводних човнів (субмарини «Трайдент» U-214 на суму 800 млн євро)[342];

- у 2014 році низка високопосадовців була змушена піти у відставку в зв'язку з привілеями, які отримували іноземні інвестори при отриманні віз. У відставку подав міністр внутрішніх справ М. Маседу[343]. В цьому ж році на лаві підсудних опинилася й екс-міністр освіти М. де Л. Родрігеш за звинуваченням у порушенні режиму державного найму, в результаті якого скарбниці були спричинені збитки 220 тис. євро;

- «у 2014 році колишнього прем'єр-міністра соціаліста Ж. Сократеша (2005–2011 роки урядування) було затримано за підозрою в ухилянні від сплати податків і легалізації злочинно нажитих коштів. Справа не завершена і досі, третій рік триває розслідування. З одного боку, це свідчить про млявість португальського судочинства, з іншого – не варто забувати про численні світові приклади багаторічного розслідування корупційних справ щодо політиків через складність слідчих дій. Зауважимо, що підозри на адресу цього політика почали висуватися ще у 2002 році, коли Ж. Сократеш обіймав посаду міністра у справах довкілля та видавав дозволи на забудови (наприклад, щодо гігантського комплексу Freeport Alcochete)»[344].

Якщо звернутися до португальського антикорупційного досвіду

минулих років, то тільки за 2004–2008 роки було порушено понад 800 справ щодо корупціонерів, але обвинувальні вирoki винесені лишень у чотирнадцяти випадках[345], а абсолютна більшість справ були закриті за недостатністю доказів. Помітно, що зловживання владою в Португалії найпоширенішим є на муніципальному рівні, зокрема у сфері міського планування та державних закупівель[346].

Португальське законодавство передбачає низку норм, спрямованих на запобігання політичній корупції, а саме:

1) щодо португальських партій здійснюється публічний фінансовий контроль за партійними фінансами. Вони звітують про обіг ресурсів, є визначені ліміти на приватні та корпоративні внески; лімітовані пожертви іноземних жертводавців, встановлені ліміти на партійні витрати;

2) передбачене декларування приватних інтересів, пов'язаних із контрактними зобов'язаннями для високопосадовців (декларування за три роки, що передують призначенню на політичну посаду). Обмеження на обіймання певних посад і заняття певними видами діяльності після припинення повноважень на посаді державного службовця також встановлене законодавством. Упродовж трьох років після припинення таких повноважень особа, що обіймала політичну посаду, не має права працювати у приватній компанії, яка пов'язана контрактними, регуляторними зв'язками або через пряме підпорядкування з органом, посаду в якому обіймала ця особа[347];

3) встановлено обмеження щодо володіння частками у статутному капіталі комерційних підприємств, які виступають постачальниками робіт, товарів і послуг для відповідного органу влади або перебувають під його контролем чи прямим підпорядкуванням.

«Побутує думка, що у боротьбі з корупцією для суспільства надважливим є приклад перших осіб держави. Якщо порівняти Португалію та сусідню Іспанію, то в другій половині ХХ століття ці країни були цілком співвідносні за доходами населення, національними традиціями тощо. В обох державах існував недемократичний режим: Португалією півстоліття кермував А. де О. Салазар, а Іспанією – Ф. Франко. Але в Португалії був (і є сьогодні) порівняно нижчий рівень політичної корупції, і причиною цього, припускаємо, була особистість Салазара, який заклав фундамент для зародження у португальців антикорупційної культури. Віруючий та аскетичний, він не сприймав корупцію, жорстко боровся з нею. І хоча за диктатури політична корупція, як правило, зростає, Португалія є радше винятком із цього правила. Мабуть, цілком заслуженим є надпис на надгробку диктатора:

“Тут спочиває людина, якій найбільше залишилася винна Португалія. Він віддав Країні всього себе, не взявши для себе від Країни нічого”»[348].

Схоже, ідеї та життєві принципи Салазара не укорінилися після завершення найтривалішого у Європі диктаторського режиму. На жаль, у ХХІ столітті у португальців формується радше корупційна антикультура, а у держави, як зауважила М. Ж. Моргаду (заступник генпрокурора, яка курувала довгий час справи про корупцію), зараз немає політичної волі для боротьби із цим соціальним злом[349]. Припускаємо, що саме цим і пояснюється «тупцювання на місці» Португалії у викоріненні корупції. Наведемо лише дві групи фактів: 1) Індекс сприйняття корупції за останні шість років практично не змінювався: 2012 – 63; 2013 – 62; 2014 – 63; 2015 – 63; 2016 – 62; 2017 – 63 балів. Звернемо увагу, що на відміну від таких двох держав Південної Європи, як Італія та Греція, у Португалії коливання індексу за 2017 рік не відбулося; 2) за результатами дослідження Gallup «Global States of Mind 2014» («Стан світової громадської думки», 2014)[350] Португалія є серед країн із найвищими показниками недовіри населення до своїх урядів: схвалюють діяльність уряду 20 % громадян; 86 % португальців вважають, що їх уряд корупційний.

«Звичайно, Португалію за рівнем політичної корупції не можна порівнювати з мегакорумпованими країнами Африки чи Близького Сходу. Але на тлі країн ЄС Португалія належить до держав, для яких характерні серйозні корупційні проблеми, що перешкоджає пришвидшенню виходу зі затяжної кризи. Постійне повторення корупційних скандалів за участю політиків високого рівня, нецільове використання фінансів громадських фондів і партій засвідчують неефективність заходів щодо мінімізації політичної корупції»[351].

Іспанія «належить до тих держав ЄС, які уособлюють увесь комплекс проблем, зумовлених глобальною економічною кризою, що розпочалася у 2008 році. Ця держава істотно постраждала від кризи. Зокрема, показники безробіття в окремих частинах Іспанії (наприклад, Андалусії) є найвищими в межах ЄС (безробіття по країні, за даними Eurostat, збільшилося з 8,2 % у 2007 році до 22,1 % у 2015-му)»[352].

До соціально-економічних додалася низка політичних проблем, особливо після парламентських виборів-2015. Електоральна кампанія проходила на тлі економічної кризи, що триває, корупційних скандалів, які торкнулися керівної на той момент Народної партії і засвідчили зростання недовіри до традиційних партій. Був сформований найфрагментованіший іспанський парламент; жодна із сил не була

спроможна сформувати коаліцію. За висновками експертів[353], після цих виборів Іспанія в той час опинилася «на порозі політичної кризи» (300 днів у країні не було уряду).

Корупція всіх типів стала візитівкою Іспанії в світі, майже нарівні з фламенко чи тапасами, якщо провести побутові паралелі. В опитуваннях громадської думки близько половини іспанців традиційно називають корупцію «проблемою № 1». Дослідники Д. Дела Порта та А. Ванучі зауважують: Іспанія належить до висококорумпованих країн світу[354]. Як свідчать дані, оприлюднені експертами Єврокомісії (лютий 2014 року) щодо корупції в країнах ЄС, в Іспанії надвисокий рівень готовності населення до корупції – 95 %; 63 % іспанців засвідчують, що корупція істотно впливає на їх життя; 87 % сумніваються у прозорості фінансування політичних партій[355]. «Такі цифри не виглядають несподіваними з огляду на численні приклади різноманітних корупційних проявів у цій країні, як-от: в Андалусії чиновники привласнили фінанси, виділені ЄС на перекваліфікацію безробітних; Народну партію викрили у веденні упродовж вісімнадцяти років подвійної бухгалтерії; у хабарництві звинувачують низку політиків, урядовців і навіть членів королівської родини»[356].

«Монарша посада завше була сповнена величного символізму; вона уособлює державність, і тим прикріші корупційні звинувачення проти таких символічних осіб. У контексті нашого дослідження фігурують найперше податкові злочини сестри короля Іспанії Філіпа VI, інфанти Крістіни (ухиляння від сплати податків) та її чоловіка І. Урдангаріна (підробка документів, відмивання грошей) на посаді керівника громадського фонду “Instituto Noos”; ця організація була прикриттям для отримання великих сум із бюджетів Балеарських островів і Валенсії та їх подальшого привласнення невеликою групою осіб; у лютому 2017 року засуджений до 6 років і 3 місяців ув’язнення). По цій же справі засуджений і колишній очільник Балеарських островів Ж. Мейтас (3 роки і 8 місяців ув’язнення)[357]. Опитування громадської думки засвідчили: через цю гучну справу репутація іспанських монархів зіпсована, а популярність короля Хуана Карлоса знизилась у кілька разів в останні роки його правління (зрікся влади на користь свого сина Феліпе IV 19.06.2014 року)»[358].

Саме корупцію експерти (зокрема, Transparency International) називають однією з головних причин кризи в Іспанії та й загалом у державах Південної Європи. Transparency International відзначає, що в Іспанії (як і в Греції, Італії та Португалії) більше неможливо заперечувати зв’язок між фінансовою та бюджетною кризою, що

тривають, і глибоко вкоріненими проблемами недостатньої звітності про бюджетні витрати, неефективністю і зловживаннями в сфері держуправління, які не контролюються і не караються[359].

Проведені опитування засвідчують, що 88 % іспанців сильно стурбовані різким збільшенням корупції у своїй країні починаючи з економічної кризи-2008 і вважають цю проблему дуже серйозною. 93 % іспанців упевнені, що епіцентром корупції є саме державні установи, регіональна влада та муніципалітети. 74 % опитаних іспанців вважають, що корупція – невіддільна частина культури Іспанії і що так склалося історично[360]. У контексті останнього, мабуть, доречно згадати, що ще півтора століття тому державні посади в Європі давали в придане, часто передавали у спадок, посади в колоніях продавали на офіційних аукціонах[361].

«Наведені цифри не виглядають несподіваними з огляду на численні приклади різноманітних корупційних проявів у цій країні: в Андалусії чиновники привласнили фінанси, виділені ЄС на перекваліфікацію безробітних; там же чиновники привласнювали не лише фінанси на професійну перепідготовку безробітних, а й не за призначенням використовували кошти європейських фондів для допомоги особам, яких достроково відправляли на пенсію для «омолодження» кадрів – ці гроші виписувалися на вигадані «мертві душі» і привласнювалися; Народну партію викрили у веденні упродовж вісімнадцяти років подвійної бухгалтерії; у хабарництві звинувачують низку політиків, урядовців і навіть, як ми уже наголошували, членів королівської родини»[362].

«Справи щодо політичної корупції є складними у розслідуванні й розтягуються на роки. Наприклад, тривале розслідування, відоме як «справа Гюртеля» (Gürtel) щодо корупції Народної партії, триває вже одинадцять років (від 2007 року) і лише наприкінці 2016 року передана до суду. Станом на січень 2018 року, коли нами завершився моніторинг цього питання, судовий процес не був завершений. У цій справі фігурують 37 осіб (у тому числі провідні діячі цієї партії), які утворювали корупційну мережу. Їх звинувачують у неправомірній фінансовій вигоді в обмін на контракти, скеруванні грошових пожертв, зроблених на користь партії, окремим чиновникам тощо. Злочинна мережа, очолювана бізнесменом Ф. Корреа (його називали “Дон Віто 2–3 %”, проводячи паралелі з Доном Корлеоне з “Хрещеного батька”), утримувала політиків із Народної партії»[363].

Зауважимо, що коли громадськості (завдяки газеті «El País») стало відомо про «сірі зарплати» політиків, це викликало хвилю протестів іспанської громадськості[364]. Вони уможливилися не в останню чергу

завдяки новим медіа. Наприклад, онлайн-петиція на Change.org зібрала у 2013 році 100 тис. підписів лише за перші 10 годин на вимогу відставки уряду, а на момент завершення кампанії її підписали 1 млн 260 тис. 786 підписантів (очікуваних 2 млн підписів зібрати не вдалося)[365]. «У Twitter та Facebook теж було проведено масові інформаційні штурми з поширення хештегів (на взірць #lospapelesdebarcenas, #DondeestaRajoy), інтернет-мемів тощо; у їх основі були прізвища та образи тогочасного прем'єр-міністра, лідера Народної партії М. Рахоя та скарбничого партії Л. Барсенаса»[366].

«Фінансові зловживання допускали не лише провладні, а й опозиційні партії. Наприклад: а) очільники Іспанської соціалістичної робітничої партії в Андалузії привласнили великі суми, виділені ЄС на професійну перепідготовку робітників (про це ми уже згадували вище); б) у лідерів Каталонської націоналістичної партії “Конвергенція і союз Каталонії” у січні 2012 року виявили багатомільйонні рахунки в закордонних банках»[367].

Видається, що корупційний скандал щодо іспанської Народної партії, а також звинувачення членів королівської родини істотно вплинули на зниження починаючи від 2013 року Індексу сприйняття корупції, який визначає Transparency International. У цьому Індексі за 2016 рік Іспанія зайняла 43-є місце (58 пунктів зі 100 можливих); у 2017 р

оці її позиції ще більше ослабли – 57 пунктів (45-е місце у світі). Водночас, до прикладу, у 2012 році індекс був значно вищий – 65 пунктів. Дані 2017 року засвідчують найгірші показники Іспанії від часу заміру Індексу сприйняття корупції.

Власне «подяки» партіям за контракти та інші послуги щодо внесення змін до законодавства в Іспанії на той момент проконтролювати було дуже складно. Адже ні спонсори, ні партії нормативно не були зобов'язані звітувати про свої відносини в системі спонсорських підтримок; партійні фонди ніколи не ревізувалися органами державного контролю.

У січні 2013 року уряд Іспанії виступив з антикорупційною ініціативою – «Антикорупційним пактом», а парламент схвалив його, отримавши підтримку більшості партій, представлених у законодавчому органі (26.02.2013 р.). Пакт за задумом був покликаний припинити нецільове використання державних і партійних фондів[368]. «Антикорупційний пакт» зобов'язує усі партії, які підписали його, публікувати фінансові звіти та періодично проводити незалежний аудит своїх фінансів. Пактом передбачалося, що положення прийнятого у 2012 році закону про прозорість, який стосувався лише високопосадовців,

розповсюджується на усіх політичних діячів (публікація даних про доходи політиків, інформація про поїздки, об'єкти власності). Призначення на високі партійні посади теж повинні бути обґрунтовані, щоб не допускати протекцій. Очевидно, що поява такого пакту була зумовлена великим розчаруванням іспанців у політиках саме з огляду на часті корупційні скандали. «Антикорупційний пакт» за задумом мав зміцнити довіру населення до політичної діяльності загалом.

Одночасно з прийняттям «Антикорупційного пакту» парламент схвалив урядовий проект «Статус високопосадових державних службовців». Відповідно до цього документа така категорія громадян зобов'язані щорічно декларувати доходи та майно. Після завершення перебування на посаді державним службовцем подається окрема декларація, яка дозволятиме громадськості та антикорупційним органам виявити, чи відповідали витрати чиновника його доходам. Це стосується навіть особи монарха.

Отже, законодавством Іспанії унормовано оприлюднення декларацій про інтереси, доходи та майно. Декларації про інтереси членів парламенту та місцевих виборних посадовців можуть бути отримані за запитом будь-якої зацікавленої особи. Встановлені обмеження на обіймання певних посад і заняття певними видами діяльності після припинення повноважень на посаді державного службовця: упродовж двох років після припинення таких повноважень особа, що обіймала політичну посаду, не має права працювати у приватній компанії, яка пов'язана контрактними, регуляторними зв'язками або через пряме підпорядкування з органом, посаду в якому обіймала ця особа. В Іспанії передбачена обов'язковість декларування подарунків для членів уряду й осіб, які обіймають політичні посади.

«В Іспанії діє система державного фінансування політичних партій. Фінансова звітність партій повинна публікуватися. Дозволені пожертви від профспілок і корпорацій. Максимальний розмір анонімної пожертви – 5 % від обсягу державного фінансування. Іноземні пожертви заборонені. Умови надання державної підтримки: 1) представленість партії у парламенті; 2) отримання партією не менше 3 % голосів виборців на попередніх виборах. Форма державної підтримки виражається у загальному нецільовому фінансуванні. Обсяг державної підтримки: загальна сума державної підтримки партій визначається парламентом. 1/3 цієї суми розподіляється між представленими у парламенті партіями залежно від кількості місць, що належать їм у нижній палаті. 2/3 загальної суми, що спрямовується на державну підтримку партій, розподіляється між усіма партіями, що взяли участь у

виборах і відповідають вказаній вимозі, пропорційно кількості здобутих ними голосів на свою підтримку. Фінансування парламентської діяльності політичної партії відсутнє»[369].

01.01.2014 р. вступив у дію закон «Про прозорість, доступність інформації та доброчесність правління», який зобов'язує політичні партії звітувати про свої фінанси перед органами державного контролю. Також контролюючі державні органи отримали право регулярних перевірок партійних кас. Партії зобов'язані у місячний строк відповідати на запити громадськості про отримані надходження. Водночас і спонсори партій повинні декларувати свою допомогу партійним організаціям. Така звітність необхідна, адже членські внески не становлять основу партійного бюджету* для фінансування партійних структур, тому компенсуються з інших джерел. Такими джерелами в Іспанії виступають:

- «державне фінансування для партій, представлених у парламенті (Генеральних кортесах). Розмір фінансування корелюється з кількістю місць у законодавчому органі. Наприклад, у 2012 році дві тогочасні провідні партії (Народна партія та Іспанська соціалістична робітничка партія) майже порівну розділили 50 млн євро з держбюджету[370];

- приватні пожертви у партійну скарбницю. Ще у 2007 році було прийнято (у 2012 році доповнено) законодавство, яке унормовувало розмір спонсорської допомоги від однієї і тієї ж фізичної чи юридичної особи у розмірі не більше 100 тис. євро на рік. Жертводавці жодним чином не повинні бути пов'язані з державними адміністративними структурами. Наприклад, підприємства-спонсори не повинні мати державної дольової участі, контрактів на виконання громадських робіт, отримувати разові субсидії від державної адміністрації будь-якого рівня»[371].

Наприкінці 2014 року був запущений урядовий портал www.transparencia.gob.es. Його створили на виконання закону «Про транспарентність, доступність інформації й доброчесність правління». На момент запуску портал давав доступ до 530 тис. архівних документів. Сервіс за задумом мав зробити прозорішою діяльність державних структур, а також громадських організацій, які отримують державні дотації[372]. На порталі розміщується не лише інформація про чиновників, а й усі законопроекти, над якими ведеться робота. На окремому розділі порталу оприлюднюється інформація щодо фінансово-економічної діяльності адміністрації: контракти, державні закупівлі, субсидії для приватного бізнесу та громадського сектора; дані аудиторських перевірок державних структур (включно з королівським двором, двома палатами парламенту); оприлюднюється оцінка державної

власності, яка підлягає приватизації; інформація про доходи високопосадовців, у тому числі урядовців. Будь-хто з громадян Іспанії, вказавши номер свого посвідчення особи, може зробити на порталі запит на інформацію, котра його цікавить, якщо така не була оприлюднена досі; у 30-денний термін відповідь має бути представлена, а відмова її надати може обґрунтовуватися лише безпековими інтересами.

Для виконання такого надскладного завдання, якою є боротьба з політичною корупцією, Іспанія підтримує та доєднується до різноманітних новітніх антикорупційних ініціатив. Наприклад, у квітні 2017 року 16 державами-учасницями ЄС, у тому числі Іспанією, було оголошено про створення прокуратури для боротьби з корупцією (для розслідування корупційних злочинів, скоєних проти фінансових інтересів ЄС)[373].

Отже, до антикорупційних новацій в іспанській політиці віднесемо:

- унормування оприлюднення декларацій про інтереси, доходи та майно. Декларації про інтереси членів парламенту та місцевих виборних посадовців можуть бути отримані за запитом будь-якої зацікавленої особи;

- встановлення обмежень на обіймання певних посад і заняття певними видами діяльності після припинення повноважень на посаді державного службовця: упродовж двох років після припинення таких повноважень особа, що обіймала політичну посаду, не має права працювати у приватній компанії, яка пов'язана контрактними, регуляторними зв'язками або через пряме підпорядкування з органом, посаду в якому обіймала ця особа;

- обов'язковість декларування подарунків для членів уряду й осіб, які обіймають політичні посади;

- публічний контроль за партійними фінансами, передбачаються звітування, встановлені ліміти на приватні та корпоративні внески, лімітовані іноземні внески, встановлені ліміти на витрати[374];

- дозволені пожертви від профспілок і корпорацій. Максимальний розмір анонімної пожертви – 5 % від обсягу державного фінансування. Іноземні пожертви заборонені;

- визначено умови надання державної підтримки політичним партіям: а) представленість партії у парламенті; б) отримання партією не менше 3 % голосів виборців на попередніх виборах. Форма державної підтримки виражається у загальному нецільовому фінансуванні. Загальна сума визначається парламентом; 1/3 цієї суми розподіляється між

представленими у парламенті партіями залежно від кількості місць, що належать їм у нижній палаті; 2/3 суми розподіляється між усіма партіями, що взяли участь у виборах, пропорційно кількості здобутих ними голосів на свою підтримку.

Але, «як бачимо з іспанської практики політичної корупції, недостатньо прийняти антикорупційні закони, спрямовані на уможливлення прозорості політики. Найперше необхідна воля та послідовність у їх виконанні політичними акторами. На цьому акцентував глава держави, король Феліпе IV, який у виступі наприкінці 2016 року в іспанському парламенті наголосив на необхідності остаточного вирішення проблеми політичної корупції у країні»[375]. «Оновлення державного життя – питання принципу, волі та рішучості. Це питання порядку роботи нашої правової держави та необхідна умова для відновлення довіри громадян. У цьому сенсі етичні цінності повинні надихнути наше державне життя. Корупція, яка обурила громадську думку в нашій країні і з якою треба твердо боротися, повинна залишитися сумною згадкою про наслідки хвороби, яку ми маємо перемогти»[376].

Але таку політичну волю недостатньо декларувати з високих трибун, її треба демонструвати власним стилем життя. Натомість особи, які мають уособлювати «чистоту рук» іспанської влади, постійно стають фігурантами корупційних справ. Так, на початку червня 2017 року очільник антикорупційного підрозділу іспанської прокуратури М. Мойш подав у відставку після того, як громадськості стало відомо, що він від 2012 року був співвласником (25 % акцій) підприємства в офшорній зоні (Панама)[377].

Досвід Іспанії є цінним як із точки зору вивчення пошуку механізму боротьби з політичною корупцією, так і оцінки його ефективності. Цей механізм, попри окремі інновації, не приніс поки що істотних змін у забезпеченні транспарентної політики. На побутовому рівні й далі звучать аргументи про політичну корупцію як «історичну традицію», «частину національної політичної культури», «генетичну особливість національного характеру» тощо. Але політичну корупцію, на нашу думку, в Іспанії подолати можна – розвиваючи глибокі демократичні традиції, незалежні медіа, уможливлюючи освіченість населення та високий рівень добробуту, прищеплюючи антикорупційні цінності комплексом заходів, спрямованих на утвердження антикорупційної політико-правової культури.

«Поки що демократичні традиції в Іспанії порівняно слабкі (перехід від тоталітарного режиму до багатопартійності відбувся лише наприкінці

1970-х років). Медіа є переважно залежними (контролюються та виконують інформаційні замовлення певних політичних сил). Рівень добробуту населення за європейськими стандартами невисокий. За рівнем освіченості Іспанія займає нижчі позиції в ЄС. За рівнем громадянської відповідальності вона набагато відстала від інших європейських країн, насамперед Північної Європи. Для прикладу, 70 % мерів, які перебували під слідством за підозрою у корупції, були знову переобрані на посаду. За такої ситуації державі необхідно якнайбільше заохочувати вільні медіа та соціалізувати громадськість у дусі демократичних цінностей; в іншому випадку країна може перетворитися на новітню клептократію»[378].

Отже, «для усіх держав Південної Європи характерна низка спільних проблем, пов'язаних із політичною корупцією, зокрема: 1) непрозорість відносин між бізнесом і громадськими діячами, відсутність чітких правил при пожертві політичним партіям. У демократичних країнах є небажаним, щоб такі пожертви були анонімні чи необмежені, має бути верхня межа таких пожертв, щоб уникнути проблеми «повернення боргу» спонсорам; 2) відсутність прозорості лобіювання – повного доступу громадськості до інформації щодо того, кого при прийнятті рішень вислухали керівники державних структур, до кого прислуховувалися парламентарі, приймаючи певний нормативний акт»[379].

Випадок проаналізованих країн Південної Європи засвідчує, що в політичних системах «старих» демократій демократичні принципи закріпилися досить міцно, щоб протистояти політичній корупції та боротися з нею. В розвинених демократіях корупція викорінюється самою політичною системою, яка здатна до самооновлення, самореформування та ротації еліт. Але цей процес вимагає високої мотивації громадськості, яка має проявляти неабияку волю у викорінненні політичної корупції, адже на сьогодні вона ще залишається серед найсерйозніших проблем усіх проаналізованих нами країн Південної Європи.

3.2. Європейські формати політичної корупції й антикорупційних стратегій: традиції і новації у Великій Британії та Німеччині

Приклад двох високорозвинених європейських держав – Великої Британії та Федеративної Республіки Німеччини – якнайкраще демонструє, що політична корупція – «хвороба», якою уражені всі новітні держави незалежно від рівня соціально-економічного розвитку та

політичного режиму. Але рівень цієї ураженості корелюється з низкою чинників – політичних, економічних, правових тощо. Такі держави, як Велика Британія та ФРН, відносно «приборкали» корупційний наступ на сферу політичного, інші – лише популістськи декларують антикорупційні цінності.

Попри свої передові економічні позиції «локомотивів Європи» вони не є лідерами в царині викорінення політичної корупції, на відміну від Данії, Фінляндії, Швеції та інших держав, які очолюють антикорупційні рейтинги. Корупційні політичні скандали пов'язувалися з іменами експрезидента ФРН К. Вульфа, скарбничого Консервативної партії Великої Британії П. Крадаса та іншими високопосадовцями в обох державах. Але послідовне втілення антикорупційних цінностей забезпечує стійкі високі позиції обох держав у антикорупційних оцінках, зокрема Індексі сприйняття корупції (див. табл. 1). Цей індекс є показником, який маркує наявність корупції у державному секторі, уряді та діяльності інших політичних акторів.

Таблиця 1

**Індекс сприйняття корупції
у Великій Британії та ФРН**

Держава	2017	2016	2015	2014	2013	2012
Велика Британія	82	81	81	78	76	74
ФРН	81	81	81	82	80	80

Учений К. Фрідеріх зазначає, що у сучасній Німеччині, Великій Британії та низці інших країн політична корупція сприймається швидше як особлива форма політичної патології, ніж як глобальна дезінтеграція, у біхевіористських термінах[380]. Д. Каначе й М. Алісон слушно наголошують, що політичні скандали у цих країнах підірвали довіру громадян і упевненість у діях уряду, проте не зруйнували демократичну систему цих країн[381]. Високий рівень правової та політичної культури в обох державах, розвиненість інститутів громадянського суспільства сприяють тому, що політики подають у відставку за умов корупційного скандалу доволі часто.

Проаналізуємо особливості форм політичної корупції в обох державах, визначимо відмінності їх антикорупційних стратегій, оцінимо досвід і

результативність їх антикорупційних реформ.

Велика Британія. «Упродовж не однієї сотні років у Великій Британії намагаються розв'язати проблеми етики, стандартів доброчесності державних чиновників, політиків. Ці теми залишаються на порядку денному Сполученого Королівства й сьогодні: опитування громадської думки демонструють занепокоєність рівнем корупції, а уряд, як і раніше, обговорює механізми антикорупційного забезпечення в політиці»[382]. Громадянське суспільство, «особливо завдяки потужним можливостям нових медіа, “тримає під прицілом” своїх політиків та партії. Вочевидь це дає певні позитивні результати, судячи з незмінного підвищення позицій Великої Британії в Індексі сприйняття корупції за останні шість років»[383].

У травні 2016 року в Лондоні було проведено Всесвітній антикорупційний саміт (Anti-Corruption summit), який став ще одним свідченням злободенності корупційної проблематики для цієї держави. Політична корупція є предметом активних розслідувань і наукового аналізу. Так, одне із найновіших досліджень проблеми політичної корупції, здійснене професором Ліверпульського університету Д. Уайтом, вже у назві гостро ставить ключове питання: «наскільки корумпована Британія?»[384].

І сьогодні Велика Британія не є країною з «нульовою терпимістю» до політичної корупції. Тим більше не була такою в минулому, про що ми зауважували у підрозділі 2.1, вивчаючи історичні форми цього явища. Для виявлення та протидії політичній корупції у Великій Британії ще у 1994 році створено Комітет зі стандартів публічної сфери (Комітет Нолана*) – незалежний консультативний орган при британському уряді. Створення цього комітету зумовлено публічним скандалом, ініційованим у жовтні 1994 року газетою «The Guardian». На сторінках видання стверджувалося, що парламентарі Н. Гамільтон і Т. Сміт лобіювали у палаті громад інтереси бізнесмена М. Аль-Файєда з винагородою по 2 тис. ф. ст. за кожне питання. Цей скандал пізніше іменували «гроші-запитання». Т. Сміт визнав ці звинувачення і те, що він отримав від бізнесмена 25 тис. ф. ст. і негайно залишив пост молодшого міністра у справах Північної Ірландії. Н. Гамільтон наполягав на помилковості звинувачень, але під тиском тогочасного прем'єр-міністра Дж. Мейджора покинув пост міністра Департаменту торгівлі та промисловості. У відповідь на реакцію громадськості на цю справу в день відставки Н. Гамільтона прем'єр-міністр оголосив у Палаті громад про створення нового органу – Комітету із стандартів публічної сфери[385]. «Діяльність комітету спрямовується на запобігання корупції

членів парламенту, які працюють консультантами фірм і які прагнуть впливати на державну політику, та колишніх міністрів, інших посадовців, які працюють у тих галузях індустрії, регулюванням яких перед тим займалися в уряді»[386]. Саме на основі результатів роботи цього комітету палата громад прийняла рішення про призначення парламентського директора стандартів, заборону протекції та оприлюднення додаткових заробітків членів парламенту[387].

Особливою проблемою в царині британської політичної корупції є продаж депутатських місць. «Якщо вдається до історичного екскурсу, то з'ясуємо, що «до 1911 року британські парламентарі не отримували офіційної зарплатні. Втім крісло депутата вважалося надзвичайно прибутковим. Від кінця XVIII століття до 1911 року депутати публічно продавали державні посади, про що друкувалися оголошення у пресі»[388]. Це була цілком легальна процедура; тільки після наростання громадського обурення ця практика була призупинена, а їй на зміну прийшла оплата праці. Завдяки цьому вдалося мінімізувати корупцію при призначенні на державні посади»[389].

Утім складається враження, що окремі політичні партії Великої Британії й у новітній час спираються радше на практику «приватизації» посад, притаманну XVIII–XIX століттям, аніж на сучасний закон: чимало з них відкрито продають привілейований доступ до уряду[390]. «Власне, чи не найгучнішим став корупційний скандал 2006 року щодо роздачі місць у палаті лордів (справа щодо «пожертв в обмін на титули»). На керівництво держави (уряд) впала підозра, що воно роздавало місця у палаті лордів в обмін на фінансову підтримку партії лейбористів перед виборами 2005 року. Слідство було розпочато після того, як з'ясувалося: щонайменше четверо кандидатів на посади депутатів палати лордів внесли значні суми (які до того ж не були задекларовані) до фонду Лейбористської партії. По цій справі були допитані політики найвищого рангу, в тому числі тогочасний британський прем'єр-міністр Т. Блер. Зауважимо, що практика продажу титулів, посад була законодавчо заборонена у 1925 році. А у 2000 році Закон про політичні партії, вибори та референдуми закріпив вимогу оприлюднювати інформацію про спонсорську допомогу»[391].

«Однією з причин того, що в 1997 році виборці не підтримали на парламентських виборах консерваторів, були корупційні скандали, звинувачення членів уряду в перевищенні службових повноважень і фінансовій недобросовісності»[392]. Тоді правлячі консерватори, очолювані Дж. Мейджором, зазнали цілковитої поразки від лейбористів Т. Блера (розрив у 253 мандати). «Втім лейбористи теж регулярно

ставали об'єктами критики через політичну корупцію: бурхливе обговорення викликали навіть авіаперельоти Т. Блера з родиною коштом «друзів». Такі публічні звинувачення девальвували найцінніше, що є у влади, – довіру населення»[393].

«У 2009 році британську політичну систему сколихнув новий корупційний скандал, пов'язаний із нецільовим витрачанням коштів, що виділяються депутатам палати громад на законотворчу діяльність. Свого часу було запроваджено відшкодування британським парламентарям витрат на житло у Лондоні чи поблизу, або житла в тому виборчому окрузі, де депутат проводить найбільше часу (в країні діє мажоритарна виборча система). «Обвинувачення в необґрунтованих витратах на друге житло стосувалися низки високопосадовців, як-от тогочасних міністра внутрішніх справ Дж. Сміт, молодшого міністра соціального забезпечення Т. Макналті, голови Консервативної партії Е. Піклз та ін.»[394]. Незадоволення громадськості було «підігрите» інформацією про те, що в 2007–2008 роках загальні витрати депутатів, оплачувані з державного бюджету, підвищилися на 6 % (до 93 млн ф. ст.). Це відбулося на тлі набрання у цей час обертів світової економічної кризи та закликів уряду до населення щодо економії»[395].

Ці події змусили тодішнього прем'єра І. Брауна звернутися до незалежного Комітету із стандартів у громадському житті, а також додатково до незалежних аудиторів із дорученням провести розслідування фінансування діяльності членів палати громад[396]. Проведені перевірки виявили масові випадки зловживань на суму понад 1 млн ф. ст. Сотням депутатів* палати громад було розіслано листи з пропозицією повернути до державної скарбниці виявлені суми, використані не за призначенням (тобто на особисті потреби). «Серед адресатів були й І. Браун, Д. Кемерон, А. Салманд, Н. Клеґ та інші політики з різних політичних партій. Суми повернень були як незначні (218 ф. ст., повернені Д. Кемероном), так і вагомі (40 тис. ф. ст., повернені Т. Макналті). Оскільки порушниками закону виявилися самі законотворці-парламентарі, то прем'єр-міністром І. Брауном було ініційовано створення незалежного органу для контролю за витратами парламентарів нижньої палати. Також було вирішено прийняти кодекс депутатської поведінки, а фінансову звітність оприлюднювати в Інтернеті»[397]. В громадській думці історія з нецільовими витратами викликала бурхливе незадоволення. Як результат у 2009 році понад 150 депутатів[398] навіть не виставили свої кандидатури на чергових виборах, аби звинувачення щодо них не позначилися на електоральних перевагах виборців щодо партій, до котрих вони належали.

«Готовність британського правосуддя розглядати питання, де обвинуваченими є депутати парламенту, гостро поставила питання про депутатську недоторканність. Цей принцип має давню історію, починаючи від Білля про права (1689), який убезпечив законотворців від судового переслідування. Та й сучасні правові акти спрямовані на захист парламентарів: у 2008 році суд високої інстанції постановив, що парламентський привілей слугує справі збереження принципу поділу влади, який вимагає від судової влади не втручатися і не критикувати діяльність законодавчої влади»[399].

За останні роки ситуація з політичною корупцією у Великій Британії змінилася на краще. «Поштовхом до змін став згадуваний вище великий корупційний скандал у парламенті 2009 року. Це зумовило появу нової системи, спрямованої на забезпечення більшої прозорості фінансування, яке виділяється депутатам на утримання їхніх офісів»[400]. У 2010 році було ухвалено закон про хабарництво; «він вимагає, щоб організації навчали своїх співробітників бачити шляхи, якими хабарництво може проникнути в їхню ділову практику, й інформували їх про заходи, які вони повинні вжити, щоб запобігти цьому явищу»[401]. Британський експерт із питань політичної корупції Д. Хеймс вважає, що для ефективної боротьби з корупцією серед політиків і державних службовців насамперед необхідно, аби інформація про їхні доходи була у відкритому доступі для кожного громадянина[402].

Сьогодні у Великій Британії актуалізувалися дві проблеми. По-перше, «корупція у верхній палаті парламенту (лордів). Раніше туди входили британські дворяни за походженням, а зараз можна стати пером, заплативши певну суму партійним лідерам»[403] на баланс партій. По-друге, «фінансування політичних партій корпораціями. В країні немає жодних обмежень на політичні внески, на відміну, наприклад, від США або Франції. Тому залежність політичних партій від невеликої групи донорів уможливорює корупцію. Погрожуючи зупинити пожертвування, спонсори із середовища бізнесу тиснуть для прийняття вигідних для них рішень. При цьому фінансову жертву легко можуть зробити навіть іноземці – треба лише бути зареєстрованим для «ведення бізнесу» у Великій Британії. Серед останніх прикладів можна навести 76 млн ф. ст., витрачених на кампанію щодо Brexit. Більша частина цих коштів – пожертви від 10 приватних спонсорів»[404]. Зауважимо: більшість британців під час опитувань громадської думки виступають за повну заборону фінансування політиків корпоративними суб'єктами, приватним сектором (59 % за даними щорічного соціологічного дослідження Transparency International Барометр світової корупції (Global Corruption Barometer) 2016 року[405]). Незадоволення

врегулюванням питання фінансування партій британці почали висловлювати ще у 1970-х роках, коли була опублікована доповідь Х'ютона та встановлена процедура виділення бюджетних коштів опозиційним партіям – так звані «гроші Шорта»[406]. Як зауважує Дж. Монбіо, «наша система фінансування політичних партій, яка не реформувалася, дозволяє дуже заможним людям купувати ці партії»[407].

Проблема фінансування гостро стоїть у більшості держав. В Україні, як відомо, теж був прийнятий закон, який передбачає державне фінансування політичних партій. «У Великій Британії державний бюджет передбачає кошти для партій, але вони дуже незначні для партійної роботи та електоральних перегонів. Це й зумовлює потребу в спонсорських пожертвах (наприклад, у 2001 році партіям пожертвувано близько 130 млн ф. ст.). Але британські законотворці сьогодні активно працюють над тим, щоб обмежити суму пожертви на потреби партії. Про повну заборону корпоративного спонсорування політичних партій не йдеться. Партії законодавчо зобов'язані відкрито звітувати за свої фінанси. Це стало результатом роботи комісії лорда Ноланда після приходу в 1996 році до влади лейбористів. Ноланду вдалося запровадити нову концепцію фінансування політичних партій. Закордонне фінансування партій заборонене, але є нормативно-правові прогалини: як приклад можна навести рух “Better for the country”, створений у 2015 році, який отримує фінансування з-за кордону, позаяк не вважається партією»[408].

«Чимало фактів політичної корупції у Великій Британії зумовлені практикою лобіювання»[409]. Так, у 2010 році щодо урядовців кабінету І. Брауна журналістами були організовані провокативні домовленості про лобіювання ділових інтересів псевдосуб'єктів американського бізнесу. Всі урядовці, до кого адресувалися звернення*, погодилися на платні послуги з використанням свого службового становища для просування ділових інтересів замовника. «Журналістське розслідування показало, наскільки поширеною є корупційна практика лобіювання серед британського істеблішменту. Зауважимо, що депутати британського парламенту мають певні можливості для цивілізованого формату лобізму, але за дотримання низки правил»[410].

«Значна кількість прикладів корупції «по-британськи» – на стику великого бізнесу та політики. Прикладом є контракти воєнно-промислової компанії «Бі-ей-і» зі Саудівською Аравією, Танзанією, Чехією та іншими державами на постачання техніки тощо. Вони розглядалися на предмет корупції через підозри у великих хабарах «Бі-

ей-і» іноземним урядовцям для успішного просування бізнесу»[411]. «Окремі масштабні антикорупційні розслідування на певному їх етапі припинялися, що розходилося з практикою міжнародної антикорупційної боротьби»[412]. Щодо цього Організація економічного співробітництва та розвитку заявляла, що «розчарована та серйозно стурбована збереженням нездатності Великої Британії усунути зі свого законодавства недоліки, які уможливають підкуп іноземних державних представників і корпоративну схильність до давання хабарів іноземцям»[413].

У 2014 році були оприлюднені факти щодо Д. Кемерона та Консервативної партії Великої Британії, зокрема про їх ймовірні зв'язки з лобістськими компаніями (зокрема, «New Century»), від яких були отримані винагороди. Наводяться дані про 85 тис. ф. ст., які надійшли на партійний рахунок за кілька місяців до виборів-2010[414], причому така сума – це третина річного прибутку «New Century». Водночас маємо розуміти: «1) новий світовий порядок денний – боротьба з глобальною корупцією; 2) цивілізований лобізм є дієвою альтернативою корупції у справі впливу груп інтересів на державу. Найперше лобісти мають перебувати в офіційному реєстрі»[415]. На думку голови досліджень Transparency International у Великій Британії Н. Максвелла, «менш як 4 % лобістів обліковані у реєстрі, і це стосується тільки лобіювання міністрів і секретарів парламенту, не враховує лобістів, які займаються членами парламенту й офіційними особами»[416]. «Тому щонайменше виникла необхідність у: 1) створенні реєстру, який охоплював би і приватних лобістів, і лобістські компанії, а також оприлюднював більше інформації про них; 2) опублікуванні доступної детальної інформації про лобістські наради; 3) створенні незалежного органу, який здійснює моніторинг лобістських практик і уможливорює дотримання правил цивілізованого лобіювання»[417].

27.04.2017 р. був ухвалений законопроект «Ордери на статки нез'ясованого походження», який насамперед спрямований проти топ-корупціонерів, які вкладають незаконно отримані кошти в елітну нерухомість у Лондоні. Цей акт є не менш важливим за британський акт про боротьбу з хабарництвом 2010 року. У 2011 році вступив у дію акт «Про протидію корупції» (UK Bribery Act)[418], в основі якого лежить, по суті, презумпція вини суб'єкта політичної та інших видів корупції. «Інноваційність цього акта у тому, що його дія поширюється за межі Великої Британії – до корупційних злочинів застосовується принцип екстериторіальності»[419].

Утім зауважимо: «попри певні проблеми та правові прогалини від

підозр у політичній корупції не мають імунітету навіть члени королівської родини. Наприклад, у 2010 році британська газета “News of the World” звинувачувала графіню С. Фергюсон в організації за винагороду (в одному із випадків було зафіксовано суму 500 тис. ф. ст.) зустрічей зі своїм колишнім чоловіком, принцом Ендрю як представником держави у торговельних питаннях»[420].

Проявом політичної корупції, як ми уже зауважували у розділі 2, є політичний непотизм, політичний кронізм. Вони виявляються в стрімкому необґрунтованому кар’єрному зростанні родичів (у випадку з непотизмом), друзів (у випадку з кронізмом) партійного чи державного високопосадовця. Й нині у Великій Британії популярний сленговий вислів «Bob’s your uncle», який виник ще на позначення факту отримання в 1887 році недосвідченим урядовцем А. Бальфуром високої посади Секретаря в справах Ірландії. Ймовірно, причиною отримання посади була протекція рідного дядька, тодішнього прем’єр-міністра Великої Британії лорда Солсбері. Скорочення від «Robert» – «Bob» – в основі сленгової фрази, що «to have Bob as your uncle» гарантує успіх.

Відзначимо, що у 2017 році в британському парламенті вперше дебатовалося питання, спрямоване на запобігання непотизму – про заборону залучення родичів на допоміжні для депутата посади, які оплачуються з бюджету[421]. У разі запровадження цього обмеження заборона набуде чинності після запланованих на 2020 рік виборів. Британські законодавчі ініціативи щодо протидії політичному непотизму зумовлені тим, що станом на 2017 рік 151 з 650 депутатів палати громад працюють із членами своїх родин, а це суперечить принципу прозорості найму кадрів на державну службу.

Щодо політичного кронізму, то саме у Великій Британії з’явилися такі образні поняття, як «старі шкільні краватки» або «клуб давніх друзів»[422]. З одного боку, «старі шкільні краватки» можуть зумовлювати конфлікт інтересів та інші прояви корупції, але в британській політиці домінує думка, що такі друзі стають тією «силою», що «тримає» посадовця, політика на його посаді.

Для Великої Британії усе ще характерна ситуація корумпованості людини владою, віра в те, що висока посада звільнить її носія від відповідальності, або що державець, політик може маніпулювати своєю владою, виходячи з власних уявлень про добро та зло. Тому в цій державі в центрі громадського обговорення є питання про «парламентський привілей» (депутатський імунітет), який пропонують скасувати чи значно звузити для боротьби щонайменше з незаконним лобізмом депутатів. Звичайно, масштаби корупції у Великій Британії не

співвідносні з більшістю країн світу, але наразі країна не може вважатися такою, що наближається до «нульової терпимості» до політичної та інших видів корупції.

«Особливістю антикорупційної політики Великої Британії є пильний інтерес громадськості до питань, пов'язаних із лобіюванням та купівлею політичного впливу, фінансуванням політичних партій, прозорістю виборів, зловживаннями місцевих органів влади тощо. Постійна поінформованість громадськості є вагомим рушієм антикорупційної політики Великої Британії»[423].

У **Німеччині** «політична корупція, порівняно з іншими видами корупції у країні, розповсюджена найменше. Причину цього, ймовірно, доцільно вбачати у потужному ініціативному громадянському суспільстві»[424]. Втім «періодично в країні порушуються корупційні кримінальні справи політичного кшталту: серед політиків, які були фігурантами корупційних справ останніх десятиліть, такі колишні високопосадовці, як президент ФРН К. Вульф, канцлер Г. Коль, прем'єр Баварії М. Штрайбль, міністр оборони в уряді Г. Шредера Р. Шарпінг, глава уряду Нижньої Саксонії Г. Глоговскі, глава уряду федеральної землі Баден-Вюртемберг Л. Шпет та ін. Політичну корупцію викорінюють і досягають у цьому певних успіхів»[425].

Політична корупція у ФРН постійно видозмінює свої форми. Наприклад, до її новітніх форм відносять «переказ коштів через посередників (благодійні фонди тощо), приховане заохочення державних службовців за лобізм»[426]. Проте чи не найбільше корупційних проявів стосуються нелегітимного фінансування політичних партій, на чому зупинимося детальніше.

«Найбільше коштів німецьким партіям надходить із державного бюджету, тобто від платників податків, позаяк у громадській думці домінує переконання: партії – необхідна складова вільного демократичного устрою. Але повного державного фінансування політичних партій німецьке законодавство не передбачає»[427]. З грошей платників податків партії отримують щороку щонайбільше 130 млн євро. Попри значущість цієї суми її недостатньо, тому партії приймають пожертви та збирають членські внески. Понад 80 % німців вважають, що через партійні пожертви та спонсорські кошти чиниться вплив на політиків[428]. «Про цілковиту заборону партійних пожертв і спонсорства не йдеться, лише стоїть завдання зробити ці фінансові потоки прозорими та зрозумілими для громадян»[429].

Іншими джерелами надходжень партійних кас є членські внески, внески «за мандат» (внески носіїв мандатів), пожертви. Державне

фінансування узалежнене від результатів останніх (на час розподілу коштів) виборів до Європейського, федерального та земельних парламентів. На відміну від багатьох держав для отримання державного фінансування не потрібно долати прохідний бар'єр (який, зауважимо, у ФРН становить 5 %): «достатньо отримати 0,5 % дійсних голосів на виборах до Бундестагу або 1 % на виборах до ландтагу. Кожен голос із перших чотирьох мільйонів приносить партії по 0,85 євро, а кожен понад це – по 0,70 євро»[430]. У структурі партійних надходжень найбільшу частку становлять саме державні дотації (30–40 % у партій, представлених у Бундестазі). Наприклад, за результатами парламентських виборів-2013 Союз християнських демократів (ХДС) отримав від держави майже 43 млн євро, а Ліва партія Німеччини – понад 10 млн євро[431].

Тривалий час Німеччина була єдиною з демократичних країн Заходу, де сума пожертв партіям не обмежувалася, тому мільйонні пожертви зацікавлених осіб на діяльність партій були звичними. «Ситуація змінилася після скандалу з экс-канцлером Німеччини Г. Колем наприкінці 1990-х років. Через отримання партією християнських демократів коштів від благодійників, не включених до офіційної партійної звітності, Г. Коль у 2000 році втратив посаду почесного голови партії. Після цього було внесено законодавчі зміни: усі пожертви на суму понад 10 тис. євро мають бути опубліковані у фінансових звітах партій із вказівкою джерела надходження, а про пожертви понад 50 тис. євро невідкладно заявляється голові Бундестагу для оприлюднення через парламент»[432]. А прикладів таких значних пожертв чимало; більшість із них, припускаємо, спричиняють лобізм. Наприклад, «у 2009 році концерн “Мцвенрік”, який спеціалізується на готельному бізнесі, пожертвував понад мільйон євро Вільній демократичній партії, а після приходу партії до влади було “проштовхнуто” закон про зниження податків для власників готелів»[433].

У 2012 році Рада Європи звернула увагу на систему фінансування німецьких політичних партій через пожертви. У звіті робочої групи Ради Європи боротьби з корупцією (GRECO) вказувалося, що чинна система залучення коштів у каси німецьких політиків недостатньо прозора та непідконтрольна. «Німеччині було висунено вимогу зниження розміру коштів, про надходження яких треба заявляти невідкладно, адже пожертви розміром до 50 тис. євро фігурували в партійних звітах зі значним часовим інтервалом у рік (річний звіт). Антикорупційні громадські організації критикують це правило, вимагаючи негайного оприлюднення всіх пожертв. Прозорість у цьому випадку легко забезпечити, наприклад, у межах партійних інтернет-ресурсів»[434].

У цьому контексті відзначимо: в спеціальній доповіді антикорупційної групи Ради Європи (GRECO)[435] за 2017 рік акцентовано, що влада Німеччини не демонструє прогресу в реалізації рекомендацій експертів Ради Європи щодо забезпечення більш прозорого фінансування політичних партій. Попри критику міжнародних інституцій «німецькі партії досі надають голові Бундестагу інформацію лише у випадку грошових пожертв розміром понад 50 тис. євро. Також у Німеччині дозволяються анонімні грошові внески на користь політичних партій у достатньо значному розмірі – до 500 євро»[436]. Очевидною є потреба: 1) розробки та запровадження системи, котра зобов'язувала б німецькі партії своєчасно звітувати про джерела фінансування їхніх передвиборчих кампаній; 2) зобов'язати тих депутатів, а також кандидатів на виборах, котрі отримують прямі грошові пожертви, у стислі строки повідомляти про ці надходження; 3) надати голові Бундестагу більше повноважень щодо перевірки фінансування партій.

Візначимо, що «останні п'ять років німецькі партії скаржаться на зменшення спонсорської підтримки»[437]. Це пояснюється саме низкою корупційних справ останніх років, через які суспільство значно критичніше ставиться до спонсорської підтримки політиків[438]. Серед них, наприклад, уже згадувана справа экс-президента К. Вульфа, який подав у відставку після того, як громадськості стало відомо про отримання привілеїв від бізнесменів на початку 2012 року.

У 2017 році Бундестаг вніс конституційні зміни, позбавивши права на державне фінансування ті партії, які мають своєю метою підірвати демократичний устрій Німеччини. Це стосується найперше Націонал-демократичної партії, щоб державне фінансування не було прямою інвестицією у правий радикалізм[439].

За висновками неурядової організації LobbyControl[440], Німеччина має одну з найбільш непрозорих лобістських систем у розвиненому світі, адже відсутній реєстр лобістів у США чи на рівні ЄС. Такі реєстри покликані змусити бізнес розкривати, як і чому вони контактують із законодавцями, а також які ресурси вони на це витрачають. У результаті: якщо у США лобіст – це цілком поважна професія, то у Німеччині на представників цієї справи досі дивляться із підозрою[441]. Ймовірно, тому німецькі лобісти зазвичай працюють під вивісками «консалтингових компаній». «Їхнє завдання – своєчасно інформувати представників бізнесу про законодавчі ініціативи у Бундестазі, які могли б зачепити їхні інтереси. У разі потреби консультанти організовують зустріч із парламентаріями, які мають вирішальний вплив на ухвалення того чи іншого закону»[442].

Натомість Німеччина має критично оцінювану демократичним дискурсом традицію «дверей, що обертаються»: коли політики завершують свою кар'єру, вони зазвичай працевлаштовуються у великих корпораціях. Наприклад, экс-канцлер Г. Шредер уже через місяць після відставки (у 2005 році) був призначений головою ради директорів North European Gas Pipeline Company (NEGPC); колишній міністр оборони Ф. Й. Юнг став членом наглядової ради машино- та зброебудівного концерну «Rheinmetall» і т. ін.

З 2006 року в Німеччині діє нова редакція Закону «Про доступ до публічної інформації». Він гарантує кожному доступ до будь-якої чиновницької інформації, окрім із грифом «таємно». «При цьому громадяни навіть не зобов'язані пояснювати причину свого інтересу. Закон не передбачає прямого покарання чиновників за ненадання інформації»[443]. Але на підставі цього закону громадянин може звернутися до суду або до уповноваженого з інформаційної свободи й у такий спосіб домогтися представлення йому певних фактів[444]. Утім на практиці у країні не задовольняється приблизно третина всіх запитів із мотивів таємності інформації або адресати звернення прикриваються формулюванням про «справи державні». Для прикладу, «екс-міністр охорони здоров'я Німеччини У. Шмідт у 2009 році невинуватно (на думку громадськості) використовував службове авто під час відпустки. Платники податків хотіли знати, у скільки саме обійшлися поїздки У. Шмідта, але отримали відповідь, що це були “справи державні”. Зауважимо, що у цьому випадку ми радше маємо справу з бюрократичною, а не власне політичною корупцією»[445].

На думку Transparency International, у Німеччині ще зберігається дуже багато способів замаскувати корупцію політиків, а тому необхідні заходи протидії підкупу німецьких політичних діячів[446]. Так, доречно невідкладно оприлюднювати пожертви починаючи від 2 тис. євро. «Також антикорупційні організації слушно виступають проти пожертв на користь окремих депутатів від партій і вважають, що дані про такі додаткові джерела їх доходів мають бути відомі громадськості»[447].

Також «зберігається можливість прихованого підкупу політиків. Наприклад, парламентарій, який за сумісництвом працює адвокатом, не зобов'язаний (із мотивів адвокатської таємниці) називати імена своїх клієнтів, навіть якщо консультації надавалися з метою лобіювання чийхось інтересів. Щодо лобіювання доцільним є прийняття своєрідного кодексу поведінки, завдяки якому уможливився б контроль за роботою лобістів. Доречно, щоб у випадку внесення змін до чинних законів або прийняття нового законопроекту можна було б проконтролювати всі

обговорення, причому з переліком імен присутніх при цих дебатах»[448].

«Багато проблем виникає з непрозорістю фінансування політичних партій. Тут за модель вирішення проблеми можна було б використати урядовий підхід до звітування за спонсорські допомоги. Так, раз на два роки німецький уряд друкує розлогий звіт, у якому вказані усі організації, компанії, котрі спонсорували певні державні органи влади. У звітах того формату, які щороку оприлюднюються партіями, складно зрозуміти, хто, скільки та на що спонсорував коштів, бо оприлюднюється лише загальна сума, яка отримана партією, причому там об'єднано і спонсорську допомогу, і власні кошти (наприклад, отримані від реалізації друкованої продукції). Водночас співробітники енергетичних, фармацевтичних, страхових та інших компаній влаштовують, образно кажучи, «полювання» на контакти з політиками. Багатьох із них обдаровують, надають матеріальні блага, проплачують надання певних послуг. Але все це відбувається завуальовано»[449].

«Міжнародні експерти оцінюють закони з протидії хабарництву серед політиків як надто м'які. Німецькі політики вже тривалий час не можуть ухвалити низку важливих антикорупційних законів, які мають унеможливити зловживання політиками та чиновниками своїм службовим становищем. Стосується це також підкупу депутатів. Закон охоплює лише покарання підкупу та продажу голосів у парламенті. Окрім того, Німеччина не підписала Конвенції ООН з протидії корупції (2003), ратифікованої 160 країнами світу, адже для її прийняття країні необхідно буде змінити законодавство держави»[450].

Аналіз проблематики політичної корупції у двох державах Європи засвідчив її існування та загрози навіть у таких високорозвинених державах. Вони контролюють, регулюють комплекс корупційних проблем у політиці, але не можуть викоренити їх – потрібна більша політична воля та цілеспрямовані державні зусилля. Жодна держава нині не є захищеною від проблеми політичної корупції, але досвід Великої Британії та Німеччини щодо мінімізації її негативних наслідків може бути взятий до уваги тими державами, які ще перебувають у пошуку оптимальної стратегії мінімізації політичної корупції.

3.3. Запобігання політичній корупції: досвід США

Однією з держав, яка створила національну систему протидії політичній корупції, є США. Ця система недосконала (як і будь-яка інша), має прогалини, які успішно використовуються «зацікавленими» акторами. Але низка дієвих механізмів протидії корупції уможливила те,

що США перебувають на стабільно високих щаблях антикорупційних рейтингів. Так, за Індексом сприйняття корупції США зі 100 можливих пунктів набирали по роках: 2012 – 73, 2013 – 73, 2014 – 74, 2015 – 76, 2016 – 74, 2017 – 75[451]. У позиціях останнього заміру 2017 року – це 18-е місце серед досліджуваних держав планети. Попереду – низка європейських (Данія, Норвегія, Фінляндія, Велика Британія та ін.), азійських (Сінгапур, Гонконг) держав, а також Нова Зеландія, Канада, Австралія. Позиції США у цьому антикорупційному рейтингу є стабільними та досить високими, що мотивує дослідницький інтерес до вивчення особливостей прояву політичної корупції у цій державі та накопиченого досвіду протидії їй.

За американським законодавством корупція – це пряме чи непряме настирливе прохання, чи прийняття урядовим (державним) посадовцем будь-якої переваги для себе чи для інших осіб в обмін за будь-яку дію або обмеження виконання державних функцій, пропонування чи надання таких переваг, дії чи бездіяльність щодо державних функцій для отримання таких переваг, шахрайське використання чи приховування власності, набутої внаслідок корупційних дій[452].

Уперше термін «політична корупція» було вжито у США на початку 1970-х років[453], але перші наукові дослідження проявів корупції у політиці в американській політичній науці припадають ще на початок ХХ століття. Під час розслідувань обставин Вотергейтського скандалу було сформовано перші концепції політичної корупції. На це вказує у своєму дослідженні Г. Кохан[454]. Відтоді дослідники фіксують численні випадки політичної корупції виборних посадових осіб в органах державної влади США[455]. Водночас зростає прагнення держави та громадянського суспільства контролювати політичну корупцію; розширюється розуміння того, що саме розглядати як політичну корупцію, адже коло дій, що підпадають під таку кваліфікацію, постійно розширюється.

Ще на початку ХХ століття в американській політичній думці постало питання про відповідальність влади за поширення корупції, яка впливала на ефективність діяльності державних службовців, а відтак – на втрату інтересу виборців до вдосконалення роботи уряду[456]. Сама ж політична корупція сприймалася як проблема суспільної моралі та неодмінний атрибут політичного життя суспільства.

Але «вже у 1920-х роках адміністрацію Президента США В. Гардінга сколихнула хвиля корупційних скандалів. Гардінг – парадоксальний політик: в оцінці громадської думки – це президент, який сприяв корупції; за висновками істориків – його роль як державця невисока.

Водночас він мав широку популярність у громадськості в роки свого президентства (1921–1923). Гардінг на впливові посади призначав саме друзів (без урахування потрібної кваліфікації), а потім «не помічав», як вони працювали. Багато із цих призначенців брали хабарі, укладали незаконні угоди, вели недоброчесний бізнес, використовуючи державні ресурси. Такі друзі створювали проблеми для Гардінга, спричиняючи низку резонансних скандалів. Двох міністрів його адміністрації було засуджено за причетність до «Чайнико-ковпакового скандалу» (Teapot Dome Scandal), який був пов'язаний із розробкою нафтогазових родовищ у Вайомінгу та Каліфорнії. Верховний суд США визнав шахрайськими контракти, укладені за цією операцією»[457]. У зв'язку з цією справою дослідник К. Кінг[458] звернув увагу на потребу очищення уряду від корупції. Загалом американські дослідники початку ХХ століття політичну корупцію сприймали радше як результат недосконалості законодавства або неефективності механізму стримувань і противаг. Тобто все зводили до юридичної проблеми, яку може вирішити уряд, модернізувавши нормативно-правову базу.

У пізніших дослідженнях, зокрема у праці А. Рогова та Г. Лассвела «Влада, корупція та чесність» (1963), доводилося, що американські інститути були створені для стримування державного та приватного зловживання владою[459]. Втім ці зловживання набували нових обертів, як уже згадуваний Вотергейтський скандал. Саме слово «Вотергейт»* стало символом аморальності, корупції та злочинності в урядових кругах. Одним із наслідків розслідування Вотергейтського скандалу було винесення на порядок денний проблеми політичної корупції під час виборчих кампаній, а життя американських державців почало детально вивчатися.

У нашому аналізі політичної корупції у США ми зосередимося найперше на двох ключових сферах, де протиправні дії корупційного характеру фіксуються найчастіше: фінансування партій (і відповідно їх виборчих кампаній) та лобіювання.

У США постійно шукають способи зменшення корупції під час виборчих кампаній, але жоден спосіб досі не виявився достатньо ефективним. Американська влада намагається розкривати донорів і накладати обмеження на загальну суму, яку індивід може надати кандидату. Проте організації можуть легально робити необмежені внески.

«Американські партії фінансуються коштом членських внесків, пожертв, власного доходу (продаж книг, сувенірів, організація зустрічей тощо). Символічний приклад – партія «After Party» (утворена з руху

«Осcury Wall Street»), яка отримує дохід, зокрема, від реалізації книги про механізми розкриття корупційних діянь політиків»[460].

Фінансування політичних сил представниками бізнесу є не просто легальним, а фактично головним способом для американських партій отримувати кошти на розвиток і діяльність. Частина коштів мобілізується політичними силами засобами політичного фандрайзингу, політичного краудфандингу (особливо під час президентської кампанії). Під час попередніх виборів (праймериз) кандидати від однієї політичної сили змагаються не лише за прихильність потенційних виборців чи однопартійців, а й за гроші, які перераховують їм фізичні та юридичні особи. «Американський підхід до фінансування політичних сил – це частина загальнонаціональної філософії, де повага до приватної власності, підтримка ініціативи, покладання на власні сили – є основою основ»[461].

Фінансові аспекти участі партій у виборах регулюються єдиним актом 1974 року – «Актом про фінансування федеральних виборчих кампаній». До цього акту вносяться модернізаційні зміни, але дослідники[462] висловлюють припущення, що нововведення врешті лише виводять фінансування виборчих кампаній ще більше «у тінь».

В американському законодавстві є прогалини, які уможливають проведення «сірих схем», особливо в ході електорального процесу. «Вони формально законів начебто не порушують, але фактично перетворюють вибори з виборчого процесу на процес переміщення фінансових потоків у потрібні кишені та потрібним кандидатам»[463]. Наявність таких «сірих зон» пов'язана з тим, що в Конституції США немає чітких норм, що регулюють діяльність політичних партій. За фактом вони прирівнюються до будь-якої іншої громадської організації; у федеральному законодавстві немає навіть юридичного терміна «партія». Вони, як і інші некомерційні об'єднання, позначені терміном «корпорація».

Як приклад можна навести благодійний Фонд Клінтонів (англ. Clinton Foundation), який мільйони доларів отримував від іноземних урядів, компаній, фізичних осіб, неурядових організацій з усього світу[464]. Такого типу фонди збирають кошти на програми охорони здоров'я та довкілля, створення умов для покращення економічного добробуту людей тощо. «Але у 2015 році (вочевидь через вихід на фінішну пряму президентської кампанії Г. Клінтон) висловлювалися припущення, чи не використовуються ці кошти й на президентську кампанію, адже це було б прямим порушенням американського законодавства про вибори. Його нормами заборонено робити внески публічним службовцям, іноземцям і

особам, котрі виконують публічні замовлення, а також анонімні пожертви на суму понад 100 доларів. Але довести наявність зловживань правоохоронцям досі складно, адже ще у 2009 році Верховний суд США прийняв рішення, яке дозволяє будь-яким громадським об'єднанням отримувати та витрачати грошові ресурси на проведення передвиборчої агітації у необмеженій кількості та без вимоги звітувати про джерело фінансових надходжень»[465]. На початку 2018 року Міністерство юстиції США ініціювало нове розслідування щодо Фонду Клінтонів, насамперед – з метою встановити, чи долучався Фонд до якихось політичних чи інших незаконних дій у період обіймання Г. Клінтон посади Державного секретаря[466].

Проблематика політичної корупції часто постає у зв'язку з діями лобістів. У 1946 році США ухвалили закон про лобізм, який регламентував діяльність, спрямовану на просування тих чи інших бізнес-інтересів у політичних колах. Легалізація лобізму дозволила зробити цей процес прозорим. Виборці у США знають, інтереси якого бізнесу відстоює той чи інший політик[467].

«Нецивілізований лобізм і політичну корупцію поєднує те, що вони спрямовані на підпорядкування осіб, котрі приймають рішення від імені держави, приватним інтересам. Тому нерідко лобізм у цілому поспішно розглядають саме як узаконений вид політичної корупції органів державної влади. Однак за демократичного політичного устрою в принципі неможливо запобігти впливові різних груп бізнесу, громадянського суспільства на владу. За будь-яких обставин відбуватиметься мотивація зацікавленими групами законодавців і державних високопосадовців»[468].

«Цей процес неможливо заборонити, але можна контролювати та мінімізувати прямі підкупи, що і роблять у США. Для цього створюється нормативно-правовий механізм, спрямований на: уможливлення максимально прозорого для суспільства впливу різних груп інтересів на владу; ліквідацію можливостей легального корумпування представників влади; недопущення прямих ділових контактів між владою і групами інтересів (тільки через професійних посередників-лобістів, які жорстко контролюються державою); змушування лобістів і їх замовників відмовитися від банального підкупу і хабарів на користь легальних методів впливу, що зв'язують приватні інтереси із суспільним благом»[469].

Для США характерне поступове жорсткішання та деталізація правового регулювання лобізму. Акт про етичну реформу (Ethical Reform Act, 1989 р.) заборонив високопосадовцям (у тому числі экс-

президентам США) намагатися вплинути на уряд упродовж року після завершення перебування на посаді. Також обмежено можливості для колишніх державних службовців, співробітників апарату Конгресу, конгресменів лобіювати, використовуючи свої зв'язки на колишній роботі (так звана практика revolving doors, про яку ми вже згадували, аналізуючи корупційні практики у ФРН).

Акт про відкритість лобіювання (Lobbying Disclosure Act, 1995 р.) зобов'язав лобістів вказувати своїх замовників, а також повідомляти про усі отримані та витрачені кошти.

Після гучних скандалів 2005–2006 років із лобістами Дж. Абрамоффим* і А. Кіданом, яких звинуватили у численних порушеннях закону, законодавство про лобіювання вкотре пожорсткішало.

«Нормативно-правова база у США спрямована на протидію проявам політичної корупції насамперед на території держави, але й поширюється на громадян держави й іноземних акторів. Так, федеральний Акт «Про боротьбу з практикою корупції за кордоном»[470] відомий, у тому числі, врегулюванням проблем хабарництва іноземних посадових осіб**. У цьому акті корупційна мета визначена як: 1) здійснення впливу на будь-яку дію чи рішення такої іноземної посадової особи, партії, посадової особи або кандидата на таку посаду під час виконання нею своїх службових обов'язків; 2) схиляння такого іноземного посадовця, партії, посадової особи або кандидата на таку посаду до певних дій; 3) ухиляння від дій у порушення законних обов'язків такого посадовця; 4) отримання будь-яких неправомірних переваг; 5) схиляння такого іноземного посадовця, партії до використання свого впливу на іноземний уряд або на його органи з метою здійснення впливу або тиску на будь-яку дію чи рішення такого уряду чи його органів, надання допомоги щодо ведення господарської діяльності»[471].

Ми можемо погодитися з В. Довжаниним[472], який прогресивним у контексті протидії корупції в США вважає прийняття кодексів поведінки сенаторів і членів палати представників Конгресу. Парламентарі повинні щорічно подавати декларацію з докладним описом усіх доходів і витрат, що включає такі пункти: повний заробіток, дивіденди, відсотки за вкладками, доходи від рухомого й нерухомого майна; фінансові та інші доходи, отримані від неурядових організацій; оплата транспортних та інших пов'язаних із ними витрат; подарунки, отримані від будь-яких осіб та організацій, зокрема у вигляді оплати транспортних витрат, харчування, проживання в готелях, пригощання в ресторанах, різних

розваг; фінансові та інші зобов'язання, заборгованості за ними; угоди й домовленості з різними організаціями про можливу роботу тощо.

Звичайно, «політичні скандали в США через корупційні дії окремих політиків підривають довіру громадян і впевненість у діях уряду, проте не зруйнували демократичну систему країни. Держава демонструє, як може модернізуватися антикорупційний механізм, реагуючи на нові форми протиправних дій політичних акторів»[473].

3.4. Політична корупція в азійських державах: національні контрасти форм і методів протидії (Сінгапур, Гонконг, КНР)

«Азія – регіон у цілому проблемний за критерієм інтенсивності корупційних практик у політиці та інших сферах життєдіяльності. У ньому виділяються держави-лідери й держави-аутсайтери антикорупційної боротьби: є ті, хто вже виробив досить стійкий імунітет до різних проявів політичної корупції, і ті, хто імітує антикорупційні реформи; ті, хто намагається спиратися на демократичні підвалини, й ті, хто задля соціально корисного результату звертається до непопулярних авторитарних механізмів»[474].

Розкрити особливості форм політичної корупції, механізми антикорупційної боротьби в азійських державах є нашим дослідницьким завданням. «Відзначимо, що протидія різним видам корупції, у тому числі політичній, традиційно є важливою темою внутрішньополітичної боротьби багатьох держав регіону»[475]. Але «у більшості з них (Філіппіни, Малайзія, Таїланд та ін.) ця боротьба обмежувалася періодами підготовки та проведення виборів, а потім зводилася нанівець або ж до проведення коротких за часом і звужених за цілями популістських пропагандистських кампаній задля зведення рахунків із політичними конкурентами»[476]. Л. Гладченко[477] як приклади наводить корупційні афери кланів президентів Х. М. Сухарто (Індонезія), Ф. Маркоса та К. Акіно (Філіппіни), Ро Де У (Південна Корея), прем'єр-міністра Т. Чинавата (Таїланд).

Для виконання поставленого завдання проаналізуємо низку контрастних азійських держав: 1) найуспішніші в частині антикорупційних стратегій Сінгапур і Гонконг (так звані «азійські тигри»); 2) Китай, який обрав репресивні методи боротьби з корупцією; 3) у наступному розділі звернемося до досвіду ще однієї групи азійських держав – пострадянських (Казахстан, Таджикистан, Киргизія), які

уособлюють консерватизм управлінських технологій, обтяжених тоталітарним радянським минулим. Побіжно, для проведення певних паралелей в аналізі, ми звертатимемося до досвіду й інших держав Азії (Індонезії, Малайзії, Таїланду, Філіппін та ін.).

Сінгапур. У дослідженнях проблематики політичної корупції у країнах Азії наводять найперше Сінгапур середини ХХ століття[478] і водночас ставлять цю державу (як і Гонконг) за приклад успішного антикорупційного проекту[479].

«У часи, коли Сінгапур був британською колонією, всеохопна корумпованість була соціально прийнятним, повсякденним явищем. Ризик для корупціонера бути викритим і покараним був мізерним. Антикорупційна боротьба у Сінгапурі розпочалася ще у 1871 році з прийняття кримінального кодексу, де корупцію було оголошено поза законом»[480]. Згодом корупція була визнана однією з проблем, з якими не впоралася британська колоніальна влада. Цьому, як припускають дослідники[481], було три причини: 1) тогочасні сприятливі умови для корупції; 2) невисокий рівень зарплат; 3) незначна ймовірність розслідування та покарання»[482]. Та й громадська думка того часу толерувала корупцію: панувало типове для більшості азійських країн терпиме ставлення до неї; корупційні дії «були радше нормою, причому для усіх верств суспільства»[483]. «Сінгапур перебував у вкрай складній економічній ситуації, яка ще більше сприяла масштабній корупції різних видів»[484].

«Прорив відбувся, коли Партія народної дії, перемігши у 1959 році на виборах, сформувала уряд та ініціювала прийняття Акта протидії корупції (Prevention of Corruption Act, РОСА, 1960). Сьогодні Сінгапур є у групі найменш корумпованих держав світу. Ще у 1996 році Служба консультацій із політичних та економічних ризиків (Political and Economic Risk Consultancy, PERC) визначила за Сінгапуром третє місце (після Швейцарії та Австралії) у переліку найменш корумпованих країн світу»[485]. З резюме PERC: «У всіх країнах існує антикорупційна законодавча база, але в жодній із них закон не дотримується так чітко та неухильно, як у Сінгапурі. Корумповані чиновники, особливо високопосадовці, стикаються в Сінгапурі з протидією небаченої суворості»[486].

За даними Transparency International, у Індексі сприйняття корупції 2016 року Сінгапур з індексом 84 займав 7-му позицію рейтингу (це держава-лідер серед азійських держав); за роки проведення замірів цього індексу щодо Сінгапуру він істотно не коливався. На цій же позиції та з таким же індексом ця держава залишилася й у рейтингу 2017 року.

Як зазначав у своїх мемуарах перший прем'єр-міністр незалежного Сінгапуру Лі Куан Ю, «політична корупція у Сінгапурі особливо увиразнювалася під час підготовки та проведення електоральних кампаній різного рівня. Тоді змагальність ідей, програм кандидатів на виборні посади часто витіснялася конкуренцією гаманців»[487]. «Сінгапурські очільники усвідомлювали, що така “комерційна демократія”, зумовлена чималими витратами на виборчу кампанію, запускає двигун корупції, адже електоральні капіталовкладення спонсорів мають неодмінно конвертуватися у позаконкурентні урядові контракти та незаконні преференції, наділення посадами. Висока вартість виборів визнавалася прокляттям багатьох азійських держав»[488].

«Уже після перших виборів у незалежному Сінгапурі очільники держави оприлюднили всю інформацію про доходи, нерухомість, комерційні інтереси тощо. А приймаючи присягу, члени першого уряду одягнули білий одяг, символізуючи чесність, чистоту поведінки в особистому та громадському житті»[489].

Антикорупційне законодавство Сінгапуру (Закон «Про запобігання корупції»[490] та інші акти) передбачає розширене визначення неправомірної вигоди. «Зловживати своєю владою стало дорого та кримінально карано: підвищувалися максимальні штрафи за корупцію в десять разів; завідомо неправдиві свідчення в антикорупційних справах почали кваліфікуватися як злочин, караний позбавленням волі та високим штрафом тощо. Уряду Лі Куан Ю вдалося досягнути цілковитого нетолерування корупції громадськістю. Влада на практиці показала: якщо порушення будуть виявлені, жодна посада не убезпечить від покарання»[491].

Ю. Нісневич, аналізуючи взаємовплив авторитаризму та політичної корупції, підкреслює їх взаємозалежність на прикладі багатьох сучасних держав. Винятком із загальної тенденції є Сінгапур як унікальний феномен, де авторитарний режим, навпаки, зумовив мінімізацію корупційних практик. Безумовно, Лі Куан Ю було створено модель м'якого авторитаризму. «Істотно обмежені політичні та громадянські права, але інтенсивно стимулюється розвиток конкурентної ринкової економіки, жорстко забезпечується дотримання принципу верховенства закону та створена ефективна система приборкання корупції, для якої не існує недоторканих, які б високі посади вони не займали при владі»[492].

«Головним органом Сінгапуру, який було створено ще у 1952 році для боротьби з корупцією, є Бюро з розслідування випадків корупції (БРВК;

Corrupt Practices Investigation Bureau), яке вивчало насамперед випадки корупції у вищих ешелонах влади. БРВК, наділене надзвичайними повноваженнями, стало безпосереднім виконавцем політичної волі уряду Сінгапуру в справі викорінення політичної та інших форм корупції. Бюро виконує одночасно превентивну та репресивну функції»[493].

Успіх Сінгапуру зумовлений насамперед «волею та послідовністю вищого керівництва держави, а також запровадженням (усупереч світовій практиці) принципу “презумпції винуватості” для державних службовців. Останнє передбачає, що будь-яке “заохочення” чиновника розглядається як корупційний стимул (винагорода за послуги), допоки не буде доведене зворотнє; доказування невинуватості покладається на самого підозрюваного»[494]. «Така стратегія для боротьби з корупцією є радше авторитарною, але дієвою. Адже завдяки цьому, а також волі керівництва держави до змін суспільна хвороба, якою є корупція, у Сінгапурі успішно долається»[495]. На останньому чиннику акцентує й українська дослідниця Л. Шмаль, котра до системи чинників протидії корупції у Сінгапурі віднесла «наявність жорсткої політичної волі у лідерів країни; прийняття ефективного антикорупційного законодавства; застосування дієвих адміністративних заходів; створення спеціалізованого інституту з боротьби з корупцією»[496].

«Сінгапур підійшов до проблеми боротьби з політичною корупцією з пріоритетним завданням насамперед викоринити саме ті умови, які сприяють їй, а не лише кримінально переслідувати корупціонерів»[497]. Антикорупційна стратегія Сінгапуру оперта на принцип «логіка у контролі за корупцією»[498], тобто «спроби викоринити корупцію повинні ґрунтуватися на прагненні мінімізувати або виключити умови, що створюють як стимул, так і можливість, нахили особи до вчинення корупційних дій»[499].

«У цій державі відсутні жодні імунітети щодо розслідування справ найвищих посадовців, політиків; контроль за доходами суб'єктів політичної корупції перманентний, а не фрагментарний (у деяких державах про це «згадують» лише під час виборчої кампанії, особливо при пошуку компромату на політичних опонентів). За роки антикорупційної кампанії було чимало гучних обвинувачень високопосадовців, наприклад, щодо міністра національного розвитку Тан Кіа Гана, міністра охорони довкілля Ві Тун Буна, міністра національного розвитку Те Чін Вана та ін.»[500].

«Для боротьби з корупцією у Сінгапурі також вдалися до забезпечення фінансування державних службовців – підняттям розміру оплати, престижності їх роботи»[501]. Тут процитуємо прем'єр-міністра Лі Куан

Ю: «Невелика влада, надана людям, які не можуть гідно прожити на свою зарплату, створює стимули для її невірнього використання»[502]. Оплата праці прем'єр-міністра Сінгапуру (близько 600 тис. американських доларів) значно перевищує винагороду очільників провідних держав світу. Втім слід враховувати, що у багатьох державах офіційна зарплатня не є основою доходу перших осіб держави (є різні пільги, котрі у Сінгапурі мінімізовані)[503]. «Усілякі пільги та привілеї сприймаються як такі, що псують людину, роблять її пристосуванцем, а це розглядається як одна з причин, що породжує політичну та бюрократичну корупцію. Сінгапурські міністри відповідалні перед прем'єр-міністром; вони щопівроку декларують доходи (свої та членів сім'ї). У випадку, якщо у прем'єра виникають сумніви у доброчесності членів свого кабінету, він ініціює службове розслідування. У цілому сінгапурський досвід довів, що адекватна винагорода життєво важлива для підтримки чесності та моральності політиків, високопосадовців»[504].

Отже, Сінгапуру «вдалося створити клімат чесності та відкритості, який перевів політичну корупцію в категорію соціально неприйнятних явищ. Однак досвід цієї держави, попри те, що його можна ставити у приклад, не є повною мірою адаптивним (з огляду на різні національні особливості) для більшості держав світу, для яких проблема політичної корупції залишається на порядку денному»[505].

Гонконг. Дослідниця С. Роуз-Аккерман поставила не лише Сінгапур, а й ще одну азійську державу – Гонконг у приклад тих держав, що створили успішні незалежні антикорупційні органи, підпорядковані напряму тільки главі уряду чи парламенту[506]. «В Гонконгу корупція усіх рівнів і видів була довгий час характеристикою цього спеціального адміністративного району: ще наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років корупція повністю охоплювала державний (як і приватний) сектор. Як і у випадку із Сінгапуром, у тогочасному Гонконгу корупція була стилем життя, необхідним для виживання. Про тогочасні обсяги політичної корупції в Гонконгу говорили образно: мовляв, можна “заскочити в автобус” (тобто активно долучитися до корупційних практик) чи “бігти позаду” (бути аутсайдером, не включеним до усталеної системи правил політичної гри), але не можна «стояти перед автобусом, що рухається уперед» (себто противитися, скаржитися)»[507].

«Поштовхом до змін була економічна та демографічна криза початку 1970-х років, яка зумовила наростання протестних настроїв населення, а також хвиля народних виступів 1973 року, спричинених утечею з

держави підозрюваного у корупції високопосадовця. У 1974 році була утворена Незалежна комісія з боротьби з корупцією (НКБК; The Independent Commission Against Corruption). Методом боротьби з корупцією було обрано не лише репресивний шлях покарань, а й заходи запобігання корупційним практикам. Успіх антикорупційної боротьби уможливився завдяки послідовній підтримці держави: як і в Сінгапурі, у Гонконгу проявилася політична воля вищого керівництва»[508].

«Нині Гонконг належить до “найчистіших” територій Азії (відповідно до Індексу сприйняття корупції), поступаючи у показниках лише Сінгапуру: 77 балів зі 100 можливих у 2017 році (13 місце у світі); за останні шість років ці позиції були практично незмінними (коливання у межах 74–77 балів)[509]». За результатами опитувань громадської думки[510], діяльність НКБК схвалюють близько 99 % опитаних. Понад 90 % усієї інформації про неправомірні корупційні дії мають своїм джерелом саме громадськість[511]. «А на початку 1970-х років менше третини громадян готові були надати дані, які стосувалися особисто себе»[512].

«Для гонконзьких високопосадовців, як і для сінгапурських, скасована презумпція невинуватості. Фактично діють закони на взірець військового трибуналу за наявності щодо особи обґрунтованої підозри. В Гонконзі перестали переслідувати тих, хто дає хабар (тобто винен завше чиновник)»[513]. Там уважають, що основою антикорупційного успіху стало не стільки створення та діяльність НКБК, скільки «реальний громадянський контроль за діяльністю цієї комісії, який не дав їй стати частиною кримінальної мережі»[514].

КНР. Щодо Китаю, то тут проблема політичної та інших видів корупції складніша. «Антикорупційні стратегії цієї держави складно порівнювати з іншими азійськими державами, хоча б з огляду на територіальні, соціально-демографічні, політичні та інші відмінності. Китай як держава має тисячолітню традицію привілейованої бюрократії, і це гальмує появу ефективних демократичних антикорупційних механізмів»[515].

Китайський політик-комуніст Ден Сяопін говорив: «М'якою рукою зі злочинністю не повоюєш і соціальних каліцтв не позбудишся». «Світові медіа регулярно інформують про страти місцевих корупціонерів, а китайські медіа транслюють виконання вироків. Це відображає розуміння того, що репресивна боротьба з корупцією визначена як заповідь процвітання держави»[516]. «Довший час у КНР радше боролися зі симптомами проблеми (тобто корупціонерами), а не джерелами виникнення корупційних практик у політиці»[517]. Лише за

період 2000–2010 років у КНР за корупцію було розстріляно близько 10 тис. чиновників, тобто в середньому три особи в день[518]; утім зауважимо, що точна кількість засуджених до смерті достеменно невідома, адже за китайськими законами така інформація не підлягає розголосу. «В країні діяла практика заочного винесення вироків. Загалом за останні тридцять років до кримінальної відповідальності за корупційні дії притягнуто близько мільйона працівників партійно-державного апарату»[519]. Однак попри публічні страти чи засудження до довічного ув'язнення викоренити політичну та інші види корупції в Китаї не вдається.

Китайський державний діяч Цзян Цземінь наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття сформулював нові принципи боротьби з корупцією, які поєднували профілактичні та радикальні заходи*. Серед способів боротьби з корупцією у сьогоденному Китаї А. Макаров вказує насамперед на такі: 1) постійна ротація кадрів у всіх органах влади; 2) контроль за провінційною ланкою партійного та державного апарату, обмеження її самостійності (натомість жорсткі умови слідування лінії центру)[520].

Л. Смірнова зауважує щодо збереження у законодавстві та правозастосуванні КНР жорсткої орієнтації кримінальної антикорупційної політики. Це виражається у відсутності імунітету від кримінального переслідування навіть для найвищих високопосадовців. Але, на думку дослідниці, водночас зменшується в останні роки застосування саме смертної кари за корупцію[521]. Нам підтвердити останню тезу Л. Смірнкової не видається за можливе, позаяк інформація про це закрыта, про що ми зауважували вище.

Головна слабкість китайської антикорупційної системи – у збереженні умов для корупції, а це «дискреційні методи прийняття рішень і непрозорість державного управління»[522]. «Вочевидь це впливає з того, що у традиційній китайській політичній культурі, на відміну від західної, акцент завше робився не на законі, а на моральному вихованні людей, покликаних приймати важливі державні, політичні рішення. Державні та політичні діячі, пройшовши суворий відбір, були своєрідними еталонами суспільної моралі та наділялися широкими повноваженнями для дискреційного (тобто на власний розсуд) прийняття рішень. Водночас такі поняття, як система стримувань і противаг, справедливність процедур, не отримали у традиційному Китаї підтримки. І сьогодні КНР регулярно акцентує на неприйнятності західної моделі поділу влади, а в системі антикорупційної боротьби переплітаються поняття закону та партійної дисципліни (як сплетіння закону та моралі у

Стародавньому Китаї»[523]. «Зацікавлені особи та групи у КНР реалізують свої інтереси не через демократичні механізми, а шляхом корупційного лобіювання у вищих ешелонах партії»[524].

З огляду на особливості політичної культури для КНР характерна недостатня прозорість державного управління. У країні відсутня єдина безкоштовна державна база доступу до законодавства. Закони приймаються без громадського обговорення, у відкритому доступі вони не представлені. Не існує і встановленого законом офіційного способу оприлюднення судових рішень – можна знайти лише нечисельні повні тексти судових рішень. Відсутній публічний доступ до декларацій державних службовців про доходи та майно. Антикорупційне бюро як головний антикорупційний орган у КНР створювалося на взірець гонконзького (згаданої вище НКБК), але цей орган не є незалежним (підрозділ народної прокуратури), що знижує його ефективність.

Особливістю корупційної ситуації у КНР є «відсутність дієвих законів, правил ведення бізнесу та отримання дозволів на його ведення, відсутність легальних і ефективних каналів діалогу партійної влади та приватного бізнесу, механізму врахування інтересів капіталу і нового середнього класу»[525].

«У ХХІ столітті у КНР збереглися традиційні атрибути колишньої політичної системи: монополія на владу в руках однієї партії, тенденція до зосередження повноважень в руках одного лідера, ідеологічний контроль за ЗМІ, відсутність незалежних від влади механізмів громадського контролю за діями партійних і державних органів. Ці та інші чинники істотно перешкоджають ефективному викоріненню політичної корупції у КНР. Політична корупція, яка часто має клановий чи сімейний характер, є головною причиною поглиблення кризи довіри до політичних інститутів КНР. Це зумовлює поглиблення кризи довіри китайців до національних політичних інститутів»[526].

«Досвід КНР, на нашу думку, демонструє: для зменшення масштабів політичної корупції, її стримування одних лише жорстких покарань недостатньо. Необхідне викорінення умов для розвитку корупційних практик, а також увага щодо їх запобігання (превентивні заходи)»[527].

Відзначимо, що важливими характеристиками політичних систем більшості азійських держав є не лише політична корупція, а й непотизм, кронізм, клановість та інші неформальні практики, які підривають формальні інститути. Рідня більшості азійських політиків залучена до політичної сфери. Вочевидь потрібно враховувати, що чимало азійських спільнот є конфуціанськими, у яких велика роль персоналізму. Тому багато питань вирішуються шляхом встановлення неформальних

зв'язків.

Характерно, що рівень неформальної інституціоналізації корелюється з показниками модернізації, поступального розвитку конкретної держави. Корупція особливо виражена саме у найбідніших країнах Азії, в яких диктаторські режими, побоюючись повалення, змушені спиратися на підтримку родинних кланів для посилення власної влади. Вузьке коло власників великого капіталу змушене шукати підтримки родичів для збереження капіталу, а отже, і влади. Також відзначимо, що саме в азійських державах (насамперед у Гонконзі, Малайзії, Сінгапурі та на Філіппінах) сильний кронізм як «капіталізм для своїх»: підприємницький успіх залежить саме від особистих неформальних зв'язків підприємця з представниками влади.

3.5. Інструменти подолання політичної корупції у країнах Центрально-Східної Європи

«Група держав, об'єднана узагальненою назвою “країни Центральної та Східної Європи”, охоплює посткомуністичні держави. Попри схожість розвитку у другій половині ХХ століття нині ці держави демонструють дещо відмінні темпи розвитку. Більшість із них є членами ЄС та НАТО, стрімко демократизуються. Одним із векторів їх демократизації є ефективна протидія усім формам корупції, у тому числі політичній»[528].

Оскільки група країн Центральної та Східної Європи є досить об'ємним об'єктом вивчення, ми зупинимося на проблемі політичної корупції та способах її розв'язання на прикладі двох держав – Румунії та Болгарії, а також звернемося до окремих прикладів із політичного процесу Угорщини та Польщі. Простежимо особливості проявів політичної корупції та механізмів її мінімізації (особливо в контексті їх понад десятилітнього членства в ЄС), а також виявимо відмінності в антикорупційних стратегіях цих двох, на перший погляд, схожих у новітньому еволюційному розвитку державах.

Як зазначає О. Губрієнко з посиланням на міжнародних експертів, незважаючи на позитивні зміни у низці держав Центрально-Східної Європи після вступу до ЄС, політичний розвиток «ускладнюється реліктами комуністичних режимів, невисоким рівнем правової культури населення, високою корупцією, повільним проведенням реформ»[529]. Мабуть, це є причиною посередніх позицій Румунії та Болгарії у рейтингу держав за Індексом сприйняття корупції, а також відчутного падіння Угорщини та меншою мірою – Польщі (див. табл. 2).

Таблиця 2

Індекс сприйняття корупції у країнах Центрально-Східної Європи

Держава 2017 2016 2015 2014 2013 2012

Румунія	48	48	46	43	43	44
Болгарія	43	41	41	43	41	41
Угорщина	45	45	51	54	54	55
Польща	60	62	62	61	60	58

Насамперед у своєму аналізі хочемо звернутися до досвіду Румунії, позаяк цю країну часто ставлять у приклад Україні (особливо в контексті подій початку 2017 року, на яких ми зупинимося нижче). «У 1990-х роках корупція в Румунії була тотальною, а на момент вступу до ЄС у 2007 році цю державу називали однією з найкорумпованіших у Європі»[530]. Перед прийняттям до ЄС стан корупції в Румунії викликав занепокоєння в інституціях ЄС, проблема недостатньої протидії цьому явищу була головною претензією ЄС[531]. «Але сьогодні можна констатувати, що завдяки ініціативному громадянському суспільству Румунією досягнуто значного поступу в мінімізації корупційних практик»[532].

Перші вагомі спроби Румунії протидіяти політичній корупції припадають на період підготовки до набуття державою членства у ЄС. Тоді на країну здійснювався сильний тиск європейської спільноти, у результаті чого прийнято пакет антикорупційних реформ. Чи не найбільшим успіхом цього етапу була антикорупційна кампанія «Коаліція за чистий парламент» (2004). За її результатами 98 осіб зі сумнівною репутацією опинилися поза складом парламенту, позаяк суспільство перешкодило їх обранню. Силами ініціативної громадськості майбутніх парламентарів перевіряли за низкою критеріїв (проводилася своєрідна партійна люстрація), зокрема: чи мав кандидат конфлікт інтересів, насамперед під час приватизації, зокрема, чи не обіймав він високі посади, одночасно ведучи бізнес; чи звинувачувався кандидат у корупції, шахрайстві, нецільовому використанні ресурсів; чи долучався кандидат до сумнівної приватизації державної власності; чи мав кандидат приватні активи, які не відповідають поданій декларації; якщо кандидат на виборну посаду мав бізнес, то чи не мала його компанія

боргів перед бюджетом; чи звинувачувався кандидат у кримінальних злочинах та ін. Кампанія «Коаліція за чистий парламент» була першим серйозним успіхом румунського громадянського суспільства з очищення влади; проведені розслідування змогли налаштувати громадську думку проти політичного класу та його привілеїв.

Після парламентських виборів 2004 року були започатковані подальші антикорупційні ініціативи, наприклад «Коаліція за чистий уряд». Також розпочався своєрідний експорт моделі коаліційної протидії громадянського суспільства в інші країни, найперше – Центрально-Східної Європи. У 2007 році, коли Румунія як член ЄС вперше стала учасником виборів до Європейського парламенту, кандидатів зусиллями громадянського суспільства перевіряли за схожими критеріями, як під час виборчої кампанії до національного парламенту в 2004 році. Зокрема: чи має кандидат доходи значного розміру, зумовлені наслідками конфлікту інтересів під час його перебування на державних посадах; чи перебуває кандидат під слідством; перевірка прозорості задекларованих доходів і майна та їх відповідність способу життя кандидата та ін.

У рейтингу держав за Індексом сприйняття корупції за 2017 рік Румунія посіла непогане серед держав регіону 59-е місце; вона з року в рік покращує свої позиції або щонайменше утримує здобуті. Якщо спиратися на результати 2017 року вивчення, то показник Румунії кращий за Індекс сприйняття корупції: а) у межах ЄС: Греції (60-е), Болгарії (72-е), Угорщини (66-е); б) у межах країн Центральної та Східної Європи: Чорногорії (65-е), Білорусі (68-е), Сербії (78-е), Албанії (91-е), Боснії та Герцеговини (92-е), Македонії (109-е), України (134-е місце).

Масові виступи протесту проти корупції в Румунії з певною періодичністю почалися з 2012 року. Не всі вони стосувалися саме політичної корупції. Наприклад, масові акції протесту, зумовлені значними людськими жертвами під час пожежі у нічному клубі «Colectiv» (2015) були протестом проти адміністративної корупції, завдяки якій працював цей клуб. Тоді протестантів об'єднувало гасло «Корупція вбиває!». Ми виокремили цей протест тому, що саме він став відправною точкою для багатьох представників громадського сектора, які на антикорупційній хвилі прийшли в політику, очолили подальші протести проти політичної корупції у 2017–2018 роках.

За період 2012–2016 років (як видно з даних табл. 2) бачимо позитивну антикорупційну динаміку Румунії, проте вагомих результатів досягнути не вдається. За найменшого ослаблення контролю громадськості політична корупція намагається знову стати визначальною моделлю поведінки політичних акторів. Доказом цього й стала хвиля антикорупційних виступів 2017 року.

Зауважимо, що «ситуація з політичною корупцією в Румунії, попри протести-2017, усе ж дуже істотно відрізняється від України, адже реальна антикорупційна боротьба уже велася румунами багато років»[533]: тільки у 2014–2016 роках близько двох тисяч осіб були засуджені за зловживання владою, у тому числі экс-прем'єр А. Нестасе, міністри, депутати, сенатори та ін.; ефективно діє створений у 2002 році за італійською моделлю Національний антикорупційний директорат Румунії (Direcția Națională Anticorupție, DNA). DNA має дуже високий рівень підтримки серед румун – 60 %. Для порівняння: підтримка парламенту – 21 %. Результат DNA є «не лише рекордним для державних органів за останні два десятиріччя, а й першим прецедентом за цей період, коли державна служба випередила за рівнем довіри церкву»[534]. Українська дослідниця Н. Ахтирська вважає, що «Румунія характеризується найагресивнішою антикорупційною політикою в Європейському Союзі»[535].

Протести-2017 були зумовлені тим, що уряд Румунії прийняв (унаслідок вимог демонстрантів – анулював) постанову, яка мала пом'якшити антикорупційне законодавство. Конкретизуємо: 31.01.2017 р. уряд країни ухвалив постанову про амністію та декриміналізацію злочинів посадових осіб. Проти корупціонерів, які завдали збитків державі на суму менш як 200 тис. лейв (47,8 тис. євро), мали не відкривати кримінальні справи, а термін покарання за корупційні злочини мав скоротитися від 7 до 3 років. Також за планами уряду мали: 1) амністувати засуджених за корупційні злочини на терміни менш як 5 років (це близько 2,5 тис. осіб, серед яких є засуджені за політичну корупцію); 2) заявити про корупційний акт можна було б не раніше, ніж за півроку від його вчинення. Фактично йшлося про декриміналізацію окремих корупційних правопорушень. 05.02.2017 р. постанова під тиском громадськості була скасована. Отже, «цей документ найперше допоміг би уникнути відповідальності за корупційні дії голові керівної Соціал-демократичної партії Румунії Л. Драгні. Цей політик має судимість (умовне засудження у 2016 році) за підтасування голосів на референдумі–2012 щодо імпічменту президенту Т. Бесеску. Це не дозволяло Л. Драгні претендувати на державні посади. Фактично

прийняття такої постанови уможливило повернення до влади кількох десятків представників партії, які перебували під слідством за зловживання владою. Соціал-демократи, перемігши на виборах у грудні 2016 року, й були ініціаторами зміни антикорупційного законодавства, лобіюючи інтереси своїх однопартійців»[536].

«Після перших днів антикорупційних протестів у Румунії (розпочалися 18.01.2017 р.) Президент Румунії К. Йоханніс висловив (24.01.2017 р.), а парламент підтримав (13.02.2017 р.) ідею проведення консультативного загальнонаціонального плебісциту щодо внесення змін до кримінального кодексу в частині корупційних злочинів. Точних формулювань питань референдуму немає і дата його теж ще не визначена (станом на кінець 2017 року)»[537].

У вересні 2017 року, вже вдруге за рік, у Румунії відбулися масштабні антикорупційні виступи через анонсовані 23.08.2017 р. урядом зміни, пов'язані з наміром ліквідувати політичну незалежність спеціального антикорупційного органу в судовій сфері – Судової інспекції (в інших джерелах назву органу перекладають як Юридична інспекція)[538]. Цей орган має формувати міністр юстиції. Також уряд пропонує обмежити повноваження президента (нинішній Президент Румунії К. Йоханніс підтримує опозиційні політичні сили), главу держави хочуть позбавити права призначати керівництво прокуратури та Національного управління по боротьбі з корупцією. Ці повноваження пропонують передати також міністру юстиції. Президент Румунії вважає такі ініціативи наступом на правову державу. Водночас зауважимо, що нові протести охопили менше учасників, якщо порівняти з виступами на початку 2017 року, бо уряд, враховуючи свої попередні помилки, налаштований на широку попередню дискусію щодо законопроектів. Вочевидь дискусія була нерезультативною з позиції громадянського суспільства, позаяк 05.11.2017 р. протести спалахнули з новою силою як протест проти підпорядкування органів правосуддя румунським політикам. Вони тривали й на початку 2018 року. Зміни, заплановані румунським Міністерством юстиції, розглядаються громадськістю як такі, що призведуть до політичного контролю в судовій системі.

У січні–лютому 2018 року хвиля протестів стала продовженням вираження громадянським суспільством невдоволення політикою румунського уряду та суперечливою реформою правосуддя. Тільки в ніч із 22 на 23 січня 2018 року на вулиці Бухареста вийшли до 30 тисяч маніфестантів, яких підтримали й в інших великих містах Румунії. Відновлення протестів зумовлене прийняттям наприкінці 2017 року актів, які ускладнюють притягнення антикорупційними органами до

відповідальності корупціонерів-високопосадовців. У румун бачимо чітке усвідомлення ризику неприєднання Румунії до Шенгенської угоди у випадку впровадження суперечливої урядової програми у сфері судочинства.

Політологи, аналізуючи події 2017–2018 років, констатують: «Те, що відбувалося в Румунії, – це чудовий урок того, як має діяти громадянське суспільство, коли політики намагаються використати владу як джерело одержання вигоди. Зрештою, корупція у будь-якому її прояві – це не тільки економічні втрати для суспільства, це й удар по особистій свободі чесних громадян. І вже можна констатувати: румуни з честю відповіли на цей удар»[539].

«Зауважимо: за весь посттоталітарний період у Румунії практично не було виборчих кампаній, під час яких не фіксувалися підкупи виборців та інші форми політичної корупції. Поширеною формою останньої було використання коштів донорів, які опісля висували вимоги лобіювання їх інтересів»[540]. Саме це зумовило прийняття у 2015 році закону про фінансування політичних партій і виборчих кампаній, до якого постійно вносяться зміни[541]. «За ним виборчі кампанії фінансуються коштом державного бюджету (субсидування), з можливістю грошових позик партіями від фізичних і юридичних осіб, але тільки через завірені нотаріусом документи»[542]. «Договір повинен передбачати порядок і термін погашення запозичених сум, а термін не може бути більший, ніж 3 роки»[543]. Водночас позика і повернення грошей можуть бути зроблені тільки через банківський переказ. Також названим актом забороняється поширення товарів із виборчою символікою. Грошові пожертви понад 10 мінімальних зарплат можна зробити тільки через банківські рахунки[544]. Максимальні розміри усіх пожертв чітко законодавчо унормовані, що має сприяти прозорості виборчої кампанії.

Проаналізуємо ситуацію з політичною корупцією в **Болгарії**. Болгарські експерти вже давно визнали, що корупція стала складовою державного механізму. Ще в 1997 році Академія наук Болгарії провела загальнонаціональне опитування, в ході якого 41 % респондентів відзначили корумпованість державної влади як надскладну проблему, яка постала до вирішення[545]. «Корупція настільки глибоко «в'їлась» у систему функціонування держави, що болгари кажуть: у країні немає мафії, тому що болгарська держава сама по собі – це мафія»[546]. Часті корупційні скандали, які відбувалися тут ще з 1990-х і не припинялись у 2000-х роках, зумовили хронічну недовіру болгар до владних інституцій[547], рівень довіри до місцевих еліт дуже низький. Утім зауважимо: нині загалом у світі поширене невдоволення публічною

владою; в якій частині світу в межах опитувань не з'ясовували б, чи є їхні політики корумпованими, відповідь буде – «так». На цю тенденцію вказує, зокрема, й болгарський політолог Д. Смілов, аналізуючи проблеми довіри болгар до влади[548].

Болгарія за останніми обрахунками 2017 року індексу сприйняття корупції посідає посереднє 72-е місце, найнижче серед держав-членів ЄС. Причому, як свідчать дані Transparency International (див. табл. 2), лише за останній рік простежилася позитивна антикорупційна динаміка (плюс два пункти в рейтингу та підняття з 75 на 72 місце у списку держав світу). Натомість Президент Р. Радев стверджує: «Так, у Болгарії є корупція, але я не назвав би Болгарію найбільш корумпованою країною в ЄС»[549]. Натомість, за даними звіту Центру дослідження демократії (у рамках Ініціативи з розвитку та цілісності в Південно-Східній Європі, 2014 рік), серед десяти країн регіону Центральної та Східної Європи за рівнем корупції Болгарія досягла найвищого рівня за останні п'ятнадцять років[550]. «Лише одна держава на південному сході Європи за результатами цього звіту виявилася корумпованішою за Болгарію – Албанія»[551].

Парадоксально те, що Р. Радев, з одного боку, ніби не вважає Болгарію найкорумпованішою в ЄС, а з іншого – заявляє про те, що не бачить «політичної волі для боротьби з корупцією у вищих ешелонах влади»[552]. Водночас вважаємо, що політичну волю мають найперше демонструвати саме очільники держави (тобто Р. Радев та ін.), як це робили свого часу лідери інших держав, як, наприклад, прем'єр-міністр Сінгапуру Лі Куан Ю. Зауважимо: на початку 2018 року Р. Радев ветоував прийнятий болгарським парламентом антикорупційний закон як недостатньо суворий для подолання корупції в країні (парламент оперативно подолав це вето).

Політична корупція в Болгарії вражає своїми розмірами. Прикладом може бути ситуація 2014 року з одним із найбільших банків країни – Корпоративним торговим банком, доведеним до банкрутства. Його ключовий власник і керівник Ц. Васильєв був настільки впливовим, що його називали «ляльководом» болгарської політики, неформальним учасником прийняття ключових урядових рішень; він фінансував певних політиків[553]. «Діяльність банку була кваліфікована як створення фінансової піраміди, а Ц. Васильєва було звинувачено у великих розкраданнях. Натомість банкір доводить, що банкрутство банку та його переслідування влада Болгарії здійснює за політичними мотивами»[554].

Серед причин «живучості» та недосяжності для закону політичної корупції в Болгарії є тотальне кумівство. Кожна новообрана влада

призначає «своїх людей» на ключові посади в управлінні державою. Тому будь-яке судове переслідування вищих і вже колишніх чиновників кваліфікується як «політичне переслідування» і ніколи не закінчується доведенням вини та покаранням. Гучні судові процеси тягнуться роками; тих, кого ще нещодавно гучно арештовували та звинувачували, болгарські судді повністю виправдовують, їхні справи «заморожують» або взагалі закривають, а фігуранти таких справ знову висувуються на виборні посади. Прикладом може бути Б. Борисов, який уже втретє обраний прем'єром як лідер правоцентристської партії «Громадяни за європейський розвиток Болгарії», яка перемогла на позачергових парламентських виборах-2017.

«Видається, що нинішня політична ситуація в Болгарії зумовлена небажанням політичних еліт послідовно боротися із монополістами та наскрізь корумпованою системою державного управління. Корупція суттєво знижує ефект від фінансової допомоги ЄС. Залишаються невирішеними питання реформування судових і правоохоронних органів. Через ці та інші причини Болгарія (як і Румунія) досі не є у Шенгенській зоні ЄС»[555].

Болгарська дослідниця П. Колева вказує на низку характерних соціополітичних тенденцій, через які добре пояснюються причини збереження корупційних практик у болгарській політиці та незначний поступ у їх викоріненні: «Країна потрапила у звичну посткомуністичну пастку: ми опинились у сірій зоні між соціалізмом і капіталізмом. Старі правила не діють, а нові – досі нечіткі», «кілька родин формують усю болгарську політику: вирішують, кого висувати на вибори й яким буде процес голосування», «наші медіа є залежними. Офіційно вони вільні, але якщо проаналізувати зміст, можна зрозуміти, що інформація подається в інтересах певної політичної сили. Якісні журналістські розслідування тут побачиш рідко. Якщо ви, наприклад, зробите глибокий матеріал про поточні болгарські проблеми – навряд чи зможете опублікувати його на якомусь великому майданчику. Його власник зазвичай тісно пов'язаний із політичною елітою, тому зацікавлений у лояльності»[556]. На думку дослідниці, «державна – корумпована. І якщо уряд не хоче перестати бути корумпованим, він таким і залишиться»[557].

У моніторинговому звіті Єврокомісії, оприлюдненому на початку 2017 року, висловлена позиція, що Румунія та Болгарія за 10 років членства в ЄС так і не виконали основні рекомендації щодо реформи юстиції та боротьби з корупцією, попри певний прогрес у цих сферах[558]. Обсяг цього прогресу щодо двох держав теж оцінено по-різному: «значний

прогрес» щодо Румунії та «не такий швидкий, як очікувалося» щодо Болгарії. Основні проблеми Румунії визначені так: попри наявність обвинувальних вироків щодо високопосадовців у зниженні загального рівня корупції прогрес незначний; необхідний кодекс поведінки для парламентаріїв; правила зняття недоторканності з депутатів мають стати прозоріші, аби не уможливлювалося уникнення правосуддя. Щодо Болгарії, то ситуацію оцінено як значно гіршу: країна повинна завершити реалізацію національної стратегії протидії корупції, створити орган з протидії корупції, зміцнити незалежність судової влади.

4 серпня 2017 року було оприлюднено закон, який передбачив створення у Болгарії нової судової інстанції – антикорупційного суду. Його поява зумовлена курсом на посилення боротьби у вищих ешелонах влади. Створення такої судової інстанції одразу викликало критику, особливо неурядових організацій, які побоюються політично мотивованих рішень новоствореної структури. Поки що зарано робити висновки про слушність таких гіпотез.

Проаналізувавши дві держави зі спільним тоталітарним минулим і синхронним вступом до ЄС, можемо констатувати відмінності їх позицій щодо політичної корупції та її викорінення. «Румуни, на відміну від болгар, демонструють чітку протидію громадянського суспільства корупційним практикам у політиці»[559]. У Болгарії потужних антикорупційних виступів не відбувалося, громадськість прихильна до «диванного активізму», а зацікавлені політичні актори користуються з такої інертності. Ми промоніторили новини за останні роки в пошуку інформації про антикорупційні протести болгар – останні виступи зафіксовані у березні 2013 року, і їх характеризують як «мляві» (кілька десятків учасників)[560]; про такі акції протесту пишуть, що на них «поліції більше, ніж протестувальників». Це різко відрізняє Болгарію від Румунії. Стан громадянського суспільства у Болгарії болгарські дослідники (наприклад, Е. Руменова-Стойчовска[561]) оцінюють як слабкий та узагалі озвучується питання: «Чи є у Болгарії громадянське суспільство?».

Вищезазначене дає змогу констатувати: ефективність антикорупційних стратегій на пряму корелюється з рівнем розвитку громадянського суспільства, активна участь якого уможливлює мінімізацію намагань політичних акторів розробити правила гри «під себе». Саме ініціативне громадянське суспільство формує атмосферу нетерпимості до політичної корупції, здійснює перманентний моніторинг діяльності органів влади, забезпечує інформаційну відкритість у суспільстві щодо стану корупції та результативності антикорупційних заходів. У Румунії порівняно з

Болгарією значно вищий рівень громадського осуду корупціонерів, а рівень терпимості населення до корупційних дій у політиці нижчий. Протести-2017 продемонстрували вже сформоване у румунів стійке усвідомлення суспільством довгострокових загроз від корупційних діянь і небезпеки подальшого толерування корупційних практик. Щодо болгар такого констатувати достатніх підстав немає, як і відсутні прогресивні антикорупційні тенденції.

Аналіз політичної корупції у Румунії та Болгарії доповнимо кількома фактами, які стосуються ще двох держав Центрально-Східної Європи, які кількома роками раніше вступили до ЄС – **Угорщини** та Польщі. Це, на нашу думку, доцільне для аргументації того, що не лише Румунія та Болгарія у межах цього регіону Європи, мають труднощі з політичною корупцією та мінімізацією її руйнівних наслідків.

Дослідження корупції в угорській політиці актуалізувалося у зв'язку з посиленням в останнє десятиліття в цій державі неоавторитарних тенденцій, ініційованих урядом В. Орбана та керівною партією «Фідес», які будують модель «неліберальної демократії» (за Ф. Закарією). Політика цієї держави стрімко радикалізується, зростає вплив партій-популістів, а поряд із цими тенденціями наростає і непрозорість політики, активізуються різноманітні неформальні деструктивні інститути, зокрема політична корупція.

Наростання тривожних тенденцій корупційного «захоплення» Угорщини засвідчує Індекс сприйняття корупції, у якому позиції країни останні шість років, узятих для аналізу, незмінно знижуються: 2012 – 55, 2013 – 54, 2014 – 54, 2015 – 51, 2016 – 48, 2017 – 45 балів. У 2017 році Угорщина різко опустилася на 66-е місце серед досліджених держав, залишивши позаду лише Болгарію, але з позитивним зростанням останньої, як ми зауважували вище.

Аналіз внутрішньої політики прем'єр-міністра Угорщини В. Орбана дозволяє висловити припущення, що ним вибудовується глибоко корумпована система, спрямована на задоволення потреб вузького кола осіб. І прем'єр-міністр, і високопосадовці партії «Фідес» долучені до непрозорих тендерів, виведення капіталів в офшори («Panama Papers») тощо. Незалежні журналістські, громадські розслідування в останні роки доводять факти збагачення членів родини В. Орбана завдяки непрозорим перемогам у тендерах на великі соціальні проекти, фінансовані найперше ЄС, а також розтрата дотацій, виділених ЄС. Видається, що таке корупційне свавілля стало можливим через слабкість угорського громадянського суспільства, яке ще більше пригнічується запровадженими в 2017 році державою обмежувальними заходами

(дискримінаційні правові та адміністративні).

Польща є серед тих держав, які досягли за останні десятиліття певного успіху в зменшенні корупційних практик; її позиції в останні роки за Індексом сприйняття корупції є середніми з-поміж держав ЄС. Проте до того часу, як до ЄС не прийняли Румунію та Болгарію (2007), саме Польщу вважали найкорумпованішою країною. У 2012–2016 роках держава повільно, але покращувала свій індекс сприйняття корупції (2012 – 58, а в 2016 – вже 62), піднімаючись у списку. «Але за результатами досліджень за 2017 рік відбувся спад – до 60 балів, що змістило Польщу з 29-го одразу на 36-е місце у світі»[562]. Це дуже тривожна тенденція.

Новітня політична історія Польщі сповнена численними епізодами корупційних зловживань високопосадовців: хабарі, незадекларовані дорогі подарунки, конфлікт інтересів, лобіювання за винагороду тощо. Величезним джерелом для корупційних зловживань став футбольний чемпіонат «Євро-2012» (тендери щодо будівництва інфраструктури). Водночас поляки, загалом розуміючи усі загрози політичної, адміністративної та інших видів корупції, на відміну, наприклад, від румунів, не виражають протестних настроїв, зумовлених корупцією. Якщо проаналізувати «найбільші акції протесту поляків за 2017 рік, то вони стосувалися суперечливої реформи судоустрою, жорсткішання законодавства про аборти, але не корупції»[563]. І озвучення наприкінці лютого 2018 року Індексу сприйняття корупції за 2017 рік не спричинилося до акцій протесту (як і в Угорщині).

* * *

1. Обрані для аналізу держави Південної Європи з 2009 року перебувають під впливом фінансової кризи. Простежується двосторонній зв'язок: глибокі наслідки цієї кризи спровоковані не в останню чергу політичною корупцією, а остання ще більше посилює економічний спад. Корупція на всіх рівнях стримує розвиток цих держав. Переплетіння бізнесу та політики перетворило держави Південної Європи на найбільших зовнішніх боржників у ЄС. Корупція і домінування відносин за принципом «клієнт – патрон» є чинниками, які гальмують реформи. Це попри те, що держави регіону Південної Європи долучаються до новітніх антикорупційних ініціатив, унормовують фінансування партій, встановлюють доцільні обмеження для недопущення конфлікту інтересів тощо задля уможливлення прозорості політики. Серед спільних проблем, пов'язаних із політичною корупцією, зокрема: 1) непрозорість відносин між бізнесом і політиками; 2) закритий характер лобіювання.

2. Велика Британія та ФРН є прикладами того, що політична корупція – «хвороба», якою уражені всі держави незалежно від рівня соціально-економічного розвитку та політичного режиму. Відмінним є лише рівень такої «інфікованості». Обидві держави попри свої передові економічні позиції не є антикорупційними лідерами (як Данія, Фінляндія, Швеція), але опертя на антикорупційні цінності забезпечує їм стійкі високі позиції в антикорупційних рейтингах. Політична корупція в цілому сприймається як політична патологія, але ні Велика Британія, ні ФРН не є державами з «нульовою терпимістю» до неї. Високий рівень політико-правової культури, розвиненість громадянського суспільства зумовлюють відставку політиків за умов корупційного викриття. Механізми антикорупційного убезпечення цих держав перебувають у динамічному вдосконаленні.

3. У США реалізується національна стратегія протидії політичній корупції, але з певними прогалинами. Перші концепції політичної корупції були сконструйовані ще під час розслідувань обставин Вотергейтського скандалу. Перманентними є пошуки методів зниження електоральної корупції, насамперед шляхом розкриття донорів і запровадження обмежень на пожертви від фізичних осіб, але зберігається можливість необмежених внесків від організацій. Постійні нововведення у процедуру фінансування виборчих кампаній ще більше «тінізують» цей процес, уможлиблюють «сірі схеми». Це зумовлене відсутністю в Конституції США чітких норм, що регулюють діяльність політичних партій, останні прирівнюються до будь-якої іншої громадської організації (некомерційні об'єднання означені як «корпорації»). Доведення зловживань ускладнене рішенням Верховного суду США (2009), яке дозволяє громадським об'єднанням отримувати та витратити грошові ресурси на проведення передвиборчої агітації у необмеженій кількості та без вимоги звітувати про джерело фінансових надходжень. Американський лобізм законодавчо унормований ще у 1946 році. Його легалізація уможливлює прозорість, підконтрольність суспільству. Прогресивним є прийняття кодексів поведінки сенаторів і членів палати представників Конгресу. В цілому практика США демонструє, як може модернізуватися антикорупційний механізм, реагуючи на нові форми протиправних дій політичних акторів.

4. Азійські держави є переважно проблемними за критерієм інтенсивності корупційних практик у політиці; корупція толерується у більшості держав. Виділяються держави-лідери (виробили стійкий імунітет до політичної корупції) й держави-аутсайдери антикорупційної боротьби (лише імітують антикорупційні реформи в ході популістських пропагандистських кампаній). Держави Азії відрізняються у виборі

методів антикорупційної протидії: одні спираються на демократичні підвалини, інші – звертаються до авторитарних механізмів. Антиприкладом є корупція кланів президентів Х. М. Сухарто (Індонезія), Ф. Маркоса та К. Акіно (Філіппіни), Ро Де У (Південна Корея), прем'єр-міністра Т. Чинавата (Таїланд) та ін. Найуспішніші антикорупційні стратегії реалізовані у Сінгапурі та Гонконзі. КНР обрала репресивні антикорупційні методи, що не зумовило формування антикорупційної культури, підвищення значущості для громадян антикорупційних цінностей.

5. Під час оцінки ефективності протидії політичній корупції у країнах Центральної та Східної Європи на прикладі Румунії, Болгарії, Угорщини та Польщі простежено особливості регіональних корупційних проявів і протидій корупції.

Румунія та Болгарія за понад десять років членства у ЄС попри значний прогрес ще не виконали вповні рекомендації щодо реформи юстиції та боротьби з корупцією. Політична корупція є однією з причин, що стримує прогресивний розвиток обох держав. Відмінними є сприйняття громадськістю обох країн політичної корупції та активність протидіяти їй. Румуни, на відміну від болгар, демонструють послідовну протидію громадянського суспільства корупційним практикам у політиці, що засвідчують протести 2017 року. В Болгарії потужних антикорупційних виступів не відбувалося, громадськість схильна виражати свою позицію на рівні «диванного активізму». В Румунії сформоване стійке усвідомлення суспільством довгострокових загроз від корупційних діянь і небезпеки подальшого толерування корупційних практик. Щодо болгар цього констатувати достатніх підстав нема. Це дає можливість зробити висновок: ефективність антикорупційних стратегій на пряму корелюється з рівнем розвитку громадянського суспільства, активна участь якого уможливорює мінімізацію намагань політичних акторів розробити правила гри «під себе».

Аналіз політичної корупції в Угорщині продемонстрував тривожні тенденції з наростання корупційних практик в умовах згорання державою демократичних перетворень і розбудови моделі неліберальної демократії. Щодо Польщі, то досі успіхи в протидії корупції були істотними, але в останній рік показники держави у Індексі сприйняття корупції істотно погіршилися. Це ставить питання про якість антикорупційної програми правлячої партії «Право і справедливість», а також про доцільність антикорупційної активізації польського громадянського суспільства.

Розділ 4

Корупційна компонента політичного процесу на пострадянському просторі та оцінка дієвості політико-правових механізмів протидії їй

4.1. Політична корупція у державах Балтії: успішний досвід мінімізації на пострадянському просторі

«За останні роки країни Балтії досягли значних успіхів у зменшенні політичної корупції та її руйнівних наслідків для еволюційного розвитку. Естонію, Литву та Латвію часто ставлять у приклад Україні, тому досвід цих держав закономірно викликає дослідницький інтерес»[564]. У вітчизняній політичній науці бракує досліджень саме про політичну корупцію в країнах Балтії. Більшість наявних джерел аналізують із позицій насамперед юридичної науки антикорупційні механізми, які були сконструйовані цими державами за пострадянський період.

Антикорупційний поступ держав Балтії якнайкраще ілюструє їх рейтинг за індексом сприйняття корупції. За результатами останніх обчислень індексу (див. табл. 3) Естонія посідає 21-е місце у світі, Литва – 38-е, Латвія – 40-е, але найважливішим є саме незмінний прогрес цих держав із року в рік, а саме: за результатами 2016 року Естонія посіла 22-е місце, Литва – 40-е, Латвія – 45-е, тобто бачимо прогресивну динаміку усіх трьох держав Балтії. Лише одна з пострадянських держав має близькі показники – Грузія.

Таблиця 3

Індекс сприйняття корупції у країнах Балтії

Держава 2017 2016 2015 2014 2013 2012

Естонія 71 70 70 69 68 64

Литва 59 59 61 58 57 54

Латвія 58 57 55 55 53 49

Проаналізуємо форми, прояви політичної корупції у кожній із країн Балтії. Звернімося до сконструйованих національних антикорупційних моделей, які певною мірою можуть бути використані й у вітчизняному антикорупційному процесі.

Естонія. Ця держава є найменш корумпованою на пострадянському просторі та входить до числа таких же держав у межах ЄС. У світовому масштабі рівень корупції в Естонії нижче середнього[565]. А ще чверть століття тому характеристиками Естонії були організована злочинність і висока корупція.

«Естонська модель боротьби з корупцією ґрунтувалася на реформах 1992–1995 роках першого прем'єр-міністра М. Лаара: проведено жорстку судову реформу та реформу державної служби. Державну владу було реформовано – «від домінування виконавчої влади перейшли до моделі західноєвропейського зразка (за німецьким типом), де головну роль відігравали договірні відносини, дотримання закону та незалежні й професійні суди»[566]. Тоді в естонському суспільстві був величезний запит на «очищення влади від радянських кадрів»: реформи М. Лаара проводилися під гаслом «Звільнимо місце!» (ест. «Plats puhtaks!»). Суспільний запит уможливився завдяки недекларативній політичній волі керівництва держави, яке не було пов'язане корупційними зв'язками зі старою владою»[567].

Відзначимо, що на рівень політичної корупції в Естонії вплинула люстрація: у «чистому» вигляді вона не проводилася, але «після 1991 року у державі фактично проводилася “національно-державна люстрація” шляхом законодавчого врегулювання громадянства[568]. Дерадянізація та деноменклатуризація публічної влади була проведена шляхом національно-державної люстрації, що створили умови для комплексної протидії корупції[569].

Естонія характеризується широкою антикорупційною нормативно-правовою базою. Тут найперше виділимо новий (2002 р.) Кримінальний кодекс Естонії, який посилив відповідальність за корупційні правопорушення. У 2013 році створена Антикорупційна комісія міністрів розробила стратегію запобігання корупції «Чесна держава та нагляд».

«Естонія стала першою в світі країною, що надала своїм виборцям можливість голосувати через Інтернет – крок до мінімізації електоральної корупції; вперше цей механізм був апробований на місцевих виборах-2005. Цим правом тоді скористалися лише 1,85 % виборців; у 2007 році експеримент продовжили на парламентських виборах з уже значно більшою кількістю виборців. Під час місцевих

виборів-2009 можливістю інтернет-голосування скористалися 9,5 % громадян, а вже під час парламентських виборів-2011 їх кількість зросла до 24,5 % і продовжила зростати на всіх наступних місцевих і парламентських виборах»[570].

Уже традиційно чи не основним проявом політичної корупції є «зловживання у сфері фінансування політичних партій. У Естонії цю проблему було частково вирішено шляхом запровадження змішаної моделі фінансування політичних партій: є і публічне фінансування (надається партіям, які беруть участь у виборах і отримали щонайменше 1 % голосів), і приватні пожертви (обмежень нема, що викликає дискусії)»[571]. Пожертви від юридичних осіб не дозволені (від моменту вступу до ЄС у 2004 р.), що, на думку О. Семініна, «є одним з істотних заходів запобігання корупції при фінансуванні політичних партій»[572]. «Пожертви фізичними особами дозволені без обмежень; також не обмежена сума загальних витрат партій на виборчу кампанію. Водночас пожертви членам парламенту обмежені Антикорупційним законом 1999 року – це спроба запобігти нецивілізованому лобізму, адже прийняття пожертви парламентарем потенційно може прямо чи опосередковано впливати на неупереджене виконання ним професійних обов'язків. Водночас Антикорупційний закон не передбачає обмежень розміру пожертв від парламентарів партіям чи юридичним особам, пов'язаним із ними. Партії можуть брати позики від кредитних установ. Усі пожертви від фізичних осіб мають бути представлені у відповідному реєстрі пожертв»[573].

За естонським законом «Про некомерційні організації» партії, які фінансуються з бюджету, зобов'язані пройти аудиторську перевірку перед поданням річного звіту. Але ця вимога не стосується партій, які не дотуються державою. Це розглядається дослідниками[574] як прогалина, яка є підставою для корупційних зловживань політиків.

У 2007 році до естонського законодавства (насамперед кримінального кодексу) «були внесені зміни, які узгодили його з європейським правом у частині запровадження кримінальної відповідальності посадових осіб політичних партій. Кодекс криміналізував порушення фінансування політичних партій, у тому числі прийняття пожертви партією від аноніма, юридичних осіб тощо»[575].

Попри те, що Естонія – країна практично вільна від політичної корупції, періодично і тут виникають ситуації, які викликають питання компетентних органів на предмет наявності корупційної компоненти у діях політиків. Наведемо два приклади. У 2016–2017 роках розглядалося питання про корупцію в державній компанії «Tallinna Sadam»

(талліннський порт): для розслідування була створена парламентська комісія. Члени комісії повідомили про тиск на неї[576]: правляча коаліція перешкоджає неупередженій роботі комісії, а громадськості були донесені не усі записи депутатського розслідування.

«У 2017 році розглядалася справа колишнього мера Таллінна Е. Савісаара та його соратників. Щодо Е. Савісаара висунуті звинувачення у використанні ресурсів міського бюджету у власних інтересах та інтересах Центристської партії Естонії (партія позиціонується як проросійська), незаконному отриманні коштів на фінансування партії, відмиванні грошей, хабарництві. Сам політик вважає, що справа є переслідуванням владою його як «агента впливу» Росії на естонську політику. Попри хворобу Савісаара, його певну популярність та інші чинники справа розглядається, незважаючи на часті перенесення засідань через самопочуття відповідача. Естонські суди не дозволяють собі бути частиною корупційної системи; апелювати до певних преференцій (вік, недуга, отримані на виборах відсотки тощо) є неприйнятним та безперспективним. Натомість в Україні подібна схема працює зовсім інакше»[577].

На найближчу перспективу Естонією ставляться значно істотніші цілі, аніж викорінення найвиразніших проявів політичної корупції[578]. Зокрема, фінансування політичних партій має бути організовано не лише прозоро й ефективно контролювано (це вже відлагоджений механізм), а й спрямовуватися на розвиток конкуренції між різними політичними силами[579].

«Також в останнє десятиліття періодично актуалізується питання прийняття кодексу поведінки депутатів Рійгікогу (парламенту), який мав би підвищити публічну відповідальність політиків, зафіксувавши чіткі очікування від поведінки парламентарів. Такий кодекс визначав би певні критерії, за якими можна було б оцінювати діяльність партій та окремих політиків, визначати їх мотивацію при прийнятті конкретних рішень. Він засвідчив би порозуміння між самими політиками, адже їм було б простіше оцінювати спірну поведінку своїх колег. Вважаємо, що і в Україні прийняття аналогічного документа назріло»[580].

На нашу думку, мінімізація різних видів корупції в Естонії уможливилася завдяки побудові інноваційної моделі е-держави (програма «Електронна держава» була прийнята ще у 2000 році). Адже така модель максимально мінімізувала особистісний чинник у взаєминах громадянина, організації, компанії з чиновником. «Естонці зробили технології своїм пріоритетом, прийняли більшість європейських норм антикорупційного спрямування, організували доступ до інформації про

власність державних службовців (вони зобов'язані декларувати своє майно, інформація про яке є у вільному доступі). А чи не найважливішим чинником успіху в досягненні низького рівня корупції в Естонії є прозорий процес прийняття рішень»[581].

Якщо провести паралелі між Естонією та Україною, то відмінності між ними в контексті боротьби з політичною корупцією, на думку М. Кітсінга, полягають у «вмінні долати проблеми, що виникають при прийнятті колективних рішень, приймати такі рішення та імплементувати їх на практиці. Естонський уряд поклав край своєму радянському минулому і сфокусувався на інтеграції із західним світом»[582]. Дія принципу верховенства права в Естонії унеможливила збагачення коштом держави та платників податків осіб із політичним впливом і зв'язками[583].

«**Латвія** також має уже двадцятилітній позитивний досвід антикорупційної боротьби»[584]. «Коли після розпаду СРСР ця держава стрімко почала переходити до вільної ринкової демократії, процес супроводжувався втручанням окремих бізнес-структур і приватних осіб у роботу важливих державних установ з метою лобіювання своїх інтересів. Це допомагало усувати конкурентів, зміцнювати економічну перевагу, протиправно використовуючи державні активи та контракти»[585]. Дослідник Г. Куріс[586] вважає, що фактично відбулося олігархічне «захоплення держави» (олігархи А. Лембергс, А. Шкеле, А. Шлесерс та ін.), що підірвало довіру громадян до уряду. Ця проблема була проаналізована у 2000 році Світовим банком[587]. Особливої гостроти ситуація набувала в контексті того, що політична корупція пригальмовувала тоді ще потенційне членство Латвії у ЄС та НАТО. «Позаяк набуття членства в європейських і євроатлантичних структурах було пріоритетом Латвії, то уряд за рекомендацією Світового банку створив антикорупційне агентство (Бюро із запобігання та боротьби з корупцією, БЗБК). За його модель було використано гонконзьку Незалежну Комісію з боротьби з корупцією. Як результат: низка політиків-олігархів була притягнена до відповідальності за злочини корупційного характеру»[588].

За висновками Групи держав проти корупції (GRECO)[589] Латвія має добре розвинену юридичну та інституційну базу для регулювання фінансування політичних партій і виборчих кампаній, а також спостереження за цими процесами. «Закон про фінансування політичних організацій (партій) ухвалено ще у 1995 році. Нормативно-правова база Латвії передбачає чіткі процедури донесення до громадськості даних про доходи та витрати партій, а також зобов'язання партій щодо звітів. У

2002 році проведено реформу, яка уможливила прозорість пожертвувань партіям; усі наглядові функції щодо фінансування партій було ввірено БЗБК»[590]. «У 2004 році уряд Латвії заборонив політичним партіям отримувати пожертвування від юридичних осіб, а також встановив верхню межу витрат на проведення передвиборчих кампаній, зважаючи на значні ресурси, які витрачалися на попередні виборчі кампанії»[591].

У Латвії створена онлайн-база даних про пожертвування на користь політичних партій. Упродовж 15 днів від отримання пожертви партії зобов'язані внести повну інформацію про неї. Відкритість, доступ зацікавлених до цієї та інших схожих інформаційних баз (про членські внески партійців, щорічні звіти тощо) можна розглядати як превентивний захід для мінімізації політичної корупції.

«Позитивом антикорупційної політики Латвії є те, що функції нагляду сконцентровані в одному органі – БЗБК. Відділ БЗБК із контролю за фінансами політичних партій здійснює повний контроль фінансів політичних партій»[592]. У цьому відділі працюють лише 8 осіб. Відділ має веб-сайт, на якому розміщена інформація про всі надходження політичних партій, а в період виборів залучає до моніторингу третіх осіб[593].

«Усі пожертви у межах 15 днів від часу надходження на рахунок доступні для пошуку в онлайн-базі даних (ця практика діє від 2002 року; сайт <https://www.knab.gov.lv/lv/>). Це уможливорює громадський контроль, який слугує додатковою перешкодою політичній корупції, окрім контролюючих функцій БЗБК»[594].

«Латвійські партії не можуть приймати пожертви від низки суб'єктів: юридичних осіб (у тому числі державних і муніципальних органів); іноземних фізичних та юридичних осіб; анонімних донорів, фізичних осіб, щодо яких було винесено вирок, який забороняє їм бути кандидатом на виборах до Сейму, Європарламенту, муніципального органу та деяких інших категорій жертводавців). Щодо фізичних осіб, то діє норма, яка обмежує розмір пожертви: станом на 2017 рік максимальна загальна сума пожертв від однієї людини не може вийти за межі 50 мінімальних заробітних плат, або 19 тис. євро. Окрім цього, у Латвії унормовуються й пожертви у натуральній формі: безоплатне надання партії офісних приміщень і устаткування, спонсорство заходів, знижки на товари та послуги, надані партіям або незалежним кандидатам тощо»[595].

«Державне фінансування партій у Латвії вперше застосоване у 2011 році; воно надається партіям, які на попередніх парламентських виборах набрали понад 2 % голосів. Розмір фінансування – 0,71 євро на

календарний рік за кожен отриманий голос виборця упродовж 4 років, починаючи з наступного року після виборів до Сейму»[596].

«У Латвії закон забороняє політичним партіям давати кредити, видавати фінансові гарантії або отримувати будь-які позики. Позики були заборонені в 2004 році після того, як БЗБК виявило розбіжності в річних звітах деяких політичних партій»[597].

До політичних партій у Латвії можуть застосовуватися (і застосовуються на практиці) адміністративні та кримінальні санкції. Наприклад, БЗБК може накладати адміністративні штрафи на політичні партії в розмірах: а) до 7 тис. євро з конфіскацією об'єктів адміністративного правопорушення або без конфіскації; б) до 14 тис. євро (для повторних злочинів) з конфіскацією об'єктів адміністративного правопорушення. Окремо унормовані адміністративні штрафи за порушення всіх правил відповідно до Закону про фінансування політичних організацій (партій), наприклад, прийняття незаконних пожертв, неподання звітів, перевищення межі допустимих витрат під час виборчої кампанії тощо. Визначено розміри штрафів і для фізичних осіб, які порушили вимоги вказаного закону (розміром від 30 до 700 євро)[598]. Ще однією санкцією для партій, які вчинили корупційні злочини, є тимчасове зупинення або ліквідація в судовому порядку (за зверненням БЗБК) діяльності партії. Загалом Закон «Про фінансування політичних організацій (партій)» містить деталізований перелік складів корупційних злочинів і покарань за них.

«Загалом досвід Латвії у боротьбі з політичною корупцією є цінним для України»[599]. Для уможливлення його імплементації у вітчизняний антикорупційний процес у 2017 році Україна (Національне агентство з питань запобігання корупції) і Латвія (Бюро із запобігання та боротьби з корупцією) підписали Меморандум про розуміння та співпрацю в сфері боротьби з корупцією[600]. Уважаємо доцільною потребу глибшого вивчення доцільності запозичення Україною елементів литовського механізму здійснення нагляду за дотриманням вимог щодо конфлікту інтересів та інших обмежень, встановлених антикорупційним законодавством, контролю за фінансуванням політичних партій, запобігання та виявлення корупції тощо.

Литва. «Ще у 1997 році у Литві засновано Службу спеціальних розслідувань (ССР). На думку директора ССР П. Малакаускаса, мінімізувати політичну корупцію вдається такими кроками: 1) заборона фінансування партій юридичними особами; 2) прийняття закону про лобізм, який надав би йому цивілізованого формату; 3) ухвалення кодексів поведінки політиків (зі запровадженням санкцій); 4) мінімізація

різних видів імунітетів»[601].

Оскільки приватні компанії та інші юридичні особи у Литві не мають права фінансувати політиків, партії та електоральний процес, то існує державне фінансування партій, розмір якого пропорційний успіху партії на останніх виборах[602]. «Щодо можливості фінансування партій приватними особами, то громадянин Литви може: 1) віддати 1 % свого податку на прибуток певній партії (цей відсоток знімається обов'язково; якщо громадянин не визначиться з партійними преференціями, то кошти надійдуть до державного бюджету); 2) пожертвувати до 7,5 тис. євро до бюджету рекламної кампанії певної партії. Вважаємо, що такий механізм є прикладом електорального краудфандингу з чітким обліком: депутат наймається виборцями (а не олігархами) і лобіює саме їх інтереси»[603].

Відзначимо: країни Балтії демонструють разючі успіхи у боротьбі з корупцією не тільки в межах пострадянського простору, а й ЄС. Звичайно, залишаються проблеми, пов'язані з доброчесністю суб'єктів політики, потребою підвищувати публічну відповідальність політиків, мінімізувати можливості незаконного фінансування партій, уможливити максимально транспарентний лобізм тощо. Але загалом Україна може використати певні напрацювання країн Балтії в частині вибудовування національної стратегії запобігання політичній корупції.

4.2. Політична корупція: грузинський варіант

Грузія є одним із лідерів «на пострадянському просторі за критерієм ефективності боротьби з корупцією»[604]. До прикладу, за Індексом верховенства права в державах світу за 2016 рік серед країн Східної Європи та Центральної Азії Грузія посіла перше лідерське місце. За Індексом сприйняття корупції Грузія до 2017 року поступово набирала показники: 2012 рік – 52 бали, 2013 – 49, 2014 – 52, 2015 – 52, 2016 – 57, 2017 – 56. За результатами 2017 року — 47-е місце у світі (це спад, позаяк у 2016 році Грузія перебувала на 44-у місці); з пострадянських держав попереду лише три держави Балтії. Грузія значно випереджає сусідні по регіону Південного Кавказу держави (Вірменія в Індексі сприйняття корупції 2017 року займає 108-е місце, а Азербайджан – 125-е). Швидкий підйом Грузії в Індексі сприйняття корупції (з 124-го місця у 2003 році) спричинили насамперед упорядкування системи оподаткування, де раніше була поширена корупція; у результаті бюджет країни збільшився в кілька разів за короткий період. «Посилилися кримінальні переслідування через корупцію. Було проведено низку законодавчих реформ, водночас залишаються проблеми, на яких ми зупинимося нижче. Можна стверджувати: корупцію в Грузії зведено до мінімуму на рівні саме громадських та

особистих послуг, у сфері оподаткування, але це не означає однозначної проекції успіху на політичну корупцію»[605].

«Безумовно, можна погодитися з грузинськими дослідниками, що реформаторський досвід Грузії став яскравим прикладом того, як пострадянська патріархальна держава здатна на справжній цивілізаційний ривок. Водночас можна ставити під сумнів повну перемогу Грузії над політичною корупцією і висловити припущення про збереження певних корупційних проявів, своєрідну мутацію корупції»[606]. На це звернули увагу низка дослідників[607]. У дослідженні Світового банку міститься заувага, що Грузія «ще не завершила інституційні реформи, які будуть необхідні для забезпечення стійкості результатів боротьби з корупцією в Грузії й які введуть у дію систему стримувань і противаг»[608].

Американський вчений К. Керіл у дослідженні «Грузинський парадокс» (2012)[609] звернув увагу на кілька тривожних моментів, які попри світову ейфорію грузинським прогресом у викоріненні корупції не варто ігнорувати. Відбулося посилення влади центральних органів, зменшилися свободи ЗМІ (на цьому акцентувала у своїх звітах й організація «Репортери без кордонів»), представники однієї провладної партії (йдеться про партію М. Саакашвілі «Єдиний національний рух») обіймали (в період до 2012 року) більшість керівних посад у країні тощо.

Американський дослідник Л. А. Мітчелл у праці «Сумнівна демократія: зовнішня політика США та грузинська Революція троянд»[610], відзначаючи успіхи Грузії у боротьбі з корупцією в цілому, звернув увагу, що після 2003 року М. Саакашвілі та його оточення конституційно змінили виборчу систему на свою користь. «У результаті виник зразок системи, яка має всі зовнішні атрибути ліберальної демократії, але яка унеможливує справжню політичну конкуренцію: в опозиції немає шансів на перемогу»[611].

Аналітик вашингтонського Фонду міжнародного миру Карнегі Т. де Вааль зауважує: «Політична еліта Грузії – це модернізатори, але не демократи»[612].

«Антикорупційні реформи дозволили значно знизити корупцію на середньому й низовому рівнях»[613], тоді як залишається «елітарна корупція», що викликає серйозну стурбованість громадських організацій Грузії[614]. Цю думку розвиває В. Суханов, підкреслюючи, що Грузія перемогла корупцію саме на побутовому рівні, тоді як політична корупція залишилася майже не охопленою антикорупційною боротьбою[615]. В. Мацієвський і В. Ковалко слушно зауважують: «Хоча обсяг корупційних схем у Грузії зменшився, акцент змістився з низового

рівня на рівень еліт»[616]. Г. Кохан теж акцентує, що «історію успіху Грузії не варто ідеалізувати, оскільки програма інституційних реформ не була завершена, політична корупція залишилася, проявляючись у вигляді непотизму, фаворитизму і непрозорому процесі державних закупівель, через що навряд чи вдасться закріпити уже досягнуті антикорупційні результати без створення надійного механізму стримувань і противаг»[617].

У аналітичних розвідках щодо антикорупційних успіхів Грузії зазвичай «констатується, що вони стали можливими завдяки сильній виконавчій владі»[618], яка залишається єдиною, головною рушійною силою змін[619]. Але це породжує питання про високу концентрацію влади в країні за слабкої системи стримувань і противаг, що створює умови для потенційного зловживання владою. Тобто ставиться питання про необхідність посилення у Грузії системи стримувань і противаг[620]. Висловлюються гіпотези[621], що тривалий час у країні не було сильної опозиції, і це перешкоджало здійсненню якісного парламентського контролю за виконавчою владою в цій державі. Зокрема, експерт Transparency International Е. Урушадзе звертає увагу на такі політичні процеси після Революції троянд, як концентрація влади в руках М. Саакашвілі та дуже звуженого кола близьких людей, ослаблення парламенту та судової влади, встановлення контролю за ЗМІ[622]. «Більшість медіа залишалися незалежними, але було встановлено контроль над основними телеканалами»[623] – цього достатньо з урахуванням того, що саме телебачення було основним джерелом інформації для понад 80 % грузинів. Як зауважує Е. Урушадзе, цензура, звісно ж, не запроваджувалася, але завдяки впливу на судову владу уряду вдалося домогтися, що власниками основних медіакомпаній стали дружні до уряду особи; як наслідок – зникли з ефірів програми критичної щодо уряду спрямованості[624].

«Фактично почала формуватися система, за якої мінімальними були механізми громадського контролю за діями влади; опозиція була слабкою; у правлячій партії усі важливі питання вирішувалися вузьким колом партійців «Єдиного національного руху» (відсутність внутрішньопартійної демократії)»[625]. «Реальна влада в країні концентрувалася в руках невеликої кількості осіб і були відсутні реальні механізми запобігання можливим зловживанням»[626]. Такий привілейований статус було використано для закріплення при владі: під час виборів-2008 партія «Єдиний національний рух», на думку експертів Transparency International, отримала значно більше фінансування за інші партії; багато опозиційних партій узагалі не отримали жодних пожертв від бізнесу через побоювання переслідувань за підтримку опозиції.

Отже, попри викорінення низової корупції, політична корупція все ж таки була, наприклад, у формі фінансування політичних партій, механізму «спрощених державних закупівель» для компаній, які згодом робили пожертви до передвиборчого фонду правлячої партії. «Transparency International фіксувала випадки такого характеру: компанії, пов'язані з високопосадовцями, отримували без тендера державні замовлення на реалізацію інфраструктурних проектів; экс-урядовці раптово трансформувалися в успішних бізнесменів зі збільшенням доходів у рази буквально за кілька місяців спрощених державних закупівель»[627].

«Безумовно, грузинським урядом у 2004–2012 роках здійснювалися великі реформи, існував щирий намір модернізувати країну та викоренити корупцію. Але у “Єдиного національного руху” (як, зрештою, і будь-якої партії) була й мета якнайдовше утриматися при владі. Заради забезпечення партії ресурсами і допускалися дії, які можна кваліфікувати як політичну корупцію»[628].

«Після зміни влади у 2012 році (перемога опозиційної коаліції «Грузинська мрія – Демократична Грузія», яка набрала більшу кількість голосів (54,97 %) за Єдиний національний рух (40,34 %) Transparency International почала реалізовувати програму моніторингу судової влади, яка включає присутність експертів організації під час судового процесу»[629]. «До цього часу в усіх справах, у яких в уряді був інтерес, суди виносили рішення на користь влади у 100 % випадків. Після 2012 року [...] 100 % контролю за суддями не стало»[630], але й у нового уряду виникла необхідність організувати судочинство так, щоб важливі для нього судові справи (наприклад, щодо членів попереднього уряду) потрапляли на розгляд до певних суддів, на яких уряд мав вплив. Експерти Transparency International вважають, що такі справи доводилися до обвинувального вироку, навіть якщо доказова база була не завжди достатньою[631]. «Отже, певна залежність судової влади Грузії збереглася і після 2012 року (особливо в частині саме політичних справ). Група суддів отримала пролонгацію повноважень понад того 10-річного терміну, який передбачено законом, аж до довічного призначення для деяких. Висловлювалися припущення, що саме ця група суддів і забезпечувала винесення потрібних владі рішень»[632].

У період 2011–2015 років, за висновками Transparency International[633], відбулися як позитивні антикорупційні зрушення, так і збереглися певні проблеми. «Серед позитивів: підвищення рівня незалежності ЗМІ; більша незалежність судової влади; більш плюралістичний парламент із вищою незалежністю від уряду; більш

незалежні органи, які організовують проведення виборчих кампаній тощо»[634]. «Серед проблем: недостатня незалежність парламенту, необхідна для належного контролю за урядом; приклади політичної мотивації та вибіркового правосуддя у кримінальних справах проти колишніх державних чиновників; випадки непотизму та фаворитизму в призначеннях у державному секторі тощо. Ще не досягнуто прогресу задля встановлення рівних умов участі у виборах для політичних партій з огляду на прогалини у виборчому законодавстві. Потрібна незалежна, професійна цивільна служба, вільна від політичного впливу; прозора система найму, просування, звільнення по державній службі, викорінення випадків фаворитизму та кумівства; неприпустимість практики масового звільнення державних службовців після виборів»[635].

«Після виборів-2016 грузинська влада намагалася побудувати систему контролю, схожу на ту, яка існувала до 2012 року: встановити контроль над телебаченням (зокрема, опозиційним каналом «Руставі-2»). За рішенням Європейського суду з прав людини влада Грузії мусить утриматися від будь-якого втручання в редакційну політику каналу, призначення його керівництва. Таке рішення було прийняте після того, як у березні 2017 року Верховний суд Грузії виніс рішення у справі телекомпанії, ухваливши повернути її колишньому власнику (К. Халваші)»[636].

«Окремої уваги заслуговує проблема фінансування партій. З 01.10.2007 року діє формула державного фінансування партій із бюджету: партії, які подолали бар'єр 4 % (на парламентських) і 3 % (на місцевих) виборах мають право на отримання базового фінансування з державного бюджету»[637]. На момент запровадження цього нововведення розмір фінансування визначався як 150 тис. ларі[638]. «Наприкінці 2011 року в Грузії був змінений порядок фінансування політичних партій. Вони можуть на законних підставах отримувати державне фінансування, пожертви та надходження у формі членських внесків»[639]. Внесені поправки до закону «Про політичні партії» забороняють партіям отримувати пожертви від юридичних осіб. Від фізичних осіб партія може отримати не більше 60 тис. ларі в рік. Для забезпечення прозорості фінансування політичних партій усі пожертви мають проводитися банківським переказом. Законодавчо уможлиблюються кредити та позики партій: їх можуть надавати лише комерційні банки на суму не більше 100 тис. ларі на рік[640]. «Обсяг щорічних членських внесків партійців теж має верхню межу (1,2 тис. ларі). Особливістю цього закону була сила зворотної дії: у триденний термін після опублікування нормативного акта партії мали повернути

юридичним особам невитрачені на той момент надлишкові суми; в іншому випадку ці кошти переходили у власність держави. У випадку виявлення факту отримання партією забороненої пожертви ці кошти перераховуються до бюджету, а партія штрафується на суму, вдвічі більшу за розмір пожертви. За порушення максимально допустимих розмірів пожертв штраф становить понад 5 тис. ларі. Прийняття акта одразу викликало критику опозиції (Республіканської, Консервативної, Народної партій, партії «Наша Грузія – Вільні демократи»). Ці партії отримували підтримку від структур, які контролювалися олігархом Б. Іванішвілі»[641].

У Грузії з 2012 року діє Служба державного аудиту, яка вивчає фінанси політичних партій, особливо перед виборами[642]. При Службі створене державне відомство – служба фінансового моніторингу політичних партій, яка наглядає за прозорістю доходів політичних об'єднань. Це передбачено п. 2 ст. 6 Закону Грузії «Про Службу державного аудиту» (2012)[643]. Також Служба аналізує різноманітні порушення під час виборчої кампанії: підкуп виборців, «благодійність» із політичною метою тощо.

Загальна кількість порушень процедури фінансування грузинських політичних партій зменшилися «після накладення штрафу на партію «Грузинська мрія – Демократична Грузія» (заснована Б. Іванішвілі) у розмірі, еквівалентному 1,5 млрд грн»[644]. Грузинське законодавство передбачає, що 50 % фінансування партії має йти на розвиток партії, 50% – на інші потреби. Всього в Грузії налічується понад 240 партій, із яких звітують 70, позаяк решта не мають необхідної кількості оборотних коштів, які вимагають звітування[645].

У 2015 році до закону «Про несумісність інтересів і корупції на державній службі» були внесені поправки: набула чинності система моніторингу майнових декларацій державних службовців (із 01.01.2017 р.); державних службовців зобов'язали заповнювати майнову декларацію навіть через рік після залишення служби[646].

«Грузія досягла певних результатів у питаннях законодавчої відкритості. З лютого 2016 року в законодавчому органі діє Постійна рада з відкритості та прозорості парламенту. Вона розробила план дій відкритого парламенту, в якому вказано широкий спектр своїх зобов'язань щодо розробки електронного механізму участі громадян у створенні кодексу етики, обов'язкового для дотримання парламентарями»[647].

24.12.2016 року в Грузії розпочала роботу Конституційна комісія, завданням якої є виявлення неточностей, прогалин в Основному Законі,

у тому числі у питанні поділу влади. Одним із завдань Конституційної комісії було «створення ефективної системи контролю»[648]. Насамперед це стосується посилення ролі парламенту як фінансового контролюючого органу виконавчої влади. Видається, що до внесення пропонувань змін парламент був доволі слабкий: конституційні поправки 2010 року замінили суперсильного президента суперсильним прем'єр-міністром. 13.10.2017 року було подолано вето грузинського президента Г. Маргвелашвілі на новий проект Конституції, норми якої мають завершити перехід до парламентської республіки (перший Основний Закон 1995 року закріпив президентську республіку, у 2004 році було встановлено суперпрезидентську республіку), прямі вибори президента скасовуються. Венеціанська комісія Ради Європи дала свої схвальні висновки щодо проекту, вважаючи, що реформа Конституції стане кроком до демократизації Грузії, підвищивши роль уряду, який буде більш контрольований парламентом.

Отже, найбільше змін торкнулися інституту виборів: а) президентські вибори з 2023 року будуть непрямыми; б) парламентські вибори у 2020 році проходитимуть за змішаною системою, але зі скороченням із 5 до 3 відсотків прохідного бар'єра та наданням партіям можливості формувати виборчі блоки; такі зміни необхідні задля розвитку дрібніших грузинських партій; в) уже з 2024 року відбудеться перехід на парламентських виборах до пропорційної системи з підняттям прохідного відсотка до 5; створення виборчих блоків буде унеможливлено; скасовуватиметься так звана «бонусна система», за якою голоси, віддані за партії, які не подолали виборчого порогу, автоматично зараховувалися партії-переможниці. Видається, що зміни процедури проведення парламентських виборів дадуть можливість доброго політичного старту для дрібніших політичних партій.

Для мінімізації політичної корупції Грузії необхідна низка реформ, на які звертає увагу дослідниця Л. Тугуши: «Посилення функції фінансового моніторингу парламенту; підвищення бюджетних повноважень парламенту в процесі бюджетування; продовження здійснення програми Відкритого уряду для забезпечення більшої відкритості всіх гілок влади, в тому числі виконавчої, а також більшої залученості громадян; поглиблення реформи державної служби; мобілізація більшого обсягу фінансових ресурсів для судів; досягнення більшої прозорості при розподілі справ у антикорупційних цілях, впровадження електронної системи розподілу справ між суддями; посилення політичних партій через впровадження справедливішої системи фінансування, що уможливить розширення можливостей опозиційних партій; забезпечення альтернативних джерел фінансування

громадських організацій і свободи при розміщенні реклами в ЗМІ»[649].

«У цілому в Грузії ще не сформована плюралістична система управління. Цьому перешкоджає відсутність сильних політичних партій і нерозуміння окремими політичними гравцями справжньої цінності демократії та плюралізму. Громадянському суспільству довгі роки бракувало волі наполягти на зміні виборчого законодавства (ті, які в 2017 році внесені до Основного Закону): партії-переможниці надавалися можливості створювати у парламенті надійну більшість і згодом цілковито ігнорувати опозицію. Це і призводило до концентрації влади. Таким чином, перед грузинами стоїть завдання закріпити, зокрема завдяки внесеним у 2017 році конституційним змінам, демократичні досягнення та запобігти їх деградації, бо щоразу після виборів і зміни влади система концентрації влади самовідновлюється. Цьому могли б запобігти по-справжньому сильні партії. Їх поява надзвичайно затребувана у ситуації, коли понад 60 % населення (як свідчать результати опитувань громадської думки) не підтримують жодну з наявних партій»[650].

Для Грузії все ще залишається викликом та серйозною проблемою створення ефективного механізму для викриття можливих випадків топ-корупції, насамперед через відсутність незалежних слідчих органів[651]. Необхідне створення грузинської агенції з боротьби з корупцією. Проблемою залишається недостатня незалежність суддів; політичне втручання після низки сприятливих для уряду судових рішень у резонансних справах продовжує мати місце[652]. Отже, залишається проблемою забезпечення незалежності судової влади, яка була б неупереджена при розгляді фактів політичної та іншої форм корупції. Великі надії покладаються на внесені конституційні зміни 2017 року.

4.3. Політична корупція в умовах неоавторитаризму держав Центральної Азії (Таджикистан, Киргизстан, Казахстан)

Тенденцією сьогодення є поява недемократичних режимів нового типу – неоавторитарних, які характеризує «динамічний взаємозв'язок примусу та корупції», коли відбувається своєрідне «корупційне захоплення влади»[653]. «Такі режими виникли у державах, які, маючи тоталітарний (авторитарний) спадок, не еволюціонували до демократії (як це очікувалося у межах демократичного транзиту). Натомість ними було сконструйовано особливу систему методів здійснення влади – не жорстко авторитарну і водночас не вповні демократичну»[654].

До держав із неоавторитарними режимами дослідники[655] відносять,

зокрема, й суверенні держави колишнього СРСР регіону Центральної Азії (Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Узбекистан, Туркменістан; див. *табл. 4*). На прикладі трьох держав із цієї групи ми розкриємо, як тип політичного режиму впливає на рівень політичної корупції; чи вдається таким державам зменшити прояви цих протиправних дій, або антикорупційні стратегії, декларації залишаються популістським інструментарієм.

Таблиця 4

***Типи політичних режимів
у державах Центральної Азії***[656]

Держава	Тип режиму
Казахстан	<i>персоналістський</i> тип (президент Н. Назарбаєв із 1991 р.)
Киргизстан	<i>корпоративний</i> тип (родові клани)
Таджикистан	<i>персоналістський</i> тип (президент Е. Рахмон із 1994 р.)
Узбекистан	<i>персоналістський</i> тип (президент І. Карімов 1990–2016 рр.)
Туркменістан	<i>персоналістський</i> тип (президент С. Ніязов 1990–2006 рр.; Г. Бердимухаммедов (політичний спадкоємець) із 2007 р.)

«Центральна Азія як регіон характеризується високим рівнем корупції[657]. Усі види корупції – побутової, бюрократичної, політичної тощо – мають не лише високі, а й практично незмінні показники»[658]. Це добре ілюструють щорічні заміри Індексу сприйняття корупції, які проводить Transparency International (див. *табл. 5*).

Таблиця 5

Індекс сприйняття корупції у державах Центральної Азії

Держава	2017	2016	2015	2014	2013	2012
Казахстан	31	29	28	29	26	28
Киргизстан	29	28	28	27	24	24
Таджикистан	21	25	26	23	22	22

Туркменістан 19 22 18 17 17 17

Узбекистан 22 21 19 18 17 17

На прикладі трьох держав із групи названих (Таджикистан, Киргизстан, Казахстан) проаналізуємо причини, форми політичної корупції, а також оцінімо ефективність національних антикорупційних стратегій. «Найперше можна констатувати наявність певних відмінностей між формами політичної корупції в розвинених європейських державах і центральноазійських»[659]. В останніх політична корупція має системний характер, глибоко проникає не лише в державний апарат, а й у правове, інституційне та культурне середовище[660]. «Замість прийняття підтриманих Заходом демократичних ідеалів і ринкових механізмів як пріоритетних шляхів досягнення економічного зростання та політичної стабільності Центральна Азія стикнулася з тим, що її розвиток обмежується владою, накопиченою авторитарними режимами, олігархами та кримінальними мережами»[661].

Республіка Таджикистан. У межах регіону виділимо Таджикистан як «одну з найкорумпованіших держав і водночас найбіднішу, потенційно геополітично найнебезпечнішу»[662]. За висновком Transparency International, корупція у Таджикистані є настільки розповсюдженою, що набула глибокого, системного характеру[663]. «Політики цієї країни в дусі найкращих популістських традицій декларують політичну волю до антикорупційної боротьби, але ці заяви не підкріплюються конкретними діями»[664]. Якщо за Індексом сприйняття корупції 2015 року Таджикистан займав 136-е місце серед досліджуваних держав, у 2016 – уже 151-е[665], то в 2017 році опустився аж на 163-є місце. Таке зниження засвідчує інтенсивні антидемократичні процеси, які поглиблюються у країні. Політична та інші форми корупції в Таджикистані сьогодні стали реальною загрозою державності, викликами національній безпеці.

Про те, що політична та інші форми корупції у Таджикистані перетворилися на систему, вперше було заявлено ще у 2005 році у спеціальному дослідженні Центру стратегічних досліджень при Президенті Республіки Таджикистан. У двох наступних дослідженнях Центру було констатовано набрання корупцією обертів, а основною причиною визначено слабкість громадянського суспільства, відсутність

громадського контролю та підзвітності політиків[666]. Міжнародні правозахисники навіть констатують «наступ держави на інституції громадянського суспільства», перебування демократії та верховенства права «під загрозою»[667]. «Активісти нових таджицьких продемократичних інтернет-рухів у своїй більшості проживають за межами батьківщини або функціонують під псевдонімами. Фактично елементи демократії інсталюються лише декларативно, а усі ключові рішення в авторитарному дусі узалежнені від глави держави»[668].

Ще у 2008 році, у Стамбульському плані з боротьби з корупцією, владі Таджикистану було рекомендовано налагодити зв'язок із громадянським суспільством і забезпечити відкритий діалог із громадськістю[669]. Попри те, що держава ратифікувала Конвенцію ООН проти корупції, «громадяни не мають можливості дізнатися про доходи та майно політиків»[670]. Окрім того, в Таджикистані дуже незначний відсоток користувачів альтернативними до державних медіа, зокрема нових медіа. Причиною є низький відсоток інтернет-користувачів: за даними Міжнародного союзу електрозв'язку, лише 19 % громадян певною мірою користуються Інтернетом[671]; лише 9 % мають доступ до мережі вдома[672]. «Окрім цього, таджицький уряд і спецслужби мають практично необмежені можливості контролю за усіма видами зв'язку в країні»[673].

«У центральноазійському регіоні зберігаються сильні традиції та культурні зв'язки; навіть фінанси мають менше значення порівняно з дотриманням звичаїв. За таких умов політична корупція присутня у формі непотизму, кумівства. Це відображає традиційні цінності, притаманні таджицькому суспільству. Натомість традиції плюралістичної політичної культури відсутні»[674]. Дослідниця Е. Науразова серед основних проблем, пов'язаних із політичною корупцією у Таджикистані, називає «відсутність доступу до інформації для громадян, недотримання законодавства, недієвість механізмів контролю та покарання, відсутність контролю за фінансуванням політичних партій, використання адміністративного ресурсу та встановлення адміністративних бар'єрів, контроль політичних партій за засобами масової інформації тощо»[675].

«Корупція традиційно сильна за ситуації, коли у бідній країні держава наділила себе широкими повноваженнями»[676]. На думку таджицького експерта А. Масто́ва, причинами політичної корупції у Таджикистані є «відсутність політичної конкуренції, вільних виборів, незалежних судів і ЗМІ, а також відсутність бюджетної прозорості та роздутий до неймовірних розмірів державний апарат»[677]. На ці тенденції звертає

увагу й вітчизняна дослідниця В. Попазогло[678].

Насамперед «політична корупція у Таджикистані проявляється у площині фінансування політичних партій»[679]. Закон «Про політичні партії» прийнятий ще у 1998 році, до нього не вносилися зміни. Дослідники проблематики фінансування політичних партій Таджикистану наголошують на складності питання через закритість такої інформації; партії та партійці усіяко уникають цієї теми – коментарі зводяться лише до акцентування важливості членських внесків[680]. Водночас п. 3 ст. 7. Конвенції ООН проти корупції (2004) зобов'язує держави, які ратифікували її, уживати відповідних заходів з посилення транспарентності фінансування кандидатур на виборні посади і, де це прийнятно, фінансування політичних партій[681]. «Міжнародні інституції неодноразово звертали увагу влади Таджикистану на потребу модернізації системи фінансування партій, позаяк це є передумовою їх незалежності від надмірного впливу спонсорів»[682]. Але «на сьогодні в Таджикистані відсутній системний чи послідовний підхід до законодавства про фінансування політичної діяльності та виборчих кампаній»[683].

Отже, «прямого державного фінансування партій у Таджикистані немає»[684]. Є лише опосередковане, яке уможливорює отримання партіями та їх кандидатами на виборні посади можливості набуття певних послуг за зниженими цінами чи безоплатно[685]. Опосередковане фінансування передбачає рівний доступ до державних медіа та створення рівних можливостей для партій при проведенні виборчої кампанії. Ст. 15 Закону «Про політичні партії» окреслює межі державної підтримки партій: 1) забезпечення рівного доступу до державних ЗМІ; 2) забезпечення рівності можливостей для проведення виборчої кампанії[686]. «Відсутність прямого державного фінансування партій змушує їх шукати альтернативні джерела фінансування і зазвичай потрапляти у залежність від спонсорів»[687]. Так, ст. 13 Закону «Про політичні партії» закріплює право партій «приймати матеріальну допомогу у вигляді майна та фінансових засобів від фізичних осіб, підприємств і організацій, громадських об'єднань, фондів та інших юридичних недержавних осіб»[688].

Зауважимо, що «сучасні світові демократичні тенденції свідчать про дедалі ширше запровадження державної підтримки політичних партій. Натомість у Таджикистані партії мають доступ тільки до державного банківського рахунку, який створюється на період виборчої кампанії, і за цим рахунком ведеться постійне спостереження»[689]. «Така система пожертв у результаті не працює, позаяк громадяни не хочуть

розголошувати свої особисті партійні преференції. До того ж пожертви можуть зумовити негативні наслідки для самих жертводавців (тих, які підтримали опозиційні партії)»[690]. «Репресії щодо спонсорів зазвичай проявляються у завуальованій формі, наприклад, відкликання ліцензії підприємця тощо»[691].

Наприкінці квітня 2017 року була проведена операція, за результатами якої затримано 17 осіб із-поміж посадовців Агентства з державного фінансового контролю і боротьби з корупцією[692]. «Це одразу викликало критичні міркування: це справді боротьба з корупцією чи боротьба силовиків між собою за сфери впливу? Те, що це одиничний випадок в історії сучасного Таджикистану, а також надання матеріалам справи одразу статусу секретності, є показовими маркерами реальної антикорупційної боротьби в Таджикистані»[693].

Загалом для країн Центральної Азії й Таджикистану зокрема характерне співіснування офіційних правових та інституційних структур із мережею заступницьких зв'язків родинно-кланового і феодально-клієнтистського характеру, які детермінують громадські та ділові стосунки[694]. «Через недосконалість законодавства, неправильну кадрову політику, відсутність громадського та парламентського контролю рівень корупції поки що не знижується»[695]. «Ефективність антикорупційної боротьби узалежнена від зміни поколінь – політична корупція піде на спад, якщо нові покоління виховуватимуться у відповідній плюралістичній культурі, яка не толерує корупцію. Також успіх боротьби з політичною корупцією чи не найбільшою мірою залежить від політичної волі людей, які знаходяться при владі. У такій державі, як Таджикистан, усе вирішує політична воля першої особи, очільника держави, який в дусі традицій має бути прикладом співгромадянам»[696].

Киргизька Республіка. Новітні політологічні дослідження щодо Киргизстану свідчать про тенденцію досить однобічного представлення цієї держави: або як «острівця демократії» у загалом авторитарній Центральній Азії, або як типовий приклад «держави, що не відбулася»[697], ураженої корупцією, беззаконням і нестабільністю. «Видається, що сучасна Киргизька Республіка є тією пострадянською державою Центральної Азії, де спостерігаються (хоч і хвилеподібно) порівняно найбільша активізація громадянського суспільства, кроки до демократичних перетворень. Утім подекуди ці кроки лише імітують справжній поступ, намір мінімізувати політичну корупцію, рух до прозорості влади»[698].

«У Киргизії вже в третьому тисячолітті відбулося дві «кольорові»

революції, що нетипово для регіону – Тюльпанова (лютий – березень 2005 року) і Посттюльпанова (квітень 2010 року)»[699]. Серед причин Тюльпанової революції – не лише соціально-економічні, а й авторитарно-кланове управління країною, корупція, сімейність (клан Акаєвих) тощо[700]. «Безпосереднім приводом до Тюльпанової революції була саме політична корупція під час парламентських виборів-2005: фальсифікації призвели до розподілу 90 % депутатських мандатів між прихильниками А. Акаєва (результати цих виборів були скасовані у судовому порядку). Результатом тривалого масового тиску громадськості на владу стала відставка А. Акаєва та проведення дострокових президентських виборів (липень 2005 року), на яких переміг К. Бакієв. Проте Тюльпанова революція не зумовила системних трансформацій країни, відбулися зміна лише владної верхівки та поступова узурпація влади новим кланом – Бакієвих»[701]. Серед характеристик цього етапу киргизької державності – сімейність, клановість, корупція, обмеження свободи слова, фактичне встановлення режиму одноосібної влади[702]. «Це призвело до масових протестів у 2010 році (Посттюльпанова революція), зумовлених відсутністю поступу в реалізації цілей Тюльпанової революції. К. Бакієв невдовзі після обрання главою держави встановив у країні режим одноосібної влади»[703]. За режиму К. Бакієва в країні посилювалися прояви усіх видів корупції, ще більше згорнулися громадянські права та політичні свободи[704].

Згадані революційні події засвідчують нетипову для регіону Центральної Азії політичну динаміку Киргизької Республіки, коли революційним методом усувалися від влади родинно-кланові режими[705]. «І перший (А. Акаєв), і другий (К. Бакієв) киргизькі президенти були звинувачені громадськістю в корупції та авторитаризмі. Втім, попри дві посткомуністичні революції, в Киргизії інтереси бізнесу, криміналітету та політики продовжували зближуватися, рівень корупції залишився надвисоким, справедливе правосуддя та верховенство права відсутні»[706].

Шляхом зменшення повноважень президента (2010), розширення повноважень прем'єр-міністра (2016) влада намагалася безрезультатно позбутися уже традиційних клановості та кумівства. Так, киргизький парламентарій Ш. Айтматова вважає, що «Киргизія хотіла здійснити стрибок від кумівства до парламентаризму, але ця спроба виявилася невдалою. Парламентаризм у Киргизії має поверховий характер»[707]. Не можна ігнорувати те, що корупцією уражені «практично усі сфери життєдіяльності Киргизстану», вона становить «реальну загрозу національній безпеці»[708].

Український дослідник І. Миклащук констатує: «Хоча деякі механізми авторитарної політичної системи, такі, як мажоритарна система виборів депутатів парламенту, зникли, зв'язок лідерів політичної еліти з населенням конкретних місцевостей залишається сильним, що посилює сімейно-клановий принцип. В умовах слабкої держави політичні та бізнес-еліти прагнуть розвинути сильні клієнтистські відносини з населенням конкретних місцевостей (зазвичай це рідні міста та села, а також виборчі округи), тим самим ослаблюючи вплив формальних державних інститутів»[709]. Лише деякі «правила гри» після двох революцій видозмінилися: якщо раніше державні посади у структурах виконавчої влади й органах місцевого самоврядування займали родичі президента, то зараз їх займають рідні та близькі депутатів, чиї партії входять до правлячої коаліції[710].

«Розквіту політичної корупції на найвищому рівні сприяло законодавче закріплення надто широких повноважень глави держави: уже в 1990 році інститут президента охоплював повноваження глави держави та глави виконавчої влади»[711]. Від часу прийняття (у 1993 році) першого Основного Закону незалежної Киргизької Республіки «розвивається курс на посилення президентської влади», а «інститут президентства перетворюється на центр авторитарної влади, яка підпорядковувала собі усю систему державного управління»[712].

Нормативно передбачений баланс гілок влади не запрацював: уже перший яскравий корупційний скандал із вивезенням золота до Швейцарії у 1993 році, за який парламент вирішив запитати у президента відповідно до своїх конституційних контрольних повноважень, завершився саморозпуском парламенту (1994 рік; фактично це був розпуск, зрежисований президентом А. Акаєвим)[713]. «Після референдуму-1996 повноваження президента суттєво розширилися, натомість роль парламенту знижувалася. Усі конституційні зміни (1994, 1996, 1998, 2003 рр.) періоду президентства А. Акаєва зумовили встановлення авторитарного режиму, поваленого в 2005 році»[714].

У роки президентства К. Бакієва була прийнята нова редакція Основного Закону (2007), за якою главою держави було фактично узурповано державну владу; сформована суперпрезидентська форма правління, за якої неформальні інститути управління («сім'я») стояли вище державних інституцій[715]. Саме політична корупція, непотизм, клановість, криміналізація стали невід'ємними характеристиками режиму К. Бакієва[716]. Це і призвело до Посттютьпанової революції-2010. Загалом за перших двох президентів Киргизії задля

розширення повноважень президента було проведено 5 референдумів і 8 ревізій Основного Закону[717].

Звичайно, найважливішим є питання про вплив двох посттоталітарних революцій на рівень політичної корупції у Киргизії. В оцінках результатів звучать зазвичай песимістичні характеристики[718]. «Громадянське суспільство, попри дві революції, залишається слабким; партії не змогли стати ідеологічно зрілими об'єднаннями громадян, а залишаються партіями окремих особистостей. Окрім цього, система виборів передбачає закриті партійні списки, коли відбір депутатів здійснює партійне керівництво, а не виборці; це призводить до використання партійним істеблішментом партій як патронажних мереж»[719]. Ситуація з корупцією в Киргизії за останні роки не покращилася: груп, які змагаються за політичну владу, стало більше, антикорупційні справи мають політизований характер тощо[720]. Аналітик Ш. Джураєв звертає увагу, що партії й сьогодні продовжують залишатися фасадом, озвучуючи скороминущий порядок денний і виступаючи тінню різних неpolітичних гравців, найперше олігархів. Корупція не впливає на правила гри, вона і становить ці правила взаємин між громадянами та чиновниками[721].

«Під час президентства А. Атамбаєва (з 2011 року) відбулося кілька арештів політиків високого рівня (наприклад, М. Мирзакматов, колишній мер міста Ош, якого називали «ханом Оша», був засуджений до 7 років ув'язнення, але зміг утекти з країни). Арешти мають випадковий характер, корупція глибоко укорінилася у киргизькій політиці»[722]. «Політичне ядро Киргизстану все ще дуже подібне до часів Бакієва та Акаєва. Президент країни може бути заміщений, але більшість членів парламенту та урядовців залишаються на тих самих позиціях, і відносини між злочинцями та політиками зберігаються»[723]. «Слабкі державні інститути, корумповані чиновники, присутність інтересів кримінальних структур у державному апараті та політична нестабільність залишаються проблемами Киргизії»[724]. Президент А. Атамбаєв демонстрував велику нетерпимість до критиків, опозиційні медіа переслідувалися, спецслужби відслідковували користувачів Facebook і робили їм офіційні попередження, є факти кримінального переслідування опозиціонерів А. Атамбаєва.

15.10.2017 р. у Киргизії пройшли президентські вибори – перші, які відбулися в конституційно визначені терміни ротації президентської влади. Але дотримання термінів не є свідченням транспарентності електорального процесу, в ході якого були зафіксовані значні порушення[725].

Відзначимо, що за 2017 рік рейтинг Киргизії у Індексі сприйняття корупції не лише не знизився, а й піднявся на одну позицію. Це позитивно, особливо беручи до уваги різке падіння Узбекистану, Туркменістану, а особливо – Таджикистану. Підняття в Індексі зумовлене очікуванням від дій киргизької влади щодо приєднання у листопаді 2017 року до партнерства міжнародної ініціативи «Відкритий уряд» (Open Government Partnership), прийняття низки законодавчих актів, зокрема «Про конфлікт інтересів» та анонсуванням запуску Національної програми цифрової трансформації «Таза Коом»[726]. Водночас усі держави, й зокрема Киргизія, які мають менш як 30 балів у Індексі, належать до групи із загрозливим рівнем корупції. Зокрема, в Киргизії нині кримінальні справи щодо корупціонерів-високопосадовців заводяться нечасто; відсутня відповідальність за недекларування доходів і майна, конфлікт інтересів; державні та локальні заходи, спрямовані проти корупції, мають формальний і непублічний характер; великі національні проекти реалізуються непрозоро, без відкритих конкурсів тощо.

Казахстан. 3-поміж країн Центральної Азії, які здобули незалежність після розпаду СРСР, він посідає особливе місце[727]. Його називають державою «невиконаних обіцянок», яка «у пастці між західним плюралізмом та азійською автократією»[728]. «Як і для інших держав регіону, Казахстану притаманна жорстка президентська вертикаль та її домінування над іншими секторами влади»[729]. Це свідчить про авторитарний характер політичної системи. Дослідники підкреслюють, що влада першого (з 1990 року) і єдиного на сьогодні глави Казахстану Н. Назарбаєва «має ознаки персонального авторитаризму з сильним династичним ухилом»[730]; відбулося «піднесення інституту президента над традиційними гілками влади»[731]. «Лідер нації» не може бути переслідуваний (як і його сім'я) на території Казахстану, він, вочевидь, збереже свій вплив на політичне життя країни й після завершення виконання президентських функцій.

Порівняно з іншими державами Центральної Азії в Казахстані присутній м'який центристський авторитаризм[732]. Ю. Нісневич політичний режим Казахстану відносить до персоналістського типу неоавторитарних режимів (автократичні режими нового типу, авторитарно-клептократичні режими), особливістю якого є взаємозв'язок примусу та корупції. «Відбувається корупційне захоплення держави правлячими політико-економічними угрупованнями, які приватизують публічну владу та використовують усі її владно-примусові повноваження й адміністративні ресурси для досягнення своїх корисливих цілей»[733]. «У державі з таким режимом політична (як і економічна) корупція

набуває системного характеру, стає ключовим механізмом, витісняючи транспарентну, добросовісну конкуренцію політичних акторів. Бізнес проникає у владу, політична та бізнес-еліта поєднані, законодавчо звужуються можливості для легальної діяльності опозиції, створюються нерівні можливості для учасників електорального процесу, інформаційно-комунікаційні ресурси дедалі жорсткіше контролюються»[734].

«Казахстан є висококорумпованою державою неоавторитарного типу: корупція є основним механізмом її функціонування. Доказом цього є достатньо аутсайдерські в світовому масштабі позиції Казахстану в щорічному рейтингу держав за рівнем сприйняття корупції»[735].

Насамперед звернімося до історичних першопричин появи політичної корупції в Казахстані, позаяк цей чинник має важливе значення. Корупція характерна для усіх етапів еволюції казахської державності – ханського, імперського (російського), радянського, новітнього суверенного. На кожному етапі у міжособистісних і міжгрупових стосунках помітну роль відігравали неформальні контакти та зв'язки. Це визначало правила гри в цьому соціумі. Така традиція сягає корінням ще середніх віків, а перші її прояви можна вбачати у звичаєвому праві казахів (адате)[736]. Упродовж багатьох століть (як до приєднання до Російської імперії, так і після нього) корупція існувала у відкритих легальних формах, що проявлялося у регулярних повинностях представникам знаті, їх обдаровуванні. Історик С. Зіманов наводить такий факт: «У 1855 р. казахи роду Берш і Адай (Внутрішня орда) звернулися до органів місцевої влади з груповим листом про зловживання султана Кучангалія Шигаєва – керуючого першою приморською частиною. У нього вони питали, що “якщо ординці, які мають тяжбу, прийдуть до Шигаєва з грішми, то скарги їх він розбирає швидко. Якщо ж інколи казахи приходять без подарунків, то він не лише не розглядає їх скарги, а навіть не показується їм”, а також він “продавав старшинські посади, за які брав по 100 і по 200 рублів сріблом”»[737].

Власне політична корупція виросла з побутової, причинами котрої, у свою чергу, було «поглиблення соціального і майнового розшарування в суспільстві, жорстка ієрархія між багатими й бідними, трайбалізм і патріархальність, які виховували психологію чиношанування»[738]. Л. Тіньков, аналізуючи політичну корупцію, звертає увагу, що «в Казахстані корупція базується на розподільно-кланових відносинах, оскільки в цій країні тіньова економіка виникла в результаті перерозподілу фінансових та інших ресурсів у інтересах певних груп і кланів. Специфіка Казахстану полягає у тому, що діяльність політиків регламентують не

нормативно-правові акти, а система неофіційних відносин, за якої тіньова економіка доповнює тіньову політику. Відповідно політична корупція в Казахстані має такі форми: комісійні за підписання великих контрактів, відмивання коштів за кордоном, видача дозволів на проведення банківських операцій із бюджетними коштами, надання кредитів, пільгових експортних квот, призначення на високооплачувані посади в системі державного управління. Основними кримінально-карними формами прояву політичної корупції в Казахстані є давання хабара та його отримання, а також підкуп суб'єктів політики при здійсненні ними виборчих прав»[739].

«Політична корупція у Казахстані є об'єктом регулярного моніторингу, який проводить Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) у межах Стамбульського плану дій із боротьби проти корупції. Зокрема, проблемі політичної корупції була приділена увага в ході Першого (2004), Другого (2011) та Третього (2016) раундів моніторингу. Насамперед Казахстану було рекомендовано: 1) забезпечити максимальну громадську підзвітність тих органів, які, у свою чергу, контролюють фінансування політичних партій, кандидатів на виборні посади; 2) уможливити максимально незалежний контроль за процесами фінансування, у тому числі за витратами коштів, які йдуть від держави. Незалежний фінансовий контроль має стосуватися й приватних пожертв, щоб запобігти надмірному впливу зацікавлених осіб, їх груп на політику держави та місцевих органів влади; 3) забезпечити доступ кожного громадянина до інформації про спонсорів партій і кандидатів, а також розміру їх пожертви. Казахстан частково виконав ці рекомендації»[740].

Але проблему фінансування партій не можна розглядати відірвано від ситуації домінування в Казахстані однієї політичної сили – пропрезидентської партії «Нур Отан» (наприклад, вона набрала у 2004 р. – 67,5 %, 2007 – 88,41 %, 2012 – 80,99 %; 2016 – 82,15 % голосів виборців при формуванні нижньої палати парламенту — Мажілісу). Таке однопартійне домінування звужує можливості для політичної конкуренції й фактично сприяє політичній корупції, адже практично відсутній взаємний контроль політичних акторів й, окрім цього, можливе змішування державних і партійних функцій. Також у законодавстві є низка стримувальних для розвитку багатопартійності норм: надмірні вимоги до процесу заснування нових партій, численні підстави для відмови у реєстрації, широкі основи для ліквідації тощо. Зауважимо: рівність партій перед законом є декларативною. У 2009 році на виконання вимог, які випливали з членства Казахстану в ОБСЄ, до законодавства про політичні партії та вибори було внесено зміни, але вони були реакцією лише на частину висловлених цією організацією

рекомендацій.

Для країни характерна низка проблем щодо фінансування партій. «Рівень тіньового фінансування казахських політичних партій сягає 70–80 %. У той час як рівень тіньової економіки становить близько 30 %»[741]. Під час виборчих кампаній типовими порушеннями є «фінансування виборчої кампанії в обхід виборчих фондів кандидатів «чорною готівкою»; надходження ресурсів із заборонених законом джерел; перевищення лімітів виборчих фондів; фінансування виборчої кампанії з бюджету органів влади різних рівнів, резервних фондів депутатів тощо»[742]. Відповідний закон «Про політичні партії» не визначає максимальний розмір пожертви від однієї особи. Та й саме поняття «пожертва» неунормоване, тобто не передбачено, що, окрім фінансів, матеріальною підтримкою треба вважати надані партії послуги, знижки тощо[743]. У 2009 році згаданий акт був доповнений нормою про пряме державне фінансування статутної діяльності партій із республіканського бюджету – це стосувалося партій, представлених у нижній палаті парламенту. Безумовно, поява цієї норми відповідає сучасним демократичним тенденціям, адже сприяє зниженню ризику корупційного впливу на політичну систему держави. Але у випадку Казахстану таке фінансування обмежене лише кількома партіями, які подолали високий (7 %) прохідний бар'єр: за результатами виборів-2016 це лише три партії (пропрезидентська «Нур Отан», Демократична партія Казахстану «Ак жол», Комуністична народна партія Казахстану). Це дуже знижує позитивний ефект від запровадження норми про державне фінансування партій. Тому залишається актуальною потреба перегляду законодавства щодо бюджетного фінансування партій, які не пройшли до парламенту, але все ж набрали кілька відсотків голосів (ОЕСР пропонує 2–3 %[744]).

У 2014 році була прийнята Антикорупційна стратегія Республіки Казахстан на 2015–2025 роки[745]. У ній не виділена політична корупція як окремий вид; радше говориться про бюрократичну корупцію, хоча такий термін теж не уживається. Загалом документ має описовий, декларативний характер. Утім цим «грішать» більшість сучасних стратегій. Акцентовано, що стратегія ураховує положення партії «Нур Отан» із протидії корупції на 2015–2025 роки; цим вкотре демонструється визначальна роль однієї, пропрезидентської партії. У стратегії (п. 4.2), що, безумовно, позитивно, підкреслюється необхідність запровадження громадського контролю як механізму профілактики корупції, а також забезпечення вільного доступу громадськості до публічної інформації.

«Самі казахи в опитуваннях громадської думки висловлюють

припущення, що їх своєрідна ментальність і значна поширеність родинних зв'язків є реплікаторами тіньових практик (тут йдеться радше не про політичну, а бюрократичну корупцію). У непотизмі та фаворитизмі на догоду «своїм» не вбачається порушення правил, які регламентують публічну сферу. Навпаки, у цьому вбачається гуманізм, «людське» обличчя чиновника, політика, який цінує прихильність близьких і завше готовий підтримати їх своїми зв'язками та впливом. Тобто у казахів відсутнє розуміння того, що у таких відносинах є замаскована корупційна компонента, що призводить до протиставлення інтересів учасників таких відносин з устремліннями інших членів спільноти»[746]. Т. Татубаєв вважає, що саме так виникла й зміцніла кланова культура зі взаємною порукою, котра є перешкодою для прогресивних змін[747]. Ця культура освячена традицією та є легітимною у масовій свідомості казахів. Тому й не сприймається за соціальний виклик, протиправну дію; застосування санкцій до тих, хто вдається до таких корупційних практик, навіть не припускається. Корумпованим групам казаського суспільства, на переконання Т. Татубаєва, «іманентно притаманно створювати умови для самовідтворення та запуску механізмів гальмування модернізаційних процесів»[748].

Водночас не можна не відзначити певний, рекордний як для Казахстану, прогрес за останні роки. За результатами 2017 року в Індексі сприйняття корупції Казахстан піднявся на дві позиції та вийшов із групи держав із загрозливим рівнем корупції. Цей результат уможливився з огляду на початок співпраці громадянського суспільства, бізнес-спільнот і держави щодо формування «нульової» терпимості до корупції. Відзначимо, що перспектива досягнення останньої наразі видається віддаленою.

Попри те, що об'єктом нашого вивчення стали не усі, а лише три держави Центральної Азії, ми можемо констатувати надвисокий рівень корупції в усіх державах регіону, який зберігається за умов неоавторитаризму. Вважаємо, що розмах політичної корупції загрозливий для прогресивного розвитку цих держав.

4.4. Політична корупція як загроза національній безпеці Азербайджану та Вірменії

«На відміну від Грузії інші держави Північного Кавказу – Азербайджан і Вірменія – демонструють у край тривожні тенденції у збереженні корупційних практик у політиці. Хоч і у Грузії, на відміну від побутової корупції, політична доволі виражена, але на тлі регіональних

сусідів ця держава вигідно вирізняється»[749].

Про значні проблеми корупційного характеру свідчать досить посередні позиції Азербайджану та Вірменії у різноманітних рейтингах, зокрема, Індексі сприйняття корупції (див. табл. 6).

Таблиця 6

**Індекс сприйняття корупції
в Азербайджані та Вірменії**

Держава	2017	2016	2015	2014	2013	2012
Азербайджан	31	30	29	29	28	27
Вірменія	35	34	36	37	35	33

«Спільним для двох обраних для аналізу країн – Азербайджану та Вірменії – є не лише регіональна належність, пострадянське минуле, а й те, що новітні політичні режими обох держав не відповідають стандартам демократії»[750]. Так, Freedom House визначає політичний режим Азербайджану як «консолідований авторитарний»[751]. Ю. Нісневич відносить режими обох держав до неоавторитарних: режим Азербайджану визначає як «персоналістський династичний» (Г. Алієв, І. Алієв), а Вірменії – «корпоративний» (на чолі якого стоять політико-економічні групи)[752]. «Попри напружені відносини між двома державами (проблема Нагірного Карабаху) ми вирішили об'єднати їх в аналізі з огляду на схожість проблем у площині політичної корупції»[753].

Для усіх держав із неоавторитарними режимами характерний високий рівень політичної корупції (винятком є Сінгапур); корупція слугує основним механізмом функціонування такого режиму; вона набуває всеохопного характеру аж до корупційного «захоплення держави»[754]. «Правлячі політико-економічні угруповання повністю приватизують публічну владу, використовують її можливості, адміністративний ресурс для досягнення своїх корупційних цілей. Добросовісна, транспарентна політична конкуренція витіснена монополізмом (партійним, персональним). Усі законодавчі новації декларативно пропагують антикорупційні цілі, всеохопну демократизацію, але насправді закладаються передумови для обмеження політичної конкуренції, можливості для легальної діяльності опозиції чи її ліквідації узагалі;

створюються передумови для домінування певних політичних сил. В обох неоавторитарних державах відбуваються зловживання усіма видами адміністративного ресурсу публічної влади, політична корупція тісно переплітається з економічною»[755]. Зупинимося детальніше на кожній із двох держав.

Азербайджан. «Політична система залишається закритою та непрозорою»[756]. На думку азербайджанського дослідника Р. Мусабекова, корупція в Азербайджані має тотальний характер, уразивши усі сфери суспільного життя, а державна влада не тільки не бореться з корупцією, а й організовує її[757]. Ще у 2004 році за ініціативи Transparency Azerbaijan проведено масштабне опитування громадської думки на корупційну тематику. Вивчалось широке коло питань, які меншою мірою стосувалися власне політичної корупції, а концентрувалися на побутовій та адміністративній. Втім звернемо увагу: вже тоді основними причинами корупції в країні більшість респондентів назвали корумпованість владної верхівки, дефектність системи державного контролю та відсутність громадського контролю[758]. «Тобто причинами розквіту корупції визначена неефективність самої азербайджанської влади на тлі недостатнього спротиву суспільства»[759].

Азербайджанський політолог Р. Юнус вважає, що «починаючи з 1996 року в Азербайджані реалізується операція «Престолауспадкування» та запроваджується одновладдя»[760]. Як приклад, дослідник згадує імена сина нинішнього Президента Азербайджану І. Алієва – Г. Алієва-молодшого (депутата парламенту), а також дружини президента – М. Алієвої[761] (призначена у лютому 2017 року на посаду першого віце-президента держави). Нинішній президент фактично «успадкував» владу від батька – Г. Алієва*, який керував країною з невеликою перервою майже тридцять років.

Дослідник О. Зотін звертає увагу, що І. Алієв контролює не лише політичну сферу країни, а й економічну[762]. «Із прізвищами членів родини глави держави пов'язуються бізнес-інтереси. Вони ставали предметом журналістських розслідувань і подальших переслідувань представників медіа. Розміри статків Алієвих різко контрастують із доходами пересічних громадян, які не є достатніми, зважаючи на нафтогазові доходи країни. Адже, як відомо, в азербайджанському секторі шельфу Каспійського моря є запаси нафти, на континентальній частині – нафти та газу; з кінця 1990-х років почався видобуток, доходи наповнювали державний бюджет»[763].

Водночас у суспільстві виникали питання про справедливість

розподілу національного багатства. Аналіз досвіду країн, які були у схожій ситуації (надмірна залежність економіки країни від експорту нафти), дав змогу американській дослідниці Ш. О'Лір зробити висновок, «що нерівномірний розподіл вигод від нафтової ренти дозволяє керівній еліті не удосконалювати систему державного управління з метою створення бази для процвітаючого суспільства», і «якщо Азербайджан продовжить рух цим шляхом, то очікування його населення можуть не справдитися»[764]. Тут «контрастом Азербайджану може слугувати Норвегія, уряд якої вміло розпоряджається в ім'я суспільного блага доходами від видобутку нафти та газу»[765].

«У 2012 році Проект із розслідування корупції та організованої злочинності (Organized Crime and Corruption Reporting Project, OCCRP) назвав очільника Азербайджану І. Алієва «корупціонером року» з огляду на зібрані факти про те, що родина глави держави систематично упродовж багатьох років захоплювала частки прибуткових бізнесів»[766]. Звернемо увагу, що у відповідь на публікацію серії статей про приватні ділові інтереси сім'ї Президента Азербайджану І. Алієва в червні 2012 року парламент ухвалив правові норми, які дозволили азербайджанським компаніям не надавати інформацію, що стосується їх реєстрації, структури власності та акціонерів. Парламент також надав імунітет Президентів та його дружині від кримінального переслідування за дії, вчинені під час перебування на посаді[767]. Фінансова імперія І. Алієва залишається непорушною попри те, що у 2015 році були опубліковані доповіді з описом способів, якими президентська родина експропріювала та розтратила національне багатство Азербайджану на свою користь[768].

«Із середини 2012 року влада використовувала низку неправдивих звинувачень задля притягнення до кримінальної відповідальності політичних активістів, які критикують уряд. Це стосується партійної верхівки (зокрема, таких опозиційних структур, як Партія рівності (Мусават), партія «Народний Фронт Азербайджану» та ін.), блогерів, активістів соціальних мереж Facebook і Twitter, які активізувалися в Азербайджані після початку «Арабської весни». Затримувані активісти відомі своєю критикою уряду через корупцію та порушення прав людини. Особливо вороже влада Азербайджану налаштована щодо невідконтрольних владі медіа»[769]. «Міжнародні інституції неодноразово звертали увагу на сфабриковані звинувачення щодо журналістів, які призводили до судового переслідування, ув'язнення представників медіа, блогерів, правозахисників та інших критиків політики уряду»[770]. Серед останніх прикладів – засудження навесні 2017 року до двох років тюремного ув'язнення азербайджанського

антикорупційного блогера М. Гусейнова[771]. «У щорічному рейтингу свободи преси «Репортери без кордонів» визначили Азербайджан на 162-му місці з 180 країн. Причиною такого низького місця країни є переслідування опозиційних медіа. Наприклад, 12.05.2017 р. критичні новинарні сайти («Радіо Свобода», «Мейдан ТВ», газети «Азадлиг», «Азербайджанський час», телеканал «Туран») були заборонені судом із мотиву їх загрози безпеці держави»[772].

Британський дослідник проблем Кавказу Т. де Ваал акцентує на непрозорості політики Азербайджану[773]. «В 2013 році І. Алієв втретє балотувався у президенти, ініціювавши задля цього референдум (за Конституцією Азербайджану обрання допускається не більше двох разів)»[774]. «Представники опозиції (а також ОБСЄ) стверджують, що їх кандидати стали жертвою фальсифікацій: результати виборів спотворені внаслідок обмеження свободи думки, зборів, що унеможливило рівні умови для усіх кандидатів на вищу державну посаду. Загалом опозиційні політичні сили мають нерівні умови з провладними, наприклад, не можуть отримати дозвіл на проведення мітингів у центрі Баку, мають обмежений доступ до ефірного часу на телебаченні, відбувалися арешти опозиціонерів і критично налаштованих до влади журналістів»[775].

У доповіді 2013 року організації Human Rights Watch констатовано наступ на демократію в Азербайджані: «Уряд докладає скоординованих зусиль задля обмеження політичної активності опозиції, карає тих, хто критикує його дії чи виступає з публічними обвинуваченнями у корупції, а також посилює контроль за неурядовими організаціями»[776]. У доповіді Ради Європи щодо боротьби з корупцією по Азербайджану (квітень 2015 р.) зазначено: «Незважаючи на серйозні зусилля, докладені з 2011 року для боротьби з корупцією в державному секторі нижчого рівня, мало що свідчить про її рішуче переслідування серед політичної еліти вищих ешелонів державної служби»[777]; експропріація державних ресурсів керівною елітою зберігається. «У 2015–2017 роках виконавча влада Азербайджану здійснювала подальші агресивні кроки задля мінімізації критики та протестних настроїв, які розгорталися на тлі нестримної економічної кризи (зростання інфляції, скорочення видобутку та експорту енергоносіїв, дефіцит бюджету тощо)»[778].

«У січні 2017 року в Азербайджані прийнято закон, який передбачив спрощення реєстрації неурядових організацій. Але це наразі не відновило свободу громадянського суспільства в країні, де майже усі незалежні громадські організації, медіа за кілька останніх років були вигнані за межі держави чи придушені. Підкреслимо, що в країні існує

повна заборона на іноземні гранти. Така практика діє з 2012 року. Обмежувальні закони забороняють інституціям громадянського суспільства отримувати підтримку від міжнародних донорів. Це зумовило руйнування численних громадських ініціатив. А без активного громадянського суспільства важко притягнути до відповідальності уряд, у тому числі за корупційні дії»[779]. І навіть Transparency Azerbaijan, підрозділ впливової міжнародної інституції Transparency International, у серпні 2017 року вимушено закрив два регіональних відділення та скоротив операції у столиці країни[780]. Це зумовлене несхваленням урядом розширення фінансування, позаяк воно надходить із-за кордону.

У червні 2017 року парламент Азербайджану знову висловився за перегляд (в напрямку жорсткішання) порядку фінансування партій і неурядових організацій з метою посилення звітності; раніше були внесені законодавчі новації для «запобігання фінансуванню терору»[781]. Влада Азербайджану акцентує на тому, що саме опозиційні політичні партії та низка неурядових організацій порушують вимоги фінансової прозорості; ці суб'єкти політики підозрюються у відкритті закордонних банківських рахунків, незаконному ввезенні у країну фінансових засобів[782].

«Ще у 2005 році було прийнято рішення про обов'язковість декларації доходів чиновників, але ця процедура не запроваджена досі»[783]. І. Алієв доручив уряду підготувати механізм декларування, але вже друге десятиліття прийнятий закон «Про декларування доходів державних чиновників» не має механізму реалізації. Це пояснюється відсутністю погодженої єдиної форми декларації про доходи, але насправді для громадськості очевидна причина такого зволікання: виражене небажання підзвітних категорій демонструвати свої статки та пояснювати їх появу[784].

У 2017 році влада Азербайджану задекларувала намір прийняти нову Державну програму боротьби з корупцією та хабарництвом (ці два види протиправних дій азербайджанські законотворці розділяють). Станом на березень 2018 року інформація про проект програми, перебіг її прийняття в медіа не оприлюднювалася. Водночас в опитуваннях громадської думки при оцінці перспектив боротьби з корупцією домінує скепсис: респонденти прогнозують, що кожна нова антикорупційна реформа завершиться лише імітацією рішучих дій без прояву політичної волі керівництва держави. Водночас і громадянське суспільство Азербайджану особливою активністю не відзначається. Так, 28.10.2017 року в Баку було проведено антикорупційний мітинг за участю лише близько 1 тис. осіб[785]. Масових антикорупційних

протестів у країні не було.

«Дослідники проблематики азербайджанської корупції роблять припущення: якщо корупція в державі дещо і скоротилася (як це декларує влада Азербайджану), то лише у незначних масштабах на рівні побутової корупції. Натомість топ-корупція, політична корупція залишаються незмінними. Випадки звільнення, притягнення до відповідальності за корупційні дії представників азербайджанського істеблішменту є одиничними»[786]. Серед нечисельних прикладів покарання корупціонерів, звільнення наприкінці 2015 року з посад за звинуваченнями у корупції экс-міністр національної безпеки Е. Махмудова, экс-міністр зв'язку А. Аббасова. Відзначимо, що звільнення високопосадовців є поодинокими.

За даними ОБСЄ, Азербайджан не проводить по-справжньому вільні та справедливі вибори, відповідні міжнародним стандартам. В основному організація констатує відсутність справедливої передвиборчої атмосфери (обмеження доступу кандидатів до медіа), втручання у процес виборів у день голосування[787]. Венеціанська комісія неодноразово рекомендувала Азербайджану внести корективи до виборчого законодавства, але досягнутий за роки переговорів прогрес оцінено як незначний.

«Формально Азербайджан декларує готовність до боротьби з різними формами корупції: ратифікував низку конвенцій (наприклад, Конвенцію ООН про боротьбу з корупцією), приєднався до Групи країн по боротьбі з корупцією Ради Європи (ГРЕКО) тощо»[788]. Але, «незважаючи на високий (з негативною конотацією) рейтинг Азербайджану в Індексі сприйняття корупції, кількість осіб, реально засуджених за корупційні дії за останні роки, незначна; судові переслідування по корупційних справах в основному велися щодо чиновників низького рангу»[789]. Водночас відзначимо, що за результатами 2017 року Transparency International підняв Азербайджан на одну сходинку в Індексі сприйняття корупції; це зумовлене насамперед усуненням частини проблем, які перешкоджали підприємництву та зумовлювали корупційні практики. Такі реформи вивели за результатами 2017 року Азербайджан із групи країн, найбільше уражених корупцією. Водночас наш аналіз засвідчує ендемічний характер корупції у цій країні, глибоке укорінення патронажних мереж, укорінену культуру безкарності за злочини тощо. Уряд постійно бореться із джерелами незалежної інформації та переслідує журналістів за критичні щодо влади публікації. Суди виносять політично мотивовані рішення у справах проти правозахисників і журналістів; судова система перетворилася на інструмент покарання інакодумців. На наявність згаданих тенденцій слушно вказує у своїх дослідженнях В. Попазогло[790].

Вірменія. «Попри дещо кращі позиції Вірменії в Індексі сприйняття корупції порівняно з Азербайджаном, а також певний підйом 2017 року в цьому Індексі, ситуація з корумпованістю політики в обох державах мало чим відрізняється – корупція є системною та становить загрозу національній безпеці та розвитку вірменської державності в цілому»[791]. На цьому наголосив і Ф. Фукуяма, який убачає одну з найбільших проблем Вірменії у державних інститутах, якості держави. Корупція та патронаж у Вірменії, на думку дослідника, становлять істотну небезпеку[792]. «Для цієї держави характерний дефіцит прозорості діяльності уряду; корупція існує на усіх рівнях влади;

обмежена незалежність судової влади; звужені можливості громадян щодо зміни влади»[793].

Вірменський політолог, директор Інституту Кавказу О. Іскандарян привертає увагу до ситуації, характерної для Вірменії: «В умовах крайньої мізерності природних ресурсів неминуче формується коаліція представників торгового та виробничого капіталів, регіональних князьків і держслужбовців»[794]; «фактично на політичному полі діють не партії, а елітні групи, в першу чергу бізнес-групи, і законодавчі збори поступово стають полем для представництва економічних інтересів»[795]. Аналітик Р. Гірагосян вважає саме корупцію головною перепорою для реформ і розвитку Вірменії[796]. Також він звертає увагу на «відсутність вільних і справедливих виборів як механізму мирних перетворень у Вірменії»[797].

У країні «діє Рада з боротьби з корупцією (це вже шоста антикорупційна структура в історії незалежної республіки) та Коаліція по боротьбі з корупцією. Персональний склад Ради при її створенні викликав великий резонанс, позаяк, на думку громадськості, окремі члени Ради самі далекі від «чистоти рук», тому така антикорупційна боротьба видається штучною»[798]. Критики, особливо вірменська блогосфера, навіть назвали новоутворену Раду «комітетом із розширення корупції».

«Візуально боротьба з корупцією найбільш помітна за останні два роки у вірменській армії. Після воєнних дій у квітні 2016 року (так звана «чотириденна війна») розпочалася кампанія, яка показала розтрата державних коштів, виділених на безпеку держави. До цього часу корупція не сприймалася власне як загроза національній безпеці Вірменії, а як ледь не частина звичаєвого права»[799]. Останню тезу розвиває вірменський етнограф А. Тадевосян: причиною поширення корупції у Вірменії є менталітет; більшість залучених у корупційні ланцюжки не сприймають свої дії як злочинні, громадяни не виявляють готовності повідомляти про корупційні дії, якщо стають дотичними до них; корупційні схеми сприймаються як найпростіший шлях до вирішення будь-яких питань[800].

На відміну від Азербайджану, у Вірменії запроваджена процедура декларування майна на доходи державних службовців[801]. Щороку заповнюється велика кількість таких декларацій, які не стають (вочевидь, в силу їх «ідеальності») предметом уваги компетентних органів, адже все майно записано на родичів, третіх осіб[802]. Це дає привід «чорним жартам» у блогосфері щодо організації віртуальних зборів пожертв для матеріальної підтримки політиків[803]. Тому сам

факт запровадження чи відсутності процедури декларування майна та доходів не є показником антикорупційного прогресу.

2 квітня 2017 року в країні пройшли парламентські вибори. Вони викликали в контексті політичної корупції багато питань. ОБСЄ розкритикувала їх прозорість, заявивши про випадки підкупу голосів і втручання (купівля голосів, тиск на державних службовців і співробітників приватних компаній, тиск на виборців)[804]. Під час моніторингу цих виборів Антикорупційний центр Transparency International зафіксував випадки незвичних розподілів виборців за місцями проживання, коли дуже багато адрес візуалізувалися як велелюдні помешкання, де проживали по 10–15 виборців[805]. Водночас «при проведенні цих виборів були запроваджені нові процедури, які мали антикорупційну мету, наприклад, уперше застосовано сканери для зняття відбитків пальців виборців, які прийшли на дільниці. Мотивація нововведення – запобігання корупційній практиці повторного голосування»[806]. Втім цей досвід був не надто вдалим через часту відмову техніки, яка не могла розпізнати виборця за його відбитками. Так, не було ідентифіковано навіть экс-президентів Вірменії С. Саргсяна, Л. Тер-Петросяна та ін. «Правозахисники висловили підозри, що проблема зі сканерами могла бути частиною використаного на цих виборах адміністративного ресурсу»[807].

«Серед антикорупційних новацій, внесених до Виборчого кодексу в 2016 році напередодні парламентських виборів-2017, були: оперативне оприлюднення на сайті Центрвиборчкому (<http://www.elections.am/>) списків усіх, хто проголосував; постійне відеофільмування на дільницях із онлайн-трансляцією; запровадження кримінального покарання від 2 до 5 років ув'язнення за голосування за іншого виборця тощо»[808]. Попри значну кількість новацій Антикорупційний центр Transparency International представив факти зловживання адміністративним ресурсом, підкупу виборців та інші порушення на цих виборах. Констатовано, що це відбувається через слабкість партійної системи, квалітет (організаційну та фінансову) опозиції[809].

«Окремим питанням у площині політичної корупції є фінансування політичних партій. Вірменське законодавство передбачає надання державного фінансування політичним партіям. Його отримують лише ті партії, які набрали на останніх парламентських виборах не менше 3 % голосів виборців»[810].

«Ще у 2006 році Венеціанська комісія прийняла висновок про заборону на фінансові внески політичним партіям з іноземних джерел. Законодавство Вірменії узгоджено з міжнародними стандартами,

забороняючи партійне спонсорство іноземців. Водночас згадаємо великі розміри вірменської діаспори, яка майже втричі перевищує кількість вірмен, які проживають на батьківщині. На перший погляд, представники діаспори як іноземці вилучені з політичного процесу. Але конституційні поправки 2005 року дозволили подвійне громадянство. Особи з подвійним громадянством мають низку політичних прав, можуть бути рівноправними членами партії, матеріально підтримувати її. Така практика є нечастою в світі»[811].

«Необхідною умовою забезпечення прозорості є вимога до партій оприлюднювати свою фінансову звітність, включно з інформацією про банківські займи, договори з фондами, об'єднаннями, пов'язаними з ними. Наразі у Виборчому кодексі містяться норми про звітування перед Контрольно-ревізійною службою на 10-й, 20-й дні після початку виборчої кампанії та за 3 дні до офіційного оголошення результатів виборів. Але видається, що цього механізму недостатньо: потрібен належний і незалежний контроль за фінансуванням передвиборчих кампаній, за фінансуванням партій силами незалежного органу, який здійснював би нагляд за такими фінансами, проводив розслідування і вирішував питання санкцій»[812]. На останньому акцентовано в Стамбульському плані дій із боротьби з корупцією (третій раунд моніторингу)[813].

«Боротьба з політичною та іншими формами корупції у Вірменії проявляється у форматі законодавчих змін, інколи – гучних арештів (зазвичай у нижчих ешелонах влади), але у керівництва держави відсутня головна компонента антикорупційного успіху – політична воля, а також не здійснюється системна профілактика корупції, формування культури нетолерування корупційним діям. На часі створення незалежного антикорупційного органу, який виконуватиме слідчу, освітню, превентивну функції. Обговорення створення такого органу ведеться у Вірменії не один рік»[814]. У цілому населення не задоволене антикорупційною політикою влади: за результатами останнього з проведених Transparency International опитування (наприкінці 2016 р.), 65 % респондентів вказали це[815].

Проблема корумпованості Вірменії полягає не у відсутності нормативно-правового підґрунтя для антикорупційної протидії, а в тому, що прийняті відповідно до міжнародних рекомендацій закони не виконуються. Це засвідчує відсутність політичної волі еліти та навіть наявність у неї певної зацікавленості у збереженні корупційних механізмів.

Певні позитивні антикорупційні зміни, на перший погляд, могли б

бути зумовлені переходом у 2017 році країни до парламентської форми правління (збільшення повноважень уряду, обрання глави держави парламентом). Проте аналіз політичної ситуації уможливило припущення, що конституційна реформа була спланована правлячою верхівкою задля подальшого збереження своєї влади, коли основні важелі управління державою передаються прем'єр-міністрові, яким мав стати колишній президент С. Саргсян. Цьому сценарію запобігли масові акції протесту в квітні 2018 року, ініційовані опозиційною фракцією парламенту «Елк», партіями «Громадянський договір», «Царукян», «Вірменський національний конгрес» та ін. Акції протесту практично від початку втратили мирний характер: застосування шумових гранат, сльозогінного газу, водомету, затримання протестувальників, і зокрема опозиційно налаштованих депутатів парламенту. Спроби силового придушення протестів свідчать про намір чинної на момент протестів влади впроваджувати неоавторитаризм, порушувати ті зобов'язання, які було взято після ратифікації лише за кілька днів до початку протестів Угоди про всеосяжне та розширене партнерство з ЄС. Незважаючи на початок протестів, правляча Республіканська партія Вірменії висунула на пост прем'єр-міністра С. Саргсяна, і 17 квітня його обрано прем'єр-міністром.

Револьюційні події у Вірменії навесні 2018 року можна розглядати як «кольорову» революцію, спробу пробудження громадянського суспільства в цій країні. Це перший серйозний політичний підйом від 2008 року, коли масові протести після президентських виборів призвели до загибелі протестувальників, після чого опозиція згорнула свої ініціативи. Акції протесту активно підтримує вірменська молодь, військові, представники великого бізнесу та ін. Лише через 10 днів протестів С. Саргсян подав у відставку. Втім це не зупинило протести: озвучено вимоги проведення позачергових парламентських виборів, усунення «партії влади», недопущення приходу на посаду прем'єр-міністра чергового представника правлячої Республіканської партії Вірменії.

Безумовно, масові акції громадянського протесту – це форма опору корупційному захопленню держави з боку «партії влади». На момент підготовки цієї книги до друку акції протесту тривали, постійно розширюючи кількість учасників і перелік вимог. Ці протести можна розглядати як істотний поступ уперед, зважаючи, що у Вірменії досі розташовані військові бази Росії, російські монополії володіють енергетикою та низкою галузей економіки, громадянське суспільство залишається слабким, політичні партії доволі формальні тощо.

Отже, як показало наше дослідження, політична корупція залишається проблемою і Азербайджану, і Вірменії. «Вона здійснюється з метою монополізації влади у цих державах шляхом: усунення політичних опонентів; імітації реального поділу влади; прийняття законів для легалізації владних зловживань; використання адміністративного ресурсу; фаворитизму; вибіркового правосуддя; тиску на громадянське суспільство тощо»[816].

«Політична корупція в Азербайджані та Вірменії широко сприймається як ендемічне і глибоко інституціалізоване явище, котре проникло в усі сфери суспільно-політичного життя за допомогою вкоріненої мережі політичного патронажу, тісно пов'язаної з політичною елітою»[817]. Для більшості населення обох держав характерне більшою (для Азербайджану) чи меншою (для Вірменії) мірою збереження патріархального типу політичної культури[818]. «Вони не настільки модернізувалися, щоб проігнорувати в ім'я демократичних цінностей кланові зв'язки. Викривальні матеріали антикорупційних організацій, представників медіа зазвичай завершуються максимум усуненням із посади високопосадовця-корупціонера, але не притягненням його до відповідальності»[819]. Можна констатувати збереження в населення культури корупційної толерації та водночас відсутність політичної волі до протидії корупційним практикам у керівництва цих держав. Громадянське суспільство в обох державах є несформованим і слабким (особливо в Азербайджані). У цьому вбачаємо головні причини відсутності прогресу обох держав у боротьбі з корупцією загалом і політичною корупцією зокрема.

Водночас вірменський громадянський рух протесту навесні 2018 року потенційно може сприяти (у разі демократичного сценарію розвитку подій) подальшому антикорупційному очищенню країни, її загальній демократизації. Це буде кроком до поглиблення відмінностей між Вірменією та Азербайджаном в контексті оцінки увиразненості політичної корупції у цих державах Південного Кавказу.

4.5. Інституціоналізація політичної корупції як характеристика політичного ландшафту Російської Федерації

Як бачимо з аналізу в попередніх підрозділах, для більшості держав пострадянського простору політична корупція перетворилася на чинник, який стримує демократичний поступ, перешкоджає транзиту цінностей правової держави. Російська Федерація є однією з держав, уражених системною корупцією. «Її досягнення у протидії політичній корупції малопомітні; антикорупційні механізми у політиці наразі мають радше декларативний характер, а тому антидосвід цієї держави не може

вивчатися під кутом зору можливої апробації на українському ґрунті. Втім у частині порівняльних політологічних розвідок видається важливим аналіз особливостей російського варіанту політичної корупції та механізму протидії їй»[820].

Політична корупція у Російській Федерації – малодосліджений об'єкт вивчення української політичної науки. Нашим завданням постає вивчення особливостей проявів російської політичної корупції як неформального інституту політики, з'ясування основних перешкод, які стримують прогрес у протидії корупційним практикам у царині електорального процесу, партійного фінансування, лобіювання тощо.

«Корупція стала основним механізмом функціонування російської влади; це автоматично відкидає другий варіант владного механізму – конкуренцію»[821]. За оцінками Transparency International, Росія в зоні максимального корупційного ризику. Коливання позицій Росії в Індексі сприйняття корупції за останні шість років незначні, прогресивна динаміка відсутня: 2012 рік – 28, 2013 – 28, 2014 – 27, 2015 – 29, 2016 – 29, 2017 рік – 29 балів. Але якщо вказані бали у 2016 році позиціонували Росію на 134-у місці, то у 2017 – на 141-у місці в світі. Такий високий рівень корупції, на нашу думку, найперше є свідченням нерозвиненості російського громадянського суспільства як сектора контролю над зловживаннями держави. Основними сферами політичної корупції Росії є вибори до законодавчих і представницьких органів влади усіх рівнів, діяльність партій, лобізм.

Російські дослідники вельми критичні в оцінках політичної корупції у своїй державі. Д. Зарандія називає політичну корупцію «тіньовою владою Росії»[822]. Є. Корнілов констатує, що «корупція в Росії набула небачених розмірів»; країна «підійшла до межі, за якою втрачається керованість державними інститутами та починається їх руйнація, пришвидшеними темпами деградують економіка, соціальна сфера, а сама держава поступово перетворюється на недієздатне утворення, квазідержаву, котра не має стійких перспектив розвитку»[823].

Такі реалістичні оцінки характеризують Російську Федерацію як типову недемократичну державу, яка лише декларує демократичні цінності. Погоджуємося з Ю. Нісневичем, який, визначаючи тип політичного режиму Російської Федерації, називає його «неоавторитарним», різновидом «корпоративного персоніфікованого» (В. Путін та його політичний наступник у 2008–2012 роках Д. Медведєв) [824]. Практично для усіх неоавторитарних держав (винятком, як ми уже зауважували, насамперед є Сінгапур) характерний високий рівень політичної корупції та наявність тієї чи іншої моделі неоавторитарного

режиму – це узалежнені характеристики.

В умовах сучасної Росії політична корупція не лише дуже поширена, а й є однією з форм своєрідної інтеграції політичного простору, пов'язуючи бізнес із політиками, опозиціонерів – з урядовцями і т. ін. Відбулася інституціоналізація політичної корупції; це явище набуло системного характеру[825]. Фактично політична корупція в Росії постає як «негативний ефект неформальної інституціоналізації»[826]. Д. Зарандія підкреслює, що «у сьогоdnшній Росії є суперечність у владі офіційних і тіньових інститутів, а також різноманітні міжінституціональні дихотомії. Органи державної влади формуються не лише законодавчо, формально, а й неформально, закрито. При цьому клієнтистські відносини пронизують обидві ці форми, тіньові структури виступають нерідко як провідні, такі, що визначають політичний вплив на усі структури політики, економіки тощо»[827]. «Тіньові відносини проникають у легальну сферу політики, зростає вплив непрозорих процесів на державний менеджмент і весь політичний дизайн країни»[828].

На думку Е. Ідрісова[829], політична корупція в Російській Федерації охоплює непотизм і різні форми, способи привласнення суспільних і державних благ для особистого чи колективного використання. Політична корупція проявляється у зловживаннях ресурсами влади з боку політиків, які спричиняють цим шкоду інтересам суспільства та держави (відбувається своєрідна «приватизація влади»[830]). Інтереси політиків у недемократичній державі більшою чи меншою мірою йдуть всупереч інтересам виборців. Відповідно у них є велика спокуса використати управлінські ресурси у своїх персональних або корпоративних (партійних) інтересах. Прикладом може бути «непрозорий позаконкурсний механізм кадрових призначень на високі державні посади за принципом непотизму, лояльності чи особистої відданості тощо. Головним чинником успішної або невдалої кар'єри російського чиновника виступають саме особисті зв'язки, які базуються на відданості та покровительстві»[831]. Відповідно вони сприймаються російським істеблішментом за норму.

Абсолютно слушним є висновок російського політолога В. Римського про злиття органів влади та власності (ми б підкоригували – великого капіталу) як причини політичної корупції[832]. Дослідник підкреслює, що патримоніалізм російської системи державного управління є істотною перешкодою формування правового політичного режиму[833]. Патримоніалізм сучасної російської держави сприяє невіддільності влади від власності[834].

«Політична корупція в Російській Федерації має низку характеристик: 1) фактичне спотворення механізму виборчого процесу шляхом фальсифікації результатів виборів, яке має за мету утримання (узурпацію) влади та незмінність політичної системи держави; 2) утворення та розвиток особливих фінансово-політичних груп, які концентрують великі ресурси й усередині яких у вузькому колі приймаються стратегічні державні рішення без винесення на ширше обговорення; 3) відсутність реальної політичної конкуренції; 4) формування органів виконавчої влади не за професійною ознакою, а за особистою відданістю керівництву; 5) державна підтримка (фінансова, інформаційна та ін.) лише однієї політичної сили («партії влади») тощо. Чи не найнебезпечнішим у російській політичній корупції є те, що вона уразила судову та правоохоронну системи»[835].

Недосконалість партійної та політичної систем Росії, відсутність повноцінних партій, які реально б виражали інтереси певних соціальних груп, зумовили те, що російські партії почали розвиватися у двох напрямках: або представляють інтереси виконавчої вертикалі, або перетворюються на бізнес-проекти із залученням фінансів шляхом отримання підтримки від влади в обмін на голоси при розгляді певного законопроекту.

Серйозною проблемою в царині політичної корупції в Росії залишається нецивілізований лобізм. Звичайно, відкритий шантаж і погрози застосовуються нечасто, але практикується низка форматів взаємного обміну за лобістські послуги (матеріальні та нематеріальні блага): фінансова винагорода, обіцянка голосів на виборах, організація зустрічей із виборцями, підтримка ініціатив політика тощо. Корупційна компонента російського політичного процесу стала виражатися у лобіюванні одних законопроектів і гальмуванні інших в інтересах певних фінансово-промислових груп, які фінансують партії, економічно стимулюють діяльність депутатів, спроможних вплинути на рішення нормотворчих органів.

«Численні антикорупційні норми російського законодавства мають популістський, декларативний характер і не створюють ефективних механізмів політичної підзвітності»[836]. Наприклад, такою є російська система декларування доходів, яка є формальною процедурою, а не інструментом антикорупційної протидії[837]. «Адже відсутня перевірка на індикатори корупції, наприклад, відповідність доходів і витрат підзвітного; не усі суб'єкти громадського контролю (наприклад, громадяни, ЗМІ, НДО) можуть подавати запити для проведення перевірки декларації. Водночас потреба упорядкування цього механізму

очевидна, адже великою проблемою залишається володіння представниками російського істеблішменту значними об'єктами власності. Ці об'єкти є предметом уваги Фонду боротьби з корупцією О. Навального. Але проблемою таких розслідувань є те, що справжнього власника активів практично неможливо простежити. Одне із найрезонансніших розслідувань 2017 року стосується прем'єр-міністра Д. Мєдведева (<https://dimon.navalny.com/#intro>); влада відкинула обвинувачення, звинувативши О. Навального у початку агресивної електоральної президентської кампанії-2018 (опозиціонер позбавлений 08.02.2017 р. пасивного виборчого права у зв'язку із судимістю)»[838].

Виразно проявляється в Росії такий різновид політичної корупції, як електоральна. Схоже, що вибори організовуються не для ротації, а для «узурпації влади правлячою елітою та концентрації теперішнього політичного курсу»[839]. Російський політолог Ю. Нісневич вказує на типові прояви цього виду корупції: «[...] створення переваг представникам керівних політичних сил і груп, придушення політичних конкурентів, спотворення вільного волевиявлення громадян шляхом протиправного використання у виборчому процесі державних структур, їх посадовців і ресурсів»[840]. Ще за результатами російських парламентських і президентських виборів 2003–2004 років відбулася своєрідна приватизація влади управлінською номенклатурою. Це уможливило перехід до наступного етапу формування владної вертикалі, коли номенклатурно-олігархічні клани здійснили корупційне «захоплення влади». У наступному виборчому циклі 2007–2008 років партія «Єдина Росія» та кандидат на посаду глави держави від правлячої номенклатури завдяки корупційним діям повністю придушили конкуренцію та «перетворили парламентські та президентські вибори в адміністративно керовані заходи з плебісцитарної легітимації правлячого політичного режиму»[841].

Для російського електорального процесу характерні порушення процесуального порядку, купівля голосів виборців, незаконне фінансування виборчих кампаній, інформаційне забезпечення виборів організаціями та ЗМІ з певною мотивацією; підкуп осіб, покликаних забезпечувати відкритість і гласність виборчого процесу тощо. Зрештою, є ціна за місце в списку тієї чи іншої політичної партії.

Типовими проявами електоральної корупції у Росії є: 1) обмеження або відмова у реєстрації кандидатів із мотивів «недійсних» зібраних підписів, невірно заповнених підписних листів тощо. Спектр таких заходів доходить аж до заборони політичної партії в інтересах правлячого режиму. Наприклад, у 2007 році позбавили реєстрації

Республіканську партію Росії; у 2011 році Європейський суд з прав людини визнав це рішення незаконним, після чого російська влада була вимушена повернути (2012) партії державну реєстрацію; 2) зняття виборчими комісіями з виборів опозиційних кандидатів, наприклад, за звинуваченнями в порушенні правил передвиборчої агітації; 3) блокування критично налаштованих до влади медіа, що призводить до нерівних умов кандидатів у використанні можливостей для агітації. Посягання на незалежність медіа може здійснюватися у форматах зміни власника, заміни головного редактора, накладення різноманітних штрафів тощо; 4) підкуп голосів виборців, у тому числі коштом державного бюджету, шантаж певних груп виборців, організація за винагороду виборчих «каруселей», надання послуг чи реалізація товарів за заниженими цінами; 5) залякування, переслідування, перешкоджання діяльності, арешти політичних опонентів, порушення кримінальних справ щодо неугодних кандидатів; 6) незаконне фінансування виборчих кампаній тощо.

Проявом політичної корупції є те, що «Єдина Росія» як «партія влади» отримує значно вищу, аніж інші фінансовані державою партії*, опосередковану та пряму державну підтримку. Це не передбачено законодавством про політичні партії, підриває довіру до партійної та електоральної систем. «Змінити ситуацію може міцний союз опозиційних партій і громадянського суспільства, які публічною антикорупційною активністю можуть якщо не зупинити, то принаймні знизити рівень зловживань високопосадовців, які створюють преференції для однієї партії»[842].

Експерти Transparency International–Росія у своїх звітах[843] доводять наявність прихованого державного фінансування політичної партії «Єдина Росія» через надання великих державних контрактів компаніям – донорам партії в обмін на подальшу підтримку партії та її кандидатів. Серед таких донорів концерн «Монарх», «Томська домобудівна компанія», «ЕкоЛайн» та інші, які спонсорували «Єдину Росію» у розмірі від 10 млн руб. кожна. Це свідчить про те, що у Росії фактично склалася партійна монополія на отримання підтримки донорів, які працюють із державними замовленнями як на регіональному, так і на федеральному рівнях. Отримання державних контрактів великими донорами «Єдиної Росії» може напряду пов'язуватися з їх готовністю фінансово підтримувати «партію влади» та її кандидатів. Ці великі провладні донори зазвичай отримують додаткові преференції корупційного характеру – вони стають фактично монополістами на ринку державних послуг у своїх галузях. Окрім цього, очільники компаній-спонсорів зазвичай є депутатами різних рівнів, працюють у

комітетах і комісіях, які здійснюють безпосередній вплив на «правила гри» у царині своїх бізнес-інтересів. Вони використовують своє становище для прийняття норм, котрі впливатимуть на дохідність компаній, якими вони управляють. А норми про конфлікт інтересів у Росії настільки розмиті, що не дозволяють чітко виявити наявність конфлікту інтересів у таких депутатів-підприємців.

У ході останніх виборів (2016) до Державної Думи Російської Федерації було зафіксовано (некомерційною організацією «Голос», Transparency International–Росія та ін.) багато зловживань корупційного характеру[844]. «Оприлюднювана в обов’язковому порядку інформація не була достатньою, щоб виявити, хто ж підтримує певного кандидата, партію (на цьому виді виборів застосовується змішана виборча система): вона доносилася регіональними, окружними виборчими комісіями несвоєчасно, фрагментарно або взагалі є закритою для громадян. Нижній поріг, від якого суб’єкти виборчого процесу зобов’язані декларувати пожертви, – 200 тис. руб. (він був підвищений від 25 тис. руб., що є відходом від політики прозорості)»[845].

«Головною проблемою в забезпеченні прозорості пожертв є використання некомерційних організацій для фінансування кандидатів, адже НДО не розкривають своїх донорів перед громадськістю, тому походження фінансових ресурсів залишається утаємниченим. Єдиним видом НДО, які не можуть фінансово долучатися до виборчого процесу, є благодійні організації-«іноземні агенти». Для прикладу: одним із потужних донорів кандидатів від «Єдиної Росії» є некомерційна організація «Фонд майбутніх поколінь», різноманітні регіональні фонди (наприклад, Башкортостанський фонд регіонального співробітництва та розвитку, Краснодарський фонд регіонального співробітництва, Санкт-Петербурзький фонд розвитку та ін.). Підтримка НДО зафіксована не лише щодо «Єдиної Росії», а й інших партій («Справедлива Росія», «Яблуко», «Партія Росту» та ін.), але «партія влади» та її кандидати-мажоритарники лідирують у розмірах фінансової підтримки»[846].

Саме тому Російській Федерації, якщо вона претендує на сприйняття в світі своєї політики як транспарентної, необхідно законодавчо унормувати обов’язок суб’єктів виборчого процесу розкривати інформацію від усіх спонсорів, які внесли пожертви від 25 тис. руб. Фінансові документи усіх кандидатів мають оприлюднюватися відповідно до єдиної форми представлення, що допомогло б уникати інформаційних прогалин. Некомерційні організації, які спонсують партії, мають у такому випадку звітувати перед суспільством про власних донорів.

Звернемо увагу, що іноземцям заборонено фінансувати виборчі кампанії у Росії. Раніше таких випадків попри заборону було чимало. На виборах-2016 їх кількість зменшилася, але Transparency International–Росія зафіксувала випадки[847], коли партію «Єдина Росія» спонсорували структури, власниками яких є офшорні компанії (найчастіше кіпрські). Дуже часто неможливо встановити, хто ж насправді пожертвував кошти.

Схоже, що електоральна корупція у Росії вступила в таку фазу, що навіть застосовувати політичні технології (наприклад, організувати передвиборчу агітацію тощо) неможливо, перебуваючи поза корупційними схемами[848]; політичні технології та корупційні схеми стають невіддільними. «Системне спотворення конкуренції у політичному просторі Росії зумовило порушення стандартів чесних, демократичних виборів»[849].

Використання адміністративного ресурсу, включно із залученням бюджетних коштів в інтересах конкретних політичних сил, є чи не головною корупційною проблемою виборчої системи Росії. Порушуючи норми законодавства, посадовці, цілі державні інститути підтримують політичні партії та кандидатів. Як зауважено у дослідженні Transparency International–Росія, «державні органи й органи місцевого самоврядування закуповують послуги політтехнологів, які потім проводять закриті соціологічні опитування, розробляють стратегію і тактику інформаційних кампаній, контент для їх наповнення, організовують публічні слухання, працюють із лідерами громадської думки, протестними групами тощо. Усі це здійснюється коштом платників податків без будь-якого звіту перед ними»[850]. «Фактично органи влади та органи місцевого самоврядування на постійній основі надають не передбачену законом опосередковану матеріальну підтримку конкретним політичним партіям і кандидатам»[851].

Відповідно до ст. 34 Федерального закону Російської Федерації «Про політичні партії» (2001) контроль за фінансуванням політичних партій покладається на систему виборчих комісій. Але останні належно не виконують цю функцію, адже не наділені відповідними компетенціями та повноваженнями для цього. Виявлення тіньового фінансування потребує не лише знання законодавства про вибори, а насамперед постійного аудиту державних витрат, діяльності високопосадовців, моніторингу фінансових потоків, у тому числі тіньових.

«Для ефективної боротьби з адміністративним ресурсом і тіньовим фінансуванням (у тому числі державним) необхідна політична воля, а також наявність сильного суспільного запиту, який зобов'язав би владу

узгоджувати свої дії з нормами законодавства. Наразі можна спостерігати відсутність як першої, так і другої складових антикорупційного процесу. Група Ради Європи проти корупції (ГРЕКО) в 2012 і 2016 роках оприлюднювала звіти щодо Росії, де висловлювала рекомендації в частині криміналізації корупції та забезпечення прозорості фінансування політичних партій»[852]. У звіті ГРЕКО за 2016 рік констатовано, що Росія вживає недостатньо заходів для того, щоб забезпечувати прозоре фінансування політичних партій, не зміцнюється незалежність виборчих комісій[853].

Російській владі необхідно приділяти реальну, а не популістськи декларовану увагу до запобігання адміністративному ресурсу та тіньовому бюджетному фінансуванню. Вочевидь для цього потрібен щонайменше перегляд функцій і повноважень виборчих комісій, відділення функцій організації виборів від функцій фінансового контролю. Видається, що функції фінансового контролю взагалі доречно передати окремим органам фінансового аудиту, позаяк накопичений успішний зарубіжний досвід організації такої моделі фінансового контролю.

«Одним із небагатьох масштабних громадських проектів, спрямованих на протидію різним видам російської корупції, є краудфандинговий проект «РосПил» (<http://rospil.info/>) опозиціонера О. Навального. Стартувавши з моніторингу зловживань у сфері державних закупівель, він охопив низку компаній»[854]. Антикорупційна кампанія #20 (<https://20.navalny.com/>) передбачає вимогу ратифікації ст. 20 Конвенції

ООН проти корупції (2003)*, яка передбачає запровадження покарання за незаконне збагачення: чиновник притягається до кримінальної відповідальності, якщо вартість його активів невиправдано перевищує його офіційні доходи. Фонд вважає, що тільки громадським тиском можна змусити владу прийняти незручні для неї контролюючі норми: збирати підписи, пікетувати, публікувати результати розслідувань, публічно ставити питання[855].

Наповнення сайту «Чорний блокнот» (<http://blackbook.wiki/>). До «блокнота» станом на квітень 2018 року було внесено 558 осіб, які з політичних мотивів приймають антизаконні рішення (судді, прокурори, члени виборчих комісій та ін.) з описом конкретних епізодів.

Аналіз муніципальних кланів на прикладі Санкт-Петербурга (<https://petrograd.fbк.info/>); продемонстровано, що муніципальна влада є тісно сплетеним родинними, дружніми, комерційними зв'язками корупційним вузлом.

Також серед недержавних антикорупційних ініціатив відзначимо проект «Декларатор» (<http://declarator.org/>), який здійснюється зусиллями Transparency International–Росія. Станом на березень 2018 року опрацьовано понад 43 тис. декларацій публічних посадовців. Причинами організації такого проекту є те, що часто декларації, оприлюднювані на відповідних відомчих сайтах, швидко «зникають», відсутній єдиний формат для публікації декларацій, що ускладнює роботу з ними. Цим створюється простий інструмент для медіа та громадських активістів, які контролюють співвідношення доходів і витрат підзвітних осіб.

«Зауважимо, що у Росії будь-які антикорупційні розслідування агресивно сприймаються державою, в той час як у демократичних державах антикорупційні інституції є партнерами влади у розбудові правової державності. Найбільш резонансними є переслідування О. Навального. Також особливу позицію держава зайняла щодо Transparency International–Росія: прокуратура зобов'язала організацію зареєструватися у статусі «іноземного агента» (у 2015 році організація включена до такого реєстру, і всі судові апеляції, аби змінити свій статус, були програні). Організація розглядає це рівнозначним підозрі її у шпигунстві, у той час як свою місію вбачає у боротьбі з корупцією з використанням неполітичних, непартійних інструментів»[856].

Загалом Росія є прикладом деформованої держави, в якій конкуренцію успішно витіснила корупція. Остання є двигуном усіх політичних, економічних та інших процесів. Влада є «захопленою», її ротація практично не відбувається, «правлячі політико-економічні угруповання повністю приватизують публічну владу, використовують її владно-примусові повноваження й адміністративні ресурси для досягнення своїх корисливих цілей»[857]. Прагнення зберегтися при владі за будь-яку ціну неминує зумовлює придушення політичної конкуренції та її заміщення політичною корупцією. Метою приходу до влади ставляться не найвищі громадянські цінності, а намір використати потенціал країни у власних інтересах та свого оточення.

«В умовах збереження традиційних духовних цінностей і преференцій навіть мінімізація обсягів політичної корупції не видається можливою: домінує правовий нігілізм. Корупція стала системотворчим чинником російської політичної системи. Вона інфікувала та zdeформувала усі гілки російської влади, принципово змінюючи зміст і характер діяльності усіх суб'єктів політики»[858]. Масштаби, специфіка та динаміка політичної корупції у Росії є наслідком низки проблем у розвитку цієї держави (політичних, економічних, соціокультурних та ін.). Корупційні відносини у політиці за останні роки не скорочуються, а

поглиблюються, набувають нових форм, які стримують розвиток держави, є викликом національній безпеці, репутаційною загрозою.

Чи не найважливіша причина політичної корупції у Російській Федерації вбачається у низькому рівні участі громадян у контролі за державою. Реальні можливості громадян впливати на ще слабкі інститути (партії, групи інтересів, групи тиску), а також бажання набутися ці можливості не є цінністю політичної культури росіян. Тому можна говорити про ще несформовані механізми впливу громадянського суспільства на державу та констатувати наявність в останній як системної корупції, так і відсутність послідовної боротьби з нею. Попри постійні антикорупційні нововведення рівень зловживань у політиці залишається аномально високим. Численні правові норми, покликані обмежити політичну корупцію, мають декларативний характер і не створюють ефективних механізмів політичної підзвітності.

* * *

Підсумовуючи аналіз політико-правових механізмів протидії політичній корупції у пострадянських країнах, зауважимо: сформувалися різні моделі розвитку, обрані цими державами. Такими ж різними є їх сприйняття політичної корупції, готовність до антикорупційної протидії, а також сконструйовані антикорупційні стратегії.

1. Держави Балтії за роки підготовки до євроінтеграції та членства в ЄС досягнули значного поступу в зменшенні політичної корупції. Естонія є найменш корумпованою на пострадянському просторі. Її модель протидії корупції ґрунтується на жорстких реформах суду та державної служби, проведених ще у 1992–1995 роках. Електоральна корупція мінімізується голосуванням через Інтернет (з 2005 р.). Бюрократичну корупцію було подолано завдяки моделі е-держави (програма «Електронна держава» діє з 2000 р.). Правопорушення у сфері фінансування політичних партій криміналізовано. Залишається актуальним прийняття кодексу поведінки депутатів Рійгікогу (парламенту).

Щодо Латвії, то після проголошення незалежності відбувалося олігархічне «захоплення держави», яке гальмувало потенційне членство в ЄС та НАТО. Сьогодні Латвія має добре розвинену юридичну та інституційну базу для регулювання фінансування політичних партій і виборчих кампаній.

Литва мінімізувала політичну корупцію завдяки: забороні фінансування партій юридичними особами; прийняттю закону про лобізм; ухваленню кодексів поведінки політиків (зі запровадженням

санкцій); мінімізації різних видів імунитетів.

2. Реформаторський досвід Грузії є яскравим прикладом того, як пострадянська патріархальна держава здатна на справжній цивілізаційний ривок. Водночас ставляться під сумнів успіхи країни саме у протидії політичній корупції. Корупцію було мінімізовано насамперед на рівні надання державних послуг, у сфері оподаткування, але це не може бути підставою проєкції такого результату на площину політичної корупції. Наприкінці 2017 року були внесені суттєві зміни до Конституції Грузії, які стосуються переважно системи стримувань та противаг, а також модернізації виборчої системи (від 2020 року). Але поки що складно дати оцінку, чи завершать ці конституційні нововведення інституційні реформи, необхідні для забезпечення стійкості результатів боротьби з корупцією в Грузії. Адже тривалий час високою була концентрація виконавчої влади за слабкої системи стримувань і противаг, що уможливлювало потенційні зловживання владою.

Як і у випадку з державами Балтії, в Грузії європейська інтеграція є важливою мотиваційною складовою протидії політичній корупції. Надання у 2017 році Грузії безвізового режиму з ЄС передбачало вдосконалення антикорупційного законодавства: діє система моніторингу майнових декларацій державних службовців, досягнуто певних результатів у питаннях законодавчої відкритості, але найважливіші зміни лежать у площині конституційних новацій 2017 року.

3. Азербайджан і Вірменія, попри декларування антикорупційних цінностей, зберігають корупційну компоненту своїх політик, а їх політичні режими невідповідні стандартам демократії. Для цих неоавторитарних держав характерне широке застосування адміністративного ресурсу, тісне переплетіння політичної корупції з економічною.

Політична корупція як в Азербайджані, так і у Вірменії спрямована на монополізацію влади шляхом: усунення політичних опонентів; імітації реального поділу влади; використання адміністративного ресурсу; фаворитизму; вибіркового правосуддя; тиску на громадянське суспільство та незалежні медіа тощо. Корупція загалом сприймається у цих державах як ендемічне та глибоко інституціоналізоване явище, яке проникло в усі сфери суспільно-політичного життя за допомогою укоріненої мережі політичного патронажу, тісно пов'язаної з політичною елітою. Населення у своїй більшості є носієм патріархальної політичної культури: воно не готове поступитися клановими зв'язками задля

просування демократичних цінностей. Викривальні матеріали щодо корупції політиків рідко підсумовуються обвинувальними вироками. Зберігається культура корупційної толерації, очільники держав не демонструють достатньої політичної волі в антикорупційній протидії. Громадянське суспільство в обох державах слабе (найперше через владні переслідування, особливо в Азербайджані).

Водночас результати антикорупційної протидії у політиці Вірменії очевидніші, що увиразнюється у вищих позиціях в антикорупційних рейтингах, новітніх реформах щодо прозорості електорального процесу тощо. Вірменський громадянський рух протесту навесні 2018 року потенційно може сприяти (у разі демократичного сценарію розвитку подій) подальшому антикорупційному очищенню країни, її загальній демократизації. Це буде кроком до поглиблення відмінностей між Вірменією та Азербайджаном в контексті оцінки увиразненості політичної корупції у цих державах Південного Кавказу.

4. Неоавторитарний характер політичних режимів держав Центральної Азії є визначальним для укорінення політичної корупції, фактичного корупційного захоплення влади. У державах Центральної Азії політична корупція має системний характер, глибоко проникає не лише у державний апарат, а й у правове, інституційне та культурне середовище. Розвиток цих держав обмежується владою, накопиченою авторитарними режимами, олігархами та кримінальними мережами.

У центральноазійському регіоні зберігаються сильні традиції та культурні зв'язки; навіть фінанси мають менше значення порівняно із дотриманням звичаїв. За таких умов політична корупція присутня у формі непотизму, кумівства. У державах регіону співіснують офіційні правові та інституційні структури із паралельною мережею родинно-кланових і феодально-клієнтистських зв'язків, які детермінують громадські та ділові стосунки.

У всіх державах Центральної Азії надто високий рівень корупції за персоналістського типу неоавторитаризму в Казахстані, Таджикистані, Туркменістані, Узбекистані, а також корпоративного типу режиму в Киргизстані (режим родових кланів). Розмах політичної корупції загрозливий для поступального розвитку держав регіону. Чинниками, які сприяють корупційним практикам, є: слабкість громадянського суспільства та наступ держави на його інституції; відсутність громадського контролю та підзвітності політиків; міцність кланових традицій; декларативне інсталювання елементів демократії, залежність ключових політичних рішень від глави держави тощо.

5. Політична корупція в Російській Федерації має системний характер.

Вона є чи не основним антимеханізмом функціонування російської влади, який унеможливив транспарентну конкуренцію в цій державі. Політична корупція в Росії увиразнена в непотизмі, різних способах привласнення суспільних і державних благ для особистісного чи колективного використання. Неопатримоніалізм російської системи державного управління став перешкодою формування правового політичного режиму.

Характеристиками політичної корупції в Росії є: фактичне спотворення механізму виборчого процесу (фальсифікації результатів) задля утримання (узурпації) влади та незмінності політичної системи держави; наявність особливих фінансово-політичних груп, усередині яких у вузькому колі приймаються стратегічні державні рішення без винесення на широке обговорення; відсутність реальної політичної конкуренції; формування органів виконавчої влади за критерієм особистої відданості керівництву; посилена державна підтримка однієї політичної сили («партії влади» «Єдина Росія»); нецивілізований лобізм та ін.

Запроваджене декларування доходів видається формальною процедурою, а не інструментом антикорупційної протидії, позаяк відсутня перевірка на індикатори корупції. Антикорупційні громадські ініціативи не схвалювані владою або переслідувані (Фонд О. Навального, організація «Голос», Transparency International–Росія та ін.).

Росія є прикладом деформованої держави, у якій корупція витіснила конкуренцію. Ротація влади майже не відбувається, правлячі політико-економічні угруповання повністю приватизували публічну владу, використовують її владно-примусові повноваження й адміністративні ресурси для досягнення своїх корисливих цілей. Це уможливилось не в останню чергу через низький рівень участі громадян у контролі над державою та невисокий рівень демократичної політико-правової культури росіян.

Розділ 5

Україна у вимірі політичної корупції

5.1. Політична корупція в Україні: основні прояви, методи протидії

В Україні термін «політична корупція» увійшов до політичного лексикону в 2006–2009 роках[859]. Політична корупція в Україні упродовж усіх років незалежності була більшою чи меншою мірою

атрибутом діяльності політичних акторів; вона охопила всі гілки та інститути державної влади, органи місцевого самоврядування. Таке протиправне явище, безумовно, є перепорою для демократичної еволюції нашої державності. «Політична корупція з девіантної поведінки поступово стала нормою стосунків у державних і політичних колах. У системі влади утворилися “ієрархічні корупційні піраміди” і “замкнені корупційні цикли”, до яких залучені представники різних владних інститутів. Живильним ґрунтом політичної корупції є діяльність найбільш потужних фінансово-промислових груп та структур тіньової економіки, які мають достатні ресурси для тіньового фінансування політики і такого ж впливу на владу»[860].

На найвищому державному рівні звинувачення в політичній корупції вперше висловлені у 2007 році главою держави В. Ющенком у зверненні до Верховної Ради України п'ятого скликання: «Те, що сталося в березні цього року, це та сама маніпуляція, тільки маніпуляція мандатами, за якими стоять голоси виборців. Міграція народних депутатів з однієї фракції до іншої, по суті, скасовує вибори частково в тій чи іншій умовно взятій території. І тому, якщо ми говоримо про витoki цього процесу, витoki політичної кризи в Україні, в основі її лежить парламентська криза, в основі лежать ті нелегітимні процеси, які стають нормою, певною традицією в українському парламенті. За цим стоїть не просто технічна міграція – за цим стоїть політична корупція. На політичній корупції вибудовувати демократичні перспективи нації неможливо. [...] Політична корупція стала проблемою для нації. Корупція, яка починається у стінах парламенту, політична, вона доходить до кожної селищної ради, до кожної людини, вона зачіпає ваші інтереси»[861].

Уже третє десятиліття незалежної України політики та державні діячі усіляко убезпечуються від політичної відповідальності. До Революції Гідності канали впливу громадян на владу були практично заблоковані. Система виборів до парламенту та більшості органів місцевого самоврядування не дозволяла виборцю впливати на їх персональний склад. Практично неможливо було реалізувати право громадян на організацію та проведення референдумів, так само, як і здійснити процедуру імпічменту глави держави чи притягнути народного депутата до кримінальної відповідальності. Уразливими до політичної корупції були суди та правоохоронні органи, які мали б, навпаки, виконувати завдання протидії політичній корупції. Значна кількість проблем збереглася досі та набула нових обрисів.

Масштабність політичної корупції в Україні неминуче зумовлює

пошук шляхів запобігання таким деструктивним практикам у політиці. Найперше йдеться про цілісний механізм як систему способів протидії проявам політичної корупції у таких сферах, як партійне фінансування, виборча кампанія, лобіювання тощо.

«Безумовним кроком України вперед є запровадження державного фінансування політичних партій і процедури контролю за їх фінансовими та іншими матеріальними активами (Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання і протидії політичній корупції», 2015)»[862]. Такий нормативно-правовий механізм покликаний нівелювати вплив олігархічних груп на формування партійних списків, коли залежність політичних партій від приватних інвесторів перетворювала ці партії, за слухним означенням С. Кустової[863], на «античні клієнти», які обслуговують інтереси спонсора. Так, право на державне фінансування мають партії, які на останніх парламентських виборах отримали не менше 2 %* голосів виборців від загальної кількості голосів виборців, поданих за всі виборчі списки кандидатів у народні депутати України у загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі (ст. 173 Закону України «Про політичні партії в Україні»). «Визначений в Україні розмір державного фінансування партій становить 0,02 % мінімальної заробітної плати, встановленої на 1 січня року, що передуює року виділення коштів державного бюджету, помноженого на загальну кількість виборців, які взяли участь у голосуванні у загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі на останніх чергових або позачергових парламентських виборах (ст. 172 Закону України «Про політичні партії в Україні»). Державна підтримка полягає й у праві політичних партій на відшкодування витрат на передвиборчу агітацію на парламентських виборах за умови подолання прохідного бар'єра (ст. 174 Закону України «Про політичні партії в Україні»). Контрольним механізмом є встановлення державного контролю Рахунковою палатою та Національним агентством з питань запобігання корупції за законністю та цільовим використанням партіями коштів державного бюджету»[864].

Одночасно із закріпленням державної підтримки унормовано й запровадження фінансової звітності партій. «Це уможливило доступ до інформації про фінансовий стан, матеріальні активи усіх (не лише парламентських) політичних партій, про їхніх основних спонсорів. Урегульовано питання відповідальності за порушення порядку надання або отримання внеску на підтримку політичної партії, державного фінансування статутної діяльності політичної партії, фінансової (матеріальної) підтримки для здійснення передвиборчої агітації або агітації з всеукраїнського або місцевого референдуму; унормовуються

питання подання фінансового звіту про надходження і використання коштів виборчого фонду, звіту партії про майно, доходи, витрати та зобов'язання фінансового характеру. Частиною такого механізму є визначення, зокрема, максимального розміру внеску на підтримку партії від громадянина України упродовж одного року»[865].

Складовою антикорупційного механізму також є вимога проведення аудиту: внутрішнього (для усіх партій) та зовнішнього (для учасників виборів і партій, які отримують державне фінансування). Для запобігання можливим зловживанням партія має право укласти договір на проведення аудиту з однією і тією ж аудиторською фірмою не більш як три роки поспіль. Передбачене щоквартальне оприлюднення звітів партією на своєму сайті на доповнення, звітування перед Національним агентством з питань запобігання корупції (звіт оприлюднюється також на сайті Агентства).

Отже, «з прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання і протидії політичній корупції» розпочалася реформа прозорості та підзвітності фінансів політичних партій. Але внесення таких змін охопило лише окремі корупційні прояви у політиці. Навіть у межах партій, яким приділено найбільше уваги, залишилося багато корупційних пасток»[866].

Таким чином, провідні українські партії, котрі здебільшого є проектами власників великого капіталу, з 2016 року змушені враховувати нові вимоги антикорупційного законодавства. Внутрішній спротив цьому був помітний уже при обговоренні можливих законодавчих змін: тоді чинилася протидія появі цього антикорупційного механізму – представниками чотирьох парламентських фракцій пропонувалися альтернативні законопроекти.

На жаль, більшість українців не знають про запровадження державного фінансування партій; вочевидь, проблема лежить у площині недостатньої інформаційної кампанії щодо нововведень. Обізнана ж частина громадськості засвідчує, що головна причина нестачі підтримки ідеї державного фінансування – недовіра до політичних партій. Основна маса українців переконані: діяльність вітчизняних політичних партій не відповідає демократичним стандартам, позаяк вони обстоюють не інтереси людей, а інтереси їхніх лідерів та фінансово-промислових груп. Як наслідок, домінує думка, що фінансуватися ці об'єднання громадян мають коштом членів і прихильників-спонсорів партій.

Перший звітний для партій рік (2016 р.) виявив тривожну тенденцію: «із 352 зареєстрованих партій понад 100 не прозвітували, а серед тих, які зробили це, понад 75 % подали так звані «нульові» звіти. Можна

припустити, що причиною є несуттєві за розміром санкції для порушників за неподання звіту, тому актуалізується питання перегляду цих санкцій, аби стимулювати політичні партії дотримуватися вимог законодавства щодо фінансової звітності»[867]. Неактивність політичних партій унеможлиблює протоколювання порушення законодавчих вимог щодо фінансової звітності – необхідна присутність представника політичної партії. Видається у цій ситуації за доцільне запровадження градації санкцій за неподання фінансової звітності аж до можливості анулювання реєстраційного свідоцтва політичної партії. Відзначимо, що за 2017 рік, як свідчить інформація на сайті Національного агентства з питань запобігання корупції[868], прозвітували 210 партій, а 142 – ні.

Центром політичних студій та аналітики «Ейдос» за участі партнерів по Коаліції «Гроші партій під контролем» та за підтримки Фонду Ф. Наумана наприкінці 2016 року було проведене анкетування політичних партій, які отримали право на державне фінансування, а також контролюючих органів (Національне агентство з питань запобігання корупції та Рахункова палата України). При ознайомленні з підсумковими матеріалами опитування найбільший інтерес для нас становили навіть не результати опитування, а аналіз тих труднощів, перепон, з якими стикнулися інтерв'юери, намагаючись опитати центральні та регіональні осередки шести парламентських політичних партій. Перебіг дослідження показав, що частина партій-респондентів, які ставлять антикорупційні гасла у центр своїх передвиборчих програм, відмовилися від анкетування, коли питання торкнулися партійних кас. Це свідчить про закритість і небажання значної частини українських партій впливати на вироблення policy.

Можемо констатувати: «1) з прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання і протидії політичній корупції» розпочалася реформа прозорості та підзвітності фінансів політичних партій; 2) уже за короткий час дії нововведень зафіксовані спроби нівелювання, невиконання норм антикорупційного законодавства партіями, адже в Україні склалася стійка непрозора система фінансування політичних партій і виборчих кампаній, коли більшість доходів і видатків партій йшли «чорною готівкою». У результаті цього більшість партій та їх кандидатів стали залежними не від виборців, а від олігархів»[869].

Видаються нагальними такі реформи. По-перше. Запровадження пропорційної системи з відкритими списками на зміну змішаній системі з корупційною мажоритарною компонентою. Мажоритарна складова критикувалася не лише вітчизняними політичними акторами,

громадськими, дослідницькими інституціями, а й Венеціанською комісією, ОБСЄ/БДІПЛ та ін. Вибори з використанням мажоритарної системи показали великий спектр корупційних зловживань (адміністративний ресурс, підкуп виборців тощо).

По-друге. Скасування фінансово витратної політичної реклами на телебаченні, запровадження натомість дебатів між кандидатами. Ще у 2012 році Україна взяла на себе обов'язок виконати рекомендацію ОБСЄ щодо обмеження платної політичної реклами у медіа, яка були отримана за результатами парламентських виборів-2012. На користь такої заборони свідчить і зарубіжний досвід: переважна більшість країн Західної Європи (Данія, Велика Британія, Бельгія, Ірландія, Норвегія, Франція та ін.) заборонили платну передвиборчу агітацію на телебаченні. В Україні назріла потреба прийняття окремого закону про медіапрозорість і заборону політичної реклами (навіть саме поняття «політична реклама» в Україні неунормоване), адже партії мають можливість доступу до телеефірів за тіньові кошти. Саме тіньовим коштом партії підтримують свою конкурентоспроможність. Вихід – заборонити політичну рекламу на телебаченні попри опір рекламного ринку. Але видається, що тут необхідна чітка позиція держави та громадянського суспільства: інтереси медіа-бізнесу не можна ставити вище загальнодержавних інтересів у вибудовуванні транспарентної політики.

По-третє. Здійснення ефективного державного та незалежного громадського контролю за прозорістю фінансової діяльності політичних партій і за іншими сферами прояву політичної корупції. Сплеск громадянської свідомості на межі 2013–2014 років довів, що «суспільство, яке нібито вже змирилося з корупціогенною ситуацією, знайшло сили та продемонструвало можливості протидії корупції на всіх рівнях громадсько-державного життя», але сьогодні «на тлі фактичної безкарності корупціонерів відбувається своєрідна рецесія громадянської свідомості»[870]. «Можливими формами залучення інститутів громадянського суспільства до протидії політичній корупції є: участь громадськості у нормотворчій діяльності (розробка, громадське обговорення законопроектів); громадський контроль за дотриманням законів; інформування та просвіта населення, спрямовані на формування антикорупційної культури; антикорупційна експертиза законопроектів; проведення аналітичних досліджень із питань запобігання і протидії корупції з подальшим оприлюдненням пропозицій; контроль та аналіз фінансової звітності політичних партій; протидія електоральній корупції завдяки організації незалежного спостереження за перебігом виборчого процесу; залучення громадськості до формування керівного складу

спеціалізованих антикорупційних органів тощо»[871].

По-четверте. Створення гарантій невідворотності покарання за корупційні злочини в політиці. Адже сьогодні незначна кількість фігурантів корупційних справ притягаються до відповідальності, а м'якість покарань дисонує із суспільним запитом. Необхідне ухвалення закону та створення спеціалізованого антикорупційного суду, який завершуватиме справи проти топ-чиновників. Наразі більшість справ, які передаються до українських судів загальної юрисдикції, на цьому рівні гальмуються. Починаючи з травня 2016 року це питання постійно піднімається; на створенні такого суду наполягають й міжнародні структури, зокрема МВФ. Альтернативою є створення антикорупційних палат у судах загальної юрисдикції, але видається, що це не змінить ситуацію з огляду хоча б на те, що суддями новостворених палат будуть ті ж судді судів загальної юрисдикції. Безумовно, постає питання не лише прийняття закону про створення антикорупційного суду, який розглядатиме справи, підслідні НАБУ, а й про відбір доброчесних суддів до нього.

Питання доцільності створення в Україні спеціалізованого антикорупційного суду викликало неоднотайні думки, позаяк кожен суд повинен апріорі бути антикорупційним, а прозорість і законність його рішень мають бути безсумнівними. В Україні загалом налічувалося п'ять законопроектів, зареєстрованих у Верховній Раді України (ініційований Президентом України П. Порошенком та чотири альтернативні законопроекти від народних депутатів). Станом на 01.03.2018 у Верховній Раді України підтримано у першому читанні президентський проект Закону України «Про Вищий антикорупційний суд», який має багато дискусійних положень.

По-п'яте. «Формування антикорупційної культури населення, яка передбачала б абсолютне нетолерування усіх форм корупції. Наприклад, одним із напрямів утвердження такої культури є формування стійкого переконання у необхідності державного фінансування партій як запоруки їх фінансової незалежності, а отже, побудови цивілізованої політичної системи»[872]. Поки що маємо абсолютну непідтримку українцями ідеї державного фінансування партій, навіть незважаючи на те, що це коштує кожному українському виборцю близько 13 гривень на рік[873]. Лише 10 % українців, за даними соціологічного опитування, проведеного влітку 2017 року Фондом «Демократичні ініціативи» ім І. Кучеріва та Центром Разумкова, підтримують державне фінансування політичних партій[874]. Менше третини опитаних знали, що парламентські партії України почали з 01.07.2016 р. отримувати

державне фінансування[875]. «Вбачаємо проблему в рівні політичної культури громадян, яка загалом не передбачає розуміння того, що державне фінансування політичних партій є необхідністю»[876].

Видається, що прийнятого Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання і протидії політичній корупції», який насамперед стосується політичних партій, недостатньо. Назріла потреба прийняття окремого комплексного закону щодо запобігання та протидії політичній корупції, в якому був би унормований широкий спектр можливих протиправних дій корупційного характеру в політиці та шляхи запобігання їм, прописані можливості громадського контролю за реалізацією цього закону.

Погоджуємося з українським дослідником М. Мельником у тому, що протидія політичній корупції можлива за умови системного підходу (профілактичні, правоохоронні та репресивні заходи)[877]. Серед засобів протидії політичній корупції: 1) демократичні та чесні вибори; 2) реальне відокремлення політики від бізнесу; 3) утвердження незалежного, компетентного та неупередженого суду; 4) запровадження дієвого громадського контролю за діяльністю політичних суб'єктів і забезпечення політичної та правової відповідальності за їх антисуспільні, аморальні й протизаконні дії та рішення; 5) посилення морально-психологічного імунітету суспільства до корупції та антикорупційної мотивації громадян[878]. Виняткову важливість має наявність політичної волі керівництва держави. Приклад Сінгапуру є доказом цього. Від такої волі залежить ефективність інших чинників протидії корупції.

Зауважимо, що поняття «політична корупція» в Україні не визначене на законодавчому рівні, що призводить до розмитості розуміння її суб'єктів, видів протиправних дій тощо. Розуміння політичної корупції охоплює звужену кількість протиправних дій: продаж місць у виборчих списках чи продаж свого голосу народними обранцями за якусь законодавчу ініціативу, порушення порядку фінансування політичної партії тощо. Водночас є чимало інших дій у політиці, які можуть кваліфікуватися як корупційні. Наприклад, використання прем'єр-міністром інформації, яка йому відома завдяки перебуванню на посаді, в інтересах партії, до якої він належить. Натомість Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання та протидії політичній корупції» стосується насамперед політичних партій. Тобто дуже багато можливих проявів політичної корупції цим актом не врегульовані. Навіть щодо політичних партій врегульовані лише окремі прояви корупційних дій, пов'язані з непрозорим фінансуванням.

«Прикладом таких корупційних сфер у політиці є зловживання, пов'язані з недієвістю механізмів внутрішньопартійної демократії: пересічні партійці не можуть впливати на рішення, позиції об'єднання громадян, до якого вони належать. Існує таке явище, як “партійна франшиза”: “продаж” керівництвом партії місцевих партійних організацій локальним олігархам. Принципові рішення приймаються партійними очільниками без обговорення з партійцями, які можуть постфактум із новин дізнатися про рішення своєї партії. Для того, щоб мінімізувати внутрішньопартійну корупцію, видається недостатнім лише оприлюднювати фінансову звітність»[879].

Щоб запрацювали інструменти партійної демократії, відкритою для громади має бути не лише фінансова інформація, а й персональна інформація про партійців, аби уникнути маніпуляцій із членами партій при призначенні партійного керівництва осередків. Необхідне відкрите проведення партійних заходів (збори, засідання керівних органів): зазвичай усе зводиться до партійних конференцій як постановочних вистав, де партійці не можуть вплинути на результати заходів.

Маємо ситуацію, коли партійці не повідомлені заздалегідь про місце та час проведення, порядок денний тощо. Важливо публічно фіксувати та зробити відкритим доступ до рішень партійних органів, наприклад, у межах партійного сайту. Водночас зауважимо, що ми вибірково перевірили за Єдиним реєстром громадських формувань наявність у зареєстрованих політичних партій власних сайтів (352 партії станом на початок 2018 року). До реєстраційного переліку партій ми застосували метод вибірки й обрали для вивчення випадкових двадцять партій. Подальший аналіз показав, що з них лише чотири мають діючий сайт, п'ять – представлені у соціальних мережах (Facebook), причому сторінки двох із цих партій фактично «мертві», позаяк їх наповнення відбувалося дуже давно, і лише три оновлюються. Це є свідченням реальної «готовності» вітчизняних політичних партій до транспарентної політики.

Поширеною корупційною практикою є «вибивання» народними депутатами[880] коштів для свого округу із державного бюджету як спосіб заручитися лояльністю виборців у ході наступної виборчої кампанії. Виникає питання про ціну отримання таких бюджетних коштів, а також прозорість самої процедури. Адже ця «ціна» може проявлятися у переході з однієї фракції до іншої («тушкування»), вибіркового голосуванні за принципові законопроекти чи рішення без «тушкування», завищення вартості об'єктів інвестування задля подальшого «освоєння» цих коштів «своїми» підрядниками та отримання «відкату», фіксування

численних фактів, коли ті, хто отримував кошти, були або спонсорами виборчої кампанії, або бізнес-партнерами, або родичами тощо.

«Корупційний ризик проявляється у намірі народного депутата неправомірно використати свої повноваження з метою отримання ресурсів державного бюджету для підкупу чи маніпуляцій позицією виборців свого округу задля наступного переобрання»[881]. Можливими, зокрема, є такі прояви політичної корупції у діяльності народного обранця:

1) завищення вартості вирішення проблеми задля подальшого лобіювання «своїх» підрядників, які згодом мають «подякувати» шляхом «відкату»;

2) конфлікт інтересів, коли об'єкт лобіювання зв'язаний із підприємницькою діяльністю депутата або пов'язаних із ним осіб – бізнес-партнерів, родичів чи спонсорів його передвиборчої кампанії;

3) тіньове або непрозоре лобіювання, коли виборців ставлять перед фактом, що гроші на вирішення певного питання з'явилися завдяки діяльності народного депутата. У такій ситуації виборців ставлять перед фактом, що гроші знайдені. Але питання залишається: чи є цей об'єкт пріоритетним у суспільному порядку денному та чи справді немає інших альтернатив вирішення проблеми? Отже, ситуація, коли виборцям пропонується вирішити проблему через фінансування певного об'єкта, який до цього не було включено до суспільного порядку денного, та саме таке вирішення проблеми не обговорювалося із виборцями в рамках публічних консультацій, оцінюється як ознака політичної корупції[882];

4) лобіювання, пов'язане із «тушкуванням», – перехід до іншої фракції задля отримання фінансування на об'єкти, які є на території виборчого округу;

5) лобіювання без «тушкування» – «правильне» голосування попри рішення фракції та обіцянки виборцям задля отримання надалі фінансування на функціонування об'єктів, розташованих на території виборчого округу;

6) ігнорування та бездіяльність щодо проблем на суспільному порядку денному – невжиття заходів у рамках депутатських повноважень для вирішення нагальних проблем. Причини ігнорування проблеми часто мають корупційну природу (досягнення домовленості про невтручання).

«За збереження мажоритарної компоненти у сучасній виборчій системі подекуди зберігається практика «підгодовування» виборчих округів коштом державного бюджету. Вона особливого розмаху набула за

правління В. Януковича, коли окремі народні депутати за «правильну» позицію отримували із державного бюджету до 100 млн грн на «свій» мажоритарний виборчий округ (у той час такі переваги отримували окремі депутати з тих областей України, які збігалися з електоральною базою Партії регіонів)»[883]. Отже, платою за надходження коштів із державного бюджету часто були та й подекуди залишаються ризики політичної корупції, з яким стикається народний депутат[884].

Про намір боротьби з політичною корупцією в Україні свідчить уже доволі розгалужена система органів, інституцій антикорупційної спрямованості, а саме:

- «антикорупційні органи: Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК), Національне антикорупційне бюро України (НАБУ) і Спеціалізована антикорупційна прокуратура (САП). У складі НАЗК діє Департамент з питань запобігання політичній корупції, який контролює дотримання законодавства щодо фінансування політичних партій, встановленого порядку надходження та використання коштів виборчих фондів, вжиття заходів щодо осіб, у діяннях яких є ознаки правопорушень у цій сфері»[885];

- у 2017 році в парламентському комітеті з питань запобігання і протидії корупції створено підкомітет із питань запобігання і протидії політичній корупції. Його завданням є моніторинг діяльності державних органів у частині їх повноважень у сфері запобігання та протидії політичній корупції, аналіз практики застосування законів («Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання і протидії політичній корупції» та ін.).

Існує також низка громадських ініціатив, інституцій, які спрямовують свою діяльність на протидію політичній корупції: Transparency International–Україна, Всеукраїнський рух проти політичної корупції «Під контролем», аналітично-ресурсна організація «Центр політичних студій та аналітики “Ейдос”», антикорупційна громадська організація Центр протидії корупції, Центр політико-правових реформ, громадська організація «Комітет виборців України», Громадський рух «Чесно» та ін.

5.2. Антикорупційні цінності у системі політико-правової ментальності

Попри декларовану пріоритетність антикорупційної політики для нашої держави тотальна корумпованість політичної системи залишається серйозною проблемою забезпечення національної безпеки. В Україні нині ніби відбувається ціннісне протистояння між «антикультурою корупції» та «культурою антикорупції». Можна

говорити про дихотомію «корупційна ментальність – антикорупційна ментальність».

«Політичну корупцію можна досліджувати з різних підходів, і зокрема як феномен контркультури певного суспільства, який може укорінюватися в традиціях, національних рисах, ментальності (культурологічний аспект аналізу корупційних практик у політиці). Крізь призму такого бачення постає питання: в чому ж причина стабільно високого рівня політичної та інших видів корупції в Україні? Пошук відповіді можна вести через аналіз проявів політичної корупції у контексті масової, групової та особистісної свідомості й поведінки на тлі ситуації, коли корупція вже стала буденністю»[886].

Ми виходимо з робочої гіпотези, що успішна антикорупційна політика, попри значну кількість затверджених законотворцями стратегій, концепцій, доктрин тощо, неможлива без фундаментальних зрушень у суспільній та індивідуальній свідомості, істотних позитивних коректив у нормах, правилах і поведінці не лише цільових груп (політиків, державних службовців та ін.), а й пересічних громадян як важливих політичних акторів.

Це актуалізує дослідження соціокультурних, ментальних основ політичної корупції. Потребує концептуалізації феномен демократичної політико-правової ментальності як механізму протидії корупційним практикам у вітчизняному політичному процесі. Ця проблематика не була представлена у вітчизняній політичній науці, хоча про політичну, політико-правову ментальність уже є чимало наукових розвідок.

«Для переходу до вивчення антикорупційних цінностей як елемента демократичної політико-правової ментальності найперше з'ясуємо засадничі теоретико-методологічні питання, зокрема щодо розуміння ментальності та політико-правової ментальності. Це уможливить подальший аналіз особливостей політико-правової ментальності українців та прояву її характеристик в площині корупційних практик у політиці»[887].

Ментальність є «характеристикою сприйняття і тлумачення світу в системі духовного життя того чи іншого народу, нації, соціальних суб'єктів»[888]. Вона є складним соціально-психологічним феноменом, який включає установки («ментальна матриця»), спосіб бачення світу («матриці сприйняття»), уявлення людей («культурні коди»), які інкорпоровані у певну спільноту. Вітчизняними політологами ментальність розуміється як компонент народної психології: «ментальність відбиває сутність колективної свідомості»[889] (В. Дем'яненко); як «одна з визначальних характеристик сучасного

мислення, що пояснює особливості аксіологічного сприйняття українців»[890] (С. Денисюк). На думку Н. Новікової, «об'єднуючи раціональне і підсвідоме, чуттєве і логічне, ціннісні та інші переконання, менталітет відображає спосіб, характер, метод суспільного і групового мислення, характеризує стійкий стан умонастроїв суспільного і групового суб'єкта політики»[891]. На думку О. Бондаренко[892], ментальність постає тлом соціально-політичних реалій суспільства та чинником політичної свідомості суспільного суб'єкта. Ментальність передбачає, що представники певної спільноти мають деяку спільність світогляду[893], поведінки, «можна виявити закономірності, пов'язані з цією спільністю їх світоглядних позицій та поведінкових засад»[894]. На переконання Л. Савінова, ментальність «увиразнюється в свідомості та поведінці, мові та інших знаково-символьних системах, а в широкому розумінні – в ідеях і смислах політики»[895]. Поняття ментальності відображає «психологічне тло суспільства»[896] як один із чинників впливу зовнішнього середовища на інституційно-процесуальний вимір.

«У структурі ментальності виділяються, зокрема, політична ментальність, правова ментальність. В аналізі політичної корупції політичну та правову ментальності, на нашу думку, доцільно синтезувати – як політико-правову ментальність»[897]. Для конструювання цього об'єднавчого поняття коротко звернемося до змістових рамок двох понять, які його наповнюють:

– правова ментальність постає як сукупність (система) стійких «світоглядних архетипів, принципів, матриць, стандартів, стереотипів права певного соціального суб'єкта, які зумовлені історичними, соціально-економічними, політичними, традиційними, природними та іншими чинниками і реалізуються у способах та формах його правової життєдіяльності»[898];

– «політична ментальність є способом відображення та засвоєння політичної реальності. Її підвалинами є сукупність орієнтацій певної спільноти, що становлять базовий рівень формування реакцій її членів на політичну сферу»[899]. «Політична ментальність утворює політичний менталітет – систему уявлень, цінностей, оцінок, настанов, стереотипів, упереджень, мотивів, символів, міфів, традицій, ритуалів тощо. Ця єдність структурує політичну активність, визначаючи її форми та інтенсивність прояву»[900]. Політичний менталітет постає як сукупність сталих, загальнопоширених у певній соціальній спільності уявлень, що показують особливе бачення політико-правової реальності людей, які належать до неї[901]. Під цим кутом зору можна говорити про принципові відмінності у ставленні до політичної (бюрократичної та ін.)

корупції, приміром у ФРН та Киргизстані, Швеції та Росії – вони різночасно контрастують.

З розуміння правової та політичної ментальності випливає сутність політико-правової ментальності. І. Поліщук визначив її як «спосіб мислення, загальну духовну налаштованість, сукупність правових і психологічних настанов української нації до держави та політики загалом»[902]. На нашу думку, «важливою складовою політико-правової ментальності є ставлення до політичної та інших форм корупції – заперечення, неприйнятності таких протиправних, асоціальних практик або, навпаки, толерування їм, завуальоване визнання прийнятності корупційних антитехнологій у політичному процесі, готовність бути учасником таких протиправних дій»[903].

Отже, у нашому аналізі ми виходимо з розуміння того, що: «а) ментальність є способом мислення, загальної духовної налаштованості, установки суб'єктів політики; б) основні риси ментальності певної спільноти впливають на політичний процес; в) у свою чергу, політичне життя, правові новації видозмінюють, модифікують політико-правову ментальність; г) демократична політико-правова ментальність увиразнюється в стійкій укоріненості антикорупційних цінностей, а антидемократична – толерує політичну корупцію; д) за допомогою вивчення ментального виміру суспільного життя уможливорюється вивчення форм, змісту, спрямованості життєдіяльності суб'єкта політики за конкретних умов, зокрема ситуацій, які є сприятливим ґрунтом для корупційних практик у політичному процесі»[904].

«У політологічному дискурсі представлені протилежні точки зору щодо того, чи саме ментальність є причиною поширеності корупції, зокрема в Україні»[905]. Але наскільки виправдано припускати, що українці «зжилися з корупцією, зробили її частиною своєї ментальності»[906]? За результатами опитувань громадської думки (тобто в оцінці самих громадян), коріння корупції вбачається у ментальності. Видається, що в опитуваннях переважають емоційно-оціночні судження щодо української соціально-політичної реальності. Наведемо кілька обґрунтувань.

По-перше. В межах комплексного вивчення корупції в Україні Київським міжнародним інститутом соціології проаналізовані ціннісні орієнтації громадян щодо корупції: дві третини опитаних погодилися з тезою, що «хабарництво є невід'ємною частиною українського менталітету»[907].

По-друге. Як слушно відзначає Н. Корчак, «корупція не є частиною української ментальності чи національною традицією. Корупція – це

штучно створені умови життя для кількох поколінь українців, з ураженням усіх сфер людської діяльності та визнанням корупційної поведінки як правильної»[908].

По-третє. Толерантне ставлення українців до корупції, на думку І. Валюшка, пояснюється адаптаційною реакцією в умовах неефективності механізмів протидії. Падіння стандартів поведінки серед політиків і державних службовців не можна вмотивовано обґрунтувати притаманними рисами національного менталітету[909]. До таких аргументів вдаються у тотально корумпованих державах, щоб якось виправдати наявність масштабної корупції об'єктивними та непереборними чинниками на кшталт культури чи ментальності.

«Безумовно, корупція не є явищем новітнім. Вона має давні традиції, у тому числі на українських землях. Зокрема, документальне підтвердження існування корупції ми знаходимо в руських літописах XIII століття»[910]. А в тексті Конституції Пилипа Орлика читаємо: «... серед таких (людей) виявляється багато нечесних хапуг, а особливо серед слуг, які не мають жодної законної підстави на ту велику кількість*, яку, коли міські або сільські урядники відмовляються їм надати, вони вимагають лайливими словами і нагаями та ще й виставляють вимогу, щоб згадані урядники для полегшення повинності умилювали їх піднесеними грішми»[911].

Якщо звернутися до періоду перебування українських земель у складі Російської імперії, то варто згадати, що імперські уряди, не маючи можливості адекватно платити службовцям, дозволяли їм діставати кошти для існування за рахунок «годувань». Після того, як акуратно сплатив до скарбниці податки та інші побори зі своєї вотчини, царський чиновник міг залишати собі все, що вдавалося «вичавити» додатково.

Про «ментальність орди», яка досі гальмує розвиток України, писав відомий український письменник Є. Гуцало. У книзі «Ментальність орди»[912] акцентовано на закостенілих традиціях цивілізації грабіжництва з неймовірно роздутим бюрократичним апаратом, що працює не на суспільство, а на самозбереження й самовідтворення, корупції та хабарництва в чиновницьких кабінетах, продажності суддів – це образно представлено автором як «букет» хронічних хвороб імперії.

Якщо звернутися до рис традиційного політико-правового менталітету українства, то тут дослідники виділяють «екзистенціальний індивідуалізм, егоцентризм, інтроверсивність, ескапізм, консерватизм, кордоцентричність, соціальний егалітаризм, громадоцентризм, провінційність, аполітичність, анархійність»[913]. Серед новітніх ментальних характеристик дослідники вказують на правовий

нігілізм[914], низьку компетентність в управлінні справами суспільства та держави, нерозвиненість громадянських позицій, підданські відносини до будь-якого центру реальної влади та ін.[915] «Значним викликом для подолання пострадянської ментальності є патерналізм як усе ще збережена в українців віра у всемогутність держави, упевненість, що саме держава повинна вирішувати усі їхні проблеми»[916]. «Така громадянська пасивність, як наслідок, дозволяє владним структурам грати на патерналістських схильностях виборця (політикам легше вдається «підкупити» громадян своїми обіцянками)»[917].

Проявами політичної корупції є непотизм, кумівство, які міцно укорінилися в Україні. На думку С. Брехарі, «практика непотизму та просування земляків у вітчизняній політиці кореспондується з політико-ментальними рисами індивідуалізму та кордоцентричності»[918]. Цю думку поділяє І. Поліщук[919]: «Українство репродукує взірці родинних взаємин у галузі соціально-політичній через створення локальних громад, які функціонують на тотожних родинним засадах»[920].

Попри певні спроби періоду незалежності протидіяти політичній, бюрократичній корупції різноманітними загальнодержавними, локальними протестними акціями, законотворчими ініціативами тощо, найбільше антикорупційний протест увиразнився в Революції Гідності. Тоді була чітко виражена народна протидія [921].

Але, видається, що «таке хвилеподібне піднесення антикорупційного руху не є незворотнім: на тлі фактичної безкарності корупціонерів незабаром почала спостерігатися своєрідна рецесія громадянської свідомості»[922]. Так, за результатами проведеного Transparency International Ukraine у 2017 році опитування, майже 86 % українців розчаровані в боротьбі з корупціонерами та не вірять, що уряд може перемогти корупцію. Відсоток скептиків за останні роки зріс: у 2013 році 80 % опитаних українців уважали, що уряд не може перемогти корупцію[923].

В оцінках ментальних процесів, які відбулися в Україні періоду після Революції Гідності, помітні дві протилежні оцінки: одні констатують «тектонічні ментальні трансформації» («Саме на Майдані народилася модерна українська нація!»; «Українці вже ніколи не будуть такими, як раніше!»)[924], інші – не поділяють думки про структурні, глибинні зрушення у свідомості українців після Революції Гідності. На думку Я. Потапенка, «“постмайданівське” мислення поступово витісняє мислення пострадянське з його ключовими рисами: байдужістю, патерналізмом, пасивністю, страхом виявляти ініціативу, сакралізацією влади»[925].

«Водночас помітна інша тенденція: основна маса громадян визнає панування корупції у державі, зустрічається з її проявами регулярно й вважає політиків, державних високопосадовців надто корумпованими для того, щоб можна було виправити цю ситуацію. Як наслідок, існує практика самоусунення громадян від розв’язання проблеми на усіх рівнях. Скептичне ставлення пересічних суб’єктів політики до своїх можливостей подолати корупційну традицію є ключовою проблемою та перешкодою для укорінення віри у майбутнє без корупції та для змін у моделях повсякденної поведінки громадян»[926].

«Домінує негативне сприйняття українством політичної влади на макрорівні (вочевидь як результат тривалої колоніальної залежності та подальшої антидержавницької політики очільників держави). Це зумовлює високий рівень недовіри населення України до тих антикорупційних реформ, які проводяться останніми роками, вони сприймаються як популістські декларації»[927]. Українське суспільство переконане (і небезпідставно), що рівень корупції в державі не знижується, корупціонери не притягаються до відповідальності належним чином, зберігається вибіркове правосуддя тощо. Попри певні здобутки останніх років (особливо в частині інституційних перетворень) українське суспільство й надалі значною мірою залишається стороннім спостерігачем, а не учасником антикорупційних перетворень. «Кардинальні зміни, що відбулися за останні роки, створення нових державних антикорупційних органів і поява низки громадських інституцій істотно не змінили динаміку використання корупційних антитехнологій у вітчизняній політиці (радше видозмінили їх), але активізували суспільний антикорупційний дискурс»[928].

«З одного боку, рівень громадського осуду корупціонерів поступово зростає, терпимість населення до проявів корупції знижується. Поступово суспільство усвідомлює довгострокові загрози корупційних діянь і небезпеки подальшого толерантного ставлення до корупції. З іншого боку, світогляд українців залишається амбівалентним у частині співіснування двох протилежностей: корупція сприймається як негативне явище, але її існування допускається як альтернативний спосіб вирішення проблеми (особливо приватного характеру, в питаннях з очікуваною вигодою). Такий розрив ціннісного й функціонального рівнів сприйняття корупції зумовлює деформоване ставлення: власна корупційна поведінка виправдовується, чужа – засуджується»[929]. У громадян домінує установка, що вони персонально далекі від політичної корупції як характеристики – у їх сприйнятті – «верхів». При цьому відсутнє розуміння, що політична корупція може опосередковано проявлятися не обов'язково у дії, а й у бездіяльності: байдужості, відстороненості від спроб зупинити корупційні дії (наприклад, пов'язані з підкупом виборців, агітацією в день виборів тощо).

Видається, що нині надто великою є роль медіа у формуванні антикорупційної системи цінностей. Вони попри усю небезпечність антикорупційних розслідувань спроможні викривати основні елементи пострадянськості: кумівства, непотизму, блату, нетолерантності. «У країнах, які проходили шлях боротьби з корупцією, нетолерантністю, іншими виявами непрозорості політичної поведінки, вирішальну роль відігравали ЗМІ. У цьому випадку представники ЗМІ виступають

«розгрібачами бруду» (muckrakers)*.[930] Діяльність медіа призводить, з одного боку, до змін у владних колах та інституційних практиках, пов'язаних із викриттям непорядності політиків, а з іншого – ЗМІ долучаються до формування демократичної антикорупційної політико-правової культури громадян.

«Очищення країни від політичної корупції не відбудеться, допоки політичні актори не відійдуть від сприйняття корупції як невід'ємної характеристики політичного процесу (політичний стереотип про неодмінне зрощення політики та бізнесу на основі корупційних практик). Будь-яке толерування корупційним практикам у політиці має сприйматися як асоціальне. Необхідна масштабна робота держави, інституцій громадянського суспільства щодо розвитку та зміцнення ментальних установок неприйняття корупції у політиці. Важливе формування атмосфери відторгнення політичної, бюрократичної та інших видів корупції. Це, на нашу думку, уможливлується насамперед неухильним дотриманням державою принципу невідворотності покарання за скоєння корупційних злочинів, що в українських реаліях можна досягти найперше створенням незалежного антикорупційного суду»[931].

Ми дотримуємося такої позиції: тривалий час існувало й великою мірою зберігається сьогодні толерантне ставлення українців до різних видів корупції, але це не є частиною української ментальності. «Українцям завуальовано нав'язувалася прийнятність і майже безкарність корупційної поведінки (насамперед йдеться про побутову, а не політичну корупцію)»[932]. В результаті сформувався феномен «корупційного прагматизму»: «Зорієнтованість значної частини населення на протиправне вирішення життєвих питань, унаслідок чого корупція зі соціальної аномалії перетворюється на правило поведінки; низька психологічна готовність, а тому і слабка активність населення та недержавних структур у сфері протидії корупції»[933]. Але такі установки, на наше переконання, можуть бути швидко подолані запуском справді ефективних механізмів антикорупційної протидії, реальною відкритістю та прозорістю влади, очевидністю неприпустимості безкарності за злочини корупційного характеру тощо.

«Хоча корупція і стала темою владного та опозиційного дискурсу, центральною темою виборчих кампаній тощо, проте на низовому рівні потужного спротиву (не періодичних акцій, а справжньої «війни» громади проти корупціонерів) не відбувається. Все ще зберігається високий рівень лояльності до корупції, що робить антикорупційні заходи недієвими. Потрібне потужне позитивне сприйняття громадянами

важливості протидії корупції, усвідомлення її неприйнятності за бажання розбудови демократичної державності. Необхідне подолання правового нігілізму та формування у суспільстві розвиненої демократичної політико-правової культури на основі антикорупційних цінностей»[934].

5.3. Антикорупційна політико-правова культура: проблеми формування

Толерантне ставлення до антикорупційних цінностей і відповідно нульова терпимість до політичної та інших видів корупції формуються завдяки формуванню антикорупційної політико-правової культури. Цей вид культури з огляду на новизну (попри довговічність існування корупції як такої) лише починає інституціоналізуватися. Вважаємо, що проблему толерантності до антикорупційних чи корупційних цінностей доцільно розглядати саме крізь призму антикорупційної політико-правової культури.

За останні роки в Україні створюється своєрідна матриця антикорупційної політики, а термін «боротьба з корупцією» став справжнім трендом – настільки популярним, що є центром дискурсу очільників держави, громадського сектора, а особливо популістів різного ідеологічного кшталту. Увага суспільства та держави до проблеми корупції, у тому числі політичної, зумовлює конструювання системи протидії їй. Основою такої системи, на нашу думку, має бути не лише інституційний механізм, а й формування антикорупційної культури – своєрідного підмурка, на якому вибудовуватиметься вся система протидії корупційним практикам у політиці. Формування такої системи цінностей – процес тривалий. Він передбачає відмову цілих поколінь від укоріненої лояльності до швидких методів досягнення певних цілей непрозорими (корупційними) засобами та методами.

Наразі в Україні відсутнє цілісне розуміння антикорупційної культури, її механізму, хоча потреба у ній не заперечується ні владою, ні суспільством у контексті розуміння важливості превентивних заходів протидії політичній корупції. Питання, які лежать у площині стратегії формування новітньої демократичної антикорупційної культури, вкраплені в низку нормативних актів антикорупційного спрямування, але не дістали цілісного правового закріплення. Це актуалізує питання конструювання матриці, яка б увиразнювала сучасне бачення культури протидії політичній корупції у вітчизняній політиці, пропонувала її змістовий дизайн.

На нашу думку, антикорупційну культуру доцільно розглядати як структурний елемент політико-правової культури, а не вузько політичної

або правової культури. За вихідну позицію ми беремо розуміння антикорупційної культури як сукупності ціннісних установок, спрямованих на неприйнятність толерування корупційних практик у політиці, прояв активної громадянської позиції щодо політичної корупції. Політична та правова культура – це дві форми культури, які взаємоперетинаються у розумінні політичної корупції як неправомірного використання суб'єктами політичного процесу з корисливих мотивів ресурсів влади в позасуспільних інтересах. Тому аналіз корупційних практик у політиці як протиправних діянь неможливий без синтезу політичної та правової компоненти.

Антикорупційна політико-правова культура є характеристикою як індивідуальних, так і колективних соціальних суб'єктів, яка фіксує параметри їх політичної свідомості, політичної активності щодо політичної корупції (протидія, байдужість або толерування їй як антикультура). Від рівня, змістової наповненості антикорупційної культури найперше залежить поширеність корупційних практик у політиці на усіх її рівнях. Формування системи антикорупційних цінностей у політиці зумовлює максимальне звуження сфери корупційної антикультури, що базується на завуальованому схваленні або безпосередній залученості до корупційних практик у політичному процесі.

Цей різновид культури індивіда (тут говоримо про індивідуальних акторів) відображає ступінь і характер розвитку його особистості, що виражається у поведінці як суб'єкта політики. Його можна оцінювати за кількома критеріями: схильність до законослухняності, рівень політичної активності загалом, готовність протидіяти проявам політичної корупції тощо. Антикорупційна політико-правова культура особи є не просто прагненням вибудовувати свою поведінку відповідно до правових норм, а й готовністю призупинити правопорушення у перебігу політичного процесу, якщо вони пов'язані з корупцією.

Отже, свідченням високого рівня антикорупційної політико-правової культури особи є: персональне утримання від корупційних дій у політиці; протидія корупційним практикам як результат розуміння, у чому ж проявилася корупційна компонента, та готовність оприлюднити факт зловживань тощо. Антикорупційна політико-правова культура є показником громадянської активності індивіда, сприяє реалізації його прав. Вона може справляти вагомий вплив на регулювання політико-правових процесів (антикорупційні протести 2017–2018 років у Румунії є прикладом цього*). За її високого рівня відбувається консолідація різних соціальних груп задля підтримки та зміцнення законності в

суспільстві.

Саме антикорупційна політико-правова культура є показником того, наскільки укорінені в конкретному суспільстві прогресивні демократичні політичні цінності. Вона виконує низку функцій: регулятивну (уможливлює порівняння поведінки політичних акторів із вимогами антикорупційного законодавства); пізнавальну (осмислення політичним актором корупційних явищ у політичному процесі; ця функція дозволяє зрозуміти першопричини появи корупційних проявів у політиці); моделювання – «служує засобом формування відповідної моделі антикорупційної поведінки»[935], відбувається створення певної моделі антикорупційної поведінки суб'єкта політики, яка відповідає правовим нормам; виховну (підвищення свідомості суб'єктів політики); захисну (охорона антикорупційних політичних цінностей); прогностичну (сприяє передбаченню можливих варіантів поведінки суб'єктів політики за ситуацій, які можуть зумовити політичну корупцію); комунікативну (забезпечує ідейно-політичний зв'язок громадянина з іншими елементами політичної системи в частині запобігання корупційним практикам у політиці) тощо.

За визначенням О. Ібрагімової та А. Хамдєєва, антикорупційна культура є особистими якостями, що передбачають знання про шкідливий вплив корупції на добробут і безпеку суспільства; це стан індивіда, який не просто не бажає миритися з проявами корупції, а й прагне знизити її рівень[936]. Щодо цього визначення маємо два застереження: 1) йдеться про антикорупційну культуру виключно на індивідуальному рівні. Не враховані корпоративні політичні актори, які теж, на нашу думку, є носіями певного рівня антикорупційної культури; 2) антикорупційну культуру, на нашу думку, не можна зводити виключно до високого рівня (як це є у названих авторів). Не враховані різноманітні можливі формати культури, адже вона відмінна за характеристиками, приміром, у юриста-конституціоналіста, який консультує політичну партію, пересічного партійця, пенсіонера без вищої освіти і т. ін. – усі вони розуміють загрозу політичної корупції, але форми реагування будуть відмінними. Рівень антикорупційної політико-правової культури – це міра освоєння суб'єктом політики своїх прав як громадянина та використання їх із точки зору виконання обов'язків.

Прояви політичної корупції можуть мати різну оцінку: одні – як злочинні (наприклад, порушення порядку фінансування політичної партії), інші – як аморальні (скажімо, кумівство, яке є перешкодою меритократії). Але попри те, що злочинними чи лише неморальними є дії корупційного характеру в політичному процесі, вони мають дістати

негативну оцінку в антикорупційній свідомості громадян. На нашу думку, жодні моральні кодекси, формальні чи неформальні домовленості між політичними акторами і навіть посилення санкцій не стримуватимуть корупційні практики в політиці, допоки сам індивід не матиме внутрішньої потреби слідувати правилам. Тому нагально необхідно суб'єктам політики виходити на якісно новий рівень суспільної свідомості, на якому не буде місця політичній корупції.

В основі протидії політичній корупції має бути не просто репресивна, а «культурно-репресивна концепція»[937], яка увиразнюється у поєднанні культурного та репресивного чинників. Радикальним засобом протидії будь-яким формам корупції є людський чинник (антикорупційна культура громадян), а різноманітні інституційні механізми – «лише інструменти, ефективність використання яких залежить від стану зазначеного людського чинника»[938].

«У морально-етичному плані протидія політичній корупції рівнозначна боротьбі з людськими гріхами – жадобою, жагою насолод, а також прагненням до узурпації влади, бажанням здобути перемогу за будь-яку ціну тощо. В усіх визначеннях корупції домінує акцент на корисливому характері корупційних діянь, тому протистояння корупційним практикам у політиці має спрямуватися на найскладніший дефект людини, пов'язаний із корисливими мотиваціями»[939].

Антикорупційна політико-правова культура передбачає наявність певних компетенцій: уміння розпізнати корупційну складову політичного процесу; вміння критично та об'єктивно оцінювати матеріали, пов'язані з корупційними проявами; наявність стійкої мотивації до антикорупційної поведінки тощо. Високий рівень антикорупційної політико-правової культури базується на реальній зацікавленості особи у транспарентності політичного процесу, бажанні опановувати нові знання (насамперед нормативно-правового, процесуального характеру) для підвищення компетентності у корупційній проблематиці, готовності долучитися до конкретних заходів протидії політичній корупції, а не лише словесно декларувати високоморальні державницькі цінності.

Рівень антикорупційної політико-правової культури залежить від таких компетенцій особи: 1) підтримка впровадження стандартів прозорості політичного фінансування; 2) вміння виявити конфлікт інтересів у діяльності політиків, топ-посадовців; 3) здатність оцінювати рівень дотримання суддями стандартів доброчесності та правосуддя; 4) розуміння важливості впровадження стандартів відкритого та належного врядування, яке відповідає вимогам відкритого демократичного

суспільства; 5) здатність до аналізу фінансової звітності суб'єктів політики; 6) оцінка потенційних корупційних ризиків нормативно-правового акту чи законопроекту тощо. Як бачимо, антикорупційна культура формується на основі знання права, бухгалтерської справи тощо, що не можна проектувати на основну масу населення. Тому основою громадянської антикорупційної культури має бути небайдужість, свідомість, готовність до рішучих дій, а вже ця енергія має належно спрямовуватися фахівцями у певних галузях, важливих для розуміння корупційних проявів у політиці.

На нашу думку, антикорупційна політико-правова культура зорієнтована на забезпечення життєдіяльності усієї політичної системи, тому її важливою характеристикою є цілісне, системне розуміння політичної корупції – у всіх її моральних, юридичних, економічних, ресурсних, соціально-психологічних та інших аспектах і зв'язках. Антикорупційна культура має завданням виробляти нульову терпимість до корупції як громадянську позицію. Рівень антикорупційної свідомості, а відповідно й антикорупційної культури, залежить від ступеня усвідомлення особою та суспільством деструктивної ролі політичної корупції, насамперед для національної безпеки держави. Саме руйнівний вплив політичної корупції є причиною того, що формування культури нетерпимості до корупції є найважливішим елементом антикорупційних стратегій розвинених держав.

Серед механізмів запобігання та протидії корупції в Україні пріоритетом, насамперед держави, визначаємо вдосконалення правової сфери. Але виключно заходи нормотворчого характеру, спрямовані на боротьбу з політичною корупцією, на практиці не приносять очікуваного результату. Причини поширеності корупційних практик у політиці доцільно пов'язувати з культурою, менталітетом, традиціями певного суспільства. Тому, на нашу думку, важливим завданням у протидії політичній корупції є не лише належне нормативно-правове регулювання, а конструювання найбільш ефективних засобів формування антикорупційної політико-правової культури суспільства та особи у різних соціально-демографічних групах. Така популяризація антикорупційних цінностей є превентивним механізмом.

У «Національній антикорупційній стратегії на 2011–2015 роки» серед причин виникнення, поширення корупції в Україні називалися, зокрема, толерантність і відсутність критичного ставлення суспільства до проявів корупції; сприйняття населенням корупції як одного із засобів досягнення бажаного результату[940]. В хронологічно наступному документі – «Засадах державної антикорупційної політики в Україні

(Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 роки»[941], крім акцента на інституційному забезпеченні антикорупційних реформ, створенні інституційної інфраструктури забезпечення дотримання антикорупційних стандартів, окремо наголошено на методиці формування у громадян негативного ставлення до корупції. Відзначена висока схильність українців до корупції, недостатня їх обізнаність для кваліфікації певних дій саме як корупційних, звідси акцент на потребі роз'яснювальної роботи серед населення.

23.08.2017 р. в Україні урядом було затверджено «Стратегію комунікації у сфері запобігання та протидії корупції»[942]. Основними цілями розвитку сфери антикорупційних комунікацій визначені формування довіри до державної антикорупційної політики, координація об'єктивного інформування суспільства про проведення антикорупційної реформи, формування «нульової толерантності» до корупції. У Стратегії визнано існування в суспільстві так званої «корупційної парадигми» та потребу залученості громадян для її подолання, позаяк виключно реформи законодавчої та інституційної інфраструктури не є результативними.

Попри складність завдання, видаються потрібними заходи, які б активізували громадян у співпраці з антикорупційними органами щодо відомих їм фактів зловживань із корупційною компонентою – принаймні в електоральній сфері як максимально доступній для пересічного громадянина. Наразі частка активного у такій співпраці населення є невеликою з низки причин: високий ступінь лояльності населення до корупції; засудження фактів повідомлень про корупцію як нібито неетичної поведінки; низький рівень довіри до правоохоронних органів; зневіра в ефективності антикорупційних заходів; страх бути покараним за повідомлення про підозру когось у корупції тощо. За даними дослідження «Барометр світової корупції», оприлюдненими наприкінці 2016 року, 42 % опитаних українців уважали, що повідомляти компетентні органи про факт корупції не варто: на думку одних, від цього нічого не зміниться, інші бояться наслідків такого викриття[943].

Є. Невмержицький, досліджуючи вплив культури на поширення корупції в державі, акцентує увагу на особливостях соціально-психологічного клімату, який сприяє процвітанню корупції в Україні: існування подвійних моральних стандартів, за яких корупція офіційно вважається суспільно неприйнятною, проте вона, особливо на низовому рівні, стала невід'ємною частиною буття пересічного українця; нерозуміння більшістю громадян гостроти проблеми корупції, її загроз; невиявлення політиками та представниками державної влади належної

поваги до закону та суду[944]. В даному випадку йдеться не про вузько політичну, а радше про побутову корупцію. Але наведені аргументи також можна спроектувати на класичні випадки голосування «за гречку» (чи інший «електоральний харч»), участь у виборчих «каруселях» за винагороду, небажання чинити опір адміністративному ресурсу тощо.

Українське суспільство загалом видається відстороненим у своїй протидії політичній корупції. Поведінка громадян може бути оцінена як амбівалентна, адже, з одного боку, маємо публічне обурення корупцією, а з іншого – толерування її, якщо корупційний шлях видається найпростішим способом вирішення питання або приносить персональну користь. Маємо ситуацію, за якої, з одного боку, абсолютна більшість українців переконані, що рівень корупції в країні не знижується, уряд не хоче викривати корупціонерів, а суди виправдовують їх, а з іншого боку – саме ж населення не розглядає себе в активних антикорупційних ролях (наприклад, як викривачів корупції, громадських експертів законопроектів тощо).

Пересічний громадянин, вступаючи на антикорупційну стежку в тотально корумпованій державі, завжди опиняється перед страхом помсти, звільнення тощо, натомість реальних гарантій захисту, винагороди чи бодай суспільного схвалення не отримує. Тому виникає питання мотивації, якщо відсутнє внутрішнє розуміння потреби протидіяти корупційним практикам. Так, в Україні ще у 2016 році було запропоновано законопроект «Про захист викривачів і розкриття інформації в суспільних інтересах» (станом на 15.03.2018 р. очікує розгляду парламенту; за висновком Комітету Верховної Ради України з питань правової політики та правосуддя він суперечить Конституції України). Цим законопроектом пропонується, зокрема, встановити винагороду викривачам в розмірі до 10 % від суми втрат, яких вдалося уникнути завдяки розкриттю інформації.

На нашу думку, формування демократичної антикорупційної культури лежить насамперед у площині подолання першопричин настороженого ставлення населення щодо своєї антикорупційної ролі. Необхідне підвищення рівня довіри до антикорупційних органів (вони ще мають напрацювати свій репутаційний капітал), які можуть забезпечити реальне покарання корупціонерів. За ситуації, коли широкий громадськості відомо, що значна частина справ проти топ-чиновників, запідозрених у корупційних злочинах, не завершуються обвинуваченням, не можна сподіватися на формування простору довіри. Загалом антикорупційний потенціал заходів із залучення населення до виявлення та повідомлення про факти корупції високий, про що свідчить

досвід зарубіжних держав. Проте в Україні цей потенціал не реалізований із названих вище причин.

На часі системне запровадження освітніх програм щодо моделей поведінки суб'єктів політики у тих чи інших ситуаціях із можливими корупційними ризиками. Необхідні масштабні інформаційні кампанії, спрямовані на формування психологічної установки у населення щодо несприйняття корупції як способу розв'язання проблеми – від побутового до державного рівня. Сьогодні важливо підвищити рівень політико-правової свідомості населення, зокрема в частині обізнаності громадян щодо своїх прав та свобод, механізму їх реалізації та способів захисту. Потребують публічного аналізу найбільш важливі антикорупційні заходи, котрі здійснюються в Україні, а також за кордоном у частині показу ефективних форматів протистояння політичній корупції.

Українці активно (особливо на рівні побутового спілкування) засуджують корупцію, але нечасто демонструють власну участь задля посилення прозорості, підзвітності та доброчесності політичних акторів. Певні тенденції в еволюції антикорупційних цінностей українців можна виявити на основі даних моніторингового дослідження 2007, 2009, 2011 та 2015 років Київського міжнародного інституту соціології[945]. Попри те, що дослідження не спрямовувалося предметно на вивчення політичної корупції, були виведені тенденції, під кутом зору яких можна аналізувати й цей вид корупційних практик. По-перше, фактична поведінка громадян залишається доволі пасивною: частка тих, хто подає скарги на дії корупціонерів, не перевищує 2 %; декларують готовність протистояти корупціонерам значно більше (близько третини). По-друге, зростає частка тих, хто покладає відповідальність за боротьбу з корупцією на пересічних громадян (2007 р. – 15,8 % опитаних, 2011 р. – 18 %, 2015 р. – 24,0 %). Звідси висновок: зміни у свідомості громадян (підвищення самовідповідальності) відбуваються, але вони поки що не втілені у повсякденній антикорупційній поведінці (протидії). Половина (49,8 %) дорослого населення України задекларували у згаданому опитуванні ймовірність власної залученості до корупційних дій у разі, коли їм така поведінка вигідна.

Отже, за ситуації збереження високої толерантності українців до корупції потрібне цілісне розуміння системи заходів (програми) щодо формування антикорупційної політико-правової культури, яка б спрямовувалася на максимальне зниження терпимості суспільства до корупції. На часі корекція менталітету суспільства щодо сприйняття політичної корупції, котра потенційно досягається комплексом заходів,

починаючи від соціальної реклами, яка викриває політичну корупцію як руйнівне явище. Але головне – має бути створений суспільний запит знизу, який би тиснув на владу, вимагаючи реальних змін, адже не можна отримати від уряду більшої відкритості, прозорості, не вдаючись до вимог і контролю.

Україні потрібен розвиток антикорупційних громадських ініціатив. Наприклад, тематичних і регіональних мереж борців із корупцією, інформаційно-мобілізаційні антикорупційні кампанії, навчання організованих груп громадян інструментам протидії політичній корупції (особливо це завдання актуалізується з наближенням виборчої кампанії) тощо. Необхідно формувати нульову толерантність до політичної корупції, але для цього потрібна як воля вищого керівництва держави, так й ініціативна, небайдужа спільнота з високим рівнем антикорупційної культури, базованої на знанні закону та високій соціальній відповідальності.

Видається, що феномен антикорупційної культури пов'язаний з усіма найважливішими соціальними процесами. Антикорупційна політико-правова культура синкретизує в собі політичні традиції, мораль, поведінкові моменти, знання правових вимог. Тому, на нашу думку, саме «культурний механізм» є однією з найважливіших складових успішного протистояння корупційній поведінці у політиці.

Уявлення про те, що політичну корупцію можна подолати виключно вдосконаленням нормативно-правової бази, її жорсткішанням, є хибним. Наразі таке бачення призводить до відсутності реального поступу в мінімізації корупційних практик у вітчизняній політиці. Сьогоденній українській політиці, її суб'єктному колу для оздоровлення від корупційної недуги бракує «ліків», якими має стати антикорупційна культура. Образно кажучи, вона здатна виробити імунітет проти вірусу політичної корупції. Саме розвиток «антикорупційного потенціалу людського чинника»[946], доповнений репресивними інструментами, має стати основою стратегії запобігання політичній корупції в Україні. Лише вдосконаленням законодавства, створенням нових державних антикорупційних органів та громадських інституцій проблема політичної корупції не може бути вирішена.

Завдання антикорупційної культури – сформувати такий клімат у суспільстві, коли індивід не вчиняє корупційних дій (а також не вдається до бездіяльності з корупційної мотивації) не через страх покарання, а через визнання таких дій негідними, такими, що суперечать його життєвим принципам. Наша концептуалізація поняття «антикорупційна політико-правова культура» передбачає її розуміння як: 1) сукупності

ціннісних установок, спрямованих на неприйнятність толерування корупційних практик у політиці; 2) характеристики соціальних суб'єктів (індивідуальних, колективних), яка виражає політичну свідомість, політичну діяльність (активність) щодо політичної корупції.

Вважаємо, що в Україні на часі конструювання державної програми формування антикорупційної культури громадян, частиною якої має бути протидія політичній корупції методами формування та утвердження антикорупційних цінностей. Зміна політико-правової свідомості населення має стати засадничим кроком антикорупційних перетворень у державі. Вочевидь дослідження цього феномена політичною наукою лише розпочинаються, тому актуалізуються наукові розвідки у царині антикорупційної свідомості, антикорупційної активності тощо.

* * *

1. Упродовж усіх років незалежності Української держави політична корупція більшою чи меншою мірою була атрибутом діяльності політичних акторів. Велика кількість проблем збереглася й після Революції Гідності, доповнюючись новими формами політичної корупції. Це вимагає конструювання цілісного механізму протидії проявам корупції у партійному фінансуванні, під час виборчих кампаній, лобіювання тощо. Назріла потреба прийняття окремого закону про політичну корупцію та протидію їй, де був би унормований широкий комплекс можливих протиправних дій корупційного характеру в політиці та шляхи запобігання їм, визначені можливості громадського контролю за реалізацією цього закону.

Поняття «політична корупція» в Україні не визначене на законодавчому рівні, що призводить до розмитості розуміння її суб'єктного кола, видів дій, які підпадають під кваліфікацію політичної корупції тощо. Розуміння політичної корупції охоплює доволі звужену кількість протиправних дій, пов'язаних із фінансуванням партій, електоральними зловживаннями, своєрідними «продажами» місць у виборчих списках, голосів депутатів за певну законодавчу ініціативу тощо. Водночас у політиці є чимало інших дій, які можуть кваліфікуватися як корупційні; це потребує законодавчого врегулювання.

2. Запровадження державного фінансування партій та процедури контролю за їх фінансовими та іншими матеріальними активами розпочало реформу щодо прозорості та підзвітності у політиці, але вже за короткий час дії нововведень зафіксовані спроби нівелювання партіями норм антикорупційного законодавства. Для мінімізації політичної корупції доцільні: перехід до пропорційної системи з відкритими списками на зміну змішаній системі з корупційною

мажоритарною компонентою; скасування (або істотне обмеження) фінансово витратної політичної реклами на телебаченні; створення гарантій невідворотності покарання за корупційні злочини в політиці; посилення державного та незалежного громадського контролю за прозорістю фінансової діяльності політичних партій та іншими сферами прояву політичної корупції; формування антикорупційної культури населення, яка передбачала б абсолютне нетолерування усіх форм корупції та ін.

3. Для сучасного українського суспільства характерне своєрідне ціннісне протистояння «антикультури корупції» та «культури антикорупції». Успішна антикорупційна політика попри значну кількість стратегій, концепцій, доктрин неможлива без фундаментальних зрушень у суспільній та індивідуальній свідомості, істотних позитивних коректив у нормах, правилах і поведінці не лише цільових груп (політиків, державних службовців), а й пересічних громадян як важливих політичних акторів. Попри те, що політична корупція на українських землях має певні історичні традиції, що тривалий час існувало й великою мірою зберігається толерантне ставлення українців до різних видів корупції, корупційні антицінності не є частиною української ментальності.

Упродовж багатьох років українцям завуальовано нав'язувалася прийнятність і майже безкарність корупційної поведінки. У результаті сформувався феномен «корупційного прагматизму», який може бути подоланий запуском справді ефективних механізмів антикорупційної протидії, реальною відкритістю та прозорістю влади, очевидністю неприпустимості безкарності за злочини корупційного характеру тощо. Потрібне формування однозначного розуміння громадянами важливості протидії корупції, усвідомлення її неприйнятності за бажання розбудови демократичної державності. Мінімізація політичної корупції видається можливою шляхом подолання правового нігілізму та формування у суспільстві розвиненої демократичної політико-правової культури на основі антикорупційних цінностей.

4. Толерантне ставлення до антикорупційних цінностей і відповідно нульова терпимість до політичної та інших видів корупції формуються не в останню чергу завдяки антикорупційній політико-правовій культурі. Матриця антикорупційної політики, яка конструюється сьогодні в Україні, в своїй основі повинна мати не лише інституційний механізм, а й формування антикорупційної культури – своєрідного підмурка, на якому вибудовуватиметься вся система протидії корупційним практикам у політиці. Її формування є тривалим процесом відмови цілих поколінь

від укоріненої лояльності до швидких і непрозорих методів досягнення певних цілей. Нині в Україні відсутнє цілісне розуміння антикорупційної культури, її механізму, хоча потреба у ній не заперечується ні владою, ні суспільством у контексті розуміння важливості превентивних заходів протидії корупції.

Антикорупційна культура є структурним елементом політико-правової культури. Це характеристика індивідуальних і колективних суб'єктів політики, яка фіксує параметри їх політичної свідомості, політичної активності щодо політичної корупції. Від рівня, змістової наповненості антикорупційної культури залежить поширеність корупційних практик у політиці на усіх її рівнях. Формування системи антикорупційних цінностей у політиці зумовлює максимальне звуження сфери корупційної антикультури, що базується на завуальованому схваленні або безпосередній залученості до корупційних практик у політичному процесі. Антикорупційна політико-правова культура засвідчує, наскільки укоріненими в конкретному суспільстві є прогресивні демократичні політичні цінності. Україні потрібна цілісна державна програма формування антикорупційної культури громадян, частиною якої має стати протидія політичній корупції методами формування та укорінення антикорупційних цінностей. Зміна політико-правової свідомості населення має стати засадничим кроком в антикорупційних перетвореннях у державі.

Висновки

1. Коріння політичної корупції сягає стародавніх часів: різноманітні зловживання у політиці фактично виникають синхронно з її появою. В стародавніх державах уже були поширені протиправні зловживання політичного характеру, а перші спроби осмислення корупції як антисуспільного явища увиразнені у давньогрецькій політико-правовій думці. Кількісно-якісне зростання корупційних практик особливо характерне для Стародавнього Риму (від розквіту Республіки). Збільшення обсягів корупційних практик у європейській політиці починається у добу Середньовіччя, коли за відсутності поділу влади та з її узурпацією швидко розвиваються грошові відносини, кількісно зростає державний апарат. Водночас жорсткішають покарання за корупційні зловживання, виникає перший формат незалежного аудиту. Сучасне розуміння корупції формується в Новий час, коли починають утворюватися централізовані держави. Імпульсом до осмислення

політичної корупції стають праці, в яких корупцію прирівняно до недуги (Н. Макіавеллі), наслідком якої стає презирство до закону (Т. Гоббс). Водночас увиразнився фаворитизм як результат абсолютизму.

Правове регулювання питань, опосередковано дотичних до політичної корупції, припадає ще на стародавній період («Закони Хаммурапі», «Артхашастра», афінські закони про доходи громадян поліса, давньоримські «Закони XII таблиць» та ін.). Але у сучасному розумінні проблеми, породжені політичною корупцією, починають унормовуватися від кінця XIX століття (низка актів Великої Британії щодо неприйнятності продажу публічних посад, електоральних зловживань тощо). Політична корупція стала предметом наукових досліджень у 1970-х роках, але її вивчення динамічне з огляду на мінливість політичного процесу, постійні зміни у його конфігурації та перманентну появу новітніх корупційних практик.

2. Дослідження поняття «політична корупція» засвідчило його тлумачення крізь призму багатьох дослідницьких підходів і методологій. В Україні відсутнє нормативно врегульоване визначення політичної корупції за наявності численних інтерпретацій цього поняття. Політична корупція характеризується як: прояв тіньової, неформальної політики, латентна політика; підривний механізм, який посягає на стабільність будь-якої інституційної системи; загроза національній безпеці держави, позаяк зумовлює неформальну інституціалізацію, подальшу деградацію державних інститутів; практика, спрямована на звуження публічного простору, ускладнення циркуляції еліт і монополізацію політичного ринку; стійкий тип рентозорієнтованої опортуністичної поведінки політичних акторів, спрямованої на реалізацію владних інтересів і набуття певної користі від участі у політичному процесі; комплекс неформальних норм, які структурують, обумовлюють дії політичних акторів і суперечать колективним ідеалам, цілям, увиразненим у формальних інститутах; закритий від громадськості вид політичних практик у непублічному полі комунікації; неформальний інститут, який зумовлює заміщення формальних інститутів неформальною інституціалізацією та под.

Авторська політологічна теоретико-методологічна концептуалізація поняття «політична корупція» ґрунтується на методологічних засадах неоінституціоналізму. Політична корупція є не тільки феноменом сучасного політичного життя на глобальному рівні, а й сформованим політичним інститутом, неформальним — за критерієм легальності, протиправним — за критерієм суспільної летігимності, руйнівним — за наслідками для становлення та функціонування демократичної

політичної системи, деструктивним — для суспільної свідомості й системи національної безпеки. Політична корупція – це деструктивний різновид неформальних інститутів підривного партикулярного характеру, який зумовлює неправомірне використання суб'єктами політичного процесу з корисливих мотивів ресурсів влади у позасуспільних інтересах, приватизацію публічних ресурсів за умов слабкості формальних і конструктивних неформальних інститутів.

Окрім методології неоінституціоналізму, аналіз проблематики політичної корупції доповнено аксіологічним підходом і компаративним аналізом. За допомогою аксіологічного підходу вивчається зміст антикорупційних цінностей, їх роль у системі ціннісної ієрархії громадянина та держави. Дослідницький потенціал політичної аксіології сприяє концептуалізації понять «антикорупційні цінності», «антикорупційна культура», «антикорупційна ментальність», визначенню ролі таких цінностей у політичному процесі країн із різними типами політичного режиму. Саме політичні цінності мотивують дії суб'єктів політики, увиразнюють уявлення політичних акторів про бажані формати політичних інститутів, що сприяє реалізації поставлених цілей (мінімізації корупційних практик у політиці за демократії або, навпаки, поглиблення корупційного «захоплення» держави у випадку недемократичних режимів). За допомогою компаративного методу з'ясовуються причини й особливості увиразненості корупційних практик у політичному процесі різних країн, порівнюються обрані ними стратегії протидії політичній корупції. Цей метод уможливорює аналітичність політологічного аналізу політичної корупції, прояви якої співвідносяться з такими ж деструктивними практиками в різних країнах, регіонах у межах одного часового проміжку або навіть у межах різних історичних епох. Моніторингове порівняння країн важливе для пояснення їх успіхів або регресу в антикорупційній протидії. Важливість компаративно-політологічного підходу для вивчення політичної корупції полягає у його широких евристичних можливостях: дає змогу в динаміці пояснити ті процеси, які відбуваються як у конкретній країні, так і у регіональному чи глобальному вимірі.

3. Питання про критерії віднесення певних осіб до суб'єктів політичної корупції, відмежування їх від суб'єктів інших видів корупції (наприклад, бюрократичної) залишається дискусійним, насамперед через нормативно-правову неврегульованість. Суб'єктами політичної корупції є як індивідуальні, так і колективні актори, які спрямовують свою протиправну ініціативу, заохочувану корисливим мотивом, на руйнування державного ладу, підриив національної безпеки: від глави держави до пересічного виборця.

4. Політично-корупційна система охоплює великий спектр протиправних дій і проявів бездіяльності, спрямованих на нелегітимне використання учасниками політичного процесу та носіями публічної влади їх можливостей і повноважень з метою отримання особистих чи групових вигод. Цю систему утворюють такі види політичної корупції: а) партійна корупція (порушення порядку фінансування; прийняття партійних рішень в обхід механізмів внутрішньопартійної демократії; створення «партій на продаж»; фактичний продаж місць у потенційно прохідній частині партійного списку; використання «підставних донорів» для обходу лімітів на пожертви партіям тощо); б) електоральна корупція (порушення правил надходжень до виборчих фондів; підкуп виборців і членів виборчих комісій; застосування адміністративного ресурсу в інтересах окремих суб'єктів виборчого процесу тощо); в) лобістська корупція (непрозоре, тіньове просування насамперед у законодавчому та виконавчому органах державної влади інтересів зацікавлених осіб за винагороду чи з іншої мотивації); г) представницька корупція (зміна депутатом парламентської фракції з корисливих мотивів та інші дії у площині політичної етики); д) клієнтистсько-патронажна корупція (використання державних ресурсів задля просування інтересів певних індивідуальних чи колективних акторів, непотизм; дії, пов'язані з наявністю конфлікту інтересів тощо); е) судова корупція (виконання судовими органами політичного замовлення; тиск на судові інстанції суб'єктів політики з метою забезпечення певних рішень суду) та ін. Названі групи не охоплюють усі можливі варіації політично-корупційних дій, а є лише спробою окреслення їх основних напрямів.

5. Для аналізу практики політичної корупції та накопиченого досвіду антикорупційної протидії виокремлено п'ять груп країн: Південної Європи; розвинених держав Західної Європи з високими антикорупційними показниками; США; азійські держави із контрастними форматами антикорупційної протидії; країни Центрально-Східної Європи, інтегровані до ЄС, які зберігають високі показники політичної корупції.

Держави Південної Європи з 2009 року перебувають під впливом фінансової кризи, що зумовлює двосторонній зв'язок: глибокі наслідки кризи значною мірою спровоковані політичною корупцією, а остання ще більше посилює економічний спад. Переплетіння бізнесу та політики перетворило держави регіону на найбільших зовнішніх боржників у ЄС. Корупція та домінування відносин за принципом «клієнт – патрон» є чинниками, які гальмують реформи. Це відбувається попри те, що південноєвропейські держави долучаються до новітніх міжнародних антикорупційних ініціатив, унормовують фінансування партій,

встановлюють обмеження для недопущення конфлікту інтересів задля уможливлення транспарентної політики. Серед спільних проблем держав регіону, пов'язаних із політичною корупцією, непрозорість відносин між бізнесом і політиками, закритий характер лобістських практик тощо. Основними особливостями обраних для аналізу держав Південної Європи є:

а) у Греції зловживання політичних акторів неформально прирівняно до національних традицій. У поодиноких випадках винних притягали до відповідальності за політичну корупцію. Політичні партії є фрагментованими, значна частина політиків пов'язана з нелегальним бізнесом. Громадська думка оцінює грецьких політиків як ненадійних непрофесіоналів із непродуктивною популістською риторикою; їх зацікавленість зведена до досягнення успіху особистого чи партійного бізнесу. Наслідком нездорового соціально-політичного клімату є зростання популярності ліво- і праворадикальних партій (права «Золота Зоря», ліва СИРІЗА);

б) дієвішою, на перший погляд, є система Італії, де у протидії корупції більш виражена взаємодія держави з громадськістю. Але цього недостатньо для виходу з числа корумпованих держав ЄС. Проведена в 1990-х роках операція «Чисті руки» лише дещо ослабила корупційні мережі. В Італії відбулося неформальне «зрощення» політичної, економічної та медійної влади. Політична корупція сприяє зростанню правопопулістських рухів з антивладною риторикою («Рух п'яти зірок»);

в) у Португалії, яка найбільше постраждала від фінансової кризи, відсутня скоординована державна програма боротьби з корупцією. Попри значну кількість порушуваних корупційних справ лише незначна їх кількість завершується обвинувальними вироками. Нецільове використання фінансів громадських фондів і партій засвідчують неефективність антикорупційних заходів;

г) у Іспанії спостерігається високий рівень толерантності громадян до корупції. Дедалі зростають недовіра до традиційних партій та репутаційні загрози інституту монарха через корупційні підозри членів королівської родини. Політичну корупцію іспанці розглядають як історичну традицію, частину національної політичної культури, особливість національного характеру. Демократичні традиції слабкі, позаяк почали формуватися лише після 1975 року.

Велика Британія та Німеччина є прикладами того, що політична корупція – «хвороба», якою уражені всі держави незалежно від рівня соціально-економічного розвитку та політичного режиму. Відмінним є лише рівень такої «інфікованості». Обидві держави, попри свої передові

економічні позиції, не є антикорупційними лідерами, однак опертя на антикорупційні цінності забезпечує їм стійкі високі позиції у різноманітних рейтингах. Політична корупція сприймається як політична патологія, але ні Велика Британія, ні ФРН не є державами з «нульовою терпимістю» до неї. Високий рівень політико-правової культури, розвиненість громадянського суспільства зумовлюють відставку політиків за умов корупційного викриття. Механізми антикорупційного убезпечення цих держав динамічно вдосконалюються.

Особливостями політичної корупції у Великій Британії є: лобіювання у палаті громад за винагороду («гроші за питання»); фактичний «продаж» депутатських місць у палаті лордів у формі фінансової підтримки певним партіям («пожертви в обмін на титули», що характерно для лейбористів); нецільове використання бюджетних коштів депутатами палати громад; фінансування політичних партій корпораціями (відсутні обмеження на політичні внески, що зумовлює залежність партій від донорів); збереження депутатського імунітету.

Політична корупція у ФРН примітна постійною мутацією своїх форм. Основними протиправними діями корупційного характеру в політиці є переказ коштів через посередників (благодійні фонди тощо), приховане заохочення державних службовців за лобізм, різні способи нелегітимного фінансування політичних партій. Система лобізму непрозора через відсутність реєстру лобістів; лобісти зазвичай працюють як «консалтингові компанії». Зберігається традиція «дверей, що обертаються» (перехід політиків після завершення кар'єри на роботу до великих корпорацій). Всупереч законодавству не задовольняється значна частина запитів громадян (із мотивів «державного інтересу»). Система забезпечення прозорості фінансування політичних партій недосконала.

6. У США національна стратегія протидії політичній корупції має низку прогалин. Перманентними є пошуки методів зниження електоральної корупції, насамперед шляхом розкриття донорів і запровадження обмежень на пожертви від фізичних осіб, але зберігається можливість необмежених внесків від організацій. Постійні нововведення у процедуру фінансування виборчих кампаній ще більше «тінізують» цей процес, уможлиблюють «сірі схеми». Це зумовлене відсутністю в Конституції США чітких норм, що регулюють діяльність політичних партій, вони прирівнюються до громадської організації. Громадським об'єднанням дозволено отримувати та витрачати грошові ресурси на проведення передвиборчої агітації у необмеженій кількості та без вимоги звітувати про джерело фінансових надходжень.

Американський лобізм законодавчо унормований, що уможливлює його прозорість та підконтрольність суспільству. Прийнято кодекси поведінки сенаторів і членів палати представників Конгресу. Практика США демонструє, як може модернізуватися антикорупційний механізм, реагуючи на нові форми протиправних дій політичних акторів.

7. Азійські держави (за окремими винятками) демонструють певні відмінності щодо інтенсивності корупційних практик у політиці, толерування корупції. Держави-лідери виробили стійкий імунітет до політичної корупції, а держави-аутсайдери лише імітують антикорупційні реформи в ході популістських пропагандистських кампаній. Існують і відмінності у виборі методів антикорупційної протидії: одні країни спираються на демократичні засади, інші – на авторитарні механізми. Антиприкладом є корупція кланів президентів (Індонезія, Філіппіни, Південна Корея), прем'єр-міністрів (Таїланд).

Найуспішніші антикорупційні стратегії реалізовані у Сінгапурі та Гонконзі. КНР обрала виражено репресивні антикорупційні методи, що не привело до формування антикорупційної культури. В Сінгапурі в результаті системних зрушень у протидії корупції досягнуто цілковитого нетолерування громадськістю корупції; жодна посада не убезпечує від покарання, відсутні імунітети; запроваджено принцип презумпції винуватості чиновників. М'який авторитаризм мінімізував корупційні практики.

У Гонконзі створені незалежні антикорупційні органи. Антикорупційна політика поєднує репресивні та превентивні заходи. Досягнуто дуже високого рівня нетолерування корупції населенням (понад 90 %). Скасована презумпція невинуватості для чиновників. Діє потужний громадський контроль за діяльністю антикорупційних органів.

КНР має тисячолітню традицію привілейованої бюрократії, яка гальмує появу демократичних антикорупційних механізмів. Запроваджена репресивна модель боротьби з корупцією, яка спрямована радше на симптоми проблеми (корупціонерів), а не джерела виникнення корупційних практик у політиці. Досвід КНР свідчить: публічні страти, засудження до довічного ув'язнення не зумовлюють зниження політичної корупції. Слабкість антикорупційної системи зумовлена збереженням умов для корупції – дискреційних методів прийняття рішень і непрозорості державного управління. Західна модель поділу влади визнана неприйнятною. В системі антикорупційної боротьби переплетені поняття закону та партійної дисципліни. Зацікавлені особи та групи реалізують свої інтереси шляхом корупційного лобіювання у вищих ешелонах партії. Антикорупційні органи не є незалежними.

Відсутній публічний доступ до декларацій про доходи та майно.

8. Політична корупція є спільною причиною стримування прогресивного розвитку Румунії та Болгарії. Натомість виражені особливості її сприйняття громадськістю та активності щодо протидії їй. За роки членства в ЄС Румунія стабільно піднімається в антикорупційних рейтингах завдяки ініціативному громадянському суспільству та дієвій антикорупційній політиці. Визнано нагальною потребу прийняття кодексу поведінки для парламентаріїв. Правила зняття недоторканності з депутатів мають стати прозорішими, аби не уможливлювалося уникнення правосуддя.

Болгарія засвідчує, як політична корупція може надовго стати складовою державного механізму. Часті корупційні справи зумовили хронічну недовіру болгар до владних інституцій та місцевих еліт. Серед причин «живучості» та недосяжності для закону політичної корупції є тотальне кумівство. Ні політична еліта, ні громадянське суспільство не демонструють наміру протидіяти корупції в політиці, державному управлінні, медіа залишаються політично заангажованими.

На зростання рівня політичної корупції в Угорщині впливає посилення авторитарних тенденцій, звернення влади до моделі неліберальної демократії. Утиски громадянського суспільства, побудова глибоко корумпованої системи, спрямованої на задоволення потреб вузького кола осіб виявляється у непрозорих тендерах, виведенні капіталів у офшори, розтратах дотацій, виділених ЄС.

Польща є серед тих держав, які досягли за останні десятиліття певного успіху в зменшенні корупційних практик; її позиції в останні роки за Індексом сприйняття корупції є середніми з-поміж держав ЄС. У 2012–2016 роках держава повільно покращувала свій Індекс сприйняття корупції (2012 – 58, а в 2016 – вже 62), піднімаючись у списку. Але за результатами 2017 року відбувся спад – до 60 балів, що змістило Польщу з 29-го одразу на 36-е місце у світі. Це тривожна тенденція. Новітня політична історія Польщі сповнена численними епізодами корупційних зловживань високопосадовців: хабарі, незадекларовані дорогі подарунки, конфлікт інтересів, лобіювання за винагороду тощо. Водночас поляки, загалом розуміючи усі загрози політичної, адміністративної та інших видів корупції, не виражають протестних настроїв, зумовлених корупцією. Якщо проаналізувати найбільші акції протесту поляків за 2017 рік, то вони стосувалися суперечливої реформи судоустрою, жорсткішання законодавства про аборти, але не корупції. І озвучення наприкінці лютого 2018 року Індексу сприйняття корупції за 2017 рік не спричинило акцій протесту.

9. Держави пострадянського простору демонструють досить різні моделі розвитку, сприйняття політичної корупції, антикорупційні стратегії.

Держави Балтії за роки підготовки до євроінтеграції та членства в ЄС досягли значного поступу в зменшенні політичної корупції. Саме євроінтеграція стала каталізатором протидії політичній корупції у регіоні.

Естонія є не лише найменш корумпованою на пострадянському просторі, але й входить до числа таких же держав у ЄС. Естонська модель боротьби з корупцією ґрунтується на жорстких реформах суду та державної служби 1992–1995 років. Електоральна корупція мінімізується голосуванням через Інтернет. Бюрократичну корупцію було подолано завдяки моделі е-держави. Проблема корупції у партійному фінансуванні вирішена частково шляхом запровадження змішаної моделі фінансування політичних партій: державне фінансування (для партій, які отримали щонайменше 1 % голосів) і приватні пожертви (обмежень немає); пожертви від юридичних осіб заборонені. Обмежені пожертви членам парламенту для запобігання нецивілізованому лобізму. Аудит проходять лише партії, які дотуються державою. Правопорушення у сфері фінансування політичних партій криміналізовано. Залишається актуальним прийняття кодексу поведінки депутатів парламенту.

В Латвії створена національна антикорупційна структура – Бюро із запобігання та боротьби з корупцією. Держава має добре розвинену юридичну та інституційну базу для регулювання фінансування політичних партій і виборчих кампаній: заборонені пожертви партіям від юридичних осіб та обмежені – від фізичних; заборонені позики для партій; існує державне фінансування партій, як отримали щонайменше 2 % голосів на останніх виборах.

Литва мінімізувала політичну корупцію завдяки: забороні фінансування партій юридичними особами; прийняттю закону про лобізм; ухваленню кодексів поведінки політиків (із запровадженням санкцій); мінімізації різних видів імунітетів; діяльності спеціалізованого антикорупційного органу — Служби спеціальних розслідувань. Юридичні особи не мають права фінансувати політиків, партії, вибори, тому існує державне фінансування. Фізичні особи фінансують партії, або 1) віддаючи 1 % свого податку на прибуток певній партії, або 2) жертвуючи максимум до 7,5 тис. євро до бюджету рекламної кампанії певної партії. Такий механізм може розглядатися як приклад електорального краудфандингу з чітким обліком.

10. Реформаторський досвід Грузії є яскравим прикладом того, як пострадянська патріархальна держава здатна на справжній цивілізаційний ривок. Водночас ставимо під сумнів успіхи Грузії у протидії саме політичній корупції. Корупцію було мінімізовано насамперед на рівні надання державних послуг, у сфері оподаткування, але це не може бути підставою проєкції такого результату на площину політичної корупції. Конституційні зміни 2017 року мали б модернізувати систему стримувань та противаг, виборчу систему.

Після зміни влади у 2012 році тиск на судову владу зменшився, але певна залежність судової влади Грузії збереглася, особливо у політичних справах. Серед позитивних змін останніх років – зростання незалежності медіа, судової влади, виборчих комісій, більш плюралістичний парламент із вищою незалежністю від уряду, система моніторингу майнових декларацій державних службовців, законодавча відкритість. Серед проблем – недостатня незалежність парламенту, необхідна для належного контролю за урядом; вибіркове правосуддя у справах проти колишніх державних чиновників; випадки непотизму та фаворитизму в призначеннях на посади в державному секторі тощо. Не досягнуто прогресу задля встановлення рівних умов участі у виборах для політичних партій з огляду на прогалини у виборчому законодавстві. Потрібні незалежна, професійна цивільна служба, вільна від політичного впливу; прозора система найму, просування, звільнення по державній службі, викорінення випадків фаворитизму та кумівства; неприпустимість практики масового звільнення державних службовців після виборів.

11. Неоавторитарний характер політичних режимів держав Центральної Азії є визначальним для укорінення політичної корупції, узурпації влади. У країнах регіону політична корупція має системний характер, глибоко проникає не лише в державний апарат, а й у правове, інституційне та культурне середовище. Розвиток держав стримується владою, олігархами та кримінальними мережами. У регіоні зберігаються сильні традиції та культурні зв'язки. За таких умов політична корупція набуває форм непотизму, кумівства, паралельно співіснують офіційні правові та інституційні структури з мережею заступницьких зв'язків родинно-кланового і феодално-клієнтистського характеру, які детермінують громадські та ділові стосунки.

У всіх державах регіону високий рівень корупції за персоналістського типу неоавторитаризму в Казахстані, Таджикистані, Туркменістані, Узбекистані, а також корпоративного типу режиму в Киргизстані. Чинниками, які сприяють корупційним практикам, є: слабкість

громадянського суспільства та наступ держави на його інституції; відсутність громадського контролю та підзвітності політиків; міцність кланових традицій; декларативне інсталювання елементів демократії, залежність ключових політичних рішень від глави держави тощо.

Республіка Таджикистан демонструє, як політична та інші форми корупції можуть стати реальною загрозою функціонуванню державності. Усі ключові рішення узалежнені від глави держави. Інформація про доходи політиків закрита; практично відсутній доступ до альтернативних медіа, відсоток користувачів Інтернету вкрай низький; несформовані традиції плюралістичної політичної культури. Відсутні політична конкуренція, вільні вибори, незалежні суди та медіа. Інформація про партійне фінансування недоступна, пряме державне фінансування партій відсутнє, натомість очевидна залежність партій від спонсорів.

Киргизька Республіка у політологічних дослідженнях представлена або як «острівець демократії» в авторитарній Центральній Азії (з огляду на Тюльпанову та Посттюльпанову революції), або як приклад «держави, що не відбулася», ураженої корупцією, беззаконням і нестабільністю. І перший, і другий президенти, які уособлювали родинно-кланові режими, звинувачувалися громадськістю в корупції й революційним шляхом усувалися від влади. Шляхом зменшення повноважень президента, розширення повноважень прем'єр-міністра робилися нерезультативні спроби позбутися клановості та кумівства. Громадянське суспільство, попри дві революції, залишається слабким; партії не змогли стати ідеологічно зрілими об'єднаннями громадян, а залишаються партіями окремих особистостей. Система виборів передбачає закриті партійні списки, відсутня внутрішньопартійна демократія. Корупція не впливає на правила гри, вона і становить ці правила.

Республіка Казахстан є державою, яка опинилася в особливій ситуації – своєрідній пастці між західним плюралізмом та азійською автократією. На кожному етапі еволюції державності, від ханського до новітнього, у міжособистісних і міжгрупових стосунках помітну роль відігравали неформальні контакти та зв'язки. Корупція базується на розподільно-кланових відносинах. Діяльність політиків регламентують не стільки нормативно-правові акти, скільки система неофіційних відносин. Для Казахстану характерна жорстка президентська вертикаль: влада має ознаки персонального авторитаризму (м'який центристський авторитаризм) із сильним династичним ухилом. Відбулося піднесення інституту глави держави («лідера нації») над традиційними гілками влади. В країні домінує одна політична сила – пропрезидентська партія. Є низка стримувальних для розвитку багатопартійності норм (надмірні

вимоги при заснуванні партії, численні підстави для відмови у реєстрації, широкі основи для ліквідації тощо), проблеми тіньового фінансування партій; не визначено максимальний розмір пожертви від однієї особи; діє державне фінансування партій, але встановлений високий прохідний бар'єр (7 %) для його отримання.

12. Такі держави Південного Кавказу, як Азербайджан і Вірменія, зберігають виражену корупційну компоненту своїх політик, а їх політичні режими невідповідні стандартам демократії. Для цих неоавторитарних держав характерний адміністративний ресурс, тісне переплетіння політичної корупції з економічною. Політична корупція в обох країнах має за мету монополізацію влади шляхом: усунення політичних опонентів; імітації реального поділу влади; використання адміністративного ресурсу; фаворитизму; вибіркового правосуддя; тиску на громадянське суспільство та незалежні медіа тощо. Корупція загалом сприймається у цих державах як ендемічне та глибоко інституціоналізоване явище, яке проникло в усі сфери суспільно-політичного життя за допомогою вкоріненої мережі політичного патронажу, тісно пов'язаної з політичною елітою. Населення є носієм патріархальної політичної культури: не готове поступитися клановими зв'язками задля просування демократичних цінностей. Викривальні матеріали щодо корупції політиків та судові процеси рідко підсумовуються обвинувальними вирокami. Зберігається культура корупційної толерації, очільники держав не демонструють достатньої політичної волі в антикорупційній протидії. Громадянське суспільство в обох державах слабке (насамперед через владні переслідування).

Азербайджан має закриту, непрозору політичну систему. Тут стійка тенденція до концентрації влади в руках однієї родини. Причинами політичної корупції є неефективність влади на тлі недостатнього спротиву суспільства. Попри прийняття закону щодо спрощення реєстрації неурядових організацій громадянське суспільство слабке, майже усі незалежні громадські організації, медіа в останні роки були витіснені за межі держави чи придушені, заборонені іноземні гранти, що також є причиною руйнації громадських ініціатив. Топ-корупція, політична корупція є незмінними попри декларовані владою успіхи антикорупційної реформи.

Вірменія зберігає системний характер корупції, який становить загрозу національній безпеці. Характерний дефіцит прозорості діяльності уряду; корупція існує на усіх рівнях влади; обмежена незалежність судової влади; звужені можливості громадян щодо зміни влади. Фактично на політичному полі діють не партії, а бізнес-групи. Антикорупційна

боротьба видається штучною. Спеціалізований незалежний антикорупційний орган відсутній. Антикорупційні зрушення помітні в армії. Процедура декларування майна та доходів державних посадовців має формальний характер, не зумовлюючи подальших антикорупційних розслідувань. Під час виборів фіксуються численні порушення, уникати яких не допомагають нововведення (ідентифікація виборців шляхом сканування відбитків пальців, оперативне оприлюднення на сайті Центрвиборчкому списків тих, хто проголосував; онлайн-трансляція з виборчих дільниць; криміналізація голосування за іншого виборця тощо). Запроваджене державне фінансування партій, які подолали 3-відсотковий бар'єр; партійне спонсорство іноземців заборонене, але специфіка Вірменії у тому, що це не стосується членів її діаспори (з 2005 року мають право на подвійне громадянство).

Певні зрушення у запобіганні та протидії політичній корупції очікувалися як результат переходу в 2017 році Вірменії до парламентської республіки. Проте аналіз політичної ситуації у цій країні уможливорює припущення: конституційна реформа була спланована керівною верхівкою задля подальшого збереження своєї влади (у форматі прем'єр-міністра). Вірменський громадянський рух протесту навесні 2018 року потенційно може сприяти (у разі демократичного сценарію розвитку подій) подальшому антикорупційному очищенню країни, її загальній демократизації.

13. Політична корупція у Росії набула системного характеру, а протидія цьому деструктивному інституту має популістський, декларативний характер. Влада, заперечуючи транспарентну конкуренцію, обрала політичну корупцію одним з основних механізмів функціонування. Для політичного ландшафту країни притаманний неопатримоніалізм, непотизм, рентозорієнтована поведінка можновладців на усіх рівнях, широкий спектр способів привласнення суспільних і державних благ для особистісного чи вузькогрупового використання. За роки проведення альтернативних виборів демократичні принципи їх проведення не утвердилися, набули викривлених форм задля узурпації влади та незмінності політичної системи держави; ротація влади практично не відбувається. Важливі політичні рішення приймаються олігархічними (фінансово-політичними) групами без громадського обговорення; широко виражений нецивілізований лобізм. Правлячі політико-економічні угруповання «приватизували» публічну владу, використовують владно-примусові повноваження й адміністративні ресурси для досягнення корисливих цілей. Реальна політична конкуренція відсутня. Органи виконавчої влади формуються за критерієм особистої відданості керівництву. Держава відкрито

підтримує лише одну партію. Механізми запобігання корупції на зразок декларування доходів перетворилися на формальність, позаяк у Росії відсутня перевірка на індикатори корупції. Влада вороже ставиться до антикорупційних ініціатив громадськості. Це приклад деформованої держави, в якій корупція витіснила конкуренцію. Причиною цього є несформованість громадянського суспільства, загальний невисокий рівень демократичної політико-правової культури росіян.

14. В Україні упродовж усіх років незалежності держави політична корупція більшою чи меншою мірою була атрибутом діяльності політичних акторів. У вітчизняний політичний лексикон термін «політична корупція» увійшов у 2006–2009 роках, коли почали увиразнюватися ієрархічні корупційні піраміди, замкнені корупційні цикли. До Революції Гідності канали впливу громадян на владу були практично заблоковані. Система виборів різного рівня не дозволяла громадянину впливати на персональний склад виборних органів. Велика кількість проблем збереглася й доповнилася новими формами політичної корупції. Це вимагає конструювання цілісного механізму протидії проявам корупції у партійному фінансуванні, під час виборчих кампаній, лобіювання та ін.

Позитивом є запровадження державного фінансування партій та процедури контролю за їх фінансовими та іншими матеріальними активами. Це розпочало реформу щодо прозорості та підзвітності у політиці, але уже за короткий час дії нововведень зафіксовані спроби нівелювання партіями норм антикорупційного законодавства. Для мінімізації політичної корупції доцільні: перехід до пропорційної системи з відкритими списками на зміну змішаній системі з корупційною мажоритарною компонентою; скасування (або істотне обмеження) фінансово витратної політичної реклами на телебаченні; створення гарантій невідворотності покарання за корупційні злочини в політиці, зокрема спеціалізованого антикорупційного суду; посилення державного та незалежного громадського контролю за прозорістю фінансової діяльності політичних партій та іншими сферами прояву політичної корупції; формування антикорупційної культури населення, яка передбачала б абсолютне нетолерування усіх форм корупції тощо.

Існує необхідність прийняття окремого закону про політичну корупцію та протидію їй, де був би унормований широкий комплекс можливих протиправних дій корупційного характеру в політиці та шляхи запобігання їм, визначені механізми громадського контролю за виконанням цього закону. Поняття «політична корупція» в Україні не визначене на законодавчому рівні, що призводить до розмитості

розуміння її суб'єктного кола, видів дій, які підпадають під кваліфікацію політичної корупції тощо. Розуміння політичної корупції охоплює звужену кількість протиправних дій, пов'язаних із фінансуванням партій, електоральними зловживаннями, своєрідними «продажами» місць у виборчих списках, голосів депутатів за певну законодавчу ініціативу тощо. Водночас чимало інших дій у політиці можуть кваліфікуватися як корупційні, що потребує законодавчого врегулювання.

15. Для сучасної України характерне своєрідне ціннісне протистояння «антикультури корупції» та «культури антикорупції». Успішна антикорупційна політика попри значну кількість стратегій, концепцій, доктрин неможлива без фундаментальних зрушень у суспільній та індивідуальній свідомості, істотних позитивних коректив у нормах, правилах і поведінці не лише цільових груп (політиків, державних службовців), а й пересічних громадян як важливих політичних акторів.

Попри те, що політична корупція у суспільстві має певні історичні традиції, а також те, що тривалий час існувало й великою мірою зберігається толерантне ставлення українців до різних видів корупції, корупційні антицінності не є частиною української ментальності. Упродовж багатьох років громадянам завуальовано нав'язувалася прийнятність і майже безкарність корупційної поведінки. В результаті сформувався феномен «корупційного прагматизму», який може бути подоланий запуском справді ефективних механізмів антикорупційної протидії, реальною відкритістю та прозорістю влади, очевидністю неприпустимості безкарності за злочини корупційного характеру тощо. Потрібне формування однозначного розуміння громадянами важливості протидії корупції, усвідомлення її неприйнятності для розбудови демократичної державності. Мінімізація політичної корупції видається можливою шляхом подолання правового нігілізму та формування у суспільстві розвиненої демократичної політико-правової культури на основі антикорупційних цінностей.

16. Толерантне ставлення до антикорупційних цінностей і відповідно нульова терпимість до політичної та інших видів корупції формуються не в останню чергу завдяки антикорупційній політико-правовій культурі. Матриця антикорупційної політики, яка конструюється нині в Україні, у своїй основі повинна мати не лише інституційний механізм, а й формування антикорупційної культури – своєрідного підмурка, на якому вибудовуватиметься вся система протидії корупційним практикам у політиці. Її формування є тривалим процесом відмови цілих поколінь від укоріненої лояльності до швидких і непрозорих методів досягнення

певних цілей. Нині в суспільстві відсутнє цілісне розуміння антикорупційної культури, механізму її формування, хоча потреба у ній не заперечується ні владою, ні суспільством у контексті розуміння важливості превентивних заходів протидії корупції.

Антикорупційна культура є структурним елементом політико-правової культури, характеристикою індивідуальних і колективних суб'єктів політики, яка фіксує параметри їх політичної свідомості, політичної активності щодо політичної корупції. Від рівня, змістової наповненості антикорупційної культури залежить поширеність корупційних практик у політиці на усіх її рівнях. Формування системи антикорупційних цінностей у політиці зумовлює максимальне звуження сфери корупційної антикультури, що базується на завуальованому схваленні або безпосередній залученості до корупційних практик у політичному процесі. Рівень антикорупційної культури засвідчує, наскільки укоріненими в суспільстві є прогресивні демократичні політичні цінності. Україні потрібна цілісна державна програма формування антикорупційної культури громадян, частиною якої має стати протидія політичній корупції методами формування та укорінення антикорупційних цінностей. Зміна політико-правової свідомості населення має стати засадничим кроком у антикорупційних перетвореннях в Україні.

Список використаних джерел

1. Айтматова Ш. От семейственности до парламентаризма не допрыгнули. URL: http://www.vb.kg/doc/177347_shirin_aytmatova:_ot_semeystvennosti_do_parlamentarizma_ne_doprygnyli.htm (дата звернення: 03.02.2017).
2. Аксеев Р. О. Историчні прояви корупції та особливості боротьби з нею // Правова держава. 2017. № 27. С. 110–116.
3. Алекперова Дж. Декларация о доходах в Азербайджане «зависла»? URL: <http://ru.echo.az/?p=54670> (дата звернення: 16.04.2017).
4. Александрова А. Об эффективности антикризисных мер Греции в 2008–2009 годах // Современная Греция в мировой экономике и политике / под. ред. Ю. Квашина. Москва: ИМЭМО РАН, 2013. С. 53–63.
5. Али-Заде Д. Власть и бизнес: как Алиевы реализуют в Азербайджане операцию «Престолонаследие». URL: <https://www.currenttime.tv/a/28329002.html> (дата звернення: 03.05.2017).
6. Андрейчук С. Избирательная кампания на выборах в Госдуму-2016 финансировалась непрозрачно и с использованием теневых схем: аналитический доклад. Москва: Transparency International – Россия, 2016. 20 с.
7. Андрейчук С., Хомайко Л. Кривое зеркало: административный ресурс и бюджетные деньги в

московской политике. Барнаул: Центр Transparency International – Россия, 2017. 30 с.

8. Антикоррупционная стратегия Республики Казахстан на 2015–2025 годы. URL: <http://kyzmet.gov.kz/ru/kategorii/antikorrupcionnaya-strategiya-respubliki-kazahstan-na-2015-2025-gody> (дата звернення: 06.06.2017).
9. Антикоррупционные реформы в Армении. Третий раунд мониторинга Стамбульского плана действий по борьбе с коррупцией. URL: <http://www.oecd.org/daf/anti-bribery/Armenia-Round-3-Monitoring-Report-RUS.pdf> (дата звернення: 02.01.2017).
10. Аресты коррупционеров в Республике Таджикистан – борьба со взятками или разборки силовиков. URL: <https://news.rambler.ru/crime/36733571-aresty-korrupsionerov-v-rt-borba-so-vzyatkami-ili-razborki-silovikov/> (дата звернення: 03.03.2018).
11. Аристотель. Политика. Афинская полития / пер. С. И. Радцига. Москва: Мысль, 1997. 460 с.
12. Аристотель. Сочинения: в 4 т. / пер. А. И. Доватура. Москва: Мысль, 1983. Т. 4. 830 с.
13. Арістотель. Політика / пер. з давньогр. О. Кислюка. Київ: Основи, 2000. 239 с.
14. Армаш Н. О. Передумови та наслідки виникнення політичної корупції в Україні // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. Юриспруденція. 2014. № 12. Т. 2. С. 96–98.
15. Армения, в отличие от Грузии, не может расширить связи с Европой. Ответь Фрэнсиса Фукуямы. URL: <http://www.armenianreport.com/pubs/165222/> (дата звернення: 15.05.2018).
16. Асафайло В. В. Інституційний та комунікативний виміри протидії політичній корупції // S.P.A.C.E. 2017. № 2. С. 12–15.
17. Асафайло В. В. Політична корупція як складова процесу делегітимації влади: комунікативний вибір // “UChoice: 4P” Ukrainian Choice: Public Policy, Politics, Psychology: зб. матеріалів доп. учасн. III міждисципл. наук.-практ. конф. Одеса: Нац. ун-т «Одеська юридична академія», 2017. С. 27–31.
18. Ахтирська Н. Міжнародний досвід боротьби з корупцією як вектор формування національної антикорупційної політики: огляд законодавства Румунії // Віче. 2015. № 18. С. 2–5.
19. Аширов Ж. Государственно-политический режим в Кыргызской Республике и этапы становления института президента // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Сер. Право. 2017. № 17. Т. 1. С. 80–85.
20. Бабаев Р. Генпрокурор Азербайджана обещает выявлять незаконные источники финансирования политических партий и НПО. URL: <http://interfax.az/view/705064> (дата звернення: 05.07.2017).
21. Бабкіна О. Патронаж // Політична енциклопедія / за ред. Ю. Левенця, Ю. Шаповала. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 546–547.
22. Базалук О. Коррупция в Украине: ментальность правителей и судьба народа. Геофилософия Украины. Київ: МФКО 2016. 240 с.
23. Бардола К. Ю. Проблема византийской коррупции в историографии // Laurea II. Античный мир и Средние века: Чтения памяти проф. В. И. Кадеева. Харків: ТзОВ «НТМТ», 2017. С. 68–71.
24. БДИПЧ ОБСЕ критикует выборы в Азербайджане. URL: <http://flnka.ru/digest-analytics/4237-bdipch-obse-kritikuet-vybory-v-azerbaydzhanе>

.html (дата звернення: 28.01.2017).

25. ?????? ?. ?. ?????? ?????????????? ?????? ??? ?????????? ?????????????????? ?????????? // ?????? ?????? ?????????????????? ?????????????? ?????????????? ???. ?. ??????. ????. ?????????? ??????????????. 2015. ? 252. ?. 263. ?. 17?23.
26. ?????????????? ?. ?. ?????? ?????????????? ?????????? ?? ?????? ?????????????????? ?????????? ?????? ? ?????? ?????????????? ?????????????? // ?????????? ?????? ?????????????????? ?????????????? ?????????????????? ?????? ?????? ??????. ????. ??????????????. 2012. ??192. ?. 204. ?. 58?61.
27. ????. ?. Transparency International: ?????? ?????????????? ?????????????// ?????????????? ??????????????. 2004. ? 1. ?. 129?143.
28. естник Южно-Уральского государственного университета. Сер. Право. 2017. № 17. Т. 1. С. 80–85.
20. Бабаев Р. Генпрокурор Азербайджана обещает выявлять незаконные источники финансирования политических партий и НПО. URL: <http://interfax.az/view/705064> (дата звернення: 05.07.2017).
21. Бабкіна О. Патронаж // Політична енциклопедія / за ред. Ю. Левенця, Ю. Шаповала. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 546–547.
22. Базалук О. Коррупция в Украине: ментальность правителей и судьба народа. Геофилософия Украины. Київ: МФКО 2016. 240 с.
23. Бардола К. Ю. Проблема византийской коррупции в историографии // Laurea II. Античный мир и Средние века: Чтения памяти проф. В. И. Кадеева. Харків: ТзОВ «НТМТ», 2017. С. 68–71.
24. БДИПЧ ОБСЕ критикует выборы в Азербайджане. URL: <http://flnka.ru/digest-analytics/4237-bdipch-obse-kritikuet-vybory-v-azerbaydzhanе.html> (дата звернення: 28.01.2017).
25. Беглиця В. П. Досвід європейських країн щодо формування антикорупційної стратегії // Наукові праці Чорноморського державного університету ім. П. Могили. Сер. Державне управління. 2015. № 252. Т. 263. С. 17–23.
26. Березинський Л. В. Ризик політичної корупції як чинник функціонування державної влади в умовах проблемної державності // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер. Політологія. 2012. № 192. Т. 204. С. 58–61.
27. Бова А. Transparency International: індекс сприйняття корупції // Політичний менеджмент. 2004. № 1. С. 129–143.
28. олітичний менеджмент. 2004. № 1. С. 129–143.
28. Бова А. Корупція у суспільстві, що трансформується: соціологічний аналіз // Політичний менеджмент. 2006. № 3. С. 141–151.
29. Боднарчук О. Г. Боротьба з корупцією в Грузії: досвід для вивчення та наслідування в Україні // Актуальні проблеми держави і права. 2014. № 71. С. 349–356.
30. Бондаренко Б. Фінансування політичних партій: український та світовий досвід. URL: https://ukr.lb.ua/blog/education_assembly/355836_finansuvannya_politichnih_partiy.html (дата звернення: 17.01.2017).
31. Бондаренко О. В. Українська національна ментальність як політична цінність // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. 2009. № 36. С. 57–67.

32. Боротьба з корупцією у сфері державних послуг / пер. з англ. Е. Шевченко. Washington: The World Bank, 2012. 117 с.
33. Борьба с коррупцией в Восточной Европе и Центральной Азии. Стамбульский план по борьбе с коррупцией: достижения и проблемы. URL: <https://www.oecd.org/corruption/acn/resources/41603502.pdf> (дата звернення: 15.01.2017).
34. Боталова Д. Б. Неинституциональный анализ политической коррупции в российской политической системе // Вестник Красноярского государственного педагогического университета имени В. П. Астафьева. 2011. № 2. С. 228–232.
35. Боталова Д. Б. Феномен политической коррупции в условиях системной трансформации // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. 2011. № 2 (8). Т. 2. С. 21–23.
36. Брехаря С. Сучасні теоретичні підходи до вивчення політичної ментальності // Політичний менеджмент. 2006. № 1. С. 109–117.
37. Бунецький Л. Аспекти інституціоналізму в сучасній політичній науці: аналіз феномену «політичний інститут» // Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка. Сер. Філософія. Політологія. 2009. № 91/93. С. 60–63.
38. Бунецький Л. Інституціональна проблематика в сучасній політичній науці: аналіз феномену «політичний інститут» // Вісник Львівського національного університету імені І. Франка. Сер. Філософсько-політологічні студії. 2011. № 1. С. 70–78.
39. Буракова Л. Чому Грузії вдалося / пер. з рос. Т. Шкарупа. Київ: Дух і літера, 2012. 264 с.
40. Бусол О. Антикорупційна культура суспільства та індивідууму в мінімізації проявів корупційної злочинності // Jurnalul juridic national: teorie și practică. 2015. Nr 3/1 (13). P. 91–95.
41. Бутенко В. Природа і причини корупції в Україні: перспективи розвитку та протидії корупції // Незалежний культурологічний часопис «І». 2004. № 32. С. 10–17.
42. В Азербайджане пересмотрят правила финансирования партий и НПО. URL: <https://ru.sputnik.az/azerbaijan/20170613/410697616/azerbaija-parlament-peresmotrit-pravila-finansirovaniya-partiy-npo.html> (дата звернення: 29.11.2017).
43. В Сингапуре карманы чиновников проверяют руки правосудия. URL: <https://www.novayagazeta.ru/articles/2006/10/12/27619-v-singapore-karmany-chinovnikov-proveryayut-ruki-pravosudiya> (дата звернення: 08.03.2017).
44. Ваал Т. де. Азербайджан – что впереди? // Pro et Contra. 2013. № 6 (61). С. 76–87.
45. Ваал Т. де. Назначение Алиевой вице-президентом положило конец всем иллюзиям в отношении Баку. URL: <http://www.yerkramas.org/article/117694/de-vaal-naznachenie-alievoj-vice-prezidentom-polozhilo-konec-vsem-illyuziyam-v-otnoshenii-baku> (дата звернення: 22.04.2017).
46. Валюшко І. В. Антикорупційна політика: концептуальні підходи // Стратегічні пріоритети. 2013. № 4. С. 101–105.
47. Валюшко І. В. Залучення громадянського суспільства до протидії корупції: уроки для України // Вісник Маріупольського державного університету. Сер. Історія. Політологія. 2015. № 13–14. С. 204–215.
48. Валюшко І. В. Інститути громадянського суспільства у системі антикорупційної політики України: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 21.01.01. Київ, 2017. 20 с.
49. Валюшко І. В. Політична еліта і розвиток громадянського суспільства в контексті протидії корупції // Українознавчий альманах. 2013. № 14. С. 214–216.

50. Валюшко І. В. Проблеми законодавчого регулювання свободи мирних зібрань громадян в Україні // Стратегічні пріоритети. 2009. № 4 (13). С. 46–52.
51. Валюшко І. В. Протидія корупції в умовах політичної модернізації // Вісник НТУ України «КПІ». Сер. Політологія. Соціологія. Право. 2013. № 3 (19). С. 12–16.
52. Валюшко І. В. Соціальні чинники протидії корупції в Україні // С?????????? ??????????. 2013. ? 2. ? 69?73.
стратегічні пріоритети. 2013. № 2. С. 69–73.
53. Васіле Р., Онужик М. Новий закон про фінансування політичних партій. URL: http://rri.ro/uk_uk (дата звернення: 02.01.2017).
54. Вергунов А. Коррупция в России и Великобритании: кто берет больше? URL: <http://politrussia.com/world/milliardy-byli-potracheny-747/> (дата звернення: 09.04.2017).
55. Вопросы прозрачности деятельности политических партий и их взаимодействия с институтами власти, бизнеса и общества. Казахстанский и зарубежный опыт. Алматы: ОФ «Транспаренси Казахстан», Фонд им. Ф. Эберта, Издательский центр ОФППИ «Интерлигал» 2004. 68 с.
56. Воротников В. Теневизация общества: особенности российского политического процесса // Вестник Российского университета дружбы народов. Сер. Политология. 2004. № 1 (5). С. 29–38.
57. Второй отчет ГРЕКО о выполнении рекомендаций Российской Федерацией. (Криминализация. Прозрачность финансирования партий). URL: <https://genproc.gov.ru/anticor/international-cooperation/greco/greco2016.pdf> (дата звернення: 28.10.2017).
58. Вялые акции протеста в Болгарии продолжаются и в это воскресенье. URL: <http://www.novinite.ru/articles/2078/> (дата звернення: 27.02.2018).
59. Гегель Г. В. Ф. Философия права / под. ред. Д. Керимова, В. Нерсисянца. Москва: Мысль, 1990. 524 с.
60. Гельман В. Я. «Подрывные» институты и неформальное управление в современной России // Полития. 2010. № 2 (57). С. 6–24.
61. Гельман В. Я. Постсоветские политические трансформации: наброски к теории // Общественные науки и современность. 2001. № 1. С. 55–69.
62. Гийу А. Византийская цивилизация. Москва: У-Фактория, 2005. 552 с.
63. Гирагосян Р. Армения: Испытания, изменения и избранники // EaP Think Bridge. 2017. № 1. С. 6–7.
64. Гирагосян Р. Преобразования в Армении: поворотный момент или критическая точка? // EaP Think Bridge. 2017. № 1. С. 17–21.
65. Глава МВД Португалии ушел в отставку из-за коррупционного скандала. URL: <http://polit.ru/news/2014/11/17/macedo> (дата звернення: 28.04.2017).
66. Гладченко Л. Об опыте Сингапура по противодействию коррупции // Проблемы национальной стратегии. 2014. № 3 (24). С. 126–138.
67. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского. Москва: Мысль, 2001. 478 с.
68. Голка В. Є. Громадсько-політичний краудсорсинг і краудфандинг як новітні форми політичного активізму: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02; Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. Одеса, 2016. 225 с.

69. Гоуден Д., Пароді Е. Як уряд Італії сприяє існуванню мафії. URL: <http://mises.org.ua/articles/98-david-howden/334-how-italys-government-enables-mafia.html> (дата звернення: 15.04.2017).
70. Грамада А. Румунія воює за антикорупційну службу: до чого призведуть нові протести. URL: <http://www.eurointegration.com.ua/experts/2017/09/11/7070758/> (дата звернення: 03.12.2017).
71. Громыко А. Коррупция в верхних эшелонах власти Великобритании // Обозреватель-Observer. 2010. № 10 (249). С. 117–128.
72. Грушко О. В. Теорія політичної ренти // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка. Сер. Економічні науки. 2015. № 10. С. 36–42.
73. Губрієнко О. Особливості політико-правових змін у країнах Центрально-Східної Європи (на прикладі Болгарії та Румунії). URL: <http://www.stattionline.org.ua/filologiya/79/13419-osoblivosti-politiko-pravovix-zmin-u-kra%D1%97na-centralno-sxidno%D1%97-yevropi-na-prikladi-bolgari%D1%97-ta-rumuni%D1%97.html> (дата звернення: 06.01.2017).
74. Гулай В. «Сім'я» // Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори) / за ред. Н. М. Хоми. Львів: Новий Світ-2000, 2015. С. 457.
75. Гуровська Т. В. Політична рента як центральна проблема нової політичної економії // Формування ринкової економіки. Спец. випуск «Методологічні проблеми сучасної політичної економії». 2011. С. 185–192.
76. Гуцало Є. П. Ментальність орди: публіцистичний цикл / за ред. Л. Вороніної. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія» 2007. 206 с.
77. Давлат Н. Таджикистан: коррупция решает все. URL: http://cabar.asia/ru/nurali-davlat-tadzhikistan-korrupsiya-reshaet-vse/?upm_export=pdf (дата звернення: 03.02.2017).
78. Декларации о доходах чиновников стали мишенью для критики. URL: <https://www.azatutyun.am/a/25357394.html> (дата звернення: 09.01.2017).
79. Дела Порто Д., Ванучі А. Брудні оборудки: учасники, ресурси та механізми політичної корупції / пер. з англ. С. Кокізюк. Київ: К. І. С., 2006. 302 с.
80. Дем'яненко В. Ментальні характеристики політичної свідомості українців // Людина і політика. 2002. № 1. С. 93–100.
81. Демічева А. Тюльпанова революція // Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори) / за ред. Н. М. Хоми. Львів: Новий Світ-2000, 2015. С. 396.
82. Денисюк С. Ментальна природа сучасної політичної комунікації // Політологічний вісник. 2011. № 56. С. 352–359.
83. Департамент з питань запобігання політичної корупції. URL: <https://nazk.gov.ua/departament-z-pitan-zapobigannya-politichnoyi-korupciyi> (дата звернення: 10.02.2018).
84. Деріга В. В. Політична корупція: визначення та особливості // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер. Політологія. 2009. № 97. Т. 110. С. 72–76.
85. Диль Ш. Основные проблемы византийской истории / под. ред. С. Д. Сказкина; пер. с фр. Б. Т. Горянова. Москва: Гос. изд-во иностр. лит-ры, 1947. 184 с.
86. Довжанин В. М. Правове регулювання запобігання та протидії корупції за законодавством США // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. 2015. № 13 (1). С. 102–106.
87. Дорош Л., Івасечко О. Непотизм як політико-правова проблема українського державотворення

// Humanitarian vision. 2015. № 1. Т. 1. С. 13–20.

88. Драбок М. (2017). Державні гроші у партійних касах – чому українці проти? URL: <http://p.dw.com/p/2hYxv> (дата звернення: 03.08.2017).
89. Дубровник-Рохова А. Британія – жертва чи бенефіціар ТОП-корупції?: інтерв'ю з Д. Хеймсом // День. 2017. 16 берез.
90. Дубровник-Рохова А. Грузинське антикорупційне напів(чудо): інтерв'ю з Е. Урушадзе // День. 2017. 13 лип.
91. Дэвид Кэмерон угодил в скандал. URL: <https://dni.ru/polit/2014/7/4/274337.html> (дата звернення: 13.06.2017).
92. Ємельянов В., Степанюк Д. Політична корупція в сучасній Україні // Наукові праці Чорноморського державного університету ім. П. Могили. Сер. Політичні науки. 2008. № 80. Т. 93. С. 72–75.
93. Жданов І. Корупція в Україні: спроба аналізу // Незалежний культурологічний часопис «І». 2004. № 32. С. 18–23.
94. Журавський В., Михальченко М., Михальченко О. Корупція в Україні – не політика. Київ: Фенікс, 2007. 408 с.
95. Зайцева І. Ю. Бившев Д. Ю. Політична корупція як загроза державній безпеці України // Вісник економіки транспорту і промисловості. 2016. № 56. С. 82–87.
96. Запобігання і протидія проявам корупції як елемент модернізації системи державної служби. Івано-Франківськ: Івано-Франківський центр науки, інновацій та інформатизації, 2012. 237 с.
97. Зарандия Д. А. Политическая коррупция как форма теневой власти: автореф. дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02. Ростов-на-Дону, 2017. 28 с.
98. Засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 роки // Урядовий кур'єр. 2014. 29 жовт.
99. Зелена книга державної політики: корупція в Україні: причини поширення та механізми протидії / за ред. Ю. Г. Кальниша. Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2010. 88 с.
100. Зиманов С. З. Общественный строй казахов первой половины XIX века. Алма-Ата: АН КазССР, 1958. 293 с.
101. Золотых А. Д. Политическая власть в Италии и СМИ: специфика взаимоотношений // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Сер. Гуманитарные науки. 2011. № 12 (107). Т. 10. С. 213–220.
102. Зотин А. Азербайджан: восточная сказка длиной в 30 лет. URL: <http://carnegie.ru/2017/03/24/ru-pub-68386> (дата звернення: 25.03.2017).
103. Зотов Г. Сражение с гидрой. Как в Греции борются с вороватыми чиновниками // Аргументы и Факты. 2014. 3 верес.
104. Ибрагимова Е., Хамдеев А. Сущность понятия антикоррупционная культура и ее функции // Современные проблемы науки и образования. 2013. № 3. URL: www.science-education.ru/109-9329 (дата звернення: 14.01.2017).
105. Идрисов Э. З. К вопросу о перспективных исследованиях политической коррупции в России // Теория и практика общественного развития. 2013. № 2. С. 164–168.
106. Институциональная политология: современный институционализм и политическая трансформация России / под. ред. С.В. Патрушева. Москва: Институт сравнительной политологии РАН, 2006. 586 с.
107. Интернет в Таджикистане на одном уровне с Камбоджей и Лаосом. URL:

<http://sptnkne.ws/dS2W> (дата звернення: 27.12.2016).

108. Искандарян А. Армения между автократией и полиархией // Pro et Contra. 2011. № 3-4. С. 19–28.
109. Інституційні зміни політичної системи сучасної України: оцінка стану та напрями оптимізації: аналітична доповідь / за ред. Г. Зеленько. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. 164 с.
110. Кабанов П. А. Антикоррупционное просвещение как средство противодействия коррупции: понятие и содержание // Актуальные проблемы экономики и права. 2012. № 4. С. 42–51.
111. Кагарлицкий Б. «Штормовое предупреждение». Коррупция в российских политических партиях (анализ, технологии, последствия). URL: http://www.compromat.ru/page_18460.htm (дата звернення: 14.02.2017).
112. Каздым А. Коррупция по-европейски. URL: <http://kontinentusa.com/korrupciya-po-evropejski/> (дата звернення: 28.01.2017).
113. Как зарабатывают на госконтрактах крупнейшие доноры политических партий. URL: <https://transparency.org.ru/special/donorg/> (дата звернення: 27.03.2017).
114. Калина Н., Черный Е., Шоркин А. Лики ментальности и поле политики. Киев: Агропромиздат Украины, 1999. 184 с.
115. Кармазіна М. «Первісний гріх» президентів (грані політичної корупції в Україні. 1991–2004 рр.) // Наукові записки НАУКМА. 2005. № 45. С. 43–49.
116. Кармазіна М. Кланова конкуренція у «післяпомаранчевий» період // Політичний менеджмент. 2008. № 4. С. 33–48.
117. Кармазіна М. Президентство: український варіант. Київ: Бланк-Прес, 2007. 365 с.
118. Кармазіна М., Шурбована О. «Інститут» та «інституція»: проблема розрізнення понять // Політичний менеджмент. 2006. № 4. С. 10–19.
119. Катанска Ц. Повдигнаха 146 обвиненія на Цветан Василев. URL: <http://news.bnt.bg/bg/a/povdignakha-146-obvineniya-na-tsvetan-vasilev> (дата звернення: 20.07.2017).
120. Качкина Т. Б., Качкин А. В. Коррупция и основные элементы стратегии противодействия ей. Ульяновск: «Печатный двор», 2010. 80 с.
121. Квон Д. А. Политическая коррупция: понятие, цели, субъекты // Власть. 2015. № 7. С. 45–52.
122. Кенігштейн І. Фінансування політичних партій – як це роблять у Литві. URL: http://ua1.com.ua/blog/ilya_kenigshtein/finansuvannya-politichnih-partiy-yak-ce-roblyat-u-litvi-24931.html (дата звернення: 13.04.2017).
123. Кирдина С. Г. Институциональные матрицы и развитие России. Введение в X-Y-теорию. Москва; Санкт-Петербург: Нестор-История, 2014. 468 с.
124. Кирдина С. Г. К переосмыслению принципа методологического индивидуализма. Москва: Институт экономики РАН, 2013. 54 с.
125. Китай: угрозы, риски, вызовы развитию / под ред. В. Михеева. Москва: Московский Центр Карнеги, 2005. 647 с.
126. Кінкарц С. Політичний лобізм: у Німеччині знову скандал. URL: <http://p.dw.com/p/МО3q> (дата звернення: 19.08.2017).
127. Кісіль Р.-В. В. Політична корупція як фактор стагнації вітчизняного публічного механізму // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2016. № 1. С. 356–363.

128. Кітсінг М. П'ять уроків Естонії для України. URL: <http://biz.nv.ua/ukr/experts/kitsing/p-jaturokiv-estoniji-dlja-ukrajini-231716.html> (дата звернення: 06.09.2017).
129. Клименко Д. Політична корупція в державному управлінні: наукові дефініції // Демократичне врядування. 2010. № 5. URL: http://lvivacademy.com/vidavnistvo_1/visnik5/fail/+Klymenko.pdf (дата звернення: 02.12.2016).
130. Клок О. В. Актуальні проблеми удосконалення антикорупційного законодавства України // Теорія і практика правознавства. 2015. № 1. URL: <http://nauka.jur-academy.kharkov.ua> (дата звернення: 13.01.2017).
131. Клок О. В. Особливості реалізації антикорупційної реформи в Україні // Право і суспільство. 2015. № 4. С. 150–157.
132. Клок О. В. Протидія корупційним правопорушенням засобами адміністративного права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07; Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків, 2016. 214 с.
133. Колодій А. Неоінституціоналізм та його пізнавальні можливості в політичних дослідженнях // Вісник Львівського національного університету імені І. Франка. Сер. Філософсько-політологічні студії. 2010. № 1. С. 60–69.
134. Конвенція Організації Об'єднаних націй проти корупції // Відомості Верховної Ради України. 2007. № 49.
135. Контроль фінансів політичних партій від А до Я. Досвід Латвії. URL: https://ti-ukraine.org/wp-content/uploads/2016/12/dosvid-latvii_wiew.pdf (дата звернення: 16.04.2017).
136. Корнелий Непот. О знаменитых иноземных полководцах. Из книги о римских историках / пер. с лат. Н. Н. Трухиной. Москва: Изд-во МГУ, 1992. 208 с.
137. Корнилов Е. П. Политическая коррупция – фактор деградации государства // Обозреватель-Observer. 2012. № 9. С. 5–11.
138. Коррупция в Российской Федерации: генезис, формы, технологии, противодействие / под ред. Н. Н. Меньшениной. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2014. 202 с.
139. Коррупция и антикоррупционная политика: словарь-справочник / под ред. П. А. Кабанова. Москва: МедиаПресс, 2008. 140 с.
140. Коррупция и антикоррупционная политика: терминологический словарь / под ред. Райкова Г. И., Кабанова П. А., Чиркова Д. К. Москва: МедиаПресс, 2010. 144 с.
141. Корупція як негативне соціальне явище: шляхи її подолання в Україні та міжнародний досвід / Белов Д. М. та ін. Ужгород: Ліра, 2004. 64 с.
142. Корупція: теоретико-методологічні засади дослідження / за ред. О. І. Ревак. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. 220 с.
143. Костенко О. Яким «каменем» зневажили «будівничі» вітчизняної антикорупційної політики? // Віче. 2016. № 3-4. С. 12–13.
144. Костриба О. Посадити всіх. Як румунське НАБУ стало популярним у найкорумпованішій країні ЄС. URL: http://espresso.tv/article/2016/07/15/rumunski_transformaciyi_pryklad_roboty_antykorupciynogo_ (дата звернення: 19.12.2016).
145. Кохан Г. Політична корупція // Політологія: навчальний енциклопедичний словник-довідник / за ред. Н. М. Хоми. Львів: Новий Світ-2000, 2015. С. 491–493.
146. Кохан Г. Політична корупція як наслідок конфлікту між державою та суспільством // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН

України. 2008. № 42. С. 173–180.

147. Кохан Г. Політична корупція: оцінювання причин, форм, наслідків: дис.... канд. політ. наук: 23.00.01; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2010. 224 с.
148. Кохан Г. Явище політичної корупції: теоретико-методологічний аналіз. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень, 2013. 232 с.
149. Коцева О. Корупція в європейській Болгарії. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/26930457.html> (дата звернення: 24.12.2016).
150. Кравченко С., Пантелейчук І. Напрями формування антикорупційної культури українського суспільства // Вісник Національної академії державного управління. 2012. № 2. С. 5–13.
151. Кримський С., Заблоцький В. Ментальність // Філософський енциклопедичний словник / за ред. В. І. Шинкарука. Київ: Абрис, 2002. 752 с.
152. Крисенко О. Вплив неформальних інститутів на український політичний процес // Стратегічні пріоритети. 2012. № 4 (25). С. 58–62.
153. Куан Ю. Ли. Сингапурская история: 1965–2000 гг. Из третьего мира – в первый. Москва: МГИМО-Университет, 2010. 656 с.
154. Кумар І. Інтерв'ю з Президентом Болгарії Р. Радевим. URL: <http://ua.euronews.com/2017/02/16/sanctions-hurt-russia-and-the-eu-says-bulgaria-president-rumen-radev> (дата звернення: 16.02.2017).
155. Кустова С. М. Фінансування політичних партій як структурна складова інтеграційного процесу України до ЄС // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. Сер. Державне управління. 2015. № 3. С. 105–109.
156. Кушнар'єв І. В. Азійські моделі антикорупційної політики: приклад Республіки Сінгапур // Західноукраїнський науковий вісник. 2017. № 1. С. 30–33.
157. Кушнар'єв І. В. Антикорупційна культура як елемент політико-правової культури: формування в умовах протидії політичній корупції в Україні // Актуальні питання суспільних наук: соціологія, політологія, філософія, історія: зб. матеріалів доп. учасн. міжнар. наук.-практ. конф. Київ: ГО «Київська наукова суспільствознавча організація», 2017. С. 87–90.
158. Кушнар'єв І. В. Антикорупційна політико-правова культура: концептуалізація поняття // Актуальні проблеми політики. 2017. № 60. С. 58–69.
159. Кушнар'єв І. В. Британський формат політичної корупції: традиції та новації // Політикус. 2017. № 3. С. 81–84.
160. Кушнар'єв І. В. Варіативність політичної корупції // Гуманітарні студії НАКККиМ-2017: зб. матеріалів доп. учасн. наук. конф. Київ: НАКККиМ, 2017. С. 327–330.
161. Кушнар'єв І. В. Вплив тіньових процесів на інституційний дизайн Російської Федерації // Сучасні тенденції в історії, соціології, політології та філософії: зб. матеріалів доп. учасн. міжнар. наук.-практ. конф. Львів: Львівська фундація суспільних наук, 2017. С. 98–102.
162. Кушнар'єв І. В. Досвід Грузії у подоланні політичної корупції: уроки для України // “UChoice: 4P” Ukrainian Choice: Public Policy, Politics, Psychology: зб. матеріалів доп. учасн. III міждисципл. наук.-практ. конф. Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2017. С. 27–31.
163. Кушнар'єв І. В. Досвід нових держав-учасниць ЄС у боротьбі з політичною корупцією: приклад Болгарії // Актуальні наукові дослідження різноманітних соціальних процесів: зб. матеріалів доп. учасн. міжнар. наук.-практ. конф. Одеса: Причорноморський центр дослідження проблем суспільства, 2017. С. 86–90.

164. Кушнар'ов І. В. Досвід Сінгапуру та Гонконгу у боротьбі з політичною корупцією // Держава і право. Сер. Політичні науки. 2017. Вип. 76. С. 96–104.
165. Кушнар'ов І. В. Еволюція політичної корупції: історична ретроспектива // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Сер. Міжнародні відносини. 2017. № 10 (359). С. 158–164.
166. Кушнар'ов І. В. Європейські формати політичної корупції й антикорупційних стратегій: традиції та новації у прикладах Великої Британії та Німеччини // Kontynent europejski wobec wyzwac wspiyczesnosci / red. R. Kordonski, A. Kordonska, J. Muszycki. Львів – Ольштин: Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, 2017. Т. 1. С. 35–51.
167. Кушнар'ов І. В. Запобігання політичній корупції: досвід США // Актуальні питання суспільних наук: наукові дискусії: зб. матеріалів доп. учасн. міжнар. наук.-практ. конф. Київ: ГО «Київська наукова суспільствознавча організація», 2017. С. 95–99.
168. Кушнар'ов І. В. Інституціоналізація політичної корупції як характеристика політичного ландшафту Російської Федерації // Політичне життя. 2017. № 3. С. 59–64.
169. Кушнар'ов І. В. Інструменти боротьби з політичною корупцією у країнах Центральної та Східної Європи: оцінка ефективності на прикладі Румунії та Болгарії // Політикус. 2017. № 4. С. 58–61.
170. Кушнар'ов І. В. Казахстан: політична корупція в умовах неоавторитаризму // Суспільні науки: напрямки та тенденції розвитку: зб. матеріалів доп. учасн. міжнар. наук.-практ. конф. Одеса: Причорноморський центр дослідження проблем суспільства, 2017. С. 91–95.
171. Кушнар'ов І. В. Корупційні тенденції у політиці ФРН: аналіз через призму партійного фінансування та лобізму // Суспільні науки XXI століття: перспективні та пріоритетні напрями досліджень: зб. матеріалів доп. учасн. міжнар. наук.-практ. конф. Дніпро: НО «Відкрите суспільство», 2017. С. 87–93.
172. Кушнар'ов І. В. Корупція як характеристика політичного процесу Італії // Суспільні науки: історія, сучасність, майбутнє: зб. матеріалів доп. учасн. міжнар. наук.-практ. конф. Київ: ГО «Київська наукова суспільствознавча організація», 2017. С. 104–108.
173. Кушнар'ов І. В. Ментальні основи політичної корупції в Україні // Політичне життя. 2017. № 4. С. 77–82.
174. Кушнар'ов І. В. Методологічна основа сучасних політологічних досліджень політичної корупції // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Сер. 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2017. № 22. С. 30–35.
175. Кушнар'ов І. В. Механізм мінімізації політичної корупції: досвід країн Балтії (на прикладі Естонії та Латвії) // Світова спільнота перед викликами сьогодення: інтеграція, самоідентифікація, цінності: зб. матеріалів доп. учасн. VIII міжнар. наук.-практ. конф. Львів: Львівський нац. ун-т імені Івана Франка, 2017. С. 150–155.
176. Кушнар'ов І. В. Неоінституціоналізм як методологічна підвалина вивчення неформальних інститутів: приклад політичної корупції // Політикус. 2017. № 5. С. 16–20.
177. Кушнар'ов І. В. Неоінституціоналізм як методологія дослідження політичної корупції // Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень: зб. матеріалів доп. учасн. міжнар. наук.-практ. конф. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 100–105.
178. Кушнар'ов І. В. Неформальна підкривна інституціоналізація як характеристика української політики // Політичне життя. 2018. № 1. С. 55–60.

179. Кушнар'ов І. В. Особливості політичної корупції та запобігання їй у Греції: вплив боргової кризи // VI Всеукраїнські політологічні читання ім. проф. Б. Яроша: зб. матеріалів доп. учасн. всеукр. наук.-практ. конф. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. С. 59–62.
180. Кушнар'ов І. В. Особливості процесу демократизації Киргизької Республіки (на прикладі проблеми політичної корупції) // Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень: зб. матеріалів доп. учасн. VII наук.-практ. конф. Львів: Львівська фундація суспільних наук, 2017. С. 81–86.
181. Кушнар'ов І. В. Підходи до боротьби з політичною корупцією: досвід Гонконгу та КНР // Сучасні виклики для суспільних наук в умовах глобалізації: зб. матеріалів доп. учасн. міжнар. наук.-практ. конф. Львів: Львівська фундація суспільних наук, 2017. С. 87–90.
182. Кушнар'ов І. В. Політична корупція в азієських державах: національні контрасти форм і методів боротьби // Transformacja ńrodowska mikdzynarodowego i jego wielowymiarowońż / red. R. Kordonski, A. Kordonska, D. Kamilewicz-Rucicka. Львів – Ольштин: Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, 2017. Т. 5. С. 122–138.
183. Кушнар'ов І. В. Політична корупція в Іспанії: характерні прояви та напрямки боротьби // Вісник Маріупольського державного університету. Сер. Історія. Політологія. 2017. № 18. С. 256–263.
184. Кушнар'ов І. В. Політична корупція в Італії: особливості, методи запобігання та їх результативність // Політикус. 2017. № 2. С. 95–99.
185. Кушнар'ов І. В. Політична корупція в країнах Південної Європи (на прикладі Греції та Італії) // Розвиток сучасного суспільства в умовах глобальної нестабільності: зб. матеріалів доп. учасн. міжнар. наук.-практ. конф. Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2017. С. 97–101.
186. Кушнар'ов І. В. Політична корупція в Румунії: роль громадянського суспільства у протидії їй // Суспільні науки та сучасність: актуальні питання: зб. матеріалів доп. учасн. міжнар. наук.-практ. конф. Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2017. С. 89–93.
187. Кушнар'ов І. В. Політична корупція в Україні: пошук методів протидії // Український соціум: соціально-політичний аналіз сучасності та прогноз майбутнього: зб. матеріалів доп. учасн. XIX всеукр. наук.-практ. конф. Харків: Право, 2017. С. 25–29.
188. Кушнар'ов І. В. Політична корупція в Україні: пошук методів протидії // Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Сер. Філософсько-політологічні студії. 2017. № 14. С. 150–156.
189. Кушнар'ов І. В. Політична корупція в умовах неоавторитаризму держав Центральної Азії (приклад Казахстану, Киргизстану та Таджикистану) // Вісник Дніпропетровського університету ім. Олеся Гончара. Сер. Філософія. Соціологія. Політологія. 2017. № 2. С. 4–16.
190. Кушнар'ов І. В. Політична корупція у Великобританії: історичні та сучасні форми, механізм запобігання // Фактори та умови модернізації предмета досліджень представників суспільних наук: зб. матеріалів доп. учасн. міжнар. наук.-практ. конф. Дніпро: Наукове об'єднання «Відкрите суспільство», 2017. С. 92–97.
191. Кушнар'ов І. В. Політична корупція у Греції: форми, механізм протидії // Держава і право. Сер. Політичні науки. 2017. Вип. 75. С. 116–126.
192. Кушнар'ов І. В. Політична корупція у державах Південного Кавказу: аналіз відмінностей стратегій // Kontynent europejski wobec wyzwań wspiyczesnońci / red. R. Kordonski, A. Kordonska, J. Muszycki. Львів – Ольштин: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2017. Т. 2. С. 147–171.
193. Кушнар'ов І. В. Політична корупція у державах Південного Кавказу: приклад Азербайджану

та Вірменії // Вісник Дніпропетровського університету ім. Олеся Гончара. Сер. Філософія. Соціологія. Політологія. 2017. № 4. С. 53–63.

194. Кушнар'ов І. В. Політична корупція у країнах Балтії: успішний досвід на пострадянському просторі // Держава і право. Сер. Політичні науки. 2017. Вип. 77. С. 92–105.
195. Кушнар'ов І. В. Політична корупція у країнах Південної Європи: пошук новітніх механізмів протидії на тлі наслідків боргової кризи // Quo vadis humanitaris? Księżka pamiątkowa z okazji 65 lecia profesora Jaceka Pawlika / red. O. Sinkiewicz, A. Kordonska, R. Kordonski. Warszawa – Łwyw – Kijyw, 2017. С. 237–258.
196. Кушнар'ов І. В. Політична корупція у країнах Центральної Азії: приклад Республіки Таджикистан // Актуальні проблеми гуманітарних наук: зб. матеріалів доп. учасн. VII міжнар. наук.-практ. конф. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 72–75.
197. Кушнар'ов І. В. Політична корупція у Португалії: причини, форми, способи запобігання // Нові завдання суспільних наук у ХХІ столітті: зб. матеріалів доп. учасн. міжнар. наук.-практ. конф. Київ: ГО «Київська наукова суспільствознавча організація», 2017. С. 80–84.
198. Кушнар'ов І. В. Політична корупція у Республіці Польща: прояви, форми протидії // Соціально-політичні проблеми сучасності: зб. матеріалів доп. учасн. III всеукр. наук.-практ. конф. Дніпро: Університет ім. Альфреда Нобеля, 2018. С. 40–41.
199. Кушнар'ов І. В. Політична корупція як загроза національній безпеці та розвитку Республіки Вірменія // Політичні процеси сучасності: глобальний та регіональний виміри: зб. матеріалів доп. учасн. міжнар. наук.-практ. конф. Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2017. С. 144–149.
200. Кушнар'ов І. В. Політична корупція як механізм функціонування авторитарного режиму Азербайджану // Суспільні науки сьогодні: зб. матеріалів доп. учасн. X міжнар. наук.-практ. конф. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 146–149.
201. Кушнар'ов І. В. Політична корупція як система протиправних дій: варіативність проявів // Політичне життя. 2018. № 2. С. 12–19.
202. Кушнар'ов І. В. Політична корупція як характеристика суспільно-політичного життя Іспанії // Суспільні науки: виклики і сьогодення: зб. матеріалів доп. учасн. міжнар. наук.-практ. конф. Одеса: Причорноморський центр дослідження проблем суспільства, 2017. С. 114–117.
203. Кушнар'ов І. В. Політична корупція: грузинський варіант // Вісник Дніпропетровського університету ім. Олеся Гончара. Сер. Філософія. Соціологія. Політологія. 2017. № 3. С. 4–12.
204. Кушнар'ов І. В. Політична корупція: суб'єктний склад // Науково-теоретичні аспекти вирішення глобальних проблем сучасності: зб. матеріалів доп. учасн. міжнар. наук.-практ. конф. Дніпро: НО «Відкрите суспільство», 2017. С. 102–106.
205. Кушнар'ов І. В. Політично-корупційні дії: сучасні форми прояву // VII Всеукраїнські політологічні читання імені професора Богдана Яроша: зб. матеріалів доп. учасн. конф. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. С. 64–70.
206. Кушнар'ов І. В. Протидія політичній корупції: німецький досвід // Європа: виклики для України: зб. матеріалів доп. учасн. всеукр. круглого столу із міжнар. участю (до 100-річчя від заснування Кам'ян.-Поділ. нац. ун-ту ім. І. Огієнка). Кам'янець-Подільський: Кам'ян.-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2018. С. 62–65.
207. Кушнар'ов І. В. Теоретико-методологічна концептуалізація поняття «політична корупція» // Вісник Маріупольського державного університету. Сер. Історія. Політологія. 2017. № 19. С. 172–178.

208. Кыргызстан. Политика и экономика: материалы и документы: проблемы борьбы с коррупцией в Кыргызстане / сост. М. Н. Омарова, Д. К. Сагынбаева, Ж. З. Исаковой. Бишкек: Фонд им. Ф. Эберта, 2004. 314 с.
209. Лавренюк Ю. Досвід запобігання та протидії корупції у країнах Азіатсько-Тихоокеанського регіону // Ефективність державного управління. 2014. № 39. С. 40–46.
210. Лебедюк В. Кумівство // Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори) / за ред. Н. М. Хоми. Львів: Новий Світ-2000, 2015. С. 449–450.
211. Либман А. М. Институциональная конкуренция и постсоветская трансформация: (влияние неформальных институтов) // Общественные науки и современность. 2006. № 6. С. 53–64.
212. Лісничук О. Інституційні зміни політичної системи сучасної України: оцінка стану та напрями оптимізації: аналітична доповідь // Український парламентаризм: неформальний вимір формальних функцій / за ред. Г. Зеленько. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 25–57.
213. Ляшенко Т. Політичні режими країн Центральної Азії: нестійка рівновага // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2011. № 4 (54). С. 264–274.
214. Ляшенко Т. Трансформація політичних систем в країнах Центральної Азії: національний та регіональний аспекти. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. 288 с.
215. Макаренко Т. Центральна Азія: де зіткнулися сила, політика і економіка. URL: http://www.nato.int/docu/review/2009/Asia/central_asian_geopolitics/UK/index.htm (дата звернення: 01.03.2017).
216. Макаров А. В. Коррупция: опыт успешной борьбы Китая и реальность современной России // Государственная власть и местное самоуправление. 2012. № 3. С. 13–21.
217. Маляр Г. В. Проблема політичної злочинності в зарубіжній кримінології: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2010. 22 с.
218. Маляр Г. В. Проблеми дослідження електоральної злочинності // Наше право. 2009. № 4. Т. 2. С. 96–99.
219. Мамадазимов А., Куватова А. Регулирование деятельности политических партий и участие женщин в политической жизни в Таджикистане. URL: <http://www.osce.org/ru/odihr/87109?download=true> (дата звернення: 21.02.2017).
220. Мануйлов Є., Дзьобань О. Українська правова ментальність: до проблеми розуміння сутності // Гуманітарний часопис. 2007. № 4. С. 48–52.
221. Маркєєва О. Антикорупційна політика в Україні: проблеми та перспективи // Стратегічні пріоритети. 2011. № 2 (19). С. 150–155.
222. Маркєєва О. Подолання корупції в Україні: проблемні питання // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). 2008. № 18. С. 142–153.
223. Маркєєва О. Політична корупція в Україні: стан, чинники та засоби протидії // Національна безпека і оборона. 2009. № 7. С. 77–78.
224. Маркєєва О. Проблеми координації антикорупційної політики в Україні // Стратегічні пріоритети. 2012. № 3 (24). С. 94–101.
225. Мартиросян Т. Борьба с коррупцией в Армении. Миф или реальность. URL: <https://jam-news.net/?p=21073&lang=ru> (дата звернення: 24.02.2017).
226. Массовая политическая коррупция в Испании вызывает новую волну возмущений. URL:

<https://ru.globalvoices.org/2013/02/07/21288/> (дата звернення: 27.03.2017).

227. Мацієвський Ю. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014). Чернівці: Книги-XXI, 2016. 552 с.
228. Мацієвський Ю., Ковалко В. Політичні еліти та доля реформ: Україна і Грузія у порівняльній перспективі // Агора. 2016. № 17. С. 14–20.
229. Мачуський В. Політична модернізація в сучасній Грузії // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2011. № 6 (56). С. 399–411.
230. Мельник М. Корупція: сутність, поняття, заходи протидії. Київ: Атіка, 2001. 304 с.
231. Мельник М. Політична корупція: сутність, чинники, засоби протидії // Національна безпека і оборона. 2009. № 7. С. 67–72.
232. Мельник Р. Реформування інституцій з протидії корупції у Грузії // Науковий часопис Національної академії прокуратури України. 2015. № 4. С. 85–93.
233. Меркель В., Круассан А. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях // Полис. 2002. № 2. С. 20–30.
234. Миклашук І. М. Конфліктний потенціал у Киргизькій Республіці: сутність та перспективи виходу з кризи // Актуальні проблеми всесвітньої історії: аксіологічні та культурно-історичні засади державотворення / за ред. А. І. Кудряченка. Київ: Фенікс, 2013. С. 223–229.
235. Михальченко М., Михальченко О., Невмержицький Є. Корупція в Україні: політико-філософський аналіз. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. 615 с.
236. Міжнародні правові акти та законодавство окремих країн про корупцію / за ред. Б. В. Романюка, М. І. Камлика. Київ: Школяр, 1999. 480 с.
237. Мілер В., Гределанд О., Кошечкіна Т. Звичаєва корупція? Громадяни та уряд у посткомуністичній Європі / пер. з англ. Д. Складенко. Київ: К.І.С., 2004. 308 с.
238. Мовчан А. Іспанія на порозі політичної кризи. URL: <http://commons.com.ua/en/ispaniya-na-porogzi-politichnoyi-krizi/> (дата звернення: 14.01.2017).
239. Муляр І. М. Правова ментальність: змістові рамки поняття та український аспект // Гілея. 2015. № 103. С. 190–194.
240. Муравьев Ю. Понятие коррупции в уголовном законодательстве ФРГ // Вестник Московского государственного лингвистического университета. 2012. № 23 (656). С. 98–106.
241. Мусабеков Р. Коррупция в Азербайджане. URL: <http://www.ca-c.org/journal/cac-07-2000/12.musabekov.shtml> (дата звернення: 24.07.2017).
242. Наронская А. Г. Политическая коррупция: институциональный аспект // Известия Уральского федерального университета. Сер. Общественные науки. 2017. № 1 (161). Т. 12. С. 67–72.
243. Науменко Д. Як боролися з корупцією Естонія та Польща. URL: https://ukr.lb.ua/economics/2015/05/18/305287_yak_borolisya_z_koruptsiieyu_estoniya.html (дата звернення: 04.01.2017).
244. Науразова Э. А. (2017). Причины, формы и последствия политической коррупции в Таджикистане // Экономика. Бизнес. Информатика. 2017. № 1. URL: <https://internetnauka.com/index.php/journal/article/view/177> (дата звернення: 05.07.2017).

245. Невмержицький Є. В. Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії. Київ: КНТ, 2008. 363 с.
246. Невмержицький Є. В. Корупція як соціально-політичний феномен: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02. Київ, 2009. 32 с.
247. Невмержицький Є. В. Політична корупція: сутність, зміст, механізми протидії // Право України. 2008. № 7. С. 123–129.
248. Невмержицький Є. В., Камлик М. І. Корупція в Україні. Київ: Знання, 1998. 187 с.
249. Неожиданное открытие: в Эстонии есть политическая коррупция. URL: <https://sptnkne.ws/eYCz> (дата звернення: 12.01.2017).
250. Нисневич Ю. Современный авторитаризм и коррупция // Мировая экономика и международные отношения. 2017. №. 61. Т. 1. С. 108–120.
251. Нисневич Ю. Коррупция в исторической ретроспективе с уточнениями и дополнениями // Общественные науки и современность. 2015. № 3. С. 90–100.
252. Нисневич Ю. Коррупция как фактор современной политики // Власть и политика: институциональные вызовы XXI века. Политическая наука: Ежегодник 2012. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2012. С. 327–346.
253. Нисневич Ю. Политика и коррупция: коррупция как фактор мирового политического процесса. Москва: Юрайт, 2018. 240 с.
254. Нисневич Ю. Технологизация политических процессов в условиях глобализации: теория, опыт, перспективы // Политическая коррупция: определение, формы проявления, механизмы и ресурсы / под ред. В. Камышева, О. Гришина. Москва: Федерация мира и согласия. 2012. С. 193–201.
255. Нисневич Ю. Электоральная коррупция в России: политико-правовой анализ федеральных избирательных кампаний в 2003–2012 годах. Москва: Фонд «Либеральная Миссия», 2014. 204 с.
256. Нисневич Ю., Рожич П. Люстрация як інструмент протидії корупції // Политические исследования. 2009. № 1. С. 109–130.
257. Нисневич Ю., Томилова Е. Влияние мотивации на коррупционное поведение должностных лиц в системе публичной власти // Вестник Российского университета дружбы народов. Сер. Политология. 2016. № 1. С. 25–35.
258. Нисневич Ю., Шухова А., Стукал Д. Методологические проблемы измерения коррупции // Общественные науки и современность. 2016. № 3. С. 149–162.
259. Новікова Н. Є. Менталітет як детермінанта формування політичної культури в Україні // Наукові записки НаУКМА. Сер. Політичні науки. 2015. № 173. С. 30–34.
260. Номоконов В. Организованная преступность: тенденции, перспективы борьбы. Владивосток: Изд-во Дальневосточного ун-та, 1999. 121 с.
261. Норвич Дж. История Византии / пер. с англ. Н. М. Заболоцкого. Москва: АСТ, 2010. 542 с.
262. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. Київ: Основи, 2000. 198 с.
263. О политических партиях: Закон Республики Таджикистан. URL: <http://www.parliament.am/library/Political%20parties/tatjikistan.pdf> (дата звернення: 07.05.2017).
264. О Службе государственного аудита. Закон Грузии. URL: <http://www.bsu.ru/content/page/16172/o-sluzhbe-gosudarstvennogo-audita.pdf> (дата звернення: 28.08.2017).

265. Обращение президента Р. Отунбаевой Жогорку Кенешу Кыргызстана. URL: <http://kyrgyzembassy.ru/?p=5958#.WVCw8OvyjIU> (дата звернення: 17.01.2017).
266. Октанян В. 65 % опрошенных недовольны политикой властей Армении в борьбе против коррупции. URL: <http://www.armenianreport.com/pubs/143173/> (дата звернення: 14.03.2017).
267. Октанян В. При слабой оппозиции трудно рассчитывать, что злоупотреблений не будет. URL: <http://golosarmenii.am/article/55413/varuzhan-oktanyan-pri-slaboj-oppozicii-trudno-rasschityvat—chto-zloupotreblenij-ne-budet> (дата звернення: 07.04.2017).
268. Олексевич М. Проблеми Іспанії не в економіці, а в головах. URL: <http://news.finance.ua/ua/news/-/281946/problemu-ispaniyi-ne-v-ekonomitsi-a-v-golovah> (дата звернення: 23.03.2017).
269. Олійник О. Фаворитизм і кронізм як основні критерії кадрового добору політико-управлінської еліти в Україні // Віче. 2014. № 20. С. 2–5.
270. Олкотт М. Б. Второй шанс Центральной Азии. Москва: Московский Центр Карнеги, Фонд Карнеги за Международный мир, 2005. 505 с.
271. Опитування: Українці не вірять у перемогу над корупцією. URL: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/3886269-opytuvannia-ukraintsi-ne-viriat-u-peremohu-nad-koruptsiieui> (дата звернення: 14.09.2017).
272. Оппозиция в Азербайджане провела в Баку антикоррупционный митинг. URL: <https://telegraf.com.ua/rossiya-i-sng/3712588-oppozitsiya-v-azerbaydzhan-provela-v-baku-antikorrupsionnyiy-miting.html> (дата звернення: 29.10.2017).
273. Опыт борьбы с коррупцией в Великобритании. URL: http://stopkorupciya.blogspot.com/2014/09/blog-post_35.html (дата звернення: 14.09.2017).
274. Основы антикоррупционной культуры / под. ред. Б. С. Абдраилова. Астана: Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан, 2016. 176 с.
275. Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору / за ред. А. Г. Бульвінського. Київ: Інститут всесвітньої історії НАН України, 2017. 288 с.
276. Отчет ГРЕКО: Греции следует активизировать борьбу с коррупцией в политике. URL: <https://www.coe.int/ru/web/portal/-/greco-report-greece-should-step-up-its-fight-against-corruption-in-politics> (дата звернення: 15.05.2017).
277. Отчет ОЭСР о проделанной работе. Грузия. URL: <https://www.oecd.org/corruption/acn/49910984.pdf> (дата звернення: 18.05.2017).
278. Оценка уровня коррупции в стране: исследование общественного мнения в Азербайджане. Баку: Трансперанси Азербайджан, 2004. 40 с.
279. Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького // Історія української конституції / за ред. А. Слюсаренка, М. Томенка. Київ: Товариство «Знання», 1993. С. 25–37.
280. Панеях Э. Формальные правила и неформальные институты их применения в российской экономической практике // Экономическая социология. 2001. № 4. Т. 2. С. 57–69.
281. Панцир С., Шевченко Л., Сікора І. Методика, що має зупинити практику «ручного підгодовування» виборчих округів та політичну корупцію. URL: <http://osf.org.ua/policy-analysisparlament/view/637> (дата звернення: 23.11.2017).
282. Папунина Д. О. Антикоррупционные меры: зарубежный опыт // Вестник Челябинского государственного университета. Сер. Управление. 2012. № 3 (257). С. 133–136.
283. Парламент поддержал новые правила государственного финансирования политических

- партий. URL: <http://www.civil.ge/rus/article.php?id=13529&search=118> (дата звернення: 11.05.2017).
284. Партии власти раздают должности своим родственникам. URL: http://rus.azattyk.org/content/kyrgyzstan_respublic/24524924.html (дата звернення: 11.01.2018).
285. Пахльовська О. В Італії практично немає лідерів громадської думки, які б адекватно розповідали українську story: інтерв'ю // Теле, -радіо, -інтернетНОВИНИ. 2016. 8-15 груд.
286. Перегуда Є. Неоінституціоналізм // Політологія: навчальний енциклопедичний словник-довідник / за ред. Н. М. Хоми. Львів: Новий Світ-2000, 2015. С. 426–427.
287. Перегуда Є. Політичні ідеї представників неоінституціоналізму // Історія політичної думки / за ред. Н. М. Хоми: у 2 т. Львів: Новий Світ-2000, 2017. Т. 2. С. 14–39.
288. Перегуда Є. Політичні ідеї представників неоінституціоналізму // Політична думка XX – початку XXI століть: методологічний і доктринальний підходи / за ред. Н. М. Хоми: у 2 т. Львів: Новий Світ-2000, 2016. Т. 1. С.14–36.
289. Перепадя О. Німецькі політичні партії діють за рахунок і заради народу. URL: <http://p.dw.com/p/18CMy> (дата звернення: 16.05.2017).
290. Підбережник Н. Антикорупційна політика в країнах Західної Європи: досвід для України // Ефективність державного управління. 2012. № 37. С. 123–132.
291. Планета лобізму в Берліні: тур місцями впливу на німецьку політику. URL: <http://p.dw.com/p/2effk> (дата звернення: 11.10.2017).
292. Платон. Держава / пер. з давньогр. Д. Коваль. Київ: Основи, 2005. 355 с.
293. Плехова О. А. Политическая коррупция в России: понятие, сущность, причины // Научные итоги года: достижения, проекты, гипотезы. 2015. № 5. С. 230–234.
294. Полибий. Всеобщая история в 40 книгах: в 2 т. Москва: АСТ, 2004. Т. 2. 764 с.
295. Політична корупція в Україні: суб'єкти, прояви, проблеми протидії // Національна безпека і оборона. 2009. № 7. С. 2–42.
296. Політична корупція перехідної доби. Скептичний погляд / за ред. С. Коткін, А. Шайо, Н. Беліцер; пер. з англ. Т. Гарастович, С. Гарастович. Київ: К.І.С., 2004. 440 с.
297. Політична корупція: як розпізнати та подолати / за ред. К. С. Давиденка. Київ: Ейдос, 2016. 52 с.
298. Поліщук А. Правила протидії корупції і досвід для України: Грузія і Сінгапур // Jurnalul juridic national: teorie ei practici. 2016. № 5. С. 166–169.
299. Поліщук І. О. Історична політична ментальність українства: проекція у сучасність // Studia politologica Ucraino-Polona. 2013. № 3. С. 333–338.
300. Поліщук І. О. Ментальність українців: політичний аспект // Людина і політика. 2002. № 1. С. 86–92.
301. Поліщук І. О. Політико-правова ментальність українства: концептуально-методологічні засади дослідження // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Сер. Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2016. № 2 (29). С. 28–36.
302. Попазогло В. Деструктивні неформальні інститути політики держав Центральної Азії: приклад Узбекистану та Туркменістану // Політичне життя. 2017. № 4. С. 43–47.
303. Попазогло В. Деструктивні неформальні політичні інститути: форми прояву та механізми протидії // Політичне життя. 2018. № 1. С. 85–90.

304. Попазогло В. Інституційні характеристики центральноазійських держав як приклад функціонування неформальних політичних інститутів // Вісник Дніпропетровського університету ім. Олеса Гончара. Сер. Філософія. Соціологія. Політологія. 2017. № 4. С. 76–87.
305. Попазогло В. Неоінституціоналізм як методологія аналізу неформальних інститутів політики // Прикарпатський вісник НТШ. Думка. 2017. № 5-6 (41-42). С. 98–104.
306. Попазогло В. Південний Кавказ як регіон неформальної інституціалізації політики // *Evropské politické a právní diskurz*. 2018. Svazek 5. 1 vydání. S. 49–54.
307. Попазогло В. Роль неформальних деструктивних політичних інститутів у Білорусі та Росії: пошук спільностей і відмінностей // Вісник Маріупольського державного університету. Сер. Історія. Політологія. 2017. № 19. С. 281–290.
308. Попович М., Кисляковська І., Вяткіна Н. Проблеми теорії ментальності. Київ: Наукова думка, 2006. 403 с.
309. Португалія: 800 уголовных дел по коррупции и 14 обвинительных приговоров. URL: <http://askjournal.ru/journal/item/portugaliya-800-ugolovnyh-del-po-korrupcii-i-14-obvinitelnyh-prigovorov> (дата звернення: 11.04.2017).
310. Потапенко Я. Рецепція Євромайдану у сучасному українському соціокультурному дискурсі // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2015. № 4 (78). С. 4–21.
311. Президент Болгарии не видит достаточной политической воли для борьбы с коррупцией в высших эшелонах власти. URL: <http://www.novinite.ru/articles/26262/> (дата звернення: 24.06.2017).
312. Прес-конференція Президента України В. Ющенка «Відповідальність. Законність. Вибір народу». URL: <http://www.president.gov.ua> (дата звернення: 01.09.2017).
313. Прес-реліз опитування «Ставлення громадян до політичної ситуації, виборів і партій». URL: http://dif.org.ua/uploads/pdf/11837777675979e41751_cad8.18422987.pdf (дата звернення: 09.06.2017).
314. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання і протидії політичній корупції: Закон України // Урядовий кур'єр. 2015. 1 груд.
315. Про запобігання корупції: Закон України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1700-18> (дата звернення: 13.02.2017).
316. Про Національну антикорупційну стратегію на 2011–2015 роки // Урядовий кур'єр. 2011. 27 жовт.
317. Проникновение интернета в Центральной Азии: от 19 % в Таджикистане до 73 % в Казахстане. URL: <https://digital.report/proniknovenie-interneta-v-tsentralnoy-azii-ot-19-v-tadzhikistane-do-73-v-kazahstane/> (дата звернення: 27.01.2017).
318. Прохоренко О. Я. Корупція по-українськи: сутність, стан, проблеми. Київ: Національна академія державного управління при Президентові України, 2005. 166 с.
319. Радгиц И. Г. История древнегреческой литературы. Москва: Высшая школа, 1982. 487 с.
320. Радько П. Політична корупція в Україні: традиції і сучасність // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. 2010. № 20. С. 251–264.
321. Разумов В. В. Неоинституционализм: теория и возможности ее прикладного применения. Москва: МАКС Пресс, 2005. 207 с.
322. Решота В. Досвід державної політики із запобігання та протидії корупції в Грузії //

Демократичне врядування. 2013. № 11. URL: http://www.lvivacademy.com/vidavniststvo_1/visnik11/fail/Reshota.pdf. (дата звернення: 23.01.2017).

323. Рибій О. В. Неформальні політичні інститути: сутність, класифікація, результати діяльності // Політичний менеджмент. 2011. № 1. С. 34–42.
324. Рибій О. В. Основні фактори інституціонального розвитку та моделі процесів інституціональної зміни // Наукові записки НаУКМА. Сер. Політичні науки. 2010. № 108. С. 7–11.
325. Рибій О. В. Природа трансформацій політичних інститутів // Політичний менеджмент. 2010. № 5. С. 82–89.
326. Рибій О. В. Процеси трансформації політичних інститутів: етапи та рушії: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01. Київ, 2011. 17 с.
327. Рибій О. В. Становлення політичних інститутів: природа та особливості процесу інституціоналізації // Вісник НТУ КПП. Сер. Політологія. Соціологія. Право. 2010. № 4 (8). С. 31–35.
328. Римский В. Бюрократия, клиентелизм и коррупция // Общественные науки и современность. 2004. № 6. С. 68–79.
329. Римский В. Бюрократия, клиентелизм и коррупция в России // Полития. Анализ. Хроника. Прогноз. 2007. № 1 (44). С. 65–84.
330. Римский В. Коррупционные изменения в российской политической культуре // Россия: тенденции и перспективы развития. Ежегодник. 2008. № 3. С. 68–73.
331. Римский В. Коррупция во взаимодействиях российских граждан с представителями органов власти // Общественные науки и современность. 2008. № 5. С. 59–67.
332. Римский В. Универсальные коррупционные нормы взаимодействий в российской политике // Полис. 2011. № 4. С. 104–116.
333. Романюк О. Посттютльпанова революція // Новітня політична лексика (неологізми, okazionalizmi та інші новотвори) / за ред. Н. М. Хоми. Львів: Новий Світ-2000, 2015. С. 306–307.
334. Роуз-Аккерман С. Коррупция и государство. Причины, следствия, реформы / пер. с англ. О. А. Алякринского. Москва: Логос, 2003. 356 с.
335. Руменова-Стойчовска Е. На какво се дължи слабостта на гражданското общество в България. URL: http://www.omda.bg/public/studentski_forum/grajd_obshtestvo.htm (дата звернення: 05.01.2017).
336. Сабанадзе Ю. В. Институционализация групп интересов в условиях переходного периода: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Київ, 2008. 21 с.
337. Савинов Л. В. Коррупция как ментальность нации и этноса // Государственная власть и местное самоуправление. 2011. № 3. С. 37–39.
338. Салматин В. П. Проблемы формирования антикоррупционного сознания и правовой культуры населения // Актуальные проблемы экономики и права. 2010. № 4. С. 124–126.
339. Сафоненко А. О. Антикорупційна політика в умовах трансформації українського суспільства: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Київ, 2004. 16 с.
340. Светлакова М. А. Сучасна партійна система Італії: політологічний аналіз: дис.... канд. політ. наук: 23.00.02; Маріупольський державний університет. Маріуполь, 2016. 213 с.
341. Світовий досвід: політична корупція у Великобританії. Уроки для України. URL:

<http://ukrajina.fnst.org/content/svitoviy-dosvid-politichna-korupciya-u-velikobritaniyi-uroki-dlya-ukrayini> (дата звернення: 15.03.2017).

342. Семиженко А. Болгарія: голоси. Політолог. URL: <http://dalibude.com.ua/daniel-smilov/> (дата звернення: 27.01.2017).
343. Семьинин А. С. Противодействие политической коррупции политико-правовыми средствами в государствах Евросоюза (опыт Финляндии и Эстонии): дисс.... канд. полит. наук: 23.00.02; Воронежский государственный университет. Воронеж, 2009. 216 с.
344. Серьогін С. С. Антикорупційна державна політика: міжнародний досвід // Держава та регіони. 2009. № 3. С. 226–230.
345. Серьогін С. С. Корупція як соціальний феномен: методологічна рефлексія // Актуальні проблеми державного управління. 2009. № 1 (35). С. 60–65.
346. Серьогін С. С. Механізми попередження та протидії корупції в органах публічної влади: автореф. дис. ... канд. н. з держ. упр.: 25.00.02; Харківський регіональний інститут державного управління. Харків, 2010. 19 с.
347. Серьогін С. С. Соціальна сутність корупції в органах державної влади // Державне управління та місцеве самоврядування. 2009. № 3 (3). С. 202–207.
348. Сиротин А. Опыт борьбы с коррупцией в Сингапуре. URL: http://sudanet.ru/borba_s_korruptciei_v_singapore (дата звернення: 30.01.2017).
349. Ситдигов Р. Кто финансирует семью Клинтон. URL: <http://ukraina.ru/analytics/20150912/1014271399.html> (дата звернення: 12.10.2017).
350. Сірук М. Яким чином Греція, яку вважають колыскою демократії, опинилася у такій ситуації // День. 2015. 3 лип.
351. Смирнова Л. Н. Борьба с коррупцией в КНР: международный опыт и «особая китайская модель»: автореф. дисс.... канд. полит. наук: 23.00.02; Институт Дальнего Востока. Москва, 2014. 27 с.
352. Смілов Д. Структурна корупція моделей фінансування партій: урядовий фаворитизм у Болгарії та Росії // Політична корупція перехідної доби: скептичний погляд / за ред. С. Коткіна, А. Шайо. Київ: К. І. С., 2004. С. 287–308.
353. Солмин В. П. Формирование антикоррупционной культуры как фактор воспитания нетерпимости к коррупции в гражданском обществе // Universum: Вестник Герценовского университета. 2013. № 4. С. 110–116.
354. Стамбульский план по борьбе с коррупцией. Третий раунд мониторинга. Казахстан. Промежуточный отчет. URL: <http://kyzmet.gov.kz/ru/pages/stambulskiy-plan-deystviy-po-borbe-s-korruptciey-tretyi-raund-monitoringa-promezhutochnyy> (дата звернення: 07.10.2017).
355. Стан корупції в Україні. Порівняльний аналіз загальнонаціональних досліджень: 2007, 2009, 2011 та 2015. Київ: Київський міжнародний інститут соціології, 2015. 68 с.
356. Старцев С. Италия «погибает» от коррупции, заявил участник антикоррупционной операции. URL: <https://ria.ru/world/20170213/1487870519.html> (дата звернення: 13.02.2017).
357. Стельмащук Л. С. Формування антикорупційної культури державних службовців як спосіб протидії корупції // Науковий вісник Академії муніципального управління. Сер. Управління. 2014. № 1. С. 339–347.
358. Стогова О. В. Люстрація як передумова ефективної боротьби з корупцією // Сучасне суспільство. 2016. № 1 (11). С. 167–177.
359. Стойка Ш., Онужик М. (2015). Фінансування політичних партій. URL: http://www.rri.ro/uk_uk (дата звернення: 29.09.2017).

360. Стойко О. Основні тенденції інституційних змін сучасності // Гілея. 2015. № 92. С. 311–314.
361. Стойко О. М. Трансформація політичних інститутів у сучасних перехідних суспільствах. Київ: Логос, 2016. 416 с.
362. Стратегія комунікації у сфері запобігання та протидії корупції // У???????? ??????. 2017. 02 ?????.
- рядовий кур'єр. 2017. 02 верес.
363. Суханов В. А. Коррупция в органах государственной власти как глобальная проблема // Вестник МГИМО. 2013. № 4. С. 212–218.
364. Сухарев М. Социальные антиинституты // Экономическая социология. 2004. № 5. Т. 5. С. 63–73.
365. Суший О. Теоретичні засади інституційної теорії державної політики // Публічне управління: теорія та практика. 2011. № 2 (6). С. 110–116.
366. Таран В. В., Карелін С. І. Опитування виконавців Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання та протидії політичній корупції» з метою виявлення основних недоліків, котрі стають на заваді його повноцінній імплементації на центральному та місцевому рівнях. Київ: Центр політичних студій та аналітики «Ейдос», 2016. 28 с.
367. Татубаев Т. М. Коррупция в Казахстане: масштабы материального и морального вреда // Социум и власть. 2017. № 3 (65). С. 94–100.
368. Татубаев Т. М. Национальные традиции, обычаи и правила противодействия «коррупционерам» в истории Республики Казахстан // Социум и власть. 2017. № 1 (63). С. 125–131.
369. Тейзе Є. (2013). Німецький бізнес скорочує фінансування партій. URL: <http://p.dw.com/p/19NRb> (дата звернення: 27.02.2017).
370. Тейзе Є., Ляйперт Л. Лобізм – консалтингові послуги на межі корупції. URL: <http://p.dw.com/p/МОН6> (дата звернення: 31.01.2017).
371. Телешун Я. С. Клієнтелізм як складова функціонування фінансово-політичних груп // Політичне життя. 2017. № 3. С. 79–83.
372. Тимофеев Л. М. Институциональная коррупция: Очерки теории. Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 2000. 365 с.
373. Тіньков А. Запобігання і протидія політичній корупції в системі державного управління України: автореф. дис... канд. н. з держ. упр.: 25.00.02. Київ, 2013. 20 с.
374. Тіньков А. Політична корупція в системі державного управління: українські реалії // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. 2010. № 1. С. 227–234.
375. Ткачук Д. Досвід боротьби з корупцією. Сінгапур. URL: <http://www.pravda.com.ua/columns/2014/12/5/7046467/> (дата звернення: 30.03.2017).
376. Труевцев К. Центральная Азия: модели политической легитимации // Центральная Азия и Кавказ. 2007. № 2. С. 19–34.
377. Тугуши Л. Реалии и вызовы антикоррупционной политики в Грузии // EaP Think Bridge. 2017. № 3. URL: <http://prismua.org/wp-content/uploads/2017/04/3-%D0%A0%D0%A3%D0%A1-1.pdf> (дата звернення: 09.05.2017).
378. Тупчієнко Д. Л. Закон США «Про боротьбу з практикою корупції за кордоном»: детальна

характеристика, санкції та екстериторіальність застосування // Право і суспільство. 2015. № 4. С. 117–121.

379. У КБУ застерігають від великої кількості штучних партій. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2016/09/29/7122140> (дата звернення: 24.04.2017).
380. У скільки обходиться Італії власна корупція? URL: <http://p.dw.com/p/16R1s> (дата звернення: 29.05.2017).
381. Україна й Латвія домовилися про співпрацю в сфері боротьби з корупцією. URL: <http://tyzhden.ua/News/197085> (дата звернення: 25.07.2017).
382. Урушадзе Э. Новейшая история власти и коррупции в Грузии. URL: http://news.liga.net/interview/politics/14780931-erkeleurushadzenoveyshaya_istoriya_vlasti_i_korrupsii_v_gruzii.htm (дата звернення: 04.07.2017).
383. Уряд Італії дигіталізує країну і далі протидіятиме корупції. URL: <http://p.dw.com/p/16KwS> (дата звернення: 17.08.2017).
384. Федоренко С. Румунія: народ проти корупції. URL: <https://dt.ua/international/rumuniya-narod-proti-korupsiyi-.html> (дата звернення: 10.02.2017).
385. Фелипе VI: коррупция в Испании должна стать «печальным воспоминанием». URL: <https://ria.ru/world/20161117/1481590101.html> (дата звернення: 17.11.2016).
386. Финансирование перед выборами: партии в Грузии под прицелом. URL: <https://sptnkne.ws/fgv> (дата звернення: 23.04.2017).
387. Філіпова Н. В. Бюро із запобігання і боротьби з корупцією: його роль у державній політиці протидії та боротьби з корупцією у Латвії // Демократичне врядування. 2013. № 12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2013_12_23
388. Фісун О. Неформальні інститути та неопатримоніальна демократія в Україні // Агора. 2016. № 17. С. 9–13.
389. Фрагменты ранних греческих философов. От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики / под. ред. А. В. Лебедева. Москва: Наука, 1989. 576 с.
390. Фюрстенау М. Вульф ушел, коррупция осталась. URL: <http://p.dw.com/p/147mt> (дата звернення: 10.05.2017).
391. Харичева М. С. Борьба с коррупцией: опыт Гонконга. URL: <https://xn—80aaifradibgfzb7br.xn—b1agajc0ayikbb.xn—b1aew.xn—p1ai/upload/site126/documentfile/3cSPxGEDrj.pdf> (дата звернення: 03.07.2017).
392. Хелмке Г., Левитски С. Неформальные институты и сравнительная политика: основные направления исследований // Прогнозис. 2007. № 2. С. 188–211.
393. Хлопин А. Д. Деформализация правил: причина или следствие институциональных ловушек? // Полис. 2004. № 6. С. 6–15.
394. Хома Н. М. Феномен партійного Інтернет-лідерства (на прикладі лідера італійської партії «M5S» Беппе Грілло) // Вісник Львівського національного університету. Сер. Філософсько-політологічні студії. 2016. № 1 (8). С. 83–88.
395. Центральна Азія: Як запобігати і протидіяти корупції? URL: http://ua.odfoundation.eu/d/3981_centralna-aziya-yak-zapobigati-i-protidiyati-korupsiyi (дата звернення: 12.05.2017).
396. Циганов В. Загроза політичній корупції у демократичних політичних режимах. Аналітична записка Національного інституту стратегічних досліджень. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/882/> (дата звернення: 16.03.2017).
397. Чабанна М. Неоінституційний підхід до аналізу процесу прийняття політичних рішень // Політичний менеджмент. 2010. № 3 (41). С. 29–37.

398. Чабанна М. Оцінка корупції як неформального політичного інституту та індексування демократичності політичного режиму: кореляційний аналіз // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2013. № 3 (65). С. 229–258.
399. Чавдарова Т. Коррупция в посткоммунистической Болгарии // Неформальная экономика в постсоветском пространстве: проблемы исследования и регулирования / под. ред. И. Б. Олимпиевой, О. В. Паченкова. Санкт-Петербург: Центр независимых социальных исследований, 2003. С. 25–36.
400. Чаусов А. Политическая коррупция по-американски. URL: <https://vz.ru/opinions/2016/2/1/791695.html> (дата звернення: 21.02.2017).
401. Чеботарев А., Злотников С., Пак Э. (Eds.). Второй раунд мониторинга. Казахстан. Отчет о мониторинге. URL: <https://www.zakon.kz/4468420-vtorojj-raund-monitoringa.-kazakhstan.html> (дата звернення: 07.05.2017).
402. Чемерис І. В. Політико-правові механізми запобігання та протидії корупції в органах державної влади України: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Київ, 2012. 20 с.
403. Черецкий В. В Испании взяли финансирование партий под контроль. URL: <http://p.dw.com/p/1AkEq> (дата звернення: 28.12.2017).
404. Черецкий В. Зачем Испании необходим «Антикоррупционный пакт». URL: <http://p.dw.com/p/17SfT> (дата звернення: 30.05.2017).
405. Черецкий В. Интернет поможет Испании в борьбе с коррупцией. URL: <http://p.dw.com/p/1E2XE> (дата звернення: 09.01.2017).
406. Чечуров А. Коррупция: историко-философская ретроспектива // Вестник Волгоградского государственного университета. Сер. Философия. Социология и социальные технологии. 2010. № 2 (12). С. 158–163.
407. Чифальди Дж., Югай Т. Коррупция сквозь века: от Римской и Российской империй до наших дней // Национальные интересы: приоритеты и безопасность. 2015. № 22 (307). С. 39–52.
408. Шевченко Т. В. Сутнісні характеристики та ознаки неформальної політики // Магістеріум. Сер. Політичні студії. 2016. № 64. С. 14–19.
409. Шимон І., Лемак В. Протидія політичній корупції в Румунії: можливий досвід для України // Часопис Київського університету права. 2015. № 3. С. 366–370.
410. Шмаль Л. Сінгапурська модель протидії корупції: досвід для України // Науковий часопис Національної академії прокуратури України. 2015. № 2. С. 110–118.
411. Як позбутися пострадянськості? Київ: Інститут світової політики, 2012. 150 с.
412. Якушик В. Корупція у посткомуністичних країнах // Політологія посткомунізму: політичний аналіз посткомуністичних суспільств / за ред. Є. Бистрицького. Київ: Політична думка, 1995. 368 с.
413. A new Handbook of Political Science / Goodin R. E., Klingemann H.-D. (Eds.). Oxford: Oxford University Press, 1998. 845 p.
414. Abbasov Sh. Azerbaijan: Parliament Throws Veil of Secrecy over Business Sector. URL: <http://www.eurasianet.org/node/65534> (дата звернення: 09.10.2017).
415. Amnesty International rapport 2016/2017 (2017). URL: https://amnestyfr.cdn.prismic.io/amnestyfr%2Fbce7b768-7cc9-424c-9654-5db02f1c9c9b_air201617-french_2017-embargo.pdf (дата звернення: 18.12.2017).

416. Amundsen I. Political Corruption: An Introduction to the Issues. Bergen: Chr. Michelsen Institute Development Studies and Human Rights, 1999. 33 p.
417. Anti-corruption group says that Germany still lags in efforts to make party financing more transparent. URL: <https://www.coe.int/en/web/portal/-/anti-corruption-group-says-that-germany-still-lags-in-efforts-to-make-party-financing-more-transparent> (дата звернення: 26.02.2018).
- естник Волгоградского государственного университета. Сер. Философия. Социология и социальные технологии. 2010. № 2 (12). С. 158–163.
407. Чифальди Дж., Югай Т. Коррупция сквозь века: от Римской и Российской империй до наших дней // Национальные интересы: приоритеты и безопасность. 2015. № 22 (307). С. 39–52.
408. Шевченко Т. В. Сутнісні характеристики та ознаки неформальної політики // Магістеріум. Сер. Політичні студії. 2016. № 64. С. 14–19.
409. Шимон І., Лемак В. Протидія політичній корупції в Румунії: можливий досвід для України // Часопис Київського університету права. 2015. № 3. С. 366–370.
410. Шмаль Л. Сінгапурська модель протидії корупції: досвід для України // Науковий часопис Національної академії прокуратури України. 2015. № 2. С. 110–118.
411. Як позбутися пострадянськості? Київ: Інститут світової політики, 2012. 150 с.
412. Якушик В. Корупція у посткомуністичних країнах // Політологія посткомунізму: політичний аналіз посткомуністичних суспільств / за ред. Є. Бистрицького. Київ: Політична думка, 1995. 368 с.
413. A new Handbook of Political Science / Goodin R. E., Klingemann H.-D. (Eds.). Oxford: Oxford University Press, 1998. 845 p.
414. Abbasov Sh. Azerbaijan: Parliament Throws Veil of Secrecy over Business Sector. URL: <http://www.eurasianet.org/node/65534> (дата звернення: 09.10.2017).
415. Amnesty International rapport 2016/2017 (2017). URL: https://amnestyfr.cdn.prismic.io/amnestyfr%2Fbce7b768-7cc9-424c-9654-5db02f1c9c9b_air201617-french_2017-embargo.pdf (дата звернення: 18.12.2017).
416. Amundsen I. Political Corruption: An Introduction to the Issues. Bergen: Chr. Michelsen Institute Development Studies and Human Rights, 1999. 33 p.
417. Anti-corruption group says that Germany still lags in efforts to make party financing more transparent. URL: <https://www.coe.int/en/web/portal/-/anti-corruption-group-says-that-germany-still-lags-in-efforts-to-make-party-financing-more-transparent> (дата звернення: 26.02.2018).
418. Azerbaijani Anticorruption Blogger Sentenced To Two Years In Prison. URL: <https://www.rferl.org/a/azerbaijan-blogger-sentenced-two-years-prison/28345204.html> (дата звернення: 03.03.2017).
419. Bundestag beschließt Verbot der Parteienfinanzierung für NPD. URL: <http://www.focus.de/politik/deutschland/aenderung-des-grundgesetzes-bundestag-beschliesst-verbot-der-parteienfinanzierung-fuer-npdid7273901.html> (дата звернення: 22.06.2017).
420. Canache D., Allison M. Perceptions of Political Corruption in Latin American Democracies // Latin American Politics and Society. 2005. № 47. Т. 3. Р. 91–111.
421. Caryl C. The Georgian Paradox // Foreign Policy. 2012. 31 Jan.
422. Cazzola F. Della corruzione. Fisiologia e patologia di un sistema politico. Bologna: Società Editrice Il Mulino, 1988. 169 p.
423. Clarke H. UK cracks down on nepotism in Parliament. URL: <http://edition.cnn.com/2017/03/16/europe/uk-politics-nepotism/index.html> (дата звернення: 26.02.2018).

16.03.2017).

424. Collado R. E. Corruption & Revolution: The Coming Turmoil in Kyrgyzstan. URL: <https://www.geopoliticalmonitor.com/corruption-revolution-the-coming-turmoil-in-kyrgyzstan/> (дата звернення: 14.08.2017).
425. Corruption prevention in respect of members of parliament, judges and prosecutors, Evaluation Report Azerbaijan, Council of Europe. URL: [https://www.coe.int/t/dghl/monitoring/greco/evaluations/round4/Eval%20IV... \(2014\)2_Azerbaijan_EN.pdf](https://www.coe.int/t/dghl/monitoring/greco/evaluations/round4/Eval%20IV... (2014)2_Azerbaijan_EN.pdf) (дата звернення: 19.01.2017).
426. Davigo P. Il sistema della corruzione Copertina flessibile. Bari: Laterza, 2017. 101 p.
427. Engvall J. Kyrgyzstan beyond «Democracy Island» and «Failing State»: Social and Political Changes in a Post-Soviet Society (Contemporary Central Asia: Societies, Politics, and Cultures), Why Are Public Offices Sold in Kyrgyzstan? / M. Laruelle, J. Engvall (Eds.). London: Lexington Books, 2015. P. 39–58.
428. Ernst & Young study places Portugal as fifth most corrupt out of 38 nations. URL: <http://www.theportugalnews.com/news/ernst-and-young-study-places-portugal-as-fifth-most-corrupt-out-of-38-nations/35078> (дата звернення: 30.01.2017).
429. European public prosecutor's office: 16 member states together to fight fraud against the EU budget. URL: <http://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2017/04/03-epo/> (дата звернення: 03.04.2017).
430. Ford H. The Results of Reform // The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science. 1903. № 21. T. 69. P. 76–83.
431. Friederich C. Corruption Concepts in Historical Perspective. In Political Corruption: A Handbook. New Jersey, New Brunswick: Transaction Publishers, 1989. P. 15–24.
432. George R. Increased Efficiency as a Result of Increased Governmental Functions // The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science. 1916. № 64. T. 77. P. 78–79.
433. Georgia National Integrity System Assessment. 2011. Tbilisi: Transparency International Georgia, 2011. 212 p.
434. Georgia National Integrity System Assessment. 2015. Tbilisi: Transparency International Georgia, 2015. 147 p.
435. Giordano C., Hayoz N. Informality in Eastern Europe: Structures, political cultures and social practices, The social organization of informality: The rationale underlying personalized relationships and coalitions. Bern: Peter Lang, 2013. 490 p.
436. Global States of Mind 2014. URL: <http://documents.mx/documents/global-states-of-mind-report-2014pdf.html> (дата звернення: 06.03.2017).
437. GRECO Third Evaluation Round for Latvia. URL: [http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/greco/evaluations/round4/GrecoEval4 \(2012\)3_Latvia_EN.pdf](http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/greco/evaluations/round4/GrecoEval4 (2012)3_Latvia_EN.pdf) (дата звернення: 26.07.2017).
438. Haynes G. Representation in States Legislations. Iv. The Western States // The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science. 1990. № 16. T. 67. P. 79–90.
439. Hellman J. S., Jones G., Kaufmann D. Seize the State, Seize the Day: State Capture, Corruption, and Influence in Transition. (September 2000). World Bank Policy Research Working Paper No. 2444. URL: <https://ssrn.com/abstract=240555> (дата звернення: 04.05.2017).
440. Helmke G., Levitsky S. Informal Institutions and Comparative Politics: A Research Agenda // Perspectives on Politics. 2004. № 2. Is. 04. P. 725–740.
441. Hochtanyan V. Electoral commissions worked at lightning speed. URL: <http://en.a1plus.am/1258827.html> (дата звернення: 07.07.2017).

442. International Election Observation Mission Page: 2 Republic of Armenia, Parliamentary Elections, 2 April 2017 Statement of Preliminary Findings and Conclusions. URL: <http://www.osce.org/office-for-democratic-institutions-and-human-rights/elections/armenia/309156?download=true> (дата звернення: 23.12.2017).
443. Formal Institutions and Informal Politics in Central and Eastern Europe: Hungary, Poland, Russia and Ukraine (2nd ed.) / Meyer G. (Ed.). Opladen, Germany; Farmington Hills: Barbara Budrich Publishers, 2008. 324 p.
444. Jancsics D. Interdisciplinary perspectives on corruption // *Sociology Compass*. 2014. № 8. Т. 4. Р. 358–372.
445. Juraev S. The Evolving Role of Political Parties in Kyrgyz Politics // *Kyrgyzstan beyond «Democracy Island» and «Failing State»: Social and Political Changes in a Post-Soviet Society (Contemporary Central Asia: Societies, Politics, and Cultures)* / M. Laruelle, J. Engvall (Eds.). London: Lexington Books, 2015. P. 21–38.
446. Karpathakis A. A. The Riots in Greece. URL: <http://www.greeknewsonline.com/the-riots-in-greece/> (дата звернення: 21.01.2017).
447. King C. Political and Governmental Tendencies in Their Relation to Increased Wealth // *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*. 1924. Vol. 115. P. 8–20.
448. Korruptsioonivastane strateegia aastateks 2013–2020. URL: http://www.korruptsioon.ee/sites/www.korruptsioon.ee/files/elfinder/dokumendid/korruptsiooniva:2020_1.pdf (дата звернення: 29.03.2017).
449. Kuris G. Outfoxing the Oligarchs in Latvia // *Foreign policy*. 2013. 6 May.
450. Kushnarov I. Anti-corruption values in the system of British political axiosphere // *National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts Herald*. 2018. № 2. P. 113–116.
451. Kushnarov I. Asian states in fight against political corruption: experience of Singapore, Hong Kong and China and post-Soviet central-Asian states // *Evropskə politickə a prėvnn diskurz*. 2017. Svazek 4. 6 vydani. S. 148–155.
452. Kushnarov I. Determinanty kulturowo-mentalne korupcji politycznej i przeciwdziaiania jej: przykiad Ukrainy // *Studium Europy Srodkowej i Wschodniej*. 2017. № 2. P. 305–316.
453. Kushnarov I. Korupcja polityczna jako zagroienie dla bezpieczenstwa narodowego Ukrainy // *Nowoczesne techniki, innowacje i praktyczne doświadczenie w dziedzinie nauk społecznych*. Lublin: Lublin Science and Technology Park S.A., Maria Curie-Skłodowska University, 2017. P. 106–108.
454. Kushnarov I. Korupcja polityczna na Ukrainie: giywne przejawy, metody przeciwdziaiania // *Studium Europy Srodkowej i Wschodniej*. 2018. № 1. S. 8–15.
455. Kushnarov I. Korupcja polityczna na Ukrainie: giywne przejawy, metody przeciwdziaiania // *Studium Europy Srodkowej i Wschodniej*. 2018. № 9. S. 89–96.
456. Kushnarov I. Manifestations of political corruption and methods of its prevention in Great Britain // *Evropskə politickə a prėvnn diskurz*. 2017. Svazek 4. 5 vydani. S. 106–111.
457. Kushnarov I. Prevention of political corruption: United States experience // *Evropskə politickə a prėvnn diskurz*. 2017. Svazek 4. 4 vydani. S. 136–140.
458. Lasswell A. A., Rogow H. D. *Power, Corruption, and Rectitude*. Westport: Greenwood Publishing Group, 1963. 138 p.
459. Legea nr. 334/2006 privind finanşarea activităţii partidelor politice şi a campaniilor electorale, republicată, cu modificările şi completările ulterioare. Text în vigoare începând cu data de 20 ianuarie 2017. URL: <http://www.romania.ro/legislatie/wp-content/uploads/2016/05/Legea-nr.-334-2006-actualizata1.pdf> (дата звернення: 02.11.2017).

460. Manuel Moix dimite como fiscal jefe Anticorrupciyn tras conocerse su sociedad en Panamá. URL: http://politica.elpais.com/politica/2017/06/01/actualidad/1496304595_239167.html (дата звернення: 01.06.2017).
461. Materials on Investigation of Corruption. American Bar Association, Central and Eastern European Law Initiative (ABA/CEELI), United States Department of Justice, 1996. Vol. 111. 120 p.
462. Мйрдard J. F. Le rapport de clientèle: du phйnomйne sociale a l'analyse politique // Revue Franзaise de Science Politique. 1976. № 1. Is. 26. P. 103–133.
463. Mitchell L. A. Uncertain Democracy: U.S. Foreign Policy and Georgia's Rose Revolution. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2008. 192 p.
464. Monbiot G. Let's not fool ourselves. We may not bribe, but corruption is rife in Britain // The Guardian. 2015. 18 March.
465. Nations in Transit 2016. Azerbaijan. URL: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2016/azerbaijan> (дата звернення: 11.07.2017).
466. No mбs corrupciyn en Espaca: 2 millones para que rajo y dimita #RajoyveteYA. URL: <https://www.change.org/p/no-m%C3%A1s-corrupci%C3%B3n-en-espa%C3%B1a-2-millones-para-que-rajo-y-dimita-rajo-y-vete-y-a> (дата звернення: 08.08.2017).
467. Pejovich S. The Effects of the Interaction of Formal and Informal Institutions on Social Stability and Economic Development // Journal of Markets and Morality. 1999. № 2. P. 164–181.
468. People and corruption: Europe and Central Asia 2016. URL: <https://www.transparency.org/whatwedo/publication/7493> (дата звернення: 12.08.2017).
469. Portugal Corruption Report. URL: <http://www.business-anti-corruption.com/country-profiles/portugal> (дата звернення: 24.09.2017).
470. Powell W., Dimaggio P. J. The new institutionalism in organizational analysis. Chicago: University of Chicago Press, 1991. 486 p.
471. Prevention of Corruption Act. URL: <http://statutes.agc.gov.sg/aol/download/0/0/pdf/binaryFile/pdfFile.pdf?CompId:ca83fcad-3903-4a8a-a53f-93ae7c167568> (дата звернення: 13.06.2017).
472. Quah J. S. T. Combating Corruption in Singapore: What Can Be Learned? // Journal of Contingencies and Crisis Management. 2001. № 9. Is. 1. P. 29–35.
473. Robert O., Keohane J., Nye J. Power and interdependence // Survival. 1973. № 15. Is. 4. P. 158–165.
474. Safaraliyeva R. Azerbaijan: closing down civil society. URL: https://www.transparency.org/news/feature/azerbaijan_closing_down_civil_society (дата звернення: 10.08.2017).
475. Seis acos de cбrcel para Urdangarin y absoluciyn para la infanta Cristina. URL: <http://www.lavanguardia.com/politica/20170217/4273936664/sentencia-caso-noos-urdangarin-infanta.html?aid=13P92Y.wghot> (дата звернення: 15.05.2017).
476. Shepsle K. The Oxford Handbook of Political Institutions // Rational Choice Institutionalism / R. E. Goodin, H.-D. Klingemann (Eds.). Oxford: Oxford University Press, 2008. P. 23–38.
477. Simons S. Social Decadence // The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science. 1901. № 18. P. 63.
478. Solomon J. FBI launches new Clinton Foundation investigation // The Hill. 2018. 4 Jan.
479. Steinmo S. The New Institutionalism // The Encyclopedia of Democratic Thought / B. Clark, J. Fowleraker (Eds.). London: Routledge, 2001. P. 570–574.
480. Summaries of the national chapters from the European. Anti-Corruption Report. URL:

- http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-14-67_en.htm (дата звернення: 29.12.2016).
481. Tajikistan: Clampdown on civil society. URL: <https://www.fidh.org/en/issues/human-rights-defenders/tajikistan-clampdown-on-civil-society> (дата звернення: 29.05.2017).
482. Third Evaluation Round Addendum to the Second Compliance Report on Germany (Strasbourg, 16-18 October 2017). URL: <https://rm.coe.int/third-evaluation-round-addendum-to-the-second-compliance-report-on-ger/168078bd09> (дата звернення: 19.02.2017).
483. Tightening the Screws Azerbaijan's Crackdown on Civil Society and Dissent. URL: <http://www.hrw.org/reports/2013/09/01/tightening-screws> (дата звернення: 30.03.2017).
484. Transparency International: Коррупція в Таджикистані носить систематичний характер. URL: <http://rus.ozodi.org/a/27514222.html> (дата звернення: 29.12.2016).
485. UK Bribery Act. URL: www.opsi.gov.uk/acts/acts2010/ukpga_20100023_en_1 (дата звернення: 31.05.2017).
486. Vudoyra R. The New Institutionalism of Legal Pluralism: Social Norms, Legal Rules, and Political Bargaining. Washington: Center for New Institutional Social Science, 2008. 23 p.
487. Waal T. de. Georgia's Saakashvili heads to Washington with a big test in his future // Washington Post. 2012. 27 Jan.
488. Walecki M. Political Finance Regulation: The Global Experience // Practical Solution for Spending Limits / M. Цірман, Н. Зайнулбай (Eds.). Washington: IFES, 2009. P. 43–54.
489. Whyte D. How Corrupt is Britain? London: Pluto Press, 2015. 208 p.
490. Williamson O. E. The Mechanisms of Governance. New York: Oxford University Press, 1996. 448 p.
491. Yeung J. Au. Fighting Corruption – The Hong Kong Experience. URL: <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/apcity/unpan002750.pdf> (дата звернення: 16.06.2017).
492. Zalan E. (2017). Ten years on, Romania and Bulgaria still dogged by corruption. URL: <https://euobserver.com/justice/136673> (дата звернення: 25.01.2017).
493. Рпэ пцеЯлефбй з екфефбмЭнз дйбципсБ уфзн Елльдб. URL: <http://www.euro2day.gr/news/economy/article/1460045/poy-ofeiletai-h-ektetamenh-diafthorasthn-ellada.html> (дата звернення: 21.05.2017).
494. 25 лет независимой Киргизии: пробуксовка. URL: <http://carnegie.ru/2016/08/24/ru-pub-64372> (дата звернення: 27.09.2017).

Наукове видання

Кушнар'ов
Ігор Володимирович

**Політична корупція:
порівняльно-політологічна
концептуалізація**

Монографія

Художнє оформлення В. С. Жиборовського

Підписано до друку 26.04.2018 р.

Формат 60 x 84 ¹/₁₆.

Папір офсетний. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 23,72. Обл.івид. арк. 25,45.

Наклад 300 прим.

ТОВ «Видавництво «Юридична думка»

01103, м. Київ, вул. Кіквідзе, 18-а

Свідоцтво ДК № 1742 від 06.04.2004

Тел./факс (044) 278-02-23

E-mail: yurdumka@ukr.net

www.yurdumka.com

Віддруковано у ТОВ «Талком»

03115, м. Київ, вул. Львівська, 23

Свідоцтво ДК № 4538 від 07.05.2013

Тел./факс (044) 424-40-69

---

[1] *Институциональная политология: современный институционализм и политическая трансформация России* / под. ред. С.В. Патрушева. Москва: Институт сравнительной политологии РАН, 2006. 586 с.

[2] *Разумов В. В.* Неоинституционализм: теория и возможности ее прикладного применения. Москва: МАКС Пресс, 2005. 207 с.

[3] *Либман А. М.* Институциональная конкуренция и постсоветская трансформация: (влияние неформальных институтов) // *Общественные науки и современность*. 2006. № 6. С. 53–64.

[4] *Норт Д.* Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. Київ: Основи, 2000. 198 с.

[5] Меркель В., Круассан А. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях // Полис. 2002. № 2. С. 20–30.

[6] Бунецький Л. Аспекти інституціоналізму в сучасній політичній науці: аналіз феномену «політичний інститут» // Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка. Сер. Філософія. Політологія. 2009. № 91/93. С. 60–63; Бунецький Л. Інституціональна проблематика в сучасній політичній науці: аналіз феномену «політичний інститут» // Вісник Львівського національного університету імені І. Франка. Сер. Філософсько-політологічні студії. 2011. № 1. С. 70–78.

[7] Кармазіна М., Шурбована О. «Інститут» та «інституція»: проблема розрізнення понять // Політичний менеджмент. 2006. № 4. С. 10–19.

[8] Колодій А. Неоінституціоналізм та його пізнавальні можливості в політичних дослідженнях // Вісник Львівського національного університету імені І. Франка. Сер. Філософсько-політологічні студії. 2010. № 1. С. 60–69.

[9] Перегуда Є. Неоінституціоналізм // Політологія: навчальний енциклопедичний словник-довідник / за ред. Н. М. Хоми. Львів: Новий Світ-2000, 2015. С. 426–427; Перегуда Є. Політичні ідеї представників неоінституціоналізму // Історія політичної думки / за ред. Н. М. Хоми: у 2 т. Львів: Новий Світ-2000, 2017. Т. 2. С. 14–39; Перегуда Є. Політичні ідеї представників неоінституціоналізму // Політична думка ХХ – початку ХХІ століть: методологічний і доктринальний підходи / за ред. Н. М. Хоми: у 2 т. Львів: Новий Світ-2000, 2016. Т. 1. С. 14–36.

[10] Рибій О. В. Основні фактори інституціонального розвитку та моделі процесів інституціональної зміни // Наукові записки НАУКМА. Сер. Політичні науки. 2010. № 108. С. 7–11; Рибій О. В. Природа трансформацій політичних інститутів // Політичний менеджмент. 2010. № 5. С. 82–89; Рибій О. В. Становлення політичних інститутів: природа та особливості процесу інституціоналізації // Вісник НТУ КПП. Сер. Політологія. Соціологія. Право. 2010. № 4 (8). С. 31–35; Рибій О. В. Неформальні політичні інститути: сутність, класифікація, результати діяльності // Політичний менеджмент. 2011. № 1. С. 34–42; Рибій О. В. Процеси трансформації політичних інститутів: етапи та рушії: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01. Київ, 2011. 17 с.

[11] Стойко О. Основні тенденції інституційних змін сучасності // Гілея. 2015. № 92. С. 311–314; Стойко О. Трансформація політичних інститутів у сучасних перехідних суспільствах. Київ: Логос, 2016. 416 с.

- [12] Чабанна М. Неоінституційний підхід до аналізу процесу прийняття політичних рішень // Політичний менеджмент. 2010. № 3 (41). С. 29–37; Чабанна М. Оцінка корупції як неформального політичного інституту та індексування демократичності політичного режиму: кореляційний аналіз // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. 2013. № 3 (65). С. 229–258.
- [13] Боталова Д. Б. Неинституциональный анализ политической коррупции в российской политической системе. // Вестник Красноярского государственного педагогического университета имени В. П. Астафьева. 2011. № 2. С. 228–232.
- [14] Наронская А. Г. Политическая коррупция: институциональный аспект // Известия Уральского федерального университета. Сер. Общественные науки. 2017. № 1 (161). Т. 12. С. 67–72.
- [15] Аксєєв Р. О. Історичні прояви корупції та особливості боротьби з нею // Правова держава. 2017. Вип. 27. С. 110–116.
- [16] Бардола К. Ю. Проблема византийской коррупции в историографии // Laurea П. Античный мир и Средние века: Чтения памяти проф. В. И. Кадеева. Харків: ТзОВ «НТМТ», 2017. С. 68–71.
- [17] Кохан Г. Явище політичної корупції: теоретико-методологічний аналіз. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень, 2013. 232 с.
- [18] Нисневич Ю. Коррупция в исторической ретроспективе с уточнениями и дополнениями // Общественные науки и современность. 2015. № 3. С. 90–100.
- [19] Чечуров А. Коррупция: историко-философская ретроспектива // Вестник Волгоградского государственного университета. Сер. Философия. Социология и социальные технологии. 2010. № 2 (12). С. 158–163.
- [20] Дерєга В. В. Політична корупція: визначення та особливості // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер. Політологія. 2009. № 97. Т. 110. С. 72–76.
- [21] Клименко Д. Політична корупція в державному управлінні: наукові дефініції // Демократичне врядування. 2010. № 5. URL: http://lvivacademy.com/vidavnitstvo_1/visnik5/fail/+Klymenko.pdf (дата звернення: 02.12.2016).
- [22] Радько П. Політична корупція в Україні: традиції і сучасність // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. 2010. № 20.

С. 251–264.

[23] Там само. С. 256.

[24] Там само. С. 258.

[25] *Невмержицький Є. В.* Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії. Київ: КНТ, 2008. 363 с.; *Невмержицький Є. В.* Політична корупція: сутність, зміст, механізми протидії // *Право України*. 2008. № 7. С. 123–129; *Невмержицький Є. В.* Корупція як соціально-політичний феномен: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02. Київ, 2009. 32 с.; *Невмержицький Є. В., Камлик М. І.* Корупція в Україні. Київ: Знання, 1998. 187 с.

[26] *Зайцева І. Ю. Бившев Д. Ю.* Політична корупція як загроза державній безпеці України // *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2016. № 56. С. 82–87.

[27] Там само. С. 85.

[28] Мельник М. Корупція: сутність, поняття, заходи протидії. Київ: Атіка, 2001. 304 с.

[29] Маляр Г. В. Проблема політичної злочинності в зарубіжній кримінології: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2010. 22 с.; Маляр Г. В. Проблеми дослідження електоральної злочинності // Наше право. 2009. № 4. Т. 2. С. 96–99.

[30] Маляр Г. В. Проблема політичної злочинності в зарубіжній кримінології: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2010. С. 20.

[31] Валюшко І. В. Антикорупційна політика: концептуальні підходи // Стратегічні пріоритети. 2013. № 4. С. 101–105; Валюшко І. В. Залучення громадянського суспільства до протидії корупції: уроки для України // Вісник Маріупольського державного університету. Сер. Історія. Політологія. 2015. № 13–14. С. 204–215; Валюшко І. В. Інститути громадянського суспільства у системі антикорупційної політики України: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 21.01.01. Київ, 2017. 20 с.; Валюшко І. В. Політична еліта і розвиток громадянського суспільства в контексті протидії корупції // Українознавчий альманах. 2013. № 14. С. 214–216; Валюшко І. В. Проблеми законодавчого регулювання свободи мирних зібрань громадян в Україні // Стратегічні пріоритети. 2009. № 4 (13). С. 46–52; Валюшко І. В. Протидія корупції в умовах політичної модернізації // Вісник НТУ України «КПІ». Сер. Політологія. Соціологія. Право. 2013. № 3 (19). С. 12–16; Валюшко І. В. Соціальні чинники протидії корупції в Україні // Стратегічні пріоритети. 2013. № 2. С. 69–73.

[32] Асафайло В. В. Інституційний та комунікативний виміри протидії політичній корупції // S.P.A.C.E. 2017. № 2. С. 12–15; Асафайло В. В. Політична корупція як складова процесу делегітимації влади: комунікативний вибір // “UChoice: 4P” Ukrainian Choice: Public Policy, Politics, Psychology: зб. матеріалів доп. учасн. III міждисципл. наук.-практ. конф. Одеса: Національний ун-т «Одеська юридична академія», 2017. С. 27–31.

[33] Бусол О. Антикорупційна культура суспільства та індивідууму в мінімізації проявів корупційної злочинності // Jurnalul juridic national: teorie ei practica. 2015. № 3. Т. 1. С. 91–95.

[34] Костенко О. Яким «каменем» зневажили «будівничі» вітчизняної антикорупційної політики? // Віче. 2016. № 3–4. С. 12–13.

- [35] *Невмержицький Є. В.* Корупція як соціально-політичний феномен: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02. Київ, 2009. 32 с.
- [36] *Кравченко С., Пантелейчук І.* Напрями формування антикорупційної культури українського суспільства // Вісник Національної академії державного управління. 2012. № 2. С. 5–13.
- [37] *Чемерис І. В.* Політико-правові механізми запобігання та протидії корупції в органах державної влади України: автореф. дис. ... канд. політ. наук 23.01.02. Київ, 2012. 20 с.
- [38] *Дела Порта Д., Ванучі А.* Брудні обгородки: учасники, ресурси та механізми політичної корупції / пер. з англ. С. Кокізюк. Київ: К. І. С., 2006. 302 с.
- [39] *Кохан Г.* Політична корупція як наслідок конфлікту між державою та суспільством // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України. 2008. № 42. С. 173–180; *Кохан Г.* Політична корупція // Політологія: навчальний енциклопедичний словник-довідник / за ред. Н. М. Хоми. Львів: Новий Світ-2000, 2015. С. 491–493; *Кохан Г.* Політична корупція: оцінювання причин, форм, наслідків: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, 2010. 16 с.; *Кохан Г.* Явище політичної корупції: теоретико-методологічний аналіз. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень, 2013. 232 с.
- [40] *Светлакова М. А.* Сучасна партійна система Італії: політологічний аналіз: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02; Маріупольський державний університет. Маріуполь, 2016. 213 с.
- [41] *Хома Н. М.* Феномен партійного Інтернет-лідерства (на прикладі лідера італійської партії «М5S» Беппе Грілло) // Вісник Львівського національного університету. Сер. Філософсько-політологічні студії. 2016. № 1 (8). С. 83–88.
- [42] *Беглиця В. П.* Досвід європейських країн щодо формування антикорупційної стратегії // Наукові праці Чорноморського державного університету ім. П. Могили. Сер. Державне управління. 2015. № 252. Т. 263. С. 17–23.
- [43] *Качкина Т. Б., Качкин А. В.* Коррупция и основные элементы стратегии противодействия ей. Ульяновск: Печатный двор, 2010. 80 с.
- [44] *Папунина Д. О.* Антикоррупционные меры: зарубежный опыт // Вестник Челябинского государственного университета. Сер. Управление. 2012. № 3 (257). С. 133–136.

[45] Золотых А. Д. Политическая власть в Италии и СМИ: специфика взаимоотношений // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Сер. Гуманитарные науки. 2011. № 12 (107). Т. 10. С. 213–220.

[46] Старцев С. Италия «погибает» от коррупции, заявил участник антикоррупционной операции. URL: <https://ria.ru/world/20170213/1487870519.html> (дата звернення: 13.02.2017).

[47] Гоуден Д., Пароди Е. Як уряд Італії сприяє існуванню мафії. URL: <http://mises.org.ua/articles/98-david-howden/334-how-italys-government-enables-mafia.html> (дата звернення: 15.04.2017).

[48] Чифальди Дж., Югай Т. Коррупция сквозь века: от Римской и Российской империй до наших дней // Национальные интересы: приоритеты и безопасность. 2015. № 22 (307). С. 39–52.

[49] Cazzola F. Della corruzione. Fisiologia e patologia di un sistema politico. Bologna: Societa Editrice Il Mulino, 1988. 169 p.

[50] Кохан Г. Політична корупція як наслідок конфлікту між державою та суспільством // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України. 2008. № 42. С. 173–180; Кохан Г. Політична корупція // Політологія: навчальний енциклопедичний словник-довідник / за ред. Н. М. Хоми. Львів: Новий Світ-2000, 2015. С. 491–493; Кохан Г. Політична корупція: оцінювання причин, форм, наслідків: автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, 2010. 16 с.; Кохан Г. Явище політичної корупції: теоретико-методологічний аналіз. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень, 2013. 232 с.

[51] Тіньков А. Політична корупція в системі державного управління: українські реалії // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. 2010. № 1. С. 227–234; Тіньков А. Запобігання і протидія політичній корупції в системі державного управління України: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02. Київ, 2013. 20 с.

[52] Haynes G. Representation in States Legislations. Iv. The Western States // The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science. 1990. № 16. Т. 67. Р. 79–90.

[53] George R. Increased Efficiency as a Result of Increased Govern mental Functions // The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science. 1916. №. 64. Т. 77. Р. 78–79.

[54] *Simons S.* Social Decadence // The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science. 1901. № 18. P. 63.

[55] *Ford H.* The Results of Reform // The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science. 1903. № 21. T. 69. P. 76–83.

[56] *Кохан Г.* Явище політичної корупції: теоретико-методологічний аналіз. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень, 2013. С. 11.

[57] *Гладченко Л.* Об опыте Сингапура по противодействию коррупции // Проблемы национальной стратегии. 2014. № 3 (24). С. 126–138.

[58] *Нисневич Ю.* Современный авторитаризм и коррупция // Мировая экономика и международные отношения. 2017. Т. 61. Вып. 1. С. 108–120.

[59] *Поліщук А.* Правила протидії корупції і досвід для України: Грузія і Сингапур // Jurnalul juridic national: teorie ei practica. 2016. № 5. С. 166–169.

[60] *Ткачук Д.* Досвід боротьби з корупцією. Сингапур. URL: <http://www.pravda.com.ua/columns/2014/12/5/7046467/> (дата звернення: 30.03.2017).

[61] *Шмаль Л.* Сингапурська модель протидії корупції: досвід для України // Науковий часопис Національної академії прокуратури України. 2015. № 2. С. 110–118.

[62] *Харичева М. С.* Борьба с коррупцией: опыт Гонконга. URL: <https://xn—80aaifradibgfzb7br.xn—b1agajc0ayikbb.xn—b1aew.xn—p1ai/upload/site126/documentfile/3cSPxGEDrj.pdf> (дата звернення: 03.07.2017).

[63] *Лавренюк Ю.* Досвід запобігання та протидії корупції у країнах Азіатсько-Тихоокеанського регіону // Ефективність державного управління. 2014. № 39. С. 40–46.

[64] *Куан Ю. Ли.* Сингапурская история: 1965–2000 гг. Из третьего мира – в первый. Москва: МГИМО-Университет, 2010. 656 с.

[65] *Макаров А. В.* Коррупция: опыт успешной борьбы Китая и реальность современной России // Государственная власть и местное самоуправление. 2012. № 3. С. 13–21.

[66] *Китай: угрозы, риски, вызовы развитию* / под ред. В. Михеева. Москва: Московский Центр Карнеги, 2005. 647 с.

[67] *Смирнова Л. Н.* Борьба с коррупцией в КНР: международный опыт и «особая китайская модель»: автореф. дисс. ... канд. полит. наук: 23.00.02; Институт Дальнего Востока. Москва, 2014. 27 с.

[68] *Губрієнко О.* Особливості політико-правових змін у країнах Центрально-східної Європи (на прикладі Болгарії та Румунії). URL: <http://www.stattionline.org.ua/filologiya/79/13419-osoblivosti-politiko-pravovix-zmin-u-kra%D1%97nax-centralno-sxidno%D1%97-yevropi-na-prikladi-bolgari%D1%97-ta-rumuni%D1%97.html> (дата звернення: 06.01.2017).

- [69] *Шимон І., Лемак В.* Протидія політичній корупції в Румунії: можливий досвід для України // Часопис Київського університету права. 2015. № 3. С. 366–370.
- [70] *Ахтирська Н.* Міжнародний досвід боротьби з корупцією як вектор формування національної антикорупційної політики: огляд законодавства Румунії // Віче. 2015. № 18. С. 2–5.
- [71] *Чавдарова Т.* Коррупция в посткоммунистической Болгарии // Неформальная экономика в постсоветском пространстве: проблемы исследования и регулирования / под. ред. И. Б. Олимпиевой, О. В. Паченкова. Санкт-Петербург: Центр независимых социальных исследований, 2003. С. 25–36.
- [72] *Федоренко С.* Румунія: народ проти корупції. URL: <https://dt.ua/international/rumuniya-narod-proti-korupciyi-.html> (дата звернення: 10.02.2017).
- [73] *Костриба О.* Посадити всіх. Як румунське НАБУ стало популярним у найкорумпованішій країні ЄС. URL: http://espreso.tv/article/2016/07/15/rumunski_transformaciyi_pryklad_roboty_antykorupciynogo_organu (дата звернення: 19.12.2016).
- [74] *Стойка Ш., Онужик М.* Фінансування політичних партій. URL: http://www.rri.ro/uk_uk (дата звернення: 29.09.2017); *Васіле Р., Онужик М.* Новий закон про фінансування політичних партій. URL: http://rri.ro/uk_uk (дата звернення: 02.01.2017).
- [75] *Мачуський В.* Політична модернізація в сучасній Грузії // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. 2011. № 6 (56). С. 399–411.
- [76] *Буракова Л.* Чому Грузії вдалося / пер. з рос. Т. Шкарупа. Київ: Дух і літера, 2012. 264 с.
- [77] *Мельник Р.* Реформування інституцій з протидії корупції у Грузії // Науковий часопис Національної академії прокуратури України. 2015. № 4. С. 85–93.
- [78] *Решота В.* Досвід державної політики із запобігання та протидії корупції в Грузії // Демократичне врядування. 2013. № 11. URL: http://www.lvivacademy.com/vidavnitstvo_1/visnik11/fail/Reshota.pdf. (дата звернення: 23.01.2017).
- [79] *Поліщук А.* Правила протидії корупції і досвід для України: Грузія і Сінгапур // Jurnalul juridic national: teorie ei practici. 2016. № 5. С. 166–169.

[80] Боднарчук О. Г. Боротьба з корупцією в Грузії: досвід для вивчення та наслідування в Україні // Актуальні проблеми держави і права. 2014. № 71. С. 349–356.

[81] Боротьба з корупцією у сфері державних послуг / пер. з англ. Е. Шевченко. Washington: The World Bank, 2012. 117 с.

[82] Мацієвський Ю., Ковалко В. Політичні еліти та доля реформ: Україна і Грузія у порівняльній перспективі // Агора. 2016. № 17. С. 14–20.

[83] Кохан Г. Політична корупція: оцінювання причин, форм, наслідків: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, 2010. 16 с.

[84] Антикоруупционные реформы в Армении. Третий раунд мониторинга Стамбульского плана действий по борьбе с коррупцией. URL: <http://www.oecd.org/daf/anti-bribery/Armenia-Round-3-Monitoring-Report-RUS.pdf> (дата звернення: 02.01.2017); БДИПЧ ОБСЕ критикует выборы в Азербайджане. URL: <http://flnka.ru/digest-analytics/4237-bdipch-obse-kritikuet-vybory-v-azerbaydzhane.html> (дата звернення: 28.01.2017); Октанян В. 65 % опрошенных недовольны политикой властей Армении в борьбе против коррупции. URL: <http://www.armenianreport.com/pubs/143173/> (дата звернення: 14.03.2017); Октанян В. При слабой оппозиции трудно рассчитывать, что злоупотреблений не будет. URL: <http://golosarmenii.am/article/55413/varuzhan-oktanyan-pri-slaboj-oppozicii-trudno-rasschityvat—chto-zloupotreblenij-ne-budet> (дата звернення: 07.04.2017); Corruption prevention in respect of members of parliament, judges and prosecutors, Evaluation Report Azerbaijan, Council of Europe. URL: [https://www.coe.int/t/dghl/monitoring/greco/evaluations/round4/Eval%20IV..\(2014\)2_Azerbaijan_EN.pdf](https://www.coe.int/t/dghl/monitoring/greco/evaluations/round4/Eval%20IV..(2014)2_Azerbaijan_EN.pdf) (дата звернення: 19.01.2017); Nations in Transit 2016. Azerbaijan. URL: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2016/azerbaijan> (дата звернення: 11.07.2017); International Election Observation Mission Page: 2 Republic of Armenia, Parliamentary Elections, 2 April 2017 Statement of Preliminary Findings and Conclusions. URL: <http://www.osce.org/office-for-democratic-institutions-and-human-rights/elections/armenia/309156?download=true> (дата звернення: 23.12.2017); Оценка уровня коррупции в стране: исследование общественного мнения в Азербайджане. Баку: Трансперанси Азербайджан, 2004. 40 с.

[85] Али-Заде Д. Власть и бизнес: как Алиевы реализуют в Азербайджане операцию «Престолонаследие». URL:

<https://www.currenttime.tv/a/28329002.html> (дата звернення: 03.05.2017); *Safaraliyeva R.* Azerbaijan: closing down civil society. URL: https://www.transparency.org/news/feature/azerbaijan_closing_down_civil_so (дата звернення: 10.08.2017).

[86] *Вaal T. de.* Азербайджан – что впереди? // *Pro et Contra*. 2013. № 6 (61). С. 76–87; *Вaal T. de.* Назначение Алиевой вице-президентом положило конец всем иллюзиям в отношении Баку. URL: <http://www.yerkramas.org/article/117694/de-vaal-naznachenie-alievoj-vice-prezidentom-polozhilo-koniec-vsem-illyuziyam-v-otnoshenii-baku> (дата звернення: 22.04.2017); *Waal T. de.* Georgia's Saakashvili heads to Washington with a big test in his future // *Washington Post*. 2012. 27 jan.

[87] *Гурагосян Р.* Армения: Испытания, изменения и избранники // *ЕaP Think Bridge*. 2017. № 1. С. 6–7; *Гурагосян Р.* Преобразования в Армении: поворотный момент или критическая точка? // *ЕaP Think Bridge*. 2017. № 1. С. 17–21; *Мусабеков Р.* Коррупция в Азербайджане. URL: <http://www.ca-c.org/journal/cac-07-2000/12.musabekov.shtml> (дата звернення: 24.07.2017).

[88] *Ляшенко Т.* Політичні режими країн Центральної Азії: нестійка рівновага // *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України*. 2011. № 4 (54). С. 264–274.

[89] *Макаренко Т.* Центральна Азія: де зіткнулися сила, політика і економіка. URL: http://www.nato.int/docu/review/2009/Asia/central_asian_geopolitics/UK/index.htm (дата звернення: 01.03.2017).

[90] *Миклашук І. М.* Конфліктний потенціал у Киргизькій Республіці: сутність та перспективи виходу з кризи // *Актуальні проблеми всесвітньої історії: аксіологічні та культурно-історичні засади державотворення* / за ред. А. І. Кудряченка. Київ: Фенікс, 2013. С. 223–229.

[91] *Нисневич Ю.* Современный авторитаризм и коррупция // *Мировая экономика и международные отношения*. 2017. №. 61. Т. 1. С. 108–120.

[92] *Труевцев К.* Центральная Азия: модели политической легитимации // *Центральная Азия и Кавказ*. 2007. № 2. С. 19–34.

[93] *Олкотт М. Б.* Второй шанс Центральной Азии. Москва: Московский Центр Карнеги, Фонд Карнеги за Международный мир, 2005. 505 с.; *Juraev S.* The Evolving Role of Political Parties in Kyrgyz Politics // *Kyrgyzstan beyond «Democracy Island» and «Failing State»: Social and Political Changes in a Post-Soviet Society (Contemporary Central*

Asia: Societies, Politics, and Cultures) / M. Laruelle, J. Engvall (Eds.). London: Lexington Books, 2015. P. 21–38; *Collado R. E.* Corruption & Revolution: The Coming Turmoil in Kyrgyzstan. URL: <https://www.geopoliticalmonitor.com/corruption-revolution-the-coming-turmoil-in-kyrgyzstan/> (дата звернення: 14.08.2017).

[94] *Мамадазимов А., Куватова А.* Регулирование деятельности политических партий и участие женщин в политической жизни в Таджикистане. URL: <http://www.osce.org/ru/odihr/87109?download=true> (дата звернення: 21.02.2017); *Науразова Э. А.* Причины, формы и последствия политической коррупции в Таджикистане // Экономика. Бизнес. Информатика. 2017. № 1. URL: <https://internetnauka.com/index.php/journal/article/view/177> (дата звернення: 05.07.2017).

[95] *Аширов Ж.* Государственно-политический режим в Кыргызской Республике и этапы становления института президента // Вестник Южно-Уральского государственного университета, Сер. Право. 2017. № 17. Т. 1. С. 80–85; *Кыргызстан.* Политика и экономика: материалы и документы: проблемы борьбы с коррупцией в Кыргызстане / сост. М. Н. Омарова, Д. К. Сагынбаева, Ж. З. Исаковой. Бишкек: Фонд им. Ф. Эберта, 2004. 314 с.

[96] *Татубаев Т. М.* Национальные традиции, обычаи и правила противодействия «коррупционерам» в истории Республики Казахстан // Социум и власть. 2017. № 1 (63). С. 125–131.

[97] *Борьба с коррупцией в Восточной Европе и Центральной Азии.* Стамбульский план по борьбе с коррупцией: достижения и проблемы. URL: <https://www.oecd.org/corruption/acn/resources/41603502.pdf> (дата звернення: 15.01.2017); *Transparency International:* Коррупция в Таджикистане носит систематический характер. URL: <http://rus.ozodi.org/a/27514222.html> (дата звернення: 29.12.2016); *Tajikistan: Clampdown on civil society.* URL: <https://www.fidh.org/en/issues/human-rights-defenders/tajikistan-clampdown-on-civil-society> (дата звернення: 29.05.2017); *Стамбульский план по борьбе с коррупцией.* Третий раунд мониторинга. Казахстан. Промежуточный отчет. URL: <http://kyzmet.gov.kz/ru/pages/stambulskiy-plan-deystviy-po-borbe-s-korruptsiei-tretyi-raund-monitoringa-promezhutochnyy> (дата звернення: 07.10.2017).

[98] *Антикоррупционная стратегия Республики Казахстан на 2015–2025 годы.* URL: <http://kyzmet.gov.kz/ru/kategorii/antikorrupcionnaya-strategiya-respubliki-kazahstan-na-2015-2025-gody> (дата звернення: 06.06.2017); *О политических партиях: Закон Республики Таджикистан.* URL:

<http://www.parliament.am/library/Political%20parties/tatjikistan.pdf> (дата
звернення: 07.052017).

[99] *Давлат Н.* Таджикистан: коррупция решает все. URL: http://cabar.asia/ru/nurali-davlat-tadzhikistan-korrupsiya-reshaet-vse/?utm_export=pdf (дата звернення: 03.02.2017); *Вопросы прозрачности деятельности политических партий и их взаимодействия с институтами власти, бизнеса и общества. Казахстанский и зарубежный опыт.* Алматы: ОФ «Транспаренси Казахстан», Фонд им. Ф. Эберта, Издательский центр ОФППИ «Интерлигал» 2004. 68 с.

[100] *Андрейчук С.* Избирательная кампания на выборах в Госдуму-2016 финансировалась непрозрачно и с использованием теневых схем: аналитический доклад. Москва: Transparency International – Россия, 2016. 20 с.

[101] *Андрейчук С., Хомайко Л.* Кривое зеркало: административный ресурс и бюджетные деньги в московской политике. Барнаул: Центр Transparency International – Россия, 2017. 30 с.

[102] *Нисневич Ю.* Политика и коррупция: коррупция как фактор мирового политического процесса. Москва: Юрайт, 2018. 240 с.

[103] *Нисневич Ю.* Электоральная коррупция в России: политико-правовой анализ федеральных избирательных кампаний в 2003–2012 годах. Москва: Фонд «Либеральная Миссия», 2014. 204 с.

[104] *Нисневич Ю., Томилова Е.* Влияние мотивации на коррупционное поведение должностных лиц в системе публичной власти // Вестник Российского университета дружбы народов. Сер. Политология. 2016. № 1. С. 25–35.

[105] *Нисневич Ю.* Технологизация политических процессов в условиях глобализации: теория, опыт, перспективы // Политическая коррупция: определение, формы проявления, механизм и ресурсы / под ред. В. Камышева, О. Гришина. Москва: Федерация мира и согласия. 2012. С. 193–201.

[106] *Нисневич Ю., Шухова А., Стукал Д.* Методологические проблемы измерения коррупции // Общественные науки и современность. 2016. № 3. С. 149–162.

[107] *Зарандия Д. А.* Политическая коррупция как форма теневой власти: автореф. дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02. Ростов-на-Дону, 2017. 28 с.

[108] *Гельман В. Я.* «Подрывные» институты и неформальное управление в современной России // Полития. 2010. № 2 (57). С. 6–24.

[109] *Кагарлицкий Б.* «Штормовое предупреждение». Коррупция в российских политических партиях (анализ, технологии, последствия). Москва: Институт проблем глобализации, 2006. URL: http://www.compromat.ru/page_18460.htm (дата звернення: 14.02.2017).

[110] *Корнилов Е. П.* Политическая коррупция – фактор деградации государства // *Обозреватель-Observer*. 2012. № 9. С. 5–11.

[111] *Римский В.* Бюрократия, клиентелизм и коррупция // *Общественные науки и современность*. 2004. № 6. С. 68–79; *Римский В.* Бюрократия, клиентелизм и коррупция в России // *Полития. Анализ. Хроника. Прогноз*. 2007. № 1 (44). С. 65–84; *Римский В.* Коррупционные изменения в российской политической культуре // *Россия: тенденции и перспективы развития. Ежегодник*. 2008. № 3. С. 68–73; *Римский В.* Коррупция во взаимодействиях российских граждан с представителями органов власти // *Общественные науки и современность*. 2008. № 5. С. 59–67; *Римский В.* Универсальные коррупционные нормы взаимодействий в российской политике // *Полис*. 2011. № 4. С. 104–116.

[112] *Конвенція Організації Об'єднаних націй проти корупції* // *Відомості Верховної Ради України*. 2007. № 49; *Про Національну антикорупційну стратегію на 2011–2015 роки* // *Урядовий кур'єр*. 2011. 27 жовт.; *Засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 роки* // *Урядовий кур'єр*. 2014. 29 жовт.; *Про запобігання корупції: Закон України*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1700-18> (дата звернення: 13.02.2017); *Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання і протидії політичній корупції: Закон України* // *Урядовий кур'єр*. 2015. 1 груд.; *Стратегія комунікації у сфері запобігання та протидії корупції* // *Урядовий кур'єр*. 2017. 2 верес.

[113] *Опитування: Українці не вірять у перемогу над корупцією*. URL: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/3886269-opytuvannia-ukraintsi-ne-viriat-u-peremozhu-nad-koruptsiieui> (дата звернення: 14.09.2017); *Прес-реліз опитування «Ставлення громадян до політичної ситуації, виборів і партій»*. URL: <http://dif.org.ua/uploads/pdf/11837777675979e41751cad8.18422987.pdf> (дата звернення: 09.06.2017); *Стан корупції в Україні. Порівняльний аналіз загальнонаціональних досліджень: 2007, 2009, 2011 та 2015*. Київ: Київський міжнародний інститут соціології, 2015. 68 с.

[114] *Армаш Н. О.* Передумови та наслідки виникнення політичної корупції в Україні // *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. Юриспруденція*. 2014. № 12, т. 2. С. 96–98; *Валюшко І. В.* Антикорупційна політика: концептуальні підходи // *Стратегічні*

пріоритети. 2013. № 4. С. 101–105; *Валюшко І. В.* Залучення громадянського суспільства до протидії корупції: уроки для України // *Вісник Маріупольського державного університету. Сер. Історія. Політологія.* 2015. № 13–14. С. 204–215; *Валюшко І. В.* Інститути громадянського суспільства у системі антикорупційної політики України: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 21.01.01. Київ, 2017. 20 с.; *Валюшко І. В.* Політична еліта і розвиток громадянського суспільства в контексті протидії корупції // *Українознавчий альманах.* 2013. № 14. С. 214–216; *Валюшко І. В.* Проблеми законодавчого регулювання свободи мирних зібрань громадян в Україні // *Стратегічні пріоритети.* 2009. № 4 (13). С. 46–52; *Валюшко І. В.* Протидія корупції в умовах політичної модернізації // *Вісник НТУ України «КПІ». Сер. Політологія. Соціологія. Право.* 2013. № 3 (19). С. 12–16; *Валюшко І. В.* Соціальні чинники протидії корупції в Україні // *Стратегічні пріоритети.* 2013. № 2. С. 69–73; *Політична корупція: як розпізнати та подолати / за ред. К. С. Давиденка.* Київ: Ейдос, 2016. 52 с.; *Зайцева І. Ю. Бившев Д. Ю.* Політична корупція як загроза державній безпеці України // *Вісник економіки транспорту і промисловості.* 2016. № 56. С. 82–87; *Кісіль Р.-В. В.* Політична корупція як фактор стагнації вітчизняного публічного механізму // *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.* 2016. № 1. С. 356–363; *Невмержицький Є. В.* Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії. Київ: КНТ, 2008. 363 с.; *Невмержицький Є. В.* Політична корупція: сутність, зміст, механізми протидії // *Право України.* 2008. № 7. С. 123–129; *Невмержицький Є. В.* Корупція як соціально-політичний феномен: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02. Київ, 2009. 32 с.; *Невмержицький Є. В., Камлик М. І.* Корупція в Україні. Київ: Знання, 1998. 187 с.; *Радько П.* Політична корупція в Україні: традиції і сучасність // *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї.* 2010. № 20. С. 251–264; *Тіньков А.* Політична корупція в системі державного управління: українські реалії // *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України.* 2010. № 1. С. 227–234; *Тіньков А.* Запобігання і протидія політичній корупції в системі державного управління України: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02. Київ, 2013. 20 с.

[115] *Бондаренко Б.* Фінансування політичних партій: український та світовий досвід. URL: https://ukr.lb.ua/blog/education_assembly/355836_finansuvannya_politichnih (дата звернення: 17.01.2017); *Кустова С. М.* Фінансування політичних партій як структурна складова інтеграційного процесу України до ЄС // *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. Сер. Державне управління.* 2015. № 3. С. 105–109.

[116] *Маляр Г. В.* Проблеми дослідження електоральної злочинності // Наше право. 2009. № 4. Т. 2. С. 96–99; *Панцир С., Шевченко Л., Сікора І.* Методика, що має упинити практику «ручного підгодовування» виборчих округів та політичну корупцію. URL: <http://osf.org.ua/policy-analysisparlament/view/637> (дата звернення: 23.11.2017).

[117] *Мацієвський Ю.* У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014). Чернівці: Книги-XXI, 2016. 552 с.; *Рибій О. В.* Процеси трансформації політичних інститутів: етапи та рушії: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01. Київ, 2011. 17 с.; *Стойко О.* Основні тенденції інституційних змін сучасності // Гілея. 2015. № 92. С. 311–314; *Стойко О.* Трансформація політичних інститутів у сучасних перехідних суспільствах. Київ: Логос, 2016. 416 с.; *Чабанна М.* Оцінка корупції як неформального політичного інституту та індексування демократичності політичного режиму: кореляційний аналіз // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. 2013. № 3 (65). С. 229–258.

[118] *Брехаря С.* Сучасні теоретичні підходи до вивчення політичної ментальності // Політичний менеджмент. 2006. № 1. С. 109–117; *Дем'яненко В.* Ментальні характеристики політичної свідомості українців // Людина і політика. 2002. № 1. С. 93–100; *Денисюк С.* Ментальна природа сучасної політичної комунікації // Політологічний вісник. 2011. № 56. С. 352–359; *Новікова Н. Є.* Менталітет як детермінанта формування політичної культури в Україні // Наукові записки НаУКМА. Сер. Політичні науки. 2015. № 173. С. 30–34.

[119] *Бондаренко О. В.* Українська національна ментальність як політична цінність // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. 2009. № 36. С. 57–67; *Поліщук І. О.* Ментальність українців: політичний аспект // Людина і політика. 2002. № 1. С. 86–92.

[120] *Мануйлов Є., Дзьобань О.* Українська правова ментальність: до проблеми розуміння сутності // Гуманітарний часопис. 2007. № 4. С. 48–52; *Муляр І. М.* Правова ментальність: змістові рамки поняття та український аспект // Гілея. 2015. № 103. С. 190–194; *Поліщук І. О.* Історична політична ментальність українства: проекція у сучасність // *Studia politologica Ucraino-Polona*. 2013. № 3. С. 333–338.

[121] *Поліщук І. О.* Політико-правова ментальність українства: концептуально-методологічні засади дослідження // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Сер. Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2016. № 2 (29). С. 28–36.

[122] *Базалук О.* Коррупция в Украине: ментальность правителей и судьба народа. Геофилософия Украины. Київ: МФКО 2016. 240 с.; *Савинов Л. В.* Коррупция как ментальность нации и этноса // Государственная власть и местное самоуправление. 2011. № 3. С. 37–39; *Калина Н., Черный Е., Шоркин А.* Лики ментальности и поле политики. Киев: Агропромиздат Украины, 1999. 184 с.

[123] *Бусол О.* Антикорупційна культура суспільства та індивідууму в мінімізації проявів корупційної злочинності // *Jurnalul juridic national: teorie ei practici*. 2015. № 3, т. 1. С. 91–95; *Ибрагимова Е., Хамдеев А.* Сущность понятия антикоррупционная культура и ее функции // Современные проблемы науки и образования. 2013. № 3. URL: www.science-education.ru/109-9329 (дата звернення: 14.01.2017); *Кабанов П. А.* Антикоррупционное просвещение как средство противодействия коррупции: понятие и содержание // Актуальные проблемы экономики и права. 2012. № 4. С. 42–51; *Костенко О.* Яким «каменем» зневажили «будівничі» вітчизняної антикорупційної політики? // *Віче*. 2016. № 3–4. С. 12–13; *Кравченко С., Пантелейчук І.* Напрями формування антикорупційної культури українського суспільства // *Вісник Національної академії державного управління*. 2012. № 2. С. 5–13; *Салматин В. П.* Проблемы формирования антикоррупционного сознания и правовой культуры населения // Актуальные проблемы экономики и права. 2010. № 4. С. 124–126; *Солмин В. П.* Формирование антикоррупционной культуры как фактор воспитания нетерпимости к коррупции в гражданском обществе // *Universum: Вестник Герценовского университета*. 2013. № 4. С. 110–116; *Стельмащук Л. С.* Формування антикорупційної культури формування державних службовців як спосіб протидії корупції // *Науковий вісник Академії муніципального управління*. Сер. Управління. 2014. № 1. С. 339–347.

[124] *Кушнар'ов І. В.* Методологічна основа сучасних політологічних досліджень політичної корупції // *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Сер. 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2017. № 22. С. 30.

[125] Там само.

[126] *Кушнар'ов І. В.* Неоінституціоналізм як методологія дослідження політичної корупції // *Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень: зб. матеріалів доп. учасн. міжнар. наук.-практ. конф.* Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 101.

[127] *A new Handbook of Political Science / Goodin R. E., Klingemann H.-D.*

(Eds.). Oxford: Oxford University Press, 1998. P. 43.

[128] *Норт Д.* Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. С. 12.

[129] Там само.

[130] *Кушнар'ов І. В.* Методологічна основа сучасних політологічних досліджень політичної корупції // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Сер. 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2017. № 22. С. 31.

[131] *Разумов В. В.* Неоинституционализм: теория и возможности ее прикладного применения. С. 5.

[132] *Кушнар'ов І. В.* Методологічна основа сучасних політологічних досліджень політичної корупції. С. 31.

[133] *Колодій А.* Неоінституціоналізм та його пізнавальні можливості в політичних дослідженнях // Вісник Львівського національного університету імені І. Франка. Сер. Філософсько-політологічні студії. 2010. № 1. С. 65.

[134] Там само.

[135] *Інституційні зміни політичної системи сучасної України: оцінка стану та напрями оптимізації: аналітична доповідь / за ред. Г. Зеленько.* Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 5.

[136] *Колодій А.* Неоінституціоналізм та його пізнавальні можливості в політичних дослідженнях. С. 63.

[137] *Перегуда Є.* Політичні ідеї представників неоінституціоналізму // Політична думка XX – початку XXI століть: методологічний і доктринальний підходи / за ред. Н. М. Хоми: у 2 т. Львів: Новий Світ-2000, 2016. Т. 1. С. 24.

[138] *Кирдина С. Г.* Институциональные матрицы и развитие России. Введение в X-Y-теорию. Москва – Санкт-Петербург: Нестор-История, 2014. 468 с.; *Кирдина С. Г.* К переосмыслению принципа методологического индивидуализма. Москва: Институт экономики РАН, 2013. 54 с.

[139] *Суший О.* Теоретичні засади інституційної теорії державної політики // Публічне управління: теорія та практика. 2011. № 2 (6). С. 113.

[140] *Рибій О. В.* Процеси трансформації політичних інститутів: етапи та

рушії: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01. С. 10.

[141] *Рибій О. В.* Неформальні політичні інститути: сутність, класифікація, результати діяльності. С. 34.

[142] *Хелмке Г., Левитски С.* Неформальные институты и сравнительная политика: основные направления исследований // *Прогнозис*. 2007. № 2. С. 191.

[143] *Helmke G., Levitsky S.* Informal Institutions and Comparative Politics: A Research Agenda // *Perspectives on Politics*. 2004. № 2. Is. 4. P. 727.

[144] *Мацієвський Ю.* У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014). Чернівці: Книги-XXI, 2016. С. 8, 17.

[145] Там само. С. 16.

[146] *Шевченко Т. В.* Сутнісні характеристики та ознаки неформальної політики // *Магістеріум*. Сер. Політичні студії. 2016. № 64. С. 16.

[147] *Крисенко О.* Вплив неформальних інститутів на український політичний процес // *Стратегічні пріоритети*. 2012. № 4 (25). С. 59.

[148] *Чабанна М.* Оцінка корупції як неформального політичного інституту та індексування демократичності політичного режиму: кореляційний аналіз. С. 230.

[149] Там само. С. 229.

[150] *Кушнар'ов І. В.* Неоінституціоналізм як методологічна підвалина вивчення неформальних інститутів: приклад політичної корупції // *Політикус*. 2017. № 5. С. 17.

[151] *Кушнар'ов І. В.* Неоінституціоналізм як методологічна підвалина вивчення неформальних інститутів: приклад політичної корупції. С. 17–18.

[152] *Pejovich S.* The Effects of the Interaction of Formal and Informal Institutions on Social Stability and Economic Development // *Journal of Markets and Morality*. 1999. № 2. P. 164–181.

[153] *Powell W., DiMaggio P. J.* The new institutionalism in organizational analysis. Chicago: University of Chicago Press, 1991. P. 13.

[154] *Стойко О.* Трансформація політичних інститутів у сучасних перехідних суспільствах. С. 119.

[155] *Кушнар'ов І. В.* Неоінституціоналізм як методологічна підвалина

вивчення неформальних інститутів: приклад політичної корупції. С. 18.

[156] *Сабанадзе Ю. В.* Інституціоналізація груп інтересів в умовах перехідного періоду: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Київ, 2008. С. 11.

[157] *Поназого В.* Неоінституціоналізм як методологія аналізу неформальних інститутів політики // Прикарпатський вісник НТШ. Думка. 2017. № 5–6 (41–42). С. 101.

[158] *Кушнар'ов І. В.* Неоінституціоналізм як методологічна підвалина вивчення неформальних інститутів: приклад політичної корупції. С. 18.

[159] *Helmke G., Levitsky S.* Informal Institutions and Comparative Politics: A Research Agenda // *Perspectives on Politics*. 2004. № 2, Is. 04, P. 725–740; *Панеях Э.* Формальные правила и неформальные институты их применения в российской экономической практике // *Экономическая социология*. 2001. №. 4. Т. 2. С. 57–69; *Steinmo S.* The New Institutionalism // *The Encyclopedia of Democratic Thought* / B. Clark, J. Foweraker (Eds.). London: Routledge, 2001.

[160] *Воротников В.* Теневизация общества: особенности российского политического процесса // *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия Политология*. 2004. № 1 (5). С. 29–38.

[161] *Shepsle K.* The Oxford Handbook of Political Institutions // *Rational Choice Institutionalism* / R. E. Goodin, H.-D. Klingemann (Eds.). Oxford: Oxford University Press, 2008. P. 23–38.

[162] *Vudoyra R.* The New Institutionalism of Legal Pluralism: Social Norms, Legal Rules, and Political Bargaining. Washington: Center for New Institutional Social Science, 2008.

[163] *Сухарев М.* Социальные антиинституты // *Экономическая социология*. 2004. № 5. Т. 5. С. 63–73.

[164] *Shepsle K.* The Oxford Handbook of Political Institutions // *Rational Choice Institutionalism* / R. E. Goodin, H.-D. Klingemann (Eds.). P. 27–32.

[165] *Поназого В.* Неоінституціоналізм як методологія аналізу неформальних інститутів політики. С. 101.

[166] Там само.

[167] *Стойко О.* Трансформація політичних інститутів у сучасних перехідних суспільствах. С. 353.

[168] Там само. С. 122.

[169] *Кушнар'ов І. В.* Неоінституціоналізм як методологічна підвалина

вивчення неформальних інститутів: приклад політичної корупції. С. 18.

[170] Рибій О. В. Неформальні політичні інститути: сутність, класифікація, результати діяльності. С. 40.

[171] Jancsics D. Interdisciplinary perspectives on corruption // *Sociology Compass*. 2014. № 8. Т. 4. Р. 358–372; Giordano C., Hayoz N. Informality in Eastern Europe: Structures, political cultures and social practices, The social organization of informality: The rationale underlying personalized relationships and coalitions. Bern: Peter Lang, 2013. 490 p.

[172] Стойко О. Трансформація політичних інститутів у сучасних перехідних суспільствах. С. 115.

[173] Там само. С. 119.

[174] Кушнар'ов І. В. Неоінституціоналізм як методологічна підвалина вивчення неформальних інститутів: приклад політичної корупції. С. 18.

[175] Крисенко О. Вплив неформальних інститутів на український політичний процес. С. 58.

[176] Рибій О. В. Процеси трансформації політичних інститутів: етапи та рушії: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01. С.10.

[177] Стойко О. Трансформація політичних інститутів у сучасних перехідних суспільствах. С. 121.

* Для дослідження політичної корупції важливе значення має розуміння неоінституціоналізмом опортуністичної поведінки як прагнення отримати особистий зиск. Йдеться про ситуації, в яких політичні актори приймають рішення, реалізуючи при цьому власні рентозорієнтовані інтереси.

[178] Кушнар'ов І. В. Неоінституціоналізм як методологія дослідження політичної корупції // Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень: зб. матеріалів доп. учасн. міжнар. наук.-практ. конф. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 102.

[179] Кушнар'ов І. В. Методологічна основа сучасних політологічних досліджень політичної корупції. С. 32.

[180] Кушнар'ов І. В. Неоінституціоналізм як методологія дослідження політичної корупції. С. 103.

[181] Меркель В., Круассан А. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях. С. 20.

[182] Кушнар'ов І. В. Неоінституціоналізм як методологія дослідження

політичної корупції. С. 103.

[183] *Williamson O. E.* The Mechanisms of Governance. New York: Oxford University Press, 1996. 448 p.

[184] *Політичну* ренту можна розглядати як сукупність індивідуальних (економічних, політичних, правових, духовних та ін.) благ, які отримує або може отримати суб'єкт політики понад ті доходи чи інші блага, які еквівалентні затраченій ним праці. *Гуровська Т. В.* Політична рента як центральна проблема нової політичної економії // Формування ринкової економіки. Спец. випуск «Методологічні проблеми сучасної політичної економії». 2011. С. 185–192.

[185] *Williamson O. E.* The Mechanisms of Governance. New York: Oxford University Press, 1996. 448 p.

[186] *Гуровська Т. В.* Політична рента як центральна проблема нової політичної економії // Формування ринкової економіки. Спец. випуск «Методологічні проблеми сучасної політичної економії». 2011. С. 189–190.

[187] *Грушко О. В.* Теорія політичної ренти // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка. Сер. Економічні науки. 2015. № 10. С. 36.

[188] *Гельман В. Я.* Постсоветские политические трансформации: наброски к теории // Общественные науки и современность. 2001. № 1. С. 59.

[189] *Кушнар'ов І. В.* Неоінституціоналізм як методологія дослідження політичної корупції. С. 104.

[190] *Норт Д.* Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. Київ: Основи, 2000. 198 с.

[191] *Попазогло В.* Неоінституціоналізм як методологія аналізу неформальних інститутів політики. С. 102.

[192] Там само.

[193] *Кушнар'ов І. В.* Еволюція політичної корупції: історична ретроспектива // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Сер. Міжнародні відносини. 2017. № 10 (359). С. 158.

[194] *Нисневич Ю.* Коррупция в исторической ретроспективе с уточнениями и дополнениями. С. 90.

[195] Там же. С. 90–91.

- [196] Кушнар'ов І. В. Еволюція політичної корупції: історична ретроспектива. С. 159.
- [197] Чечуров А. Коррупция: историко-философская ретроспектива // Вестник Волгоградского государственного университета. Сер. Философия. Социология и социальные технологии. 2010. № 2 (12). С. 158.
- [198] Robert O., Keohane J., Nye J. Power and interdependence // Survival. 1973. № 15. Is. 4. P. 158–165.
- [199] Фрагменты ранних греческих философов. От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики / под. ред. А. В. Лебедева. Москва: Наука, 1989. С. 34.
- [200] Радциг И. Г. История древнегреческой литературы. Москва: Высшая школа, 1982. С. 78.
- [201] Платон. Держава / пер. з давньогр. Д. Коваль. Київ: Основи, 2005. С. 290.
- [202] Арістотель. Політика / пер. з давньогр. О. Кислюка. Київ: Основи, 2000. С.156.
- [203] Кохан Г. Політична корупція як наслідок конфлікту між державою та суспільством // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України. 2008. № 42. С. 174.
- [204] Аристотель. Сочинения: в 4 т. / пер. А. И. Доватура. Москва: Мысль, 1983. Т. 4. С. 639.
- [205] Аристотель. Политика. Афинская полития / пер. С. И. Радцига. Москва: Мысль, 1997. С. 183.
- [206] Гегель Г. В. Ф. Философия права / под. ред. Д. Керимова, В. Нерсисянца. Москва: Мысль, 1990. С. 116.
- [207] Полибий. Всеобщая история в 40 книгах: в 2 т. Москва: АСТ, 2004.
- [208] Кушнар'ов І. В. Еволюція політичної корупції: історична ретроспектива. С. 160.
- [209] Аксєєв Р. О. Історичні прояви корупції та особливості боротьби з нею // Правова держава. 2017. № 27. С. 111.
- [210] Кушнар'ов І. В. Еволюція політичної корупції: історична ретроспектива. С. 160.
- [211] Корнелий Непот. О знаменитых иноземных полководцах. Из книги

о римских историках / пер. с лат. Н. Н. Трухиной. Москва: Изд-во МГУ, 1992. 208 с.

[212] Кушнар'ов І. В. Еволюція політичної корупції: історична ретроспектива. С. 161.

[213] Там само.

[214] Кушнар'ов І. В. Еволюція політичної корупції: історична ретроспектива. С. 161.

[215] Бардола К. Ю. Проблема византийской коррупции в историографии // Laurea П. Античный мир и Средние века: Чтения памяти проф. В. И. Кадеева. Харків: ТзОВ «НТМТ», 2017. С. 68–71; Диль Ш. Основные проблемы византийской истории / под. ред. С. Д. Сказкина; пер. с фр. Б. Т. Горянова. Москва: Гос. изд-во иностр. лит-ры, 1947. С. 97–98; Норвич Д. ж. История Византии / пер. с англ. Н. М. Заболоцкого. Москва: АСТ, 2010. С. 46.

[216] Гийу А. Византийская цивилизация. Москва: У-Фактория, 2005. 552 с.

[217] Опыт борьбы с коррупцией в Великобритании. URL: <http://stopkorupciya.blogspot.com/2014/09/blog-post35.html> (дата звернення: 14.09.2017).

[218] Аксєєв Р. О. Історичні прояви корупції та особливості боротьби з нею. С. 111.

[219] Аксєєв Р. О. Історичні прояви корупції та особливості боротьби з нею. С. 111–112.

[220] Кушнар'ов І. В. Еволюція політичної корупції: історична ретроспектива. С. 162.

[221] Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского. Москва: Мысль, 2001. С. 229.

[222] Мельник М. Корупція: сутність, поняття, заходи протидії. Київ: Атіка, 2001. 304 с.

[223] Кушнар'ов І. В. Еволюція політичної корупції: історична ретроспектива. С. 162.

[224] Нисневич Ю. Коррупция в исторической ретроспективе с уточнениями и дополнениями. С. 92.

[225] Кушнар'ов І. В. Теоретико-методологічна концептуалізація поняття «політична корупція» // Вісник Маріупольського державного університету. Сер. Історія. Політологія. 2017. № 19. С. 172.

[226] Там само. С. 173.

[227] *Тіньков А.* Політична корупція в системі державного управління: українські реалії // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. 2010. № 1. С. 229–230.

[228] *Тіньков А.* Політична корупція в системі державного управління: українські реалії. С. 230.

[229] *Політична корупція: як розпізнати та подолати / за ред. К. С. Давиденка.* Київ: Ейдос, 2016. С. 7.

[230] *Політична корупція: як розпізнати та подолати / за ред. К. С. Давиденка.* С. 6.

[231] *Березинський Л. В.* Ризик політичної корупції як чинник функціонування державної влади в умовах проблемної державності // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер. Політологія. 2012. № 192. Т. 204. С. 59.

[232] *Кохан Г.* Політична корупція // Політологія: навчальний енциклопедичний словник-довідник / за ред. Н. М. Хоми. Львів: Новий Світ-2000, 2015. С. 491.

[233] *Міжнародні правові акти та законодавство окремих країн про корупцію / з? ????. ?. ?. ????????, ?. ?. ????????. ????: ??????, 1999. ?. 5?12.а ред. Б. В. Романюка, М. І. Камлика.* Київ: Школяр, 1999. С. 5–12.

[234] *Дерега В. В.* Політична корупція: визначення та особливості // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер. Політологія. 2009. № 97. Т. 110. С. 73.

[235] Там само. С. 74.

[236] *Клименко Д.* Політична корупція в державному управлінні: наукові дефініції // Демократичне врядування. 2010. № 5. URL: http://vivacademy.com/vidavnistvo_1/visnik5/fail/+Klymenko.pdf (дата звернення: 02.12.2016).

[237] *Кушнар'ов І. В.* Теоретико-методологічна концептуалізація поняття «політична корупція» // Вісник Маріупольського державного університету. Сер. Історія. Політологія. 2017. № 19. С. 174.

[238] *Мельник М.* Корупція: сутність, поняття, заходи протидії. Київ: Атіка, 2001. 304 с.

[239] *Мельник М.* Політична корупція: сутність, чинники, засоби протидії // Національна безпека і оборона. 2009. № 7. С. 69.

[240] *Кісіль Р.-В. В.* Політична корупція як фактор стагнації вітчизняного публічного механізму // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2016. № 1. С. 356–363.

[241] *Невмержицький Є. В.* Корупція як соціально-політичний феномен: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02. Київ, 2009. С. 17.

[242] *Радько П.* Політична корупція в Україні: традиції і сучасність // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. 2010. № 20. С. 256.

[243] *Асафайло В. В.* Інституційний та комунікативний виміри протидії політичній корупції // S.P.A.C.E. 2017. № 2. С. 12.

[244] Там само.

[245] *Кушнар'ов І. В.* Теоретико-методологічна концептуалізація поняття «політична корупція». С. 175.

[246] *Кушнар'ов І. В.* Теоретико-методологічна концептуалізація поняття «політична корупція». С. 175.

[247] там само. С. 175–176.

[248] *Про запобігання корупції: Закон України.* URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1700-18> (дата звернення: 13.02.2017).

[249] *Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання і протидії політичній корупції: Закон України* // Урядовий кур'єр. 2015. 01 груд.

[250] *Політична корупція в Україні: суб'єкти, прояви, проблеми протидії* // Національна безпека і оборона. 2009. № 7. С. 2–42.

[251] Мельник М. Політична корупція: сутність, чинники, засоби протидії. С. 67–72.

[252] Армаш Н. О. Передумови та наслідки виникнення політичної корупції в Україні // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. Юриспруденція. 2014. № 12. Т. 2. С. 96.

[253] Мельник М. Політична корупція: сутність, чинники, засоби протидії // Національна безпека і оборона. 2009. № 7. С. 69.

[254] Армаш Н. О. Передумови та наслідки виникнення політичної корупції в Україні // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. Юриспруденція. 2014. № 12. Т. 2. С. 96.

[255] Квон Д. А. Политическая коррупция: понятие, цели субъекты // Власть. 2015. № 7. С. 48.

[256] Кушнар'ов І. В. Політично-корупційні дії: сучасні форми прояву // VII Всеукраїнські політологічні читання імені професора Богдана Яроша: зб. матеріалів доп. учасн. конф. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. С. 64.

[257] Політична корупція в Україні: суб'єкти, прояви, проблеми протидії // Національна безпека і оборона. 2009. № 7. С. 7.

[258] Там само.

[259] Кушнар'ов І. В. Політично-корупційні дії: сучасні форми прояву // VII Всеукраїнські політологічні читання імені професора Богдана Яроша: зб. матеріалів доп. учасн. конф. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. С. 64.

[260] Невмержицький Є. В. Корупція як соціально-політичний феномен: автореф. дис. ... д-ра політ. наук. С. 17–18.

[261] Департамент з питань запобігання політичної корупції. URL: <https://nazk.gov.ua/departament-z-pitan-zapobigannya-politichnoyi-korupciyi> (дата звернення: 10.02.2018).

[262] Кушнар'ов І. В. Політично-корупційні дії: сучасні форми прояву. С. 65.

[263] Кушнар'ов І. В. Політично-корупційні дії: сучасні форми прояву. С. 65.

[264] Там само.

[265]* Станом на 15.03.2018 р. в Україні налічується 352 партії, з яких абсолютна більшість є поза активним політичним життям. Припускаємо, що окремі з них утворені для потенційного «продажу» політикам, які не мають власних партійних структур, але потребують їх напередодні виборів. Зокрема, у позачергових парламентських виборах 2014 року

брали участь лише 52 партії, і тільки 6 із них подолали 5-відсотковий бар'єр.

У КВУ застерігають від великої кількості штучних партій. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2016/09/29/7122140> (дата звернення: 24.04.2017).

[266] Кушнар'ов І. В. Політично-корупційні дії: сучасні форми прояву. С. 66.

[267] Лісничук О. Інституційні зміни політичної системи сучасної України: оцінка стану та напрями оптимізації: аналітична доповідь // Український парламентаризм: неформальний вимір формальних функцій / за ред. Г. Зеленько. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, 2014. С. 34.

[268] Кушнар'ов І. В. Політично-корупційні дії: сучасні форми прояву. С. 66.

[269] За цим посиланням можна відслідковувати, як працює краудфандинговий механізм «ДемАльянсу»: <https://dem-alliance.org/reports>

[270] Кушнар'ов І. В. Політично-корупційні дії: сучасні форми прояву. С. 66–67.

[271] Там само. С. 67.

[272] Бабкіна О. Патронаж // Політична енциклопедія / за ред. Ю. Левенця, Ю. Шаповала. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 546–547.

[273] Фісун О. Неформальні інститути та неопатримоніальна демократія в Україні // Агора. 2016. № 17. С. 9.

[274] Телешун Я. С. Клієнтелізм як складова функціонування фінансово-політичних груп // Політичне життя. 2017. № 3. С. 81.

[275] Фісун О. Неформальні інститути та неопатримоніальна демократія в Україні. С. 10.

[276] Кушнар'ов І. В. Політично-корупційні дії: сучасні форми прояву. С. 68–69.

[277] Кушнар'ов І. В. Політично-корупційні дії: сучасні форми прояву. С. 69.

[278] Кушнар'ов І. В. Варіативність політичної корупції // Гуманітарні студії НАКККиМ-2017: зб. матеріалів доп. учасн. наук. конф. Київ: НАКККиМ, 2017. С. 330.

[279]* Власне кредитонеспроможність Греції розпочалася у 2009 році; з 2008 року почалося стрімке зростання безробіття та зовнішнього боргу країни.

Кушнар'ов І. В. Політична корупція у Греції: форми, механізм протидії // Держава і право. Сер. Політичні науки. 2017. № 75. С. 119.

[280] Дела Порта Д., Ванучі А. Брудні оборудки: учасники, ресурси та механізми політичної корупції / пер. з англ. С. Кокізюк. Київ: К. І. С., 2006. С. 16.

** Індекс ранжує країни за шкалою від 0 (найвищий рівень корупції) до 100 (найнижчий) на основі сприйняття корумпованості державного сектора.

[281] Кушнар'ов І. В. Політична корупція у Греції: форми, механізм протидії. С. 119.

[282] Кушнар'ов І. В. Політична корупція у країнах Південної Європи: пошук новітніх механізмів протидії на тлі наслідків боргової кризи // Quo vadis humanitaris? Księżka pamiątkowa z okazji 65 lecia profesora Jaceka Pawlika / red. O. Sinkiewicz, A. Kordonska, R. Kordonski. Warszawa – Łwów – Kijów, 2017. С. 239.

[283] Кушнар'ов І. В. Політична корупція у Греції: форми, механізм протидії. С. 119.

[284] Karpathakis A. A. The Riots in Greece. URL: <http://www.greeknewsonline.com/the-riots-in-greece/> (дата звернення: 21.01.2017).

[285] Кушнар'ов І. В. Політична корупція у Греції: форми, механізм протидії. С. 119–120.

[286] Сірук М. Яким чином Греція, яку вважають колискою демократії, опинилася у такій ситуації // День. 2015. 3 лип.

[287] Кушнар'ов І. В. Політична корупція у країнах Південної Європи: пошук новітніх механізмів протидії на тлі наслідків боргової кризи. С. 239.

[288] Сірук М. Яким чином Греція, яку вважають колискою демократії, опинилася у такій ситуації.

[289] Кушнар'ов І. В. Політична корупція у країнах Південної Європи: пошук новітніх механізмів протидії на тлі наслідків боргової кризи. С. 240.

[290] Александрова А. Об эффективности антикризисных мер Греции в

2008–2009 годах // Современная Греция в мировой экономике и политике / под. ред. Ю. Квашина. Москва: ИМЭМО РАН, 2013. С. 58.

[291] Зотов Г. Сражение с гидрой. Как в Греции борются с вороватыми чиновниками // Аргументы и Факты. 2014. 3 верес.

[292] Каздым А. Коррупция по-европейски. URL: <http://kontinentusa.com/korruptsiya-po-evropejski/> (дата звернення: 28.01.2017).

[293] Отчет ГРЕКО: Греции следует активизировать борьбу с коррупцией в политике. URL: <https://www.coe.int/ru/web/portal/-/greco-report-greece-should-step-up-its-fight-against-corruption-in-politics> (дата звернення: 15.05.2017).

* Такий строк давності має бути доволі великим, адже корупційні зловживання політиків можуть залишатися утаємниченими упродовж багатьох років, допоки не зміниться політичний режим, або чиновник не залишить свою посаду; розгляд справ може передбачати збір складних доказів, у т. ч. й за кордоном, що потребує значного часу.

[294] Рнэ пцеЯлефбй з екфефбмЭнз дйбципсь уфзн Еллбдб. URL: <http://www.euro2day.gr/news/economy/article/1460045/pou-ofeiletai-h-ektetamenh-diafthora-sthn-ellada.html> (дата звернення: 21.05.2017).

[295] Кушнар'ов І. В. Політична корупція у країнах Південної Європи: пошук новітніх механізмів протидії на тлі наслідків боргової кризи. С. 242.

[296] Папунина Д. О. Антикоррупционные меры: зарубежный опыт // Вестник Челябинского государственного университета. Сер. Управление. 2012. № 3 (257). С. 133.

[297] Беглиця В. П. Досвід європейських країн щодо формування антикорупційної стратегії // Наукові праці Чорноморського державного університету ім. П. Могили. Сер. Державне управління. 2015. № 252. Т. 263. С. 17.

[298] Там само.

[299] Кушнар'ов І. В. Політична корупція у країнах Південної Європи: пошук новітніх механізмів протидії на тлі наслідків боргової кризи. С. 243.

[300] Дела Порта Д., Ванучі А. Брудні оборудки: учасники, ресурси та механізми політичної корупції / пер. з англ. С. Кокізюк. Київ: К. І. С., 2006. С. 16.

[301] Кохан Г. Політична корупція: оцінювання причин, форм, наслідків: дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01; Інститут політичних і

етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. Київ, 2010. С. 165.

[302] *Кохан Г.* Політична корупція: оцінювання причин, форм, наслідків: дис. ... канд. політ. наук. С. 190–191.

[303] *Папунина Д. О.* Антикоррупционные меры: зарубежный опыт // Вестник Челябинского государственного университета. Сер. Управление. 2012. № 3 (257). С. 133.

[304] *Кушнар'ов І. В.* Політична корупція у країнах Південної Європи: пошук новітніх механізмів протидії на тлі наслідків боргової кризи. С. 244.

[305] *Пахльовська О.* В Італії практично немає лідерів громадської думки, які б адекватно розповідали українську story: інтерв'ю // Теле, - радіо, -інтернетНОВИНИ. 2016. 8–15 груд.

[306] *Светлакова М. А.* Сучасна партійна система Італії: політологічний аналіз: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02; Маріупольський державний університет. Маріуполь, 2016. С. 57.

[307] *Кушнар'ов І. В.* Політична корупція в Італії: особливості, методи запобігання та їх результативність // Політикус. 2017. № 2. С. 96.

[308] *Светлакова М. А.* Сучасна партійна система Італії: політологічний аналіз: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02; Маріупольський державний університет. Маріуполь, 2016. С. 57.

[309] *Кохан Г.* Політична корупція: оцінювання причин, форм, наслідків: дис. ... канд. політ. наук. С. 165.

[310] *Дела Порта Д., Ванучі А.* Брудні оборудки: учасники, ресурси та механізми політичної корупції. С. 284.

[311] *Кушнар'ов І. В.* Політична корупція в Італії: особливості, методи запобігання та їх результативність // Політикус. 2017. № 2. С. 96.

[312] *Дела Порта Д., Ванучі А.* Брудні оборудки: учасники, ресурси та механізми політичної корупції. С. 288.

[313] *Кушнар'ов І. В.* Корупція як характеристика політичного процесу Італії // С????????? ?????: ???????, ???????????, ??????????: ?? ?????????? ???. ??????. ??????. ?????.-?????. ?????. ????: ?? ?????????? ?????????? ?????????????????? ???????????????, 2017. ?. 106.успільні науки: історія, сучасність, майбутнє: зб. матеріалів доп. учасн. міжнар. наук.-практ. конф. Київ: ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2017. С. 106.

[314] *Качкина Т. Б., Качкин А. В.* Коррупция и основные элементы стратегии противодействия ей. С. 34.

[315] *Дела Порта Д., Ванучі А.* Брудні оборудки: учасники, ресурси та механізми політичної корупції. С. 288.

[316] Там само. С. 172.

[317] *Кушнар'ов І. В.* Політична корупція в Італії: особливості, методи запобігання та їх результативність. С. 97.

[318] *Качкина Т. Б., Качкин А. В.* Коррупция и основные элементы стратегии противодействия ей. С. 62–63.

[319] *Кушнар'ов І. В.* Корупція як характеристика політичного процесу Італії. С. 106.

[320] *Canache D., Allison M.* Perceptions of Political Corruption in Latin American Democracies // *Latin American Politics and Society*. 2005. № 47. Т. 3. С. 91–111.

[321] *Кушнар'ов І. В.* Політична корупція у країнах Південної Європи: пошук новітніх механізмів протидії на тлі наслідків боргової кризи. С. 246.

[322] *Золотых А. Д.* Политическая власть в Италии и СМИ: специфика взаимоотношений // *Научные ведомости Белгородского государственного университета. Сер. Гуманитарные науки*. 2011. № 12 (107). Т. 10. С. 217.

[323] *Кушнар'ов І. В.* Політична корупція в Італії: особливості, методи запобігання та їх результативність. С. 97.

[324] У скільки обходиться Італії власна корупція? URL: <http://p.dw.com/p/16R1s> (дата звернення: 29.05.2017).

[325] Там само.

[326] Уряд Італії дигіталізує країну і далі протидіятиме корупції. URL: <http://p.dw.com/p/16KwS> (дата звернення: 17.08.2017).

[327] *Хома Н. М.* Феномен партійного Інтернет-лідерства (на прикладі лідера італійської партії «М5S» Беппе Грілло) // *Вісник Львівського національного університету. Сер. Філософсько-політологічні студії*. 2016. № 1 (8). С. 84.

[328] Там само.

* На дострокових парламентських виборах 24–25.02.2013 р. партія набрала 25,55 % голосів на виборах до Палати депутатів (108 місць) і 23,79 % на виборах у Сенат (54 місця); на регіональних виборах 31.05.2015 р. «М5S» зайняла друге місце (близько 18,4 % голосів). 04.03.2018 р. відбулися чергові вибори до парламенту, на яких «М5S»

здобув понад 32 % голосів. Такий успіх антисистемної партії засвідчує розчарування «старими» партіями, радикалізацію італійського суспільства, без якої був неможливим такий результат популістів із їх антиімігрантськими та євроскептичними настроями.

[329] Хома Н. М. Феномен партійного Інтернет-лідерства (на прикладі лідера італійської партії «M5S» Беппе Грілло). С. 85.

[330] Гоуден Д., Пароді Е. Як уряд Італії сприяє існуванню мафії. URL: <http://mises.org.ua/articles/98-david-howden/334-how-italys-government-enables-mafia.html> (дата звернення: 15.04.2017).

[331] Гоуден Д., Пароді Е. Як уряд Італії сприяє існуванню мафії. URL: <http://mises.org.ua/articles/98-david-howden/334-how-italys-government-enables-mafia.html> (дата звернення: 15.04.2017).

[332] Кушнар'ов І. В. Політична корупція у країнах Південної Європи: пошук новітніх механізмів протидії на тлі наслідків боргової кризи. С. 247.

[333] Беглиця В. П. Досвід європейських країн щодо формування антикорупційної стратегії // Наукові праці Чорноморського державного університету ім. П. Могили. Сер. Державне управління. 2015. № 252. Т. 263. С. 19.

[334] Смілов Д. Структурна корупція моделей фінансування партій: урядовий фаворитизм у Болгарії та Росії // Політична корупція перехідної доби: скептичний погляд / за ред. С. Коткіна, А. Шайо. Київ: «К. І. С.», 2004. С. 287–308.

[335] Davigo P. Il sistema della corruzione Copertina flessibile. Bari: Laterza, 2017. 101 p.

[336] Старцев С. Италия «погибает» от коррупции, заявил участник антикоррупционной операции. URL: <https://ria.ru/world/20170213/1487870519.html> (дата звернення: 13.02.2017).

[337] Там же.

[338] Кушнар'ов І. В. Політична корупція в Італії: особливості, методи запобігання та їх результативність. С. 98.

[339]* Мова про такі рейтинги, як: Індекс політичної свободи (Freedom in the World), два Індeksi свободи преси (Global Press Index, Press Freedom Index), Індекс демократії (Democracy Index), Індекс економічної свободи (Index of Economic Freedom), Індекс слабкості держав (Fragile States Index), Глобальний інноваційний індекс (The Global Innovation

Index), Індекс глобальної конкурентоспроможності (The Global Competitiveness Index) та ін. Предметом нашого дослідницького інтересу найперше є Індекс сприйняття корупції (Corruption Perception Index).

Ernst & Young study places Portugal as fifth most corrupt out of 38 nations. URL: <http://www.theportugalnews.com/news/ernst-and-young-study-places-portugal-as-fifth-most-corrupt-out-of-38-nations/35078> (дата звернення: 30.01.2017).

[340] *People and corruption: Europe and Central Asia 2016.* URL: <https://www.transparency.org/whatwedo/publication/7493> (дата звернення: 12.08.2017).

[341] *Запобігання і протидія проявам корупції як елемент модернізації системи державної служби.* Івано-Франківськ: Івано-Франківський центр науки, інновацій та інформатизації, 2012. С. 34.

[342] *Global States of Mind 2014.* URL: <http://documents.mx/documents/global-states-of-mind-report-2014pdf.html> (дата звернення: 06.03.2017).

[343] *Глава МВД Португалии ушел в отставку из-за коррупционного скандала.* URL: <http://polit.ru/news/2014/11/17/macedo> (дата звернення: 28.04.2017).

[344] *Кушнар'ов І. В. Політична корупція у країнах Південної Європи: пошук новітніх механізмів протидії на тлі наслідків боргової кризи.* С. 249.

[345] *Португалия: 800 уголовных дел по коррупции и 14 обвинительных приговоров.* URL: <http://askjournal.ru/journal/item/portugaliya-800-ugolovnyh-del-po-korrupcii-i-14-obvinitelnyh-prigovorov> (дата звернення: 11.04.2017).

[346] *Portugal Corruption Report.* URL: <http://www.business-anti-corruption.com/country-profiles/portugal> (дата звернення: 24.09.2017).

[347] *Запобігання і протидія проявам корупції як елемент модернізації системи державної служби.* Івано-Франківськ: Івано-Франківський центр науки, інновацій та інформатизації, 2012. С. 62.

[348] *Кушнар'ов І. В. Політична корупція у країнах Південної Європи: пошук новітніх механізмів протидії на тлі наслідків боргової кризи.* С. 250–251.

[349] *Португалия: 800 уголовных дел по коррупции и 14 обвинительных приговоров.* URL: <http://askjournal.ru/journal/item/portugaliya-800-ugolovnyh-del-po-korrupcii-i-14-obvinitelnyh-prigovorov> (дата звернення:

11.04.2017).

[350] *Global States of Mind* 2014. URL: <http://documents.mx/documents/global-states-of-mind-report-2014pdf.html> (дата звернення: 06.03.2017).

[351] Кушнар'ов І. В. Політична корупція у країнах Південної Європи: пошук новітніх механізмів протидії на тлі наслідків боргової кризи. С. 251.

[352] Кушнар'ов І. В. Політична корупція в Іспанії: характерні прояви та напрямки боротьби // Вісник Маріупольського державного університету. Сер. Історія. Політологія. 2017. № 18. С. 256.

[353] Мовчан А. Іспанія на порозі політичної кризи. URL: <http://commons.com.ua/en/ispaniya-na-porozi-politichnoyi-krizi/> (дата звернення: 14.01.2017).

[354] Дела Порта Д., Ванучі А. Брудні оборудки: учасники, ресурси та механізми політичної корупції. С. 16.

[355] *Summaries of the national chapters from the European. Anti-Corruption Report.* URL: http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-14-67_en.htm (дата звернення: 29.12.2016).

[356] Кушнар'ов І. В. Політична корупція у країнах Південної Європи: пошук новітніх механізмів протидії на тлі наслідків боргової кризи. С. 252.

[357] *Seis acos de sbrcel para Urdangarin y absoluciyn para la infanta Cristina.* URL: <http://www.lavanguardia.com/politica/20170217/4273936664/sentencia-caso-noos-urdangarin-infanta.html?aid=13P92Y.wghot> (дата звернення: 15.05.2017).

[358] Кушнар'ов І. В. Політична корупція в Іспанії: характерні прояви та напрямки боротьби. С. 258.

[359] Олексевич М. Проблеми Іспанії не в економіці, а в головах. URL: <http://news.finance.ua/ua/news/-/281946/problemy-ispaniyi-ne-v-ekonomitsi-a-v-golovah> (дата звернення: 23.03.2017).

[360] Там само.

[361] *Корупція: теоретико-методологічні засади дослідження / за ред. О. І. Ревак.* Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. 220 с.

[362] Кушнар'ов І. В. Політична корупція в Іспанії: характерні прояви та

напрямки боротьби. С. 257.

[363] Кушнар'ов І. В. Політична корупція у країнах Південної Європи: пошук новітніх механізмів протидії на тлі наслідків боргової кризи. С. 252.

[364] Массовая политическая коррупция в Испании вызывает новую волну возмущений. URL: <https://ru.globalvoices.org/2013/02/07/21288/> (дата звернення: 27.03.2017).

[365] No m'bs corrupciyn en Espaca: 2 millones para que rajo y dimita #RajoyveteYA. URL: <https://www.change.org/p/no-m%C3%A1s-corrupci%C3%B3n-en-espa%C3%B1a-2-millones-para-que-rajo-y-dimita-rajo-y-vete-y-a> (дата звернення: 08.08.2017).

[366] Кушнар'ов І. В. Політична корупція у країнах Південної Європи: пошук новітніх механізмів протидії на тлі наслідків боргової кризи. С. 253.

[367] Кушнар'ов І. В. Політична корупція в Іспанії: характерні прояви та напрямки боротьби. С. 258.

[368] Черецкий В. Зачем Испании необходим «Антикоррупционный пакт». URL: <http://p.dw.com/p/17SfT> (дата звернення: 30.05.2017).

[369] Кушнар'ов І. В. Політична корупція у країнах Південної Європи: пошук новітніх механізмів протидії на тлі наслідків боргової кризи. С. 254.

[370]* До прикладу, річний членський внесок Народної партії становить лише близько 20 євро на рік.

Черецкий В. В Испании взяли финансирование партий под контроль. URL: <http://p.dw.com/p/1AkEq> (дата звернення: 28.12.2017).

[371] Кушнар'ов І. В. Політична корупція в Іспанії: характерні прояви та напрямки боротьби. С. 259.

[372] Черецкий В. Интернет поможет Испании в борьбе с коррупцией. URL: <http://p.dw.com/p/1E2XE> (дата звернення: 09.01.2017).

[373] European public prosecutor's office: 16 member states together to fight fraud against the EU budget. URL: <http://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2017/04/03-epo/> (дата звернення: 03.04.2017).

[374] Політична корупція: як розпізнати та подолати / за ред. К. С. Давиденка. С. 20.

[375] Кушнар'ов І. В. Політична корупція в Іспанії: характерні прояви та

напрямки боротьби. С. 260.

[376] *Фелипе VI*: корупція в Іспанії должна стать «печальным воспоминанием». URL: <https://ria.ru/world/20161117/1481590101.html> (дата звернення: 17.11.2016).

[377] *Manuel Moix* dimite como fiscal jefe Anticorrupciyn tras conocerse su sociedad en Panamб. URL: http://politica.elpais.com/politica/2017/06/01/actualidad/1496304595_239167. (дата звернення: 01.06.2017).

[378] *Кушнар'ов І. В.* Політична корупція в Іспанії: характерні прояви та напрямки боротьби. С. 260–261.

[379] *Кушнар'ов І. В.* Політична корупція у країнах Південної Європи: пошук новітніх механізмів протидії на тлі наслідків боргової кризи. С. 255.

[380] *Friederich C.* Corruption Concepts in Historical Perspective. In *Political Corruption: A Handbook*. New Jersey, New Brunswick: Transaction Publishers, 1989. P. 22.

[381] *Canache D., Allison M.* Perceptions of Political Corruption in Latin American Democracies // *Latin American Politics and Society*. 2005. № 47. Т. 3. Р. 96.

[382] *Кушнар'ов І. В.* Британський формат політичної корупції: традиції та новації // *Політикус*. 2017. № 3. С. 81.

[383] *Кушнар'ов І. В.* Європейські формати політичної корупції й антикорупційних стратегій: традиції та новації у прикладах Великої Британії та Німеччини // *Kontynent europejski wobec wyzwac wspiyczesności / red. R. Kordonski, A. Kordonska, J. Muszycki*. Львів – Ольштин: Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, 2017. Т. 1. С. 36.

[384] *Whyte D.* How Corrupt is Britain? London: Pluto Press, 2015. 208 p.

[385]* Названий за прізвищем голови комітету – Дж. Нолана.

Підбережник Н. Антикорупційна політика в країнах Західної Європи: досвід для України // *Ефективність державного управління*. 2012. № 37. С. 123–132.

[386] *Kushnarov I.* Manifestations of political corruption and methods of its prevention in Great Britain // *Evropské politické a právní diskurz*. Svazek 4. 5 vydání. S.107.

[387] *Підбережник Н.* Антикорупційна політика в країнах Західної Європи: досвід для України // *Ефективність державного управління*.

2012. № 37. С. 129.

[388] *Kushnarov I.* Manifestations of political corruption and methods of its prevention in Great Britain. S. 107.

[389] *Кушнар'ов І. В.* Британський формат політичної корупції: традиції та новації. С. 82.

[390] *Світовий досвід: політична корупція у Великобританії. Уроки для України.* URL: <http://ukrajina.fnst.org/content/svitoviy-dosvid-politichna-korupciya-u-velikobritaniyi-uroki-dlya-ukrayini> (дата звернення: 15.03.2017).

[391] *Кушнар'ов І. В.* Британський формат політичної корупції: традиції та новації. С. 82.

[392] *Кушнар'ов І. В.* Європейські формати політичної корупції й антикорупційних стратегій: традиції та новації у прикладах Великої Британії та Німеччини. С. 39.

[393] *Кушнар'ов І. В.* Британський формат політичної корупції: традиції та новації. С. 82.

[394] *Kushnarov I.* Manifestations of political corruption and methods of its prevention in Great Britain S. 108.

[395] *Кушнар'ов І. В.* Європейські формати політичної корупції й антикорупційних стратегій: традиції та новації у прикладах Великої Британії та Німеччини. С. 39–40.

[396] *Громыко А.* Коррупция в верхних эшелонах власти Великобритании // *Обозреватель-Observer*. 2010. № 10 (249). С. 122.

* Усього нижня палата британського парламенту налічує 650 депутатів.

[397] *Kushnarov I.* Manifestations of political corruption and methods of its prevention in Great Britain. S. 108.

[398] *Громыко А.* Коррупция в верхних эшелонах власти Великобритании. С. 123.

[399] *Кушнар'ов І. В.* Британський формат політичної корупції: традиції та новації. С. 82–23.

[400] Там само. С. 83.

[401] *Дубровик-Рохова А.* Британія – жертва чи бенефіціар ТОП-корупції?: інтерв'ю з Д. Хеймсом // *День*. 2017. 16 берез.

[402] Там само.

[403] Кушнар'ов І. В. Європейські формати політичної корупції й антикорупційних стратегій: традиції та новації у прикладах Великої Британії та Німеччини. С. 41.

[404] Kushnarov I. Manifestations of political corruption and methods of its prevention in Great Britain. S. 109.

[405] *People and corruption: Europe and Central Asia 2016*. URL: <https://www.transparency.org/whatwedo/publication/7493> (дата звернення: 12.08.2017).

[406] Громыко А. Коррупция в верхних эшелонах власти Великобритании. С. 121.

[407] Monbiot G. Let's not fool ourselves. We may not bribe, but corruption is rife in Britain // *The Guardian*. 2015. 18 March.

[408] Кушнар'ов І. В. Британський формат політичної корупції: традиції та новації. С. 83.

[409] Кушнар'ов І. В. Європейські формати політичної корупції й антикорупційних стратегій: традиції та новації у прикладах Великої Британії та Німеччини. С. 42.

* Йдеться про таких на той момент уже екс-урядовців, як міністр транспорту С. Дж. Байєрс, міністр охорони здоров'я П. Х'юїтт, міністр оборони Дж. Хун. Очікувана винагорода мала становити за один день 3–5 тис. фунтів стерлінгів. Така «активність» призвела до звинувачень, які дискредитували Лейбористську партію.

[410] Кушнар'ов І. В. Європейські формати політичної корупції й антикорупційних стратегій: традиції та новації у прикладах Великої Британії та Німеччини. С. 43.

[411] Кушнар'ов І. В. Британський формат політичної корупції: традиції та новації. С. 83.

[412] Kushnarov I. Manifestations of political corruption and methods of its prevention in Great Britain. S. 110.

[413] Громыко А. Коррупция в верхних эшелонах власти Великобритании. С. 127.

[414] Дэвид Кэмерон угодил в скандал. URL: <https://dni.ru/polit/2014/7/4/274337.html> (дата звернення: 13.06.2017).

[415] Кушнар'ов І. В. Британський формат політичної корупції: традиції та новації. С. 84.

[416] Вергунов А. Коррупция в России и Великобритании: кто берет

больше? URL: <http://politrussia.com/world/milliardy-byli-potracheny-747/> (дата звернення: 09.04.2017).

[417] Кушнар'ов І. В. Європейські формати політичної корупції й антикорупційних стратегій: традиції та новації у прикладах Великої Британії та Німеччини. С. 44.

[418] UK Bribery Act. URL: www.opsi.gov.uk/acts/acts2010/ukpga_20100023_en_1 (дата звернення: 31.05.2017).

[419] Кушнар'ов І. В. Британський формат політичної корупції: традиції та новації. С. 84.

[420] Кушнар'ов І. В. Європейські формати політичної корупції й антикорупційних стратегій: традиції та новації у прикладах Великої Британії та Німеччини. С. 44.

[421] Clarke H. UK cracks down on nepotism in Parliament. URL: <http://edition.cnn.com/2017/03/16/europe/uk-politics-nepotism/index.html> (дата звернення: 16.03.2017).

[422] Дорош Л., Івасечко О. Непотизм як політико-правова проблема українського державотворення // Humanitarian vision. 2015. № 1. Т. 1. С. 15; Олійник О. Фаворитизм і кронізм як основні критерії кадрового добору політико-управлінської еліти в Україні // Віче. 2014. № 20. С. 3.

[423] Кушнар'ов І. В. Європейські формати політичної корупції й антикорупційних стратегій: традиції та новації у прикладах Великої Британії та Німеччини. С. 45.

[424] Там само.

[425] Кушнар'ов І. В. Протидія політичній корупції: німецький досвід // Європа: виклики для України: зб. матеріалів доп. учасн. всеукр. круглого столу із міжн. участю (до 100-річчя від заснування Кам'ян.-Поділ. нац. ун-ту ім. І. Огієнка). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка, 2018. С. 62–63.

[426] Мурав'єв Ю. Понятие коррупции в уголовном законодательстве ФРГ // Вестник Московского государственного лингвистического университета. 2012. № 23 (656). С. 98–99.

[427] Кушнар'ов І. В. Європейські формати політичної корупції й антикорупційних стратегій: традиції та новації у прикладах Великої Британії та Німеччини. С. 45–46.

[428] Кінкарець С. Політичний лобізм: у Німеччині знову скандал. URL: <http://p.dw.com/p/МО3q> (дата звернення: 19.08.2017).

[429] Кушнар'ов І. В. Європейські формати політичної корупції й антикорупційних стратегій: традиції та новації у прикладах Великої Британії та Німеччини. С. 46.

[430] Перепада О. Німецькі політичні партії діють за рахунок і заради народу. URL: <http://p.dw.com/p/18CMu> (дата звернення: 16.05.2017).

[431] Там само.

[432] Кушнар'ов І. В. Європейські формати політичної корупції й антикорупційних стратегій: традиції та новації у прикладах Великої Британії та Німеччини. С. 46.

[433] Кушнар'ов І. В. Протидія політичній корупції: німецький досвід. С. 63.

[434] Там само.

[435] *Anti-corruption group says that Germany still lags in efforts to make party financing more transparent.* URL: <https://www.coe.int/en/web/portal/-/anti-corruption-group-says-that-germany-still-lags-in-efforts-to-make-party-financing-more-transparent> (дата звернення: 26.02.2018); *Third Evaluation Round Addendum to the Second Compliance Report on Germany (Strasbourg, 16–18 October 2017).* URL: <https://rm.coe.int/third-evaluation-round-addendum-to-the-second-compliance-report-on-ger/168078bd09> (дата звернення: 19.02.2017).

[436] Кушнар'ов І. В. Протидія політичній корупції: німецький досвід. С. 63.

[437] Там само. С. 64.

[438] Тейзе Є. Німецький бізнес скорочує фінансування партій. URL: <http://p.dw.com/p/19NRb> (дата звернення: 27.02.2017).

[439] *Bundestag beschließt Verbot der Parteienfinanzierung für NPD.* URL: <http://www.focus.de/politik/deutschland/aenderung-des-grundgesetzes-bundestag-beschliesst-verbot-der-parteienfinanzierung-fuer-npdid7273901.html> (дата звернення: 22.06.2017).

[440] «Планета лобізму» в Берліні: тур місцями впливу на німецьку політику. URL: <http://p.dw.com/p/2effk> (дата звернення: 11.10.2017).

[441] Тейзе Є., Ляйперт Л. Лобізм – консалтингові послуги на межі корупції. URL: <http://p.dw.com/p/МОН6> (дата звернення: 31.01.2017).

[442] Кушнар'ов І. В. Європейські формати політичної корупції й антикорупційних стратегій: традиції та новації у прикладах Великої Британії та Німеччини. С. 48.

- [443] Кушнар'ов І. В. Протидія політичній корупції: німецький досвід. С. 64.
- [444] Підбережний Н. Антикорупційна політика в країнах Західної Європи: досвід для України // Ефективність державного управління. 2012. № 37. С. 127.
- [445] Кушнар'ов І. В. Протидія політичній корупції: німецький досвід. С. 64.
- [446] Фюрстенау М. Вульф ушел, коррупция осталась. URL: <http://p.dw.com/p/147mt> (дата звернення: 10.05.2017).
- [447] Кушнар'ов І. В. Європейські формати політичної корупції й антикорупційних стратегій: традиції та новації у прикладах Великої Британії та Німеччини. С. 49.
- [448] Кушнар'ов І. В. Протидія політичній корупції: німецький досвід. С. 65.
- [449] Кушнар'ов І. В. Європейські формати політичної корупції й антикорупційних стратегій: традиції та новації у прикладах Великої Британії та Німеччини. С. 49–50.
- [450] Кушнар'ов І. В. Протидія політичній корупції: німецький досвід. С. 65.
- [451] Kushnarov I. Prevention of political corruption: United States experience // Evropské politické a právní diskurz. 2017. Svazek 4. 4 vydání. S. 136.
- [452] Materials on Investigation of Corruption. American Bar Association, Central and Eastern European Law Initiative (ABA/CEELI), United States Department of Justice, 1996. P. 111.
- [453] Кохан Г. Політична корупція як наслідок конфлікту між державою та суспільством. С. 179.
- [454] Кохан Г. Явище політичної корупції: теоретико-методологічний аналіз. С. 45.
- [455] Тіньков А. Політична корупція в системі державного управління: українські реалії. С. 227–234.
- [456] George R. Increased Efficiency as a Result of Increased Governmental Functions // The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science. 1916. №. 64. T. 77. P. 78.
- [457] Kushnarov I. Prevention of political corruption: United States experience. S. 137.

[458] *King C.* Political and Governmental Tendencies in Their Relation to Increased Wealth // *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science.* 1924. Vol. 115, 8. P. 15–17.

[459] *Lasswell A. A., Rogow H. D.* Power, Corruption, and Rectitude. Westport: Greenwood Publishing Group, 1963. 138 p.

* Слово «Вотергейт» у політичному лексиконі почало використовуватися на позначення скандалу, який зумовлює крах кар'єри глави держави, а структурна одиниця слова (суфікс -гейт) уживається на позначення нових скандалів (Ірангейт, Монікагейт та ін.).

[460] *Kushnarov I.* Prevention of political corruption: United States experience. S. 138.

[461] *Політична корупція: як розпізнати та подолати / за ред. К. С. Давиденка.* С. 14.

[462] *Політична корупція: як розпізнати та подолати / за ред. К. С. Давиденка.* С. 14.

[463] *Чаусов А.* Политическая коррупция по-американски. URL: <https://vz.ru/opinions/2016/2/1/791695.html> (дата звернення: 21.02.2017).

[464] *Ситдииков Р.* Кто финансирует семью Клинтон. URL: <http://ukraina.ru/analytics/20150912/1014271399.html> (дата звернення: 12.10.2017).

[465] *Kushnarov I.* Prevention of political corruption: United States experience. S. 138–139.

[466] 1FBI launches new Clinton Foundation investigation // *The Hill.* 2018. 04 Jan.

[467] *Політична корупція: як розпізнати та подолати / за ред. К. С. Давиденка.* С. 14.

[468] *Kushnarov I.* Prevention of political corruption: United States experience. S. 139.

[469] *Ibid.*

[470]* Під час слідства у справі лобіста Дж. Абрамоффа був визнаний винним і тогочасний глава республіканської більшості в Конгресі США Т. Делей: лобіст фінансував кілька відпочинкових поїздок Т. Делея, надавав йому квитки на спортивні заходи, оплачував ресторани тощо. Це заборонено антикорупційним законодавством США. Натомість єдиними легальними винятками є внески лобістів у фонди виборчих кампаній політиків і використання коштів лобістів для медіа-кампаній.

Тупчієнко Д. Л. Закон США «Про боротьбу з практикою корупції за кордоном»: детальна характеристика, санкції та екстериторіальність застосування // Право і суспільство. 2015. № 4. С. 117–121.

** «Іноземна посадова особа» в цьому акті означає будь-якого посадовця або працівника уряду іноземної країни чи будь-якого її міністерства, відомства або органу, а також міжнародну громадську організацію або будь-яку особу, що виконує офіційні функції для будь-якого такого уряду, міністерства, відомства чи органу, у тому числі дії від їх імені, або офіційні функції для будь-якої зазначеної міжнародної громадської організації, включаючи дії від її імені.

[471] *Kushnarov I.* Prevention of political corruption: United States experience. S. 139.

[472] Довжанин В. М. Правове регулювання запобігання та протидії корупції за законодавством США // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. 2015. № 13 (1). С. 103.

[473] Kushnarov I. Prevention of political corruption: United States experience. S. 140.

[474] Кушнар'ов І. В. Політична корупція в азійських державах: національні контрасти форм і методів боротьби. С. 122.

[475] Kushnarov I. Asian states in fight against political corruption: experience of Singapore, Hong Kong and China and post-Soviet central-Asian states // Evropské politické a právní diskurz. 2017. Svazek 4. 6 vydání. S. 148–155.

[476] Кушнар'ов І. В. Політична корупція в азійських державах: національні контрасти форм і методів боротьби. С. 122.

[477] Гладченко Л. Об опыте Сингапура по противодействию коррупции. С. 130.

[478] Сиротин А. Опыт борьбы с коррупцией в Сингапуре. URL: http://sudnet.ru/borba_s_corruptciei_v_singapore (дата звернення: 30.01.2017).

[479] Поліщук А. Правила протидії корупції і досвід для України: Грузія і Сінгапур. С. 166–169.

[480] Kushnarov I. Asian states in fight against political corruption: experience of Singapore, Hong Kong and China and post-Soviet central-Asian states. S. 149.

[481] Quah J. S. T. Combating Corruption in Singapore: What Can Be Learned? // Journal of Contingencies and Crisis Management. 2001. № 9. Is. 1. P. 29–35.

[482] Кушнар'ов І. В. Досвід Сінгапуру та Гонконгу у боротьбі з політичною корупцією // Держава і право. Сер. Політичні науки. 2017. Вип. 76. С. 97–98.

[483] Гладченко Л. Об опыте Сингапура по противодействию коррупции. С. 127.

[484] Кушнар'ов І. В. Азійські моделі антикорупційної політики: приклад Республіки Сінгапур // Західноукраїнський науковий вісник. 2017. № 1. С. 30.

[485] Кушнар'ов І. В. Досвід Сінгапуру та Гонконгу у боротьбі з політичною корупцією. С. 98.

[486] *Quah J. S. T. Combating Corruption in Singapore: What Can Be Learned? // Journal of Contingencies and Crisis Management. 2001. № 9. Is. 1. P. 29–35.*

[487] *Куан Ю. Ли. Сингапурская история: 1965–2000 гг. Из третьего мира – в п?????. ??????: ?????-????????????, 2010. ?. 154.ервый. Москва: МГИМО-Университет, 2010. С. 154.*

[488] *Кушнар'ов І. В. Досвід Сінгапуру та Гонконгу у боротьбі з політичною корупцією. С. 99.*

[489] *Кушнар'ов І. В. Азійські моделі антикорупційної політики: приклад Республіки Сінгапур. С. 31.*

[490] *Prevention of Corruption Act. URL: <http://statutes.agc.gov.sg/aol/download/0/0/pdf/binaryFile/pdfFile.pdf?CompId:ca83fcad-3903-4a8a-a53f-93ae7c167568> (дата звернення: 13.06.2017).*

[491] *Кушнар'ов І. В. Досвід Сінгапуру та Гонконгу у боротьбі з політичною корупцією. С. 99.*

[492] *Нисневич Ю. Современный авторитаризм и коррупция. С. 115.*

[493] *Кушнар'ов І. В. Досвід Сінгапуру та Гонконгу у боротьбі з політичною корупцією. С. 99.*

[494] *Кушнар'ов І. В. Азійські моделі антикорупційної політики: приклад Республіки Сінгапур. С. 32.*

[495] *Кушнар'ов І. В. Політична корупція в азійських державах: національні контрасти форм і методів боротьби. С. 124.*

[496] *Шмаль Л. Сінгапурська модель протидії корупції: досвід для України // Науковий часопис Національної академії прокуратури України. 2015. № 2. С. 110.*

[497] *Кушнар'ов І. В. Досвід Сінгапуру та Гонконгу у боротьбі з політичною корупцією. С. 100.*

[498] *Шмаль Л. Сінгапурська модель протидії корупції: досвід для України. С. 110.*

[499] *Номоконов В. Организованная преступность: тенденции, перспективы борьбы. Владивосток: Изд-во Дальневосточного ун-та, 1999. 121 с.*

[500] *Кушнар'ов І. В. Досвід Сінгапуру та Гонконгу у боротьбі з політичною корупцією. С. 100.*

[501] Кушнар'ов І. В. Азійські моделі антикорупційної політики: приклад Республіки Сінгапур. С. 32.

[502] Ткачук Д. Досвід боротьби з корупцією. Сінгапур. URL: <http://www.pravda.com.ua/columns/2014/12/5/7046467/> (дата звернення: 30.03.2017).

[503] В Сингапуре карманы чиновников проверяют руки правосудия. URL: <https://www.novayagazeta.ru/articles/2006/10/12/27619-v-singapore-karmany-chinovnikov-proveryayut-ruki-pravosudiya> (дата звернення: 08.03.2017).

[504] Кушнар'ов І. В. Досвід Сінгапуру та Гонконгу у боротьбі з політичною корупцією. С. 101.

[505] Кушнар'ов І. В. Азійські моделі антикорупційної політики: приклад Республіки Сінгапур. С. 32.

[506] Роуз-Аккерман С. Коррупция и государство. Причины, следствия, реформы / пер. с англ. О. А. Алякринского. Москва Логос, 2003. 356 с.

[507] Кушнар'ов І. В. Досвід Сінгапуру та Гонконгу у боротьбі з політичною корупцією. С. 101.

[508] Кушнар'ов І. В. Політична корупція в азійських державах: національні контрасти форм і методів боротьби. С. 126.

[509] Kushnarov I. Asian states in fight against political corruption: experience of Singapore, Hong Kong and China and post-Soviet central-Asian states // *Evropské politické a právní diskurz*. 2017. Svazek 4. 6 vydání. S. 151.

[510] Харичева М. С. Борьба с коррупцией: опыт Гонконга. URL: <https://xn--80aaifradibgfzb7br.xn--b1agajc0ayikbb.xn--b1aew.xn--p1ai/upload/site126/documentfile/3cSPxGEDrj.pdf> (дата звернення: 03.07.2017).

[511] Yeung J. Au. Fighting Corruption – The Hong Kong Experience. URL: <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/apcity/unpan002750.p> (дата звернення: 16.06.2017).

[512] Кушнар'ов І. В. Досвід Сінгапуру та Гонконгу у боротьбі з політичною корупцією. С. 102.

[513] Кушнар'ов І. В. Політична корупція в азійських державах: національні контрасти форм і методів боротьби. С. 126–127.

[514] Лавренюк Ю. Досвід запобігання та протидії корупції у країнах Азіатсько-Тихоокеанського регіону. С. 44–45.

[515] *Кушнар'ов І. В.* Політична корупція в азійських державах: національні контрасти форм і методів боротьби. С. 127.

[516] там само.

[517] *Kushnarov I.* Asian states in fight against political corruption: experience of Singapore, Hong Kong and China and post-Soviet central-Asian states. S. 151.

[518] *Макаров А. В.* Коррупция: опыт успешной борьбы Китая и реальность современной России // Государственная власть и местное самоуправление. 2012. № 3. С. 13–21.

[519] *Kushnarov I.* Asian states in fight against political corruption: experience of Singapore, Hong Kong and China and post-Soviet central-Asian states. S. 151.

* Водночас зауважимо: щодо самого Цзянь Цземіня та його синів у 2016 році було порушено кримінальні справи за звинуваченнями в корупції та інших злочинах.

[520] *Макаров А. В.* Коррупция: опыт успешной борьбы Китая и реальность современной России. С. 17.

[521] *Смирнова Л. Н.* Борьба с коррупцией в КНР: международный опыт и «особая китайская модель»: автореф. дисс. ... канд. полит. наук: 23.00.02; Институт Дальнего Востока. Москва, 2014. С. 15.

[522] Там же. С. 16.

[523] *Кушнар'ов І. В.* Політична корупція в азійських державах: національні контрасти форм і методів боротьби. С. 128.

[524] *Kushnarov I.* Asian states in fight against political corruption: experience of Singapore, Hong Kong and China and post-Soviet central-Asian states. S. 152.

[525] *Китай: угрозы, риски, вызовы развитию* / под ред. В. Михеева. Москва: Московский Центр Карнеги, 2005. С. 25.

[526] *Kushnarov I.* Asian states in fight against political corruption: experience of Singapore, Hong Kong and China and post-Soviet central-Asian states. S. 152.

[527] *Кушнар'ов І. В.* Політична корупція в азійських державах: національні контрасти форм і методів боротьби. С. 129.

[528] *Кушнар'ов І. В.* Інструменти боротьби з політичною корупцією у країнах Центральної та Східної Європи: оцінка ефективності на прикладі Румунії та Болгарії // Політикус. 2017. № 4. С. 58.

[529] Губрієнко О. Особливості політико-правових змін у країнах Центрально-Східної Європи (на прикладі Болгарії та Румунії). URL: <http://www.stattionline.org.ua/filologiya/79/13419-osoblivosti-politiko-pravovix-zmin-u-kra%D1%97nax-centralno-sxidno%D1%97-yevropi-na-prikladi-bolgari%D1%97-ta-rumuni%D1%97.html> (дата звернення: 06.01.2017).

[530] Кушнар'ов І. В. Політична корупція в Румунії: роль громадянського суспільства у протидії їй // Суспільні науки та сучасність: актуальні питання: зб. матеріалів доп. учасн. міжнар. наук.-практ. конф. Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2017. С. 89.

[531] Шимон І., Лемак В. Протидія політичній корупції в Румунії: можливий досвід для України. С. 366.

[532] Кушнар'ов І. В. Інструменти боротьби з політичною корупцією у країнах Центральної та Східної Європи: оцінка ефективності на прикладі Румунії та Болгарії. С. 58.

[533] Кушнар'ов І. В. Політична корупція в Румунії: роль громадянського суспільства у протидії їй // Суспільні науки та сучасність: актуальні питання: зб. матеріалів доп. учасн. міжнар. наук.-практ. конф. Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2017. С. 90.

[534] Костриба О. Посадити всіх. Як румунське НАБУ стало популярним у найкорумпованішій країні ЄС. URL: http://espresso.tv/article/2016/07/15/rumunski_transformaciyi_pryklad_roboty_antykorupciynogo_organu (дата звернення: 19.12.2016).

[535] Ахтирська Н. Міжнародний досвід боротьби з корупцією як вектор формування національної антикорупційної політики: огляд законодавства Румунії. С. 3.

[536] Кушнар'ов І. В. Інструменти боротьби з політичною корупцією у країнах Центральної та Східної Європи: оцінка ефективності на прикладі Румунії та Болгарії. С. 59.

[537] Кушнар'ов І. В. Політична корупція в Румунії: роль громадянського суспільства у протидії їй. С. 91.

[538] Грамада А. Румунія воює за антикорупційну службу: до чого призведуть нові протести. URL: <http://www.eurointegration.com.ua/experts/2017/09/11/7070758/> (дата звернення: 03.12.2017).

[539] Федоренко С. Румунія: народ проти корупції. URL:

<https://dt.ua/international/rumuniya-narod-proti-korupciyi-.html> (дата звернення: 10.02.2017).

[540] Кушнар'ов І. В. Інструменти боротьби з політичною корупцією у країнах Центральної та Східної Європи: оцінка ефективності на прикладі Румунії та Болгарії. С. 59.

[541] *Legea nr. 334/2006 privind finanțarea activităților partidelor politice și a campaniilor electorale, republicată, cu modificările și completările ulterioare*. Text on vigoare oncerpnd cu data de 20 ianuarie 2017. URL: <http://www.roaep.ro/legislatie/wp-content/uploads/2016/05/Legea-nr.-334-2006-actualizata1.pdf> (дата звернення: 02.11.2017).

[542] Кушнар'ов І. В. Політична корупція в Румунії: роль громадянського суспільства у протидії їй. С. 91.

[543] Стойка Ш., Онужик М. Фінансування політичних партій. URL: http://www.rri.ro/uk_uk (дата звернення: 29.09.2017).

[544] Васіле Р., Онужик М. Новий закон про фінансування політичних партій. URL: http://rri.ro/uk_uk (дата звернення: 02.01.2017).

[545] Чавдарова Т. Коррупция в посткоммунистической Болгарии // Неформальная экономика в постсоветском пространстве: проблемы исследования и регулирования / под. ред. И. Б. Олимпиевой, О. В. Паченкова. Санкт-Петербург: Центр независимых социальных исследований, 2003. С. 29–30.

[546] Кушнар'ов І. В. Інструменти боротьби з політичною корупцією у країнах Центральної та Східної Європи: оцінка ефективності на прикладі Румунії та Болгарії. С. 59.

[547] Коцева О. Корупція в європейській Болгарії. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/26930457.html> (дата звернення: 24.12.2016).

[548] Семиженко А. Болгарія: голоси. Політолог. URL: <http://dalibude.com.ua/daniel-smilov/> (дата звернення: 27.01.2017).

[549] Кумар І. Інтерв'ю з Президентом Болгарії Р. Радєвим. URL: <http://ua.euronews.com/2017/02/16/sanctions-hurt-russia-and-the-eu-says-bulgaria-president-rumen-radev> (дата звернення: 16.02.2017).

[550] Коцева О. Корупція в європейській Болгарії. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/26930457.html> (дата звернення: 24.12.2016).

[551] Кушнар'ов І. В. Інструменти боротьби з політичною корупцією у країнах Центральної та Східної Європи: оцінка ефективності на

прикладі Румунії та Болгарії. С. 60.

[552] *Президент* Болгарии не видит достаточной политической воли для борьбы с коррупцией в высших эшелонах власти. URL: <http://www.novinite.ru/articles/26262/> (дата звернення: 24.06.2017).

[553] *Катанска Ц.* Повдигнаха 146 обвинения на Цветан Василев. URL: <http://news.bnt.bg/bg/a/povdignakha-146-obvineniya-na-tsvetan-vasilev> (дата звернення: 20.07.2017).

[554] *Кушнар'ов І. В.* Інструменти боротьби з політичною корупцією у країнах Центральної та Східної Європи: оцінка ефективності на прикладі Румунії та Болгарії. С. 60.

[555] *Кушнар'ов І. В.* Інструменти боротьби з політичною корупцією у країнах Центральної та Східної Європи: оцінка ефективності на прикладі Румунії та Болгарії. С. 60.

[556] *Семиженко А.* Болгарія: голоси. Політолог. URL: <http://dalibude.com.ua/daniel-smilov/> (дата звернення: 27.01.2017).

[557] *Семиженко А.* Болгарія: голоси. Політолог. URL: <http://dalibude.com.ua/daniel-smilov/> (дата звернення: 27.01.2017).

[558] *Zalan E.* Ten years on, Romania and Bulgaria still dogged by corruption. URL: <https://euobserver.com/justice/136673> (дата звернення: 25.01.2017).

[559] *Кушнар'ов І. В.* Інструменти боротьби з політичною корупцією у країнах Центральної та Східної Європи: оцінка ефективності на прикладі Румунії та Болгарії. С. 60.

[560] *Вялые* акции протеста в Болгарии продолжаются и в это воскресенье. URL: <http://www.novinite.ru/articles/2078/> (дата звернення: 27.02.2018).

[561] *Руменова-Стойчовска Е.* На какво се дължи слабостта на гражданското общество в България. URL: http://www.omda.bg/public/studentski_forum/grajd_obshtestvo.htm (дата звернення: 05.01.2017).

[562] *Кушнар'ов І. В.* Політична корупція у Республіці Польща: прояви, форми протидії // Соціально-політичні проблеми сучасності: зб. матеріалів доп. учасн. III всеукр. наук.-практ. конф. Дніпро: Університет ім. Альфреда Нобеля, 2018. С. 40.

[563] *Кушнар'ов І. В.* Політична корупція у Республіці Польща: прояви, форми протидії // Соціально-політичні проблеми сучасності: зб. матеріалів доп. учасн. III всеукр. наук.-практ. конф. Дніпро: Університет

ім. Альфреда Нобеля, 2018. С. 41.

[564] Кушнар'ов І. В. Політична корупція у країнах Балтії: успішний досвід на пострадянському просторі // Держава і право. Сер. Політичні науки. 2017. Вип. 77. С. 93.

[565] Нисневич Ю., Рожич П. Люстрація як інструмент протидії корупції // Политические исследования. 2009. № 1. С. 113.

[566] Науменко Д. Як боролися з корупцією Естонія та Польща. URL: https://ukr.lb.ua/economics/2015/05/18/305287_yak_borolisya_z_koruptsiieyu.html (дата звернення: 04.01.2017).

[567] Кушнар'ов І. В. Політична корупція у країнах Балтії: успішний досвід на пострадянському просторі. С. 94.

[568] Там само.

[569] Стогова О. В. Люстрація як передумова ефективної боротьби з корупцією // Співпраця. 2016. № 1 (11). С. 173. учасне суспільство. 2016. № 1 (11). С. 173.

[570] Кушнар'ов І. В. Політична корупція у країнах Балтії: успішний досвід на пострадянському просторі. С. 95.

[571] Там само.

[572] Семинин А. С. Протидія політичній корупції політико-правовими засобами в державах Євросоюзу (опит Фінляндії і Естонії): дисс. .... канд. політ. наук: 23.00.02; Воронежский государственный университет. Воронеж, 2009. С. 15–16.

[573] Кушнар'ов І. В. Політична корупція у країнах Балтії: успішний досвід на пострадянському просторі. С. 95–96.

[574] Семинин А. С. Протидія політичній корупції політико-правовими засобами в державах Євросоюзу (опит Фінляндії і Естонії): дисс. .... канд. політ. наук. С. 15–16.

[575] Кушнар'ов І. В. Політична корупція у країнах Балтії: успішний досвід на пострадянському просторі. С. 96.

[576] Неожданное открытие: в Эстонии есть политическая коррупция. URL: <https://sptnkne.ws/eYCz> (дата звернення: 12.01.2017).

[577] Кушнар'ов І. В. Політична корупція у країнах Балтії: успішний досвід на пострадянському просторі. С. 97.

[578] Korruptsioonivastane strateegia aastateks 2013–2020. URL:

http://www.korrupsioon.ee/sites/www.korrupsioon.ee/files/elfinder/dokumendid/korrupsioonivastane_stratee2020_1.pdf (дата звернення: 29.03.2017).

[579] Кушнар'ов І. В. Політична корупція у країнах Балтії: успішний досвід на пострадянському просторі. С. 97.

[580] Кушнар'ов І. В. Політична корупція у країнах Балтії: успішний досвід на пострадянському просторі. С. 97.

[581] Там само.

[582] Kimcīng M. П'ять уроків Естонії для України. URL: <http://biz.nv.ua/ukr/experts/kitsing/p-jat-urokiv-estoniji-dlja-ukrajini-231716.html> (дата звернення: 06.09.2017).

[583] Кушнар'ов І. В. Політична корупція у країнах Балтії: успішний досвід на пострадянському просторі. С. 98.

[584] Кушнар'ов І. В. Механізм мінімізації політичної корупції: досвід країн Балтії (на прикладі Естонії та Латвії) // Світова спільнота перед викликами сьогодення: інтеграція, самоідентифікація, цінності: зб. матеріалів доп. учасн. VIII міжнар. наук.-практ. конф. Львів: Львівський нац. ун-т імені Івана Франка, 2017. С. 153.

[585] Кушнар'ов І. В. Механізм мінімізації політичної корупції: досвід країн Балтії (на прикладі Естонії та Латвії). С. 153.

[586] Kuris G. Outfoxing the Oligarchs in Latvia // Foreign policy. 2013. 6 May.

[587] Hellman J. S., Jones G., Kaufmann D. Seize the State, Seize the Day: State Capture, Corruption, and Influence in Transition. (September 2000). World Bank Policy Research Working Paper No. 2444. URL: <https://ssrn.com/abstract=240555> (дата звернення: 04.05.2017).

[588] Кушнар'ов І. В. Механізм мінімізації політичної корупції: досвід країн Балтії (на прикладі Естонії та Латвії). С. 153.

[589] GRECO Third Evaluation Round for Latvia. URL: [http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/greco/evaluations/round4/GrecoEval4\(2017\).pdf](http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/greco/evaluations/round4/GrecoEval4(2017).pdf) (дата звернення: 26.07.2017).

[590] Кушнар'ов І. В. Політична корупція у країнах Балтії: успішний досвід на пострадянському просторі. С. 98–99.

[591] Контроль фінансів політичних партій від А до Я. Досвід Латвії. URL: https://ti-ukraine.org/wp-content/uploads/2016/12/dosvid-latvii_wiew.pdf (дата звернення: 16.04.2017).

[592] Кушнар'ов І. В. Політична корупція у країнах Балтії: успішний досвід на пострадянському просторі. С. 99.

[593] Контроль фінансів політичних партій від А до Я. Досвід Латвії. URL: https://ti-ukraine.org/wp-content/uploads/2016/12/dosvid-latvii_wiew.pdf (дата звернення: 16.04.2017).

[594] Кушнар'ов І. В. Політична корупція у країнах Балтії: успішний досвід на пострадянському просторі. С. 99.

[595] Контроль фінансів політичних партій від А до Я. Досвід Латвії. URL: https://ti-ukraine.org/wp-content/uploads/2016/12/dosvid-latvii_wiew.pdf (дата звернення: 16.04.2017).

[596] Кушнар'ов І. В. Механізм мінімізації політичної корупції: досвід країн Балтії (на прикладі Естонії та Латвії). С. 154.

[597] Кушнар'ов І. В. Політична корупція у країнах Балтії: успішний досвід на пострадянському просторі. С. 100.

[598] Контроль фінансів політичних партій від А до Я. Досвід Латвії. URL: https://ti-ukraine.org/wp-content/uploads/2016/12/dosvid-latvii_wiew.pdf. (дата звернення: 16.04.2017).

[599] Кушнар'ов І. В. Політична корупція у країнах Балтії: успішний досвід на пострадянському просторі. С. 101.

[600] Україна й Латвія домовилися про співпрацю в сфері боротьби з корупцією. URL: <http://tyzhden.ua/News/197085> (дата звернення: 25.07.2017).

[601] Кушнар'ов І. В. Політична корупція у країнах Балтії: успішний досвід на пострадянському просторі. С. 101.

[602] Кенігштейн І. Фінансування політичних партій – як це роблять у Литві. URL: http://ua1.com.ua/blog/ilya_kenigshtein/finansuvannya-politichnih-partiy-yak-ce-roblyat-u-litvi-24931.html (дата звернення: 13.04.2017).

[603] Кушнар'ов І. В. Політична корупція у країнах Балтії: успішний досвід на пострадянському просторі. С. 101.

[604] Кушнар'ов І. В. Політична корупція: грузинський варіант // Вісник Дніпропетровського університету ім. Олеся Гончара. Сер. Філософія. Соціологія. Політологія. 2017. № 3. С. 5.

[605] Кушнар'ов І. В. Політична корупція: грузинський варіант. С. 5.

[606] Кушнар'ов І. В. Політична корупція у державах Південного Кавказу: аналіз відмінностей стратегій // Kontynent europejski wobec

wyzwac wspiyczesnoŃci / red. R. Kordonski, A. Kordonska, J. Muszycki.
Львів – Ольштин: Львівський національний ун-т ім. Івана Франка, 2017.
Т. 2. С. 148.

[607] *Попазогло В.* Південний Кавказ як регіон неформальної інституціоналізації політики // *Evropské politické a právní diskurz*. 2018. Svazek 5. 1 vydání. S. 52.

[608] *Caryl C.* The Georgian Paradox // *Foreign Policy*. 2012. 31 jan.

[609] *Ibid.*

[610] *Mitchell L. A.* Uncertain Democracy: U.S. Foreign Policy and Georgia's Rose Revolution. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2008. 192 p.

[611] *Кушнар'ов І. В.* Досвід Грузії у подоланні політичної корупції: уроки для України // "UChoice: 4P" Ukrainian Choice: Public Policy, Politics, Psychology: зб. матеріалів доп. учасн. III міждисципл. наук.-практ. конф. Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2017. С. 28.

[612] *Waal T. de.* Georgia's Saakashvili heads to Washington with a big test in his future // *Washington Post*. 2012. 27 jan.

[613] *Кушнар'ов І. В.* Політична корупція у державах Південного Кавказу: аналіз відмінностей стратегій. С. 149.

[614] *Боднарчук О. Г.* Боротьба з корупцією в Грузії: досвід для вивчення та наслідування в Україні // *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. № 71. С. 349–356.

[615] *Суханов В. А.* Коррупция в органах государственной власти как глобальная проблема // *Вестник МГИМО университета*. 2013. № 4. С. 215.

[616] *Мацієвський Ю., Ковалко В.* Політичні еліти та доля реформ: Україна і Грузія у порівняльній перспективі // *Агора*. 2016. № 17. С. 17.

[617] *Кохан Г.* Явище політичної корупції: теоретико-методологічний аналіз. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень, 2013. С. 5.

[618] *Кушнар'ов І. В.* Досвід Грузії у подоланні політичної корупції: уроки для України // "UChoice: 4P" Ukrainian Choice: Public Policy, Politics, Psychology: зб. матеріалів доп. учасн. III міждисципл. наук.-практ. конф. Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2017. С. 28.

[619] *Попазогло В.* Південний Кавказ як регіон неформальної

інституціоналізації політики // *Evropské politické a právní diskurz*. 2018. Svazek 5. 1 vydání. S. 52.

[620] Ibid. S. 53.

[621] Боротьба з корупцією у сфері державних послуг / пер. з англ. Е. Шевченко. Washington: The World Bank, 2012. С. 102.

[622] Урушадзе Э. Новейшая история власти и коррупции в Грузии. URL: http://news.liga.net/interview/politics/14780931-erkeleurushadzenoveyshayaistoriya_vlasti_i_korrupsii_v_gruzii.htm (дата звернення: 04.07.2017).

[623] Кушнар'ов І. В. Досвід Грузії у подоланні політичної корупції: уроки для України. С. 28.

[624] Там само.

[625] Кушнар'ов І. В. Досвід Грузії у подоланні політичної корупції: уроки для України. С. 29.

[626] Кушнар'ов І. В. Політична корупція у державах Південного Кавказу: аналіз відмінностей стратегій. С. 151.

[627] Там само.

[628] Кушнар'ов І. В. Досвід Грузії у подоланні політичної корупції: уроки для України // "UChoice: 4P" Ukrainian Choice: Public Policy, Politics, Psychology: зб. матеріалів доп. учасн. III міждисципл. наук.-практ. конф. Одеса: Національний ун-т «Одеська юридична академія», 2017. С. 29.

[629] Кушнар'ов І. В. Політична корупція: грузинський варіант // Вісник Дніпропетровського університету ім. Олеся Гончара. Сер. Філософія. Соціологія. Політологія. 2017. № 3. С. 6.

[630] Урушадзе Э. Новейшая история власти и коррупции в Грузии. URL: http://news.liga.net/interview/politics/14780931-erkeleurushadzenoveyshayaistoriya_vlasti_i_korrupsii_v_gruzii.htm (дата звернення: 04.07.2017).

[631] Там же.

[632] Кушнар'ов І. В. Політична корупція у державах Південного Кавказу: аналіз відмінностей стратегій. С. 152.

[633] *Georgia National Integrity System Assessment*. 2015. Tbilisi: Transparency International Georgia. 2015. 147 p.

[634] Кушнар'ов І. В. Політична корупція у державах Південного

Кавказу: аналіз відмінностей стратегій. С. 152.

[635] Кушнар'ов І. В. Досвід Грузії у подоланні політичної корупції: уроки для України. С. 29–30.

[636] Кушнар'ов І. В. Політична корупція: грузинський варіант // Вісник Дніпропетровського університету ім. Олеса Гончара. Сер. Філософія. Соціологія. Політологія. 2017. № 3. С. 7.

[637] Кушнар'ов І. В. Політична корупція у державах Південного Кавказу: аналіз відмінностей стратегій. С. 153.

[638] Парламент поддержал новые правила государственного финансирования политических партий. URL: <http://www.civil.ge/rus/article.php?id=13529&search=118> (дата звернення: 11.05.2017).

[639] Кушнар'ов І. В. Політична корупція: грузинський варіант. С. 7.

[640] Отчет ОЭСР о проделанной работе. Грузия. URL: <https://www.oecd.org/corruption/acn/49910984.pdf> (дата звернення: 18.05.2017).

[641] Кушнар'ов І. В. Політична корупція у державах Південного Кавказу: аналіз відмінностей стратегій. С. 153–154.

[642] Финансирование перед выборами: партии в Грузии под прицелом. URL: <https://sptnkne.ws/fgv> (дата звернення: 23.04.2017).

[643] О Службе государственного аудита: Закон Грузии. URL: <http://www.bsu.ru/content/page/16172/o-sluzhbe-gosudarstvennogo-audita.pdf> (дата звернення: 28.08.2017).

[644] Кушнар'ов І. В. Політична корупція: грузинський варіант. С. 8.

[645] Бондаренко Б. Фінансування політичних партій: український та світовий досвід. URL: https://ukr.lb.ua/blog/education_assembly/355836_finansuvannya_politichnih (дата звернення: 17.01.2017).

[646] Тугуши Л. Реалии и вызовы антикоррупционной политики в Грузии // EaP Think Bridge. 2017. № 3. URL: <http://prismua.org/wp-content/uploads/2017/04/3-%D0%A0%D0%A3%D0%A1-1.pdf> (дата звернення: 09.05.2017).

[647] Кушнар'ов І. В. Політична корупція: грузинський варіант. С. 7.

[648] Там само.

[649] Тугуши Л. Реалии и вызовы антикоррупционной политики в Грузии

// EaP Think Bridge. 2017. № 3. URL: <http://prismua.org/wp-content/uploads/2017/04/3-%D0%A0%D0%A3%D0%A11.pdf> (дата звернення: 09.05.2017).

[650] Кушнар'ов І. В. Досвід Грузії у подоланні політичної корупції: уроки для України. С. 30.

[651] Дубровник-Рохова А. Грузинське антикорупційне напів(чудо): інтерв'ю з Е. Урушадзе // День. 2017. 13 лип.

[652] Amnesty International rapport 2016/2017 (2017). URL: https://amnestyfr.cdn.prismic.io/amnestyfr%2Fbce7b768-7cc9-424c-9654-5db02f1c9c9b_air201617-french_2017-embargo.pdf (дата звернення: 18.12.2017).

[653] Нисневич Ю. Современный авторитаризм и коррупция // Мировая экономика и международные отношения. 2017. №. 61. Т. 1. С. 108.

[654] Кушнар'ов І. В. Політична корупція в умовах неоавторитаризму держав Центральної Азії (приклад Казахстану, Киргизстану та Таджикистану) // Вісник Дніпропетровського університету ім. Олеся Гончара. Сер. Філософія. Соціологія. Політологія. 2017. № 2. С. 4.

[655] Нисневич Ю. Современный авторитаризм и коррупция // Мировая экономика и международные отношения. 2017. №. 61. Т. 1. С. 108–120; Попазогло В. Інституційні характеристики центральноазійських держав як приклад функціонування неформальних політичних інститутів // Вісник Дніпропетровського університету ім. Олеся Гончара. Сер. Філософія. Соціологія. Політологія. 2017. № 4. С. 76–87.

[656] Укладено на основі підходу, запропонованого Ю. Нісневичем. Див.: Нисневич Ю. Современный авторитаризм и коррупция // Мировая экономика и международные отношения. 2017. №. 61. Т. 1. С. 116.

[657] Борьба с коррупцией в Восточной Европе и Центральной Азии. Стамбульский план по борьбе с коррупцией: достижения и проблемы. URL: <https://www.oecd.org/corruption/acn/resources/41603502.pdf> (дата звернення: 15.01.2017).

[658] Кушнар'ов І. В. Політична корупція в умовах неоавторитаризму держав Центральної Азії (приклад Казахстану, Киргизстану та Таджикистану). С. 4.

[659] Там само. С. 5.

[660] Макаренко Т. Центральна Азія: де зіткнулися сила, політика і економіка. URL: http://www.nato.int/docu/review/2009/Asia/central_asian_geopolitics/UK/index

(дата звернення: 01.03.2017).

[661] *Макаренко Т.* Центральна Азія: де зіткнулися сила, політика і економіка. URL:

http://www.nato.int/docu/review/2009/Asia/central_asian_geopolitics/UK/index.htm (дата звернення: 01.03.2017).

[662] *Кушнар'ов І. В.* Політична корупція у країнах Центральної Азії: приклад Республіки Таджикистан // Актуальні проблеми гуманітарних наук: зб. матеріалів доп. учасн. VII міжнар. наук.-практ. конф. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 72.

[663] *Transparency International:* Коррупция в Таджикистане носит систематический характер. URL: <http://rus.ozodi.org/a/27514222.html> (дата звернення: 29.12.2016).

[664] *Кушнар'ов І. В.* Політична корупція в умовах неоавторитаризму держав Центральної Азії (приклад Казахстану, Киргизстану та Таджикистану) // Вісник Дніпропетровського університету ім. Олеся Гончара. Сер. Філософія. Соціологія. Політологія. 2017. № 2. С. 5.

[665] *Kushnarov I.* Asian states in fight against political corruption: experience of Singapore, Hong Kong and China and post-Soviet central-Asian states // *Evropské politické a právní diskurz.* 2017. Svazek 4. 6 vydání. S. 153.

[666] *Давлат Н.* Таджикистан: коррупция решает все. URL: http://cabar.asia/ru/nurali-davlat-tadzhikistan-korrupsiya-reshaet-vse/?utm_export=pdf (дата звернення: 03.02.2017).

[667] *Tajikistan: Clampdown on civil society.* URL: <https://www.fidh.org/en/issues/human-rights-defenders/tajikistan-clampdown-on-civil-society> (дата звернення: 29.05.2017).

[668] *Кушнар'ов І. В.* Політична корупція в умовах неоавторитаризму держав Центральної Азії (приклад Казахстану, Киргизстану та Таджикистану). С. 5.

[669] *Борьба с коррупцией в Восточной Европе и Центральной Азии.* Стамбульский план по борьбе с коррупцией: достижения и проблемы. URL: <https://www.oecd.org/corruption/acn/resources/41603502.pdf> (дата звернення: 15.01.2017).

[670] *Кушнар'ов І. В.* Політична корупція в умовах неоавторитаризму держав Центральної Азії (приклад Казахстану, Киргизстану та Таджикистану). С. 5.

[671] *Проникновение интернета в Центральной Азии: от 19 % в*

Таджикистане до 73 % в Казахстане. URL: <https://digital.report/proniknovenie-interneta-v-tsentralnoy-azii-ot-19-v-tadzhikistane-do-73-v-kazahstane/> (дата звернення: 27.01.2017).

[672] *Интернет* в Таджикистане на одном уровне с Камбоджей и Лаосом. URL: <http://sptnkne.ws/dS2W> (дата звернення: 27.12.2016).

[673] *Кушнарьов І. В.* Політична корупція у країнах Центральної Азії: приклад Республіки Таджикистан. С. 73.

[674] *Кушнарьов І. В.* Політична корупція в умовах неоавторитаризму держав Центральної Азії (приклад Казахстану, Киргизстану та Таджикистану). С. 6.

[675] *Науразова Э. А.* Причины, формы и последствия политической коррупции в Таджикистане // Экономика. Бизнес. Информатика. 2017. № 1. URL: <https://internetnauka.com/index.php/journal/article/view/177> (дата звернення: 05.07.2017).

[676] *Кушнарьов І. В.* Політична корупція в умовах неоавторитаризму держав Центральної Азії (приклад Казахстану, Киргизстану та Таджикистану). С. 6.

[677] *Давлат Н.* Таджикистан: коррупция решает все. URL: http://cabar.asia/ru/nurali-davlat-tadzhikistan-korrupsiya-reshaet-vse/?utm_export=pdf (дата звернення: 03.02.2017).

[678] *Попазогло В.* Інституційні характеристики центральноазійських держав як приклад функціонування неформальних політичних інститутів // Вісник Дніпропетровського університету ім. Олеся Гончара. Сер. Філософія. Соціологія. Політологія. 2017. № 4. С. 80.

[679] *Кушнарьов І. В.* Політична корупція у країнах Центральної Азії: приклад Республіки Таджикистан. С. 73.

[680] *Мамадазимов А., Куватова А.* Регулирование деятельности политических партий и участие женщин в политической жизни в Таджикистане. URL: <http://www.osce.org/ru/odihr/87109?download=true> (дата звернення: 21.02.2017).

[681] *Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції* // Відомості Верховної Ради України. 2007. № 49.

[682] *Кушнарьов І. В.* Політична корупція в умовах неоавторитаризму держав Центральної Азії (приклад Казахстану, Киргизстану та Таджикистану). С. 6.

[683] *Мамадазимов А., Куватова А.* Регулирование деятельности политических партий и участие женщин в политической жизни в

Таджикистане. URL: <http://www.osce.org/ru/odihr/87109?download=true> (дата звернення: 21.02.2017).

[684] Кушнарьов І. В. Політична корупція у країнах Центральної Азії: приклад Республіки Таджикистан. С. 73.

[685] Walecki M. Political Finance Regulation: The Global Experience // Practical Solution for Spending Limits / М. Цірман, Н. Зайнулбай (Eds.). Washington: IFES, 2009. Р. 43–54.

[686] О политических партиях: Закон Республики Таджикистан. URL: <http://www.parliament.am/library/Political%20parties/tatjikistan.pdf> (дата звернення: 07.05.2017).

[687] Кушнарьов І. В. Політична корупція в умовах неоавторитаризму держав Центральної Азії (приклад Казахстану, Киргизстану та Таджикистану). С. 6.

[688] О политических партиях: Закон Республики Таджикистан». URL: <http://www.parliament.am/library/Political%20parties/tatjikistan.pdf> (дата звернення: 07.05.2017).

[689] Kushnarov I. Asian states in fight against political corruption: experience of Singapore, Hong Kong and China and post-Soviet central-Asian states. S. 154.

[690] Кушнарьов І. В. Політична корупція в умовах неоавторитаризму держав Центральної Азії (приклад Казахстану, Киргизстану та Таджикистану). С. 6–7.

[691] Кушнарьов І. В. Політична корупція у країнах Центральної Азії: приклад Республіки Таджикистан. С. 74.

[692] Аресты коррупционеров в Республике Таджикистан – борьба со взятками или разборки силовиков. URL: <https://news.rambler.ru/crime/36733571-aresty-korrupsionerov-v-rt-borba-so-vzyatkami-ili-razborki-silovikov/> (дата звернення: 03.03.2018).

[693] Кушнарьов І. В. Політична корупція в умовах неоавторитаризму держав Центральної Азії (приклад Казахстану, Киргизстану та Таджикистану). С. 7.

[694] Центральна Азія: Як запобігати і протидіяти корупції? URL: <http://ua.odfoundation.eu/d/3981,centralna-aziya-yak-zapobigati-i-protidiyati-korupciyi> (дата звернення: 12.05.2017).

[695] Аресты коррупционеров в Республике Таджикистан – борьба со взятками или разборки силовиков. URL: <https://news.rambler.ru/crime/36733571-aresty-korrupsionerov-v-rt-borba->

so-vzyatkami-ili-razborki-silovikov/ (дата звернення: 03.03.2018).

[696] Кушнарьов І. В. Політична корупція в умовах неоавторитаризму держав Центральної Азії (приклад Казахстану, Киргизстану та Таджикистану). С. 7.

[697] Центральна Азія: Як запобігати і протидіяти корупції? URL: <http://ua.odfoundation.eu/d/3981,centralna-aziya-yak-zapobigati-i-protidiyati-korupciyi> (дата звернення: 12.05.2017).

[698] Кушнарьов І. В. Політична корупція в умовах неоавторитаризму держав Центральної Азії (приклад Казахстану, Киргизстану та Таджикистану). С. 7.

[699] Кушнарьов І. В. Особливості процесу демократизації Киргизької Республіки (на прикладі проблеми політичної корупції) // Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень: зб. матеріалів доп. учасн. VII наук.-практ. конф. Львів: Львівська фундація суспільних наук, 2017. С. 81.

[700] Попазогло В. Інституційні характеристики центральноазійських держав як приклад функціонування неформальних політичних інститутів // Вісник Дніпропетровського університету ім. Олеся Гончара. Сер. Філософія. Соціологія. Політологія. 2017. № 4. С. 80.

[701] Кушнарьов І. В. Політична корупція в умовах неоавторитаризму держав Центральної Азії (приклад Казахстану, Киргизстану та Таджикистану). С. 7.

[702] Демічева А. Тюльпанова революція // Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори) / за ред. Н. М. Хоми. Львів: Новий Світ-2000, 2015. С. 396.

[703] Кушнарьов І. В. Політична корупція в умовах неоавторитаризму держав Центральної Азії (приклад Казахстану, Киргизстану та Таджикистану). С. 7.

[704] Романюк О. Посттюльпанова революція // Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори) / за ред. Н. М. Хоми. Львів: Новий Світ-2000, 2015. С. 306.

[705] Миклашук І. М. Конфліктний потенціал у Киргизькій Республіці: сутність та перспективи виходу з кризи // Актуальні проблеми всесвітньої історії: аксіологічні та культурно-історичні засади державотворення / за ред. А. І. Кудряченка. Київ: Фенікс, 2013. С. 223.

[706] Кушнарьов І. В. Політична корупція в умовах неоавторитаризму держав Центральної Азії (приклад Казахстану, Киргизстану та

Таджикистану). С. 7–8.

[707] *Айтматова Ш.* От семейственности до парламентаризма не допрыгнули. URL: http://www.vb.kg/doc/177347_shirin_aytmatoва:_ot_semeystvennosti_do_parlamentarizma_ne_doprygnyli.htm (дата звернення: 03.02.2017).

[708] *Кыргызстан.* Политика и экономика: материалы и документы: проблемы борьбы с коррупцией в Кыргызстане / сост. М. Н. Омарова, Д. К. Сагынбаева, Ж. З. Исаковой. Бишкек: Фонд им. Ф. Эберта, 2004. С. 5.

[709] *Миклашук І. М.* Конфліктний потенціал у Киргизькій Республіці: сутність та перспективи виходу з кризи // Актуальні проблеми всесвітньої історії: аксіологічні та культурно-історичні засади державотворення / за ред. А. І. Кудряченка. Київ: Фенікс, 2013. С. 228.

[710] *Партии власти* раздают должности своим родственникам. URL: http://rus.azattyk.org/content/kyrgyzstan_respublic/24524924.html (дата звернення: 11.01.2018).

[711] *Кушнар'ов І. В.* Політична корупція в умовах неоавторитаризму держав Центральної Азії (приклад Казахстану, Киргизстану та Таджикистану). С. 8.

[712] *Аширов Ж.* Государственно-политический режим в Кыргызской Республике и этапы становления института президента // Вестник Южно-Уральского государственного университета, Сер. Право. 2017. № 17. Т. 1. С. 81.

[713] *Обращение* президента Р. Отунбаевой Жогорку Кенешу Кыргызстана. URL: <http://kyrgyzembassy.ru/?p=5958#.WVCw8OvyjIU> (дата звернення: 17.01.2017).

[714] *Кушнар'ов І. В.* Політична корупція в умовах неоавторитаризму держав Центральної Азії (приклад Казахстану, Киргизстану та Таджикистану). С. 8.

[715] *Аширов Ж.* Государственно-политический режим в Кыргызской Республике и этапы становления института президента. С. 81.

[716] *Попазогло В.* Інституційні характеристики центральноазійських держав як приклад функціонування неформальних політичних інститутів // Вісник Дніпропетровського університету ім. Олеся Гончара. Сер. Філософія. Соціологія. Політологія. 2017. № 4. С. 81.

[717] *Обращение* президента Р. Отунбаевой Жогорку Кенешу Кыргызстана. URL: <http://kyrgyzembassy.ru/?p=5958#.WVCw8OvyjIU>

(дата звернення: 17.01.2017).

[718] 25 лет независимой Киргизии: пробуксовка. URL: <http://carnegie.ru/2016/08/24/ru-pub-64372> (дата звернення: 27.09.2017).

[719] Кушнар'ов І. В. Політична корупція в умовах неоавторитаризму держав Центральної Азії (приклад Казахстану, Киргизстану та Таджикистану). С. 8–9.

[720] 25 лет независимой Киргизии: пробуксовка. URL: <http://carnegie.ru/2016/08/24/ru-pub-64372> (дата звернення: 27.09.2017).

[721] Juraev S. The Evolving Role of Political Parties in Kyrgyz Politics // Kyrgyzstan beyond «Democracy Island» and «Failing State»: Social and Political Changes in a Post-Soviet Society (Contemporary Central Asia: Societies, Politics, and Cultures) / M. Laruelle, J. Engvall (Eds.). London: Lexington Books, 2015. P. 21–38.

[722] Кушнар'ов І. В. Політична корупція в умовах неоавторитаризму держав Центральної Азії (приклад Казахстану, Киргизстану та Таджикистану). С. 9.

[723] Collado R. E. Corruption & Revolution: The Coming Turmoil in Kyrgyzstan. URL: <https://www.geopoliticalmonitor.com/corruption-revolution-the-coming-turmoil-in-kyrgyzstan/> (дата звернення: 14.08.2017).

[724] Кушнар'ов І. В. Особливості процесу демократизації Киргизької Республіки (на прикладі проблеми політичної корупції) // Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень: зб. матеріалів доп. учасн. VII наук.-практ. конф. Львів: Львівська фундація суспільних наук, 2017. С. 84.

[725] Попазогло В. Інституційні характеристики центральноазійських держав як приклад функціонування неформальних політичних інститутів // Вісник Дніпропетровського університету ім. Олеся Гончара. Сер. Філософія. Соціологія. Політологія. 2017. № 4. С. 80.

[726] Див.: <http://www.tazakoom.kg/>

[727] Попазогло В. Інституційні характеристики центральноазійських держав як приклад функціонування неформальних політичних інститутів. С. 80.

[728] Олкотт М. Б. Второй шанс Центральной Азии. Москва: Московский Центр Карнеги, Фонд Карнеги за Международный мир, 2005. 505 с.

[729] Кушнар'ов І. В. Політична корупція в умовах неоавторитаризму держав Центральної Азії (приклад Казахстану, Киргизстану та

Таджикистану). С. 9.

[730] *Ляшенко Т.* Політичні режими країн Центральної Азії: нестійка рівновага // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України. 2011. № 4 (54). С. 265.

[731] *Кармазіна М.* Президентство: український варіант. Київ: Бланк-Прес, 2007. 365 с.

[732] *Ляшенко Т.* Політичні режими країн Центральної Азії: нестійка рівновага // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України. 2011. № 4 (54). С. 265–266; *Труевцев К.* Центральная Азия: модели политической легитимации // Центральная Азия и Кавказ. 2007. № 2. С. 24.

[733] *Нисневич Ю.* Современный авторитаризм и коррупция // Мировая экономика и международные отношения. 2017. №. 61. Т. 1. С. 108, 111.

[734] *Кушнар'ов І. В.* Політична корупція в умовах неоавторитаризму держав Центральної Азії (приклад Казахстану, Киргизстану та Таджикистану). С. 9.

[735] Там само.

[736] *Татубаєв Т. М.* Национальные традиции, обычаи и правила противодействия «коррупционерам» в истории Республики Казахстан // Социум и власть. 2017. № 1 (63). С. 125.

[737] *Зиманов С. З.* Общественный строй казахов первой половины XIX века. Алма-Ата: АН КазССР, р. 191.

[738] *Татубаєв Т. М.* Национальные традиции, обычаи и правила противодействия «коррупционерам» в истории Республики Казахстан. С. 130.

[739] *Тіньков А.* Запобігання і протидія політичній корупції в системі державного управління України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. упр.: 25.00.02. Київ, 2013. С. 11.

[740] *Кушнар'ов І. В.* Політична корупція в умовах неоавторитаризму держав Центральної Азії (приклад Казахстану, Киргизстану та Таджикистану). С. 10.

[741] *Вопросы* прозрачности деятельности политических партий и их взаимодействия с институтами власти, бизнеса и общества. Казахстанский и зарубежный опыт. Алматы: ОФ «Транспаренси Казахстан», Фонд им. Ф. Эберта, Издательский центр ОФППИ «Интерлигал» 2004. С. 4.

[742] Там же. С. 6.

[743] Чеботарев А., Злотников С., Пак Э. (Eds.). Второй раунд мониторинга. Казахстан. Отчет о мониторинге. URL: <https://www.zakon.kz/4468420-vtorojj-raund-monitoringa.-kazakhstan.html> (дата звернения: 07.05.2017).

[744] Стамбульский план по борьбе с коррупцией. Третий раунд мониторинга. Казахстан. Промежуточный отчет. URL: <http://kyzmet.gov.kz/ru/pages/stambulskiy-plan-deystviy-po-borbe-s-korruptsiei-tretyj-raund-monitoringa-promezhutochnyy> (дата звернения: 07.10.2017).

[745] Антикоррупционная стратегия Республики Казахстан на 2015–2025 годы. URL: <http://kyzmet.gov.kz/ru/kategorii/antikorrupcionnaya-strategiya-respubliki-kazahstan-na-2015-2025-gody> (дата звернения: 06.06.2017).

[746] Кушнар'ов І. В. Політична корупція в умовах неоавторитаризму держав Центральної Азії (приклад Казахстану, Киргизстану та Таджикистану). С. 11.

[747] Татубаев Т. М. Национальные традиции, обычаи и правила противодействия «коррупционерам» в истории Республики Казахстан. С. 130.

[748] Татубаев Т. М. Коррупция в Казахстане: масштабы материального и морального вреда. С. 95.

[749] Кушнар'ов І. В. Політична корупція у державах Південного Кавказу: аналіз відмінностей стратегій. С. 157.

[750] Кушнар'ов І. В. Політична корупція у державах Південного Кавказу: приклад Азербайджану та Вірменії // Вісник Дніпропетровського університету ім. Олеся Гончара. Сер. Філософія. Соціологія. Політологія. 2017. № 4. С. 53.

[751] Nations in Transit 2016. Azerbaijan. URL: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2016/azerbaijan> (дата звернения: 11.07.2017).

[752] Нисневич Ю. Современный авторитаризм и коррупция // Мировая экономика и международные отношения. 2017. №. 61. Т. 1. С. 116.

[753] Кушнар'ов І. В. Політична корупція у державах Південного Кавказу: приклад Азербайджану та Вірменії. С. 53.

[754] Нисневич Ю. Коррупция как фактор современной политики // Власть и политика: институциональные вызовы XXI века. Политическая

наука: Ежегодник 2012. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2012. С. 343.

[755] Кушнар'ов І. В. Політична корупція у державах Південного Кавказу: аналіз відмінностей стратегій. С. 157.

[756] Там само. С. 158.

[757] Мусабек'ов Р. Коррупция в Азербайджане. URL: <http://www.cac-s.org/journal/cac-07-2000/12.musabekov.shtml> (дата звернення: 24.07.2017).

[758] Оцeнка уровня коррупции в стране: исследование общественного мнения в Азербайджане. Баку: Трансперанси Азербайджан, 2004. С. 7.

[759] Кушнар'ов І. В. Політична корупція у державах Південного Кавказу: приклад Азербайджану та Вірменії. С. 54.

[760] Али-Заде Д. Власть и бизнес: как Алиевы реализуют в Азербайджане операцию «Престолонаследие». URL: <https://www.currenttime.tv/a/28329002.html> (дата звернення: 03.05.2017).

[761] Британський аналітик із проблем Кавказу Т. де Ваал уважає, що призначення М. Алієвої першим віце-президентом «поклало кінець будь-яким ілюзіям, що країна є виборною демократією, а не сімейною династією». Див.: Ваал Т. де. Назначение Алиевой вице-президентом положило конец всем иллюзиям в отношении Баку. URL: <http://www.yerkramas.org/article/117694/de-vaal-naznachenie-alievoj-vice-prezidentom-polozhilo-konec-vsem-illyuziyam-v-otnoshenii-baku> (дата звернення: 22.04.2017).

* Г. Алієв фактично створив вертикаль влади, в рамках котрої особисто контролював кожне серйозне рішення. Його контроль часто характеризують як «тотальний».

[762] Зотин А. Азербайджан: восточная сказка длиной в 30 лет. URL: <http://carnegie.ru/2017/03/24/ru-pub-68386> (дата звернення: 25.03.2017).

[763] Кушнар'ов І. В. Політична корупція у державах Південного Кавказу: аналіз відмінностей стратегій. С. 159.

[764] Ваал Т. де. Азербайджан – что впереди? // Pro et Contra. 2013. № 6 (61). С. 76–87.

[765] Кушнар'ов І. В. Політична корупція у державах Південного Кавказу: аналіз відмінностей стратегій. С. 159.

[766] Кушнар'ов І. В. Політична корупція у державах Південного Кавказу: приклад Азербайджану та Вірменії. С. 55.

[767] *Abbasov Sh.* Azerbaijan: Parliament Throws Veil of Secrecy over Business Sector. URL: <http://www.eurasianet.org/node/65534> (дата звернення: 09.10.2017).

[768] *Safaraliyeva R.* Azerbaijan: closing down civil society. URL: https://www.transparency.org/news/feature/azerbaijan_closing_down_civil_so (дата звернення: 10.08.2017).

[769] *Кушнар'ов І. В.* Політична корупція у державах Південного Кавказу: аналіз відмінностей стратегій. С. 160.

[770] *Кушнар'ов І. В.* Політична корупція у державах Південного Кавказу: приклад Азербайджану та Вірменії. С. 55.

[771] *Azerbaijani Anticorruption Blogger Sentenced To Two Years In Prison.* URL: <https://www.rferl.org/a/azerbaijan-blogger-sentenced-two-years-prison/28345204.html> (дата звернення: 03.03.2017).

[772] *Кушнар'ов І. В.* Політична корупція у державах Південного Кавказу: приклад Азербайджану та Вірменії. С. 55.

[773] *Вал Т. де.* Азербайджан – что впереди? // Pro et Contra. 2013. № 6 (61). С. 76–87.

[774] *Кушнар'ов І. В.* Політична корупція у державах Південного Кавказу: приклад Азербайджану та Вірменії. С. 55.

[775] *Кушнар'ов І. В.* Політична корупція у державах Південного Кавказу: аналіз відмінностей стратегій. С. 161.

[776] *Tightening the Screws Azerbaijan's Crackdown on Civil Society and Dissent.* URL: <http://www.hrw.org/reports/2013/09/01/tightening-screws> (дата звернення: 30.03.2017).

[777] *Corruption prevention in respect of members of parliament, judges and prosecutors, Evaluation Report Azerbaijan, Council of Europe.* URL: [https://www.coe.int/t/dghl/monitoring/greco/evaluations/round4/Eval%20IV...\(2014\)2_Azerbaijan_EN.pdf](https://www.coe.int/t/dghl/monitoring/greco/evaluations/round4/Eval%20IV...(2014)2_Azerbaijan_EN.pdf) (дата звернення: 19.01.2017).

[778] *Кушнар'ов І. В.* Політична корупція у державах Південного Кавказу: аналіз відмінностей стратегій. С. 161–162.

[779] *Кушнар'ов І. В.* Політична корупція у державах Південного Кавказу: аналіз відмінностей стратегій. С. 162.

[780] *Safaraliyeva R.* Azerbaijan: closing down civil society. URL: https://www.transparency.org/news/feature/azerbaijan_closing_down_civil_so (дата звернення: 10.08.2017).

[781] В Азербайджане пересмотрят правила финансирования партий и НПО. URL: <https://ru.sputnik.az/azerbaijan/20170613/410697616/azerbaija-parlament-peresmotrit-pravila-finansirovaniya-partiy-npo.html> (дата звернення: 29.11.2017).

[782] Бабаев Р. Генпрокурор Азербайджана обещает выявлять незаконные источники финансирования политических партий и НПО. URL: <http://interfax.az/view/705064> (дата звернення: 05.07.2017).

[783] Кушнар'ов І. В. Політична корупція у державах Південного Кавказу: аналіз відмінностей стратегій. С. 162.

[784] Алекперова Дж. Декларация о доходах в Азербайджане «зависла»? URL: <http://ru.echo.az/?p=54670> (дата звернення: 16.04.2017).

[785] Оппозиция в Азербайджане провела в Баку антикоррупционный митинг. URL: <https://telegraf.com.ua/rossiya-i-sng/3712588-oppozitsiya-v-azerbaydzhane-provela-v-baku-antikorrupsionnyiy-miting.html> (дата звернення: 29.10.2017).

[786] Кушнар'ов І. В. Політична корупція у державах Південного Кавказу: аналіз відмінностей стратегій. С. 163.

[787] БДИПЧ ОБСЕ критикует выборы в Азербайджане. URL: <http://flnka.ru/digest-analytics/4237-bdipch-obse-kritikuet-vybory-v-azerbaydzhane.html> (дата звернення: 28.01.2017).

[788] Кушнар'ов І. В. Політична корупція як механізм функціонування авторитарного режиму Азербайджану. С. 148.

[789] Кушнар'ов І. В. Політична корупція у державах Південного Кавказу: аналіз відмінностей стратегій. С. 164.

[790] Попазогло В. Південний Кавказ як регіон неформальної інституціоналізації політики // *Evropské politické a právní diskurz*. 2018. Svazek 5. 1 vydání. S. 49–50.

[791] Кушнар'ов І. В. Політична корупція у державах Південного Кавказу: приклад Азербайджану та Вірменії. С. 57.

[792] «Армения, в отличие от Грузии, не может расширить связи с Европой». Отповідь Френсиса Фукуямы. URL: <http://www.armenianreport.com/pubs/165222/> (дата звернення: 15.05.2018).

[793] Кушнар'ов І. В. Політична корупція у державах Південного Кавказу: аналіз відмінностей стратегій. С. 164.

[794] Искандарян А. Армения между автократией и полиархией // *Pro et Contra*. 2011. № 3–4. С. 19.

[795] Там же. С. 26.

[796] *Гирагосян Р.* Армения: испытания, изменения и избранники // EaP Think Bridge. 2017. № 1. С. 7.

[797] *Гирагосян Р.* Преобразования в Армении: поворотный момент или критическая точка? // EaP Think Bridge. 2017. № 1. С. 18.

[798] *Кушнар'ов І. В.* Політична корупція у державах Південного Кавказу: аналіз відмінностей стратегій. С. 165.

[799] *Кушнар'ов І. В.* Політична корупція як загроза національній безпеці та розвитку Республіки Вірменія // Політичні процеси сучасності: глобальний та регіональний виміри: зб. матеріалів доп. учасн. міжнар. наук.-практ. конф. Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2017. С. 146.

[800] *Мартиросян Т.* Борьба с коррупцией в Армении. Миф или реальность. URL: <https://jam-news.net/?p=21073&lang=ru> (дата звернення: 24.02.2017).

[801] *Попазогло В.* Південний Кавказ як регіон неформальної інституціоналізації політики // *Evropské politické a právní diskurz*. 2018. Svazek 5. 1 vydání. S. 52.

[802] *Кушнар'ов І. В.* Політична корупція у державах Південного Кавказу: аналіз відмінностей стратегій. С. 165.

[803] *Декларации о доходах чиновников стали мишенью для критики.* URL: <https://www.azatutyun.am/a/25357394.html> (дата звернення: 09.01.2017).

[804] *International Election Observation Mission Page: 2 Republic of Armenia, Parliamentary Elections, 2 April 2017 Statement of Preliminary Findings and Conclusions.* URL: <http://www.osce.org/office-for-democratic-institutions-and-human-rights/elections/armenia/309156?download=true> (дата звернення: 23.12.2017).

[805] *Hoktanyan V.* Electoral commissions worked at lightning speed. URL: <http://en.a1plus.am/1258827.html> (дата звернення: 07.07.2017).

[806] *Кушнар'ов І. В.* Політична корупція у державах Південного Кавказу: аналіз відмінностей стратегій. С. 166.

[807] *Кушнар'ов І. В.* Політична корупція як загроза національній безпеці та розвитку Республіки Вірменія. С. 146.

[808] *Кушнар'ов І. В.* Політична корупція як загроза національній

безпеці та розвитку Республіки Вірменія. С. 146.

[809] *Октанян В.* При слабой оппозиции трудно рассчитывать, что злоупотреблений не будет. URL: <http://golosarmenii.am/article/55413/varuzhan-oktanyan-pri-slaboj-oppozicii-trudno-rasschityvat---chto-zloupotreblenij-ne-budet> (дата звернення: 07.04.2017).

[810] *Кушнар'ов І. В.* Політична корупція у державах Південного Кавказу: аналіз відмінностей стратегій. С. 167.

[811] *Кушнар'ов І. В.* Політична корупція як загроза національній безпеці та розвитку Республіки Вірменія. С. 147.

[812] *Кушнар'ов І. В.* Політична корупція у державах Південного Кавказу: приклад Азербайджану та Вірменії. С. 58–59.

[813] *Антикоррупционные реформы в Армении. Третий раунд мониторинга Стамбульского плана действий по борьбе с коррупцией.* URL: <http://www.oecd.org/daf/anti-bribery/Armenia-Round-3-Monitoring-Report-RUS.pdf> (дата звернення: 02.01.2017).

[814] *Кушнар'ов І. В.* Політична корупція у державах Південного Кавказу: аналіз відмінностей стратегій. С. 168.

[815] *Октанян В.* 65 % опрошенных недовольны политикой властей Армении в борьбе против коррупции. URL: <http://www.armenianreport.com/pubs/143173/> (дата звернення: 14.03.2017).

[816] *Кушнар'ов І. В.* Політична корупція як загроза національній безпеці та розвитку Республіки Вірменія. С. 147–148.

[817] *Кушнар'ов І. В.* Політична корупція у державах Південного Кавказу: приклад Азербайджану та Вірменії // Вісник Дніпропетровського університету ім. Олеся Гончара. Сер. Філософія. Соціологія. Політологія. 2017. № 4. С. 59.

[818] *Попазогло В.* Південний Кавказ як регіон неформальної інституціоналізації політики // *Evropské politické a právní diskurz*. 2018. Svazek 5. 1 vydání. S. 49, 52.

[819] *Кушнар'ов І. В.* Політична корупція у державах Південного Кавказу: приклад Азербайджану та Вірменії. С. 59.

[820] *Кушнар'ов І. В.* Інституціоналізація політичної корупції як характеристика політичного ландшафту Російської Федерації // Політичне життя. 2017. № 3. С. 59.

[821] Там само.

[822] *Зарандия Д. А.* Политическая коррупция как форма теневой власти: автореф. дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02. Ростов-на-Дону, 2017.

[823] *Корнилов Е. П.* Политическая коррупция – фактор деградации государства. С. 5.

[824] *Нисневич Ю.* Современный авторитаризм и коррупция // *Мировая экономика и международные отношения.* 2017. №. 61. Т. 1. С. 116.

[825] *Коррупция в Российской Федерации: генезис, формы, технологии, противодействие* / под. ред. Н. Н. Меньшениной. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2014. С. 89; *Попазогло В.* Роль неформальних деструктивних політичних інститутів у Білорусі та Росії: пошук спільностей і відмінностей // *Вісник Маріупольського державного університету. Сер. Історія. Політологія.* 2017. № 19. С. 285.

[826] *Гельман В. Я.* «Подрывные» институты и неформальное управление в современной России. С. 7.

[827] *Зарандия Д. А.* Политическая коррупция как форма теневой власти: автореф. дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02. Ростов-на-Дону, 2017. С. 7.

[828] *Кушнарьев И. В.* Інституціоналізація політичної корупції як характеристика політичного ландшафту Російської Федерації. С. 60.

[829] *Идрисов Э. З.* К вопросу о перспективных исследованиях политической коррупции в России // *Теория и практика общественного развития.* 2013. № 2. С. 167.

[830] *Попазогло В.* Роль неформальних деструктивних політичних інститутів у Білорусі та Росії: пошук спільностей і відмінностей // *Вісник Маріупольського державного університету. Сер. Історія. Політологія.* 2017. № 19. С. 286.

[831] *Кушнарьев И. В.* Інституціоналізація політичної корупції як характеристика політичного ландшафту Російської Федерації. С. 60.

[832] *Римский В.* Универсальные коррупционные нормы взаимодействия в российской политике. С. 108.

[833] Там же. С. 107.

[834] *Римский В.* Бюрократия, клиентелизм и коррупция // *Общественные науки и современность.* 2004. № 6. С. 73.

[835] *Кушнарьев И. В.* Інституціоналізація політичної корупції як характеристика політичного ландшафту Російської Федерації. С. 60.

[836] *Кушнарьев И. В.* Інституціоналізація політичної корупції як характеристика політичного ландшафту Російської Федерації. С. 60.

[837] Наронская А. Г. Политическая коррупция: институциональный аспект // Известия Уральского федерального университета. Сер. Общественные науки. 2017. № 1 (161). Т. 12. С. 71.

[838] Кушнарѡв І. В. Інституціоналізація політичної корупції як характеристика політичного ландшафту Російської Федерації. С. 60–61.

[839] Корнилов Е. П. Политическая коррупция – фактор деградации государства // Обозреватель-Observer. 2012. № 9. С. 6.

[840] Нисневич Ю. Технологизация политических процессов в условиях глобализации: теория, опыт, перспективы // Политическая коррупция: определение, формы проявления, механизм и ресурсы / под ред. В. Камышева, О. Гришина. Москва: Федерация мира и согласия, 2012. С. 193–201.

[841] Нисневич Ю. Электоральная коррупция в России: политико-правовой анализ федеральных избирательных кампаний в 2003–2012 годах. Москва: Фонд «Либеральная Миссия», 2014. С. 190.

[842] Кушнарѡв І. В. Інституціоналізація політичної корупції як характеристика політичного ландшафту Російської Федерації. С. 61.

[843] Как зарабатывают на госконтрактах крупнейшие доноры политических партий. URL: <https://transparency.org.ru/special/donory/> (дата звернення: 27.03.2017).

[844] Андрейчук С. Избирательная кампания на выборах в Госдуму-2016 финансировалась непрозрачно и с использованием теневых схем: аналитический доклад. Москва: Transparency International – Россия, 2016. 20 с.

[845] Кушнарѡв І. В. Інституціоналізація політичної корупції як характеристика політичного ландшафту Російської Федерації. С. 61.

[846] Там само. С. 62.

[847] Андрейчук С. Избирательная кампания на выборах в Госдуму-2016 финансировалась непрозрачно и с использованием теневых схем: аналитический доклад. Москва: Transparency International – Россия, 2016. С. 6.

[848] Кагарлицкий Б. «Штормовое предупреждение». Коррупция в российских политических партиях (анализ, технологии, последствия). Москва: Институт проблем глобализации, 2006.

[849] Кушнарѡв І. В. Інституціоналізація політичної корупції як характеристика політичного ландшафту Російської Федерації. С. 62.

[850] *Андрейчук С., Хомайко Л.* Кривое зеркало: административный ресурс и бюджетные деньги в московской политике. Барнаул: Центр Transparency International – Россия, 2017. С. 26.

[851] *Кушнар'ов І. В.* Інституціоналізація політичної корупції як характеристика політичного ландшафту Російської Федерації. С. 62.

[852] *Кушнар'ов І. В.* Інституціоналізація політичної корупції як характеристика політичного ландшафту Російської Федерації. С. 62.

[853] *Второй отчет ГРЕКО о выполнении рекомендаций Российской Федерацией. (Криминализация. Прозрачность финансирования партий).* URL: <https://genproc.gov.ru/anticor/international-cooperation/greco/greco2016.pdf> (дата звернення: 28.10.2017).

[854] *Кушнар'ов І. В.* Інституціоналізація політичної корупції як характеристика політичного ландшафту Російської Федерації. С. 62–63.

[855]* Альтернативою кримінальній відповідальності за володіння майном, походження якого офіційна особа пояснити не може, у Росії є вилучення сумнівного майна. Але насправді випадки застосування цієї санкції є одиничними, що визнано навіть на рівні глави держави.

Голка В. Є. Громадсько-політичний краудсорсинг і краудфандинг як новітні форми політичного активізму: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Одеса, 2016. С. 154.

[856] *Кушнар'ов І. В.* Інституціоналізація політичної корупції як характеристика політичного ландшафту Російської Федерації. С. 63.

[857] *Нисневич Ю.* Современный авторитаризм и коррупция // *Мировая экономика и международные отношения.* 2017. № 61. Т. 1. С. 111.

[858] *Кушнар'ов І. В.* Інституціоналізація політичної корупції як характеристика політичного ландшафту Російської Федерації. С. 63.

[859] *Політична корупція в Україні: суб'єкти, прояви, проблеми протидії* // *Національна безпека і оборона.* 2009. № 7. С. 3.

[860] *Прес-конференція Президента України В. Ющенка «Відповідальність. Законність. Вибір народу».* URL: <http://www.president.gov.ua> (дата звернення: 01.09.2017).

[861] *Прес-конференція Президента України В. Ющенка «Відповідальність. Законність. Вибір народу».* URL: <http://www.president.gov.ua> (дата звернення: 01.09.2017).

[862] *Кушнар'ов І. В.* Політична корупція в Україні: пошук методів протидії // *Вісник Львівського національного університету імені Івана*

Франка. Сер. Філософсько-політологічні студії. 2017. № 14. С. 150.

[863] *Кустова С. М.* Фінансування політичних партій як структурна складова інтеграційного процесу України до ЄС // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. Сер. Державне управління. 2015. № 3. С. 106.

* У європейських державах цей відсоток коливається в межах 1–2,5. Діють Єдині правила проти корупції у сфері фінансування політичних партій і виборчих кампаній, затверджені Рекомендацією 2003 (4), Комітету Міністрів Ради Європи, державам-членам Ради Європи запропоновано законодавчо визначати внесок на користь партії як «усвідомлену дію, спрямовану на надання партії економічної та іншої переваги». У 2003 р. в Україні вже робилася спроба запровадження державного фінансування партій, але рішенням (2007 р.) Конституційного Суду України це нововведення було визнано неконституційним, чим було простимульовано партії до залучення тіньових коштів.

[864] *Кушнар'ов І. В.* Політична корупція в Україні: пошук методів протидії. С. 151.

[865] *Кушнар'ов І. В.* Політична корупція в Україні: пошук методів протидії. С. 151.

[866] Там само.

[867] *Кушнар'ов І. В.* Політична корупція в Україні: пошук методів протидії. С. 152.

[868] Див.: <https://nazk.gov.ua/zvity-za-2017-rik-0>

[869] *Кушнар'ов І. В.* Політична корупція в Україні: пошук методів протидії. С. 152.

[870] *Валюшко І. В.* Інститути громадянського суспільства у системі антикорупційної політики України: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 21.01.01. Київ, 2017. С. 14.

[871] *Кушнар'ов І. В.* Політична корупція в Україні: пошук методів протидії. С. 152–153.

[872] *Кушнар'ов І. В.* Політична корупція в Україні: пошук методів протидії. С. 153.

[873] *Драбок М.* Державні гроші у партійних касах – чому українці проти? URL: <http://p.dw.com/p/2hYxv> (дата звернення: 03.08.2017).

[874] Прес-реліз опитування «Ставлення громадян до політичної

ситуації, виборів і партій». URL: <http://dif.org.ua/uploads/pdf/11837777675979e41751cad8.18422987.pdf> (дата звернення: 09.06.2017).

[875] За 2017 рік сумарний розмір державної підтримки становив понад 440 млн грн. Водночас за оцінками експертів Центру «Ейдос», кожного місяця для утримання та розвитку партії, що має розгалужену організаційну систему управління, потрібно не менше 1 млн амер. дол. Див.: *Таран В. В., Карелін С. І.* Опитування виконавців Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання та протидії політичній корупції» з метою виявлення основних недоліків, котрі стають на заваді його повноцінній імплементації на центральному та місцевому рівнях. Київ: Центр політичних студій та аналітики «Ейдос», 2016. 28 с.

[876] *Кушнар'ов І. В.* Політична корупція в Україні: пошук методів протидії. С. 153.

[877] *Мельник М.* Політична корупція: сутність, чинники, засоби протидії // Національна безпека і оборона. 2009. № 7. С. 71.

[878] *Мельник М.* Політична корупція: сутність, чинники, засоби протидії // Національна безпека і оборона. 2009. № 7. С. 72.

[879] *Кушнар'ов І. В.* Політична корупція в Україні: пошук методів протидії. С. 154.

[880] *Панцир С., Шевченко Л., Сікора І.* Методика, що має упинити практику «ручного підгодовування» виборчих округів та політичну корупцію. URL: <http://osf.org.ua/policy-analysisparlament/view/637> (дата звернення: 23.11.2017).

[881] *Кушнар'ов І. В.* Політична корупція в Україні: пошук методів протидії. С. 154.

[882] *Панцир С., Шевченко Л., Сікора І.* Методика, що має упинити практику «ручного підгодовування» виборчих округів та політичну корупцію. URL: <http://osf.org.ua/policy-analysisparlament/view/637> (дата звернення: 23.11.2017).

[883] *Кушнар'ов І. В.* Політична корупція в Україні: пошук методів протидії. С. 155.

[884] *Панцир С., Шевченко Л., Сікора І.* Методика, що має упинити практику «ручного підгодовування» виборчих округів та політичну корупцію. URL: <http://osf.org.ua/policy-analysisparlament/view/637> (дата звернення: 23.11.2017).

[885] Кушнар'ов І. В. Політична корупція в Україні: пошук методів протидії. С. 155.

[886] Кушнар'ов І. В. Ментальні основи політичної корупції в Україні. С. 77.

[887] *Kushnarov I. Determinanty kulturowo-mentalne korupcji politycznej i przeciwdziaania jej: przykiad Ukrainy // Studium Europy Srodkowej i Wschodniej. 2017. № 2. S. 305.*

[888] Кримський С. Заблоцький В. Ментальність // Філософський енциклопедичний словник / за ред. В. І. Шинкарука. Київ: Абрис, 2002. С. 369–370.

[889] Дем'яненко В. Ментальні характеристики політичної свідомості українців // Людина і політика. 2002. № 1. С. 93–94.

[890] Денисюк С. Ментальна природа сучасної політичної комунікації // Політологічний вісник. 2011. № 56. С. 353.

[891] Новікова Н. Є. Менталітет як детермінанта формування політичної культури в Україні // Наукові записки НаУКМА. Сер. Політичні науки. 2015. № 173. С. 31.

[892] Бондаренко О. В. Українська національна ментальність як політична цінність // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. 2009. № 36. С. 58.

[893] Попович М., Кисляковська І., Вяткіна Н. Проблеми теорії ментальності. Київ: Наукова думка, 2006. С. 110.

[894] Там само.

[895] Савинов Л. В. Коррупция как ментальность нации и этноса // Государственная власть и местное самоуправление. 2011. № 3. С. 37.

[896] Брехаря С. Сучасні теоретичні підходи до вивчення політичної ментальності // Політичний менеджмент. 2006. № 1. С. 109.

[897] *Kushnarov I. Determinanty kulturowo-mentalne korupcji politycznej i przeciwdziaania jej: przykiad Ukrainy. S. 307.*

[898] Муляр І. М. Правова ментальність: змістові рамки поняття та український аспект // Гілея. 2015. № 103. С. 194.

[899] Кушнар'ов І. В. Ментальні основи політичної корупції в Україні // Політичне життя. 2017. № 4. С. 78.

[900] Калина Н., Черный Е., Шоркин А. Лики ментальности и поле политики. Киев: Агропромиздат Украины, 1999. С.163.

[901] *Новікова Н. Є.* Менталітет як детермінанта формування політичної культури в Україні // Наукові записки НаУКМА. Сер. Політичні науки. 2015. № 173. С. 31.

[902] *Поліщук І. О.* Політико-правова ментальність українства: концептуально-методологічні засади дослідження // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Сер. Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2016. № 2 (29). С. 33.

[903] *Kushnarov I.* Determinanty kulturowo-mentalne korupcji politycznej i przeciwdziaiania jej: przykiad Ukrainy. S. 307.

[904] Там само. Р. 308.

[905] *Кушнар'ов І. В.* Ментальні основи політичної корупції в Україні. С. 78.

[906] *Базалук О.* Коррупция в Украине: ментальность правителей и судьба народа. Геофилософия Украины. С. 3.

[907] *Стан корупції в Україні. Порівняльний аналіз загальнонаціональних досліджень: 2007, 2009, 2011 та 2015.* Київ: Київський міжнародний інститут соціології, 2015. С. 28.

[908] *Політична корупція: як розпізнати та подолати / за ред. К. С. Давиденка.* С. 3.

[909] *Валюшко І. В.* Інститути громадянського суспільства у системі антикорупційної політики України. С. 8.

[910] *Kushnarov I.* Determinanty kulturowo-mentalne korupcji politycznej i przeciwdziaiania jej: przykiad Ukrainy. S. 308–309.

* Маються на увазі законні пільги.

[911] «Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького» // Історія української конституції / за ред. А. Слюсаренка, М. Томенка. Київ: Товариство «Знання», 1993. С. 34.

[912] *Гуцало Є. П.* Ментальність орди: публіцистичний цикл / за ред. Л. Вороніної. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія» 2007. 206 с.

[913] *Поліщук І. О.* Ментальність українців: політичний аспект // Людина і політика. 2002. № 1. С. 86.

[914] *Мануйлов Є., Дзьобань О.* Українська правова ментальність: до проблеми розуміння сутності // Гуманітарний часопис. 2007. № 4. С. 49.

[915] *Поліщук І. О.* Історична політична ментальність українства: проекція у сучасність // *Studia politologica Ucraino-Polona*. 2013. № 3. С. 335.

[916] *Кушнар'ов І. В.* Ментальні основи політичної корупції в Україні. С. 79.

[917] *Як позбутися пострадянськості?* Київ: Інститут світової політики, 2012. С. 139.

[918] *Брехаря С.* Сучасні теоретичні підходи до вивчення політичної ментальності // *Політичний менеджмент*. 2006. № 1. С. 114.

[919] *Поліщук І. О.* Історична політична ментальність українства: проекція у сучасність. С. 334.

[920] *Поліщук І. О.* Ментальність українців: політичний аспект // *Людина і політика*. 2002. № 1. С. 88.

[921] *Валюшко І. В.* Інститути громадянського суспільства у системі антикорупційної політики України: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 21.01.01. Київ, 2017. С. 14.

[922] *Кушнар'ов І. В.* Ментальні основи політичної корупції в Україні. С. 80.

[923] *Опитування: Українці не вірять у перемогу над корупцією.* URL: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/3886269-opytuvannia-ukraintsi-ne-viriat-u-peremozhu-nad-korupsiieui> (дата звернення: 14.09.2017).

[924] *Потапенко Я.* Рецепція Євромайдану у сучасному українському соціокультурному дискурсі // *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2015. № 4 (78). С. 16.

[925] Там само. С. 19.

[926] *Kushnarov I.* Determinanty kulturowo-mentalne korupcji politycznej i przeciwdziaiania jej: przykiad Ukrainy. S. 310.

[927] *Кушнар'ов І. В.* Ментальні основи політичної корупції в Україні. С. 80.

[928] *Kushnarov I.* Determinanty kulturowo-mentalne korupcji politycznej i przeciwdziaiania jej: przykiad Ukrainy. S. 311.

[929] *Кушнар'ов І. В.* Ментальні основи політичної корупції в Україні. С. 80.

[930]*Цей термін застосовувався до групи американських журналістів на

початку ХХ століття, які активно розслідували корупційні скандали, викривали прояви непомізму та зловживання державними повноваженнями представниками влади в США.

[931] *Kushnarov I.* Determinanty kulturowo-mentalne korupcji politycznej i przeciwdziaania jej: przykiad Ukrainy. S. 312.

[932] *Кушнарџов І. В.* Ментальні основи політичної корупції в Україні. С. 81.

[933] *Валюшко І. В.* Інститути громадянського суспільства у системі антикорупційної політики України: автореф. дис. ... канд. політ. наук. С. 9.

[934] *Кушнарџов І. В.* Ментальні основи політичної корупції в Україні. С. 81.

[935] *Бусол О.* Антикорупційна культура суспільства та індивідууму в мінімізації проявів корупційної злочинності // *Jurnalul juridic national: teorie ei practici*. 2015. № 3. Т. 1. С. 92.

[936] *Ибрагимова Е., Хамдеев А.* Сущность понятия антикоррупционная культура и ее функции // *Современные проблемы науки и образования*. 2013. № 3. URL: www.science-education.ru/109-9329 (дата звернення: 14.01.2017).

[937] *Костенко О.* Яким «каменем» зневажили «будівничі» вітчизняної антикорупційної політики? С. 12–13.

[938] Там само.

[939] *Kushnarov I.* Determinanty kulturowo-mentalne korupcji politycznej i przeciwdziaania jej: przykiad Ukrainy. P. 314.

[940] *Про Національну антикорупційну стратегію на 2011–2015 роки* // Урядовий кур'єр. 2011. 27 жовт.

[941] *Засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 роки* // Урядовий кур'єр. 2014. 29 жовт.

[942] *Стратегія комунікації у сфері запобігання та протидії корупції* // Урядовий кур'єр. 2017. 02 верес.

[943] *People and corruption: Europe and Central Asia 2016*. URL: <https://www.transparency.org/whatwedo/publication/7493> (дата звернення: 12.08.2017).

[944] *Невмержицький Є. В.* Корупція як соціально-політичний феномен: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02. Київ, 2009. С. 19.

[945] *Стан* корупції в Україні. Порівняльний аналіз загальнонаціональних досліджень: 2007, 2009, 2011 та 2015. Київ: Київський міжнародний інститут соціології, 2015. 68 с.

[946] *Костенко О.* Яким «каменем» зневажили «будівничі» вітчизняної антикорупційної політики? С. 13.